

PhD-konferencia

**A Tudomány Napja tiszteletére rendezett
konferencia tanulmányaiból**

2008. november 10.

PhD konferencia

**A Tudomány Napja tiszteletére rendezett konferencia
tanulmányaiból**

2008. november 10.

PhD konferencia

**A Tudomány Napja tiszteletére rendezett konferencia
tanulmányaiból**

2008. november 10.

Szerkesztő

Kötél Emőke

**Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium
Budapest 2009**

A kötet az Oktatási és Kulturális Minisztérium által támogatott konferencia előadásainak válogatását tartalmazza

A kötet szerzői:

Ambrus Tünde, Ágoston Palkó Emese, Demeter Gyula, Dégi László Csaba, Ferenc Viktória, Gáspár Sándor, Kész Attila, Márku Anita, Mészáros Attila, Mihály Emőke, Póth Miklós, Radvánszky Bertalan, Sass Szilvia, Sántha Ágnes, Silling Léda, Strba Attila, Szennyes Andrea, Takács Zoltán, Tófalvi Zoltán, Veres Péter

A kötetben megjelent tanulmányok tartalmáért a szerzők vállalják a felelősséget.

A kötet tanulmányait lektorálták:

Barta Csaba, Horváth Györgyi, Kötél Emőke, Mandel Kinga, Papp Sándor, Tátrai Zsuzsanna, Vajk István

Tördelő:

Szabó Viktor

Nyomdai munkálatok:

A-Z Buda CopyCat Kft.
1054. Budapest, Alkotmány u.18.

Felelős kiadó:

Lauter Éva

ISBN 978 – 963 – 87866 – 7 – 8

TARTALOM

<i>A konferencia programja, 2008. november 10.</i>	7
--	---

ELŐSZÓ – Tarnóczy Mariann	13
--	----

TÖRTÉNELEMTUDOMÁNY

<i>Tófalvi Zoltán: Az erdélyi "ENSZ-memorandum" 1956 - Tervek, elképzelések az erdélyi kérdés megoldására</i>	16
---	----

NÉPRAJZTUDOMÁNY

<i>Silling Léda: A hajdani bácskai leányvásár</i>	34
---	----

<i>Ágoston Palkó Emese: Kalotaszegi falvak az anyakönyvek tükrében</i>	43
--	----

<i>Szenyves Andrea: Görög katolikus vallásos népszokások és identitástudat Kárpátalján, a beregszászi járási községekben</i>	54
--	----

<i>Sass Szilvia: Temetkezési szokások és a halállal kapcsolatos hiedelmek Borzsován</i>	64
--	----

IRODALOMTÖRTÉNET

<i>Gáspár Sándor: Adalékok a Sajtóigazgatóság működésének szempontjairól. Szocialista cenzúra a Marosvásárhelyi Rádióban</i>	85
--	----

FÖLDRAJZ, FÖLDTUDOMÁNYOK

<i>Kész Attila: Folyó morfolometriai vizsgálatok a Borzsa vízgyűjtő területén</i>	100
---	-----

<i>Radvánszky Bertalan: A XXI. század egyik legnagyobb kihívása a Tisza vízgyűjtő területén</i>	107
---	-----

<i>Ambrus Tünde: A székely tizesek tájrehabilitációs és tájhasznosítási kérdésének időszerezése</i>	119
---	-----

SZOCIOLÓGIA, OKTATÁS, OKTATÁSPOLITIKA

<i>Sántha Ágnes: Munka vagy család? A szakmai pálya és a magánélet összefüggései fiatalmagyar és német diplomások élettervében</i>	136
--	-----

Mihály Emőke: <i>Merre tart a romániai szegénység? Elemzési kísérlet a romániai szegények mai helyzetéről</i>	157
Takács Zoltán: <i>Regionális felsőoktatás - Vajdaság</i>	177
Ferenc Viktória: <i>Kárpátaljai magyar diákok az ukrain emelt szintű érettségi útvonalon</i>	199
Márku Anita: <i>A kárpátaljai magyarok nyelvválasztási stratégiái kétnyelvű nyelvi módban</i>	214

TERMÉSZETTUDOMÁNYOK, MŰSZAKI TUDOMÁNYOK

Mészáros Attila: <i>Tudásközvetítés az információs társadalomban</i>	238
Attila Strba: <i>Quantification of Wireless Embedded System Powered by Ambient Energy</i>	250
Veres Péter: <i>Gamma - kitörések</i>	263
Póth Miklós: <i>Methods and algorithms in discrete tomographic reconstruction of binary hv-convex matrice</i>	276

BIOLÓGIA, ORVOSTUDOMÁNY

Dégi László Csaba: <i>A daganatos betegségek pszichoszociális vetületeinek vizsgálata Erdélyben. A daganatos diagnózis</i>	291
Demeter Gyula: <i>A prospektív emlékezet és a végrehajtó funkciók sérülése obszesszív-kompulzív zavarban (OCD)</i>	310

UTÓSZÓ - Kötél Emőke	324
A kötet szerzői	326

PHD KONFERENCIA A TUDOMÁNY NAPJA TISZTELETÉRE

2008. november 10.

Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégiumi Igazgatóság

PROGRAM:

08.00-tól	Regisztráció
08.30	Megnyitó (Márai terem) <i>Tarnóczy Mariann – Magyar Tudományos Akadémia Határon Túli Magyarok Titkársága, osztályvezető; Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság titkára</i> <i>Fejes István – Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégiumi Igazgatóság igazgatója</i>
09.00 – 12.00	Szekcióülések (Márai, Brassai, Kassák terem)
12.00 – 14.00	Ebédszünet
14.00 – 17.00	Szekcióülések (Márai, Brassai, Kassák terem)
17.00	Plenáris ülés – szekcióvezetők értékelése (Márai terem)
18.00	Vacsora

A konferencia támogatója az Oktatási és Kulturális Minisztérium

OKM

MÁRAI TEREM

Történelemtudomány szekció – levezető elnök: Dr. Lauter Éva történész, jogász, Balassi Intézet főigazgatója

Néprajztudomány szekció – levezető elnök: Dr. Tátrai Zsuzsanna néprajzkutató, tudományos főmunkatárs, Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézet Folklór Osztály

Irodalomtörténet szekció – levezető elnök: Dr. Horváth Györgyi irodalomtörténész, kritikus, Balassi Intézet Hungarológiai Tagozat; posztdoktor; Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Modern Irodalomtörténet és Elmélet Tanszék

BRASSAI TEREM

Földrajz, földtudományok szekció – levezető elnök: Dr. Papp Sándor egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajz- és Földtudományi Intézet Földrajztudományi Központ Környezet- és Tájjföldrajzi Tanszék

Szociológia, oktatás, oktatáspolitikai szekció – levezető elnök: Dr. Mandel Kinga szociológus, tudományos munkatárs, Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Intézet; egyetemi docens, Nyugat-magyarországi Egyetem Művészeti, Nevelés- és Sporttudományi Kar Andragógia Tanszék

KASSÁK TEREM

Természettudományok/Műszaki tudományok – levezető elnök: Dr. Vajk István tanszékvezető egyetemi tanár, Magyar Tudományos Akadémia Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Irányítástechnikai Kutatócsoport Automatizálási és Alkalmazott Informatikai Tanszék; Magyar Tudományos Akadémia Határon Túli Magyar Tudományosságért Ösztöndíj Program Kuratóriumi tagja

Biológia, orvostudomány szekció – levezető elnök: Dr. Barta Csaba egyetemi adjunktus, Semmelweis Egyetem Általános Orvostudományi Kar Orvosi Vegytani, Molekuláris Biológiai és Pathobiokémiai Intézet

MÁRAI TEREM

Történelemtudomány szekció

Elnök: Dr. Lauter Éva

- 09.00 - 09.20 Komjáti Zoltán Igor: Koháry István füleki főkapitány és a „rebellisek” (1672-1682)
- 09.20 - 09.40 Tófalvi Zoltán: 1956 - Kísérletek, tervezetek az erdélyi kérdés megoldására
- 09.40 - 10.00 Ilnicki Beáta: A Schönborn-család német telepesfalvai Kárpátalján (1720-1867)
- 10.00 - 10.20 SZÜNET
- 10.20 - 10.40 Dr. Körtvélyesi Klaudia: A kulturális tényezők szerepe a szlovák-magyar együttélés és jószomszédi kapcsolatok elősegítésében
- 10.40 - 11.00 Milován Orsolya: Egyeztető fórumok - útkeresés a határon túli Magyarorsághoz

Néprajztudomány Szekció

Elnök: Dr. Tátrai Zsuzsanna

- 11.00 - 11.20 Gleszer Norbert: A dualizmus emlékezetének megalkotására tett kísérlet egy bácskai településen 1931-33. (Arcképcsarnok, Óbecse, Bács megye)
- 12.00 – 14.00 EBÉDSZÜNET
- 14.00 - 14.20 Silling Léda: A hajdani bácskai leányvásár
- 14.20 - 14.40 Ágoston Palkó Emese: Kalotaszegi falvak az anyakönyvek tükrében
- 14.40 - 15.00 Szennyes Andrea: Görög katolikus vallásos népszokások és identitástudat Kárpátalján, a beregszászi járási községekben
- 15.00 - 15.20 Sass Szilvia: Temetkezési szokások és a halállal kapcsolatos hiedelmek Borzsován
- 15.20 - 15.40 SZÜNET

Irodalomtörténet szekció

Elnök: Dr. Horváth Györgyi

15.40 - 16.00	Gáspár Sándor: Szocialista idők cenzúrája a marosvásárhelyi rádióban
16.00 - 16.20	Nagy Imola Katalin: Móricz Zsigmond és Mihail Sadoveanu, avagy az egybeesések paradoxona
16.20 - 16.40	György Géza-Árpád: Aközépkori haláltánc fogalma az irodalomban, megnyilvánulásai a román és a magyar romanticizmusban

BRASSAI TEREM

Földrajz, földtudományok szekció

Elnök: Dr. Papp Sándor

09.00 - 09.20	Kész Attila: Folyó morfometriai vizsgálatok a Borzsa vízgyűjtő területén
09.20 - 09.40	Radvánszky Bertalan: A XXI. század egyik legnagyobb kihívása a Tisza vízgyűjtő területén
09.40 - 10.00	Ambrus Tünde: A székely tizesek tájrehabilitációs és tájhasznosítási kérdésének időszerűsége
10.00 - 10.20	SZÜNET

Szociológia, oktatás, oktatáspolitikai

Elnök: Dr. Mandel Kinga

10.20 - 10.40	Anna Lašáková: Learning Organization - An Inaccessible Myth or Inevitable Reality?
10.40 - 11.00	Zuzana Búciova: Meeting the Challenge of Corporate Social Responsibility
11.00 - 11.20	Sántha Ágnes: Munka vagy család? A szakmai pálya és a magánélet összefüggései fiatal magyar és német diplomások élettervében
11.20 - 11.40	Mihály Emőke: Merre tart a romániai szegénység? Elemzési kísérlet a romániai szegények mai helyzetéről
12.00 - 14.00	EBÉDSZÜNET

14.00 - 14.20	Csetnek Tímea Tünde: Határ menti román-magyar intézményfejlesztés
14.20 - 14.40	Takács Zoltán: Regionális felsőoktatás - Vajdaság
14.40 - 15.00	Ferenc Viktória: Kárpátaljai magyar diákok az ukrain emelt szintű érettségi útvesszőiben
15.00 - 15.20	SZÜNET
15.20 - 15.40	Simon Réka Zsuzsanna: Az anyanyelv-oktatás tartalmának újraértelmezése a rendszerváltástól napjainkig
15.40 - 16.00	Márku Anita: A kárpátaljai magyarok nyelv választási stratégiái kétnyelvű nyelvi módban
16.00 - 16.20	Bátyi Szilvia: Kárpátaljai magyar általános iskolások magyar és ukrán mentális lexikonának összehasonlító vizsgálata

KASSÁK TEREM

Természettudományok/Műszaki tudományok

Elnök: Dr. Vajk István

09.00 - 09.20	Rác Livia: ABC vs. Hagyományos költségkalkuláció - Melyiket használjuk?
09.20 - 09.40	Mészáros Attila: Tudásközvetítés az információs társadalomban
09.40 - 10.00	Strba Attila: Quantification of Wireless Embedded System Powered by Ambient Energy
10.00 - 10.20	SZÜNET
10.20 - 10.40	Takarics Béla: Hegesztési pályatervezés az Intelligens Tér segítségével
10.40 - 11.00	Veres Péter: Gamma-kitörések
11.00 - 11.20	Kristály Ferenc: Növényi anyagok alkalmazása a modern téglaiiparban, hatásuk a téglaiipari termékek szerkezetére
11.20 - 11.40	Póth Miklós: Diszkrét tomográfiai eljárások
12.00 - 14.00	EBÉDSZÜNET

Biológia, orvostudomány szekció

Elnök: Dr. Barta Csaba

14.00 - 14.20	Fülöp András: Az FNR mint globál regulátor szerepe és szabályozása egy fototróp bíbor kénbaktériumban
14.20 - 14.40	Faludi Ildikó: A Chlamydomonas reinhardtii LcrE fehérje elleni immunválasz vizsgálata egérmodellben
14.40 - 15.00	SZÜNET
15.00 - 15.20	Dr. Portörő István: Vérpótló készítmények extravazációjának vizsgálata
15.20 - 15.40	Dégi László Csaba: A daganatos betegségek pszichoszociális vetületeinek vizsgálata Erdélyben
15.40 - 16.00	Demeter Gyula: A prospektív emlékezet és a végrehajtó funkciók sérülése obszesszív-kompulzív zavarban (OCD)

Előszó

Mindig öröm fiatalokkal találkozni, velük együtt lenni, hallgatni őket – így volt ez a Márton Áron Szakkollégium (MÁSZ) 2008. november 10-i PhD konferenciáján is, ahol a legkülönbözőbb tudományterületeken dolgozó hallgatók hét szekcióba sorolt előadásait hallgathattuk meg egész napos rendezvény keretében, a Márton Áron Szakkollégium Márai, Brassai és Kassák termeiben.

Dicséretes törekvése a MÁSZ-nak, hogy évente szereplési lehetőséget biztosít fiatal kutatóknak, konferencia keretében ad teret eddigi munkájuk, eredményeik bemutatására. Nagyon jó a MÁSZ e tehetséggondozásának az a módja is, hogy hazai és határon túli, azaz magyarországi és anyaországi intézmények hallgatóinak egyaránt lehetőséget biztosít a szereplésre. A magyar tudományosság integrációját szeretné az Akadémia is elősegíteni, ezt szolgálják az utóbbi évek intézkedései, szervezeti és működési változtatásai a hazai és a határon túli magyar tudományos világ közelítésére.

A doktori iskolák a tudományos utánpótlás-nevelésnek fontos színterei, határon innen és túl egyaránt, a doktoranduszok és doktorandák tudományos munkájuk végzéséhez e műhelyekben kaphatnak útmutatást, a mester-tanítvány viszony még ma, az internet és a virtuális kommunikáció térnyerésének korában sem ment ki a divatból. A személyes konzultáció, a példa- és útmutatás a tudományos pálya egyengetéséhez, a kutatóvá váláshoz nélkülözhetetlen.

Tudjuk, hogy a PhD megszerzése nem könnyű, tudjuk, hogy már sok munka van azok háta mögött, akik e tudományos felolvasó ülésig eljutottak, rövid az a három év, ami az abszolutóriumig rendelkezésre áll, s akkor hol van még a védés? Sok is a lemorzsolódás, nem ér el mindenki a folyamat végére. E pályához, mint talán minden színvonalas teljesítmény eléréséhez kell némi megszállottság, kíváncsiság – kell a tudományos munka öröme, de kell a kitartás és a szorgalom is.

Az Akadémia hagyományosan fontos kérdésnek tekinti, és kiemelten kezeli mind a határon túli magyar tudományosság, mind pedig a kutatói utánpótlás ügyét. Szeretném röviden bemutatni, hogy mivel bátoríthatjuk a hallgatókat, a fiatal kutatókat, miért is érdemes elvégezni azt a komoly munkát, aminek eredménye a tudományos fokozat elnyerése.

Ajánljuk a köztestületi tagság lehetőségét, ajánljuk, hogy a tudományos fokozat megszerzése után egy jelentkezés lap kitöltésével lehetőség nyílik az MTA köztestületi tagjává lenni, részévé válni annak a tudományos közösségnek, mely határtalan, mely integrálja a magyar tudományosság legjobbrait itthon és külföldön egyaránt. Ezáltal lehetőség nyílik a részvételre az akadémiai tudományos osztályok munkájában, a szak- és munkabizottságok lefedik a tudományterületek szinte teljes spektrumát.

A köztestületi jelentkezés feltétele a tudományos fokozattal való rendelkezés, s annak a szándéknak a kinyilvánítása, hogy az illető kutató a köztestület tagjává kíván válni. A jelentkezések alapján az Akadémia elnökének aláírásával oklevél készül a köztestület

új tagjainak, melyet évente két alkalommal, az akadémiai közgyűlést követően, május folyamán, valamint a Magyar Tudomány Ünnepe után, novemberben küldünk el a tagságra jelentkezőknek.

A környező országok magyar nyelvű vagy tárgyú kutatásaival foglalkozóknak pályázati lehetőséget biztosít az Akadémia határon túli magyar tudományosság programja keretében két ösztöndíjrendszer révén is, melyekkel segíteni kívánjuk mind a magyarországi, mind pedig a szülőföldön végezhető kutatásokat. Ezek keretében a köztestület tagjai jogosultak részt venni a Domus Hungarica Scientiarum et Artium és a Határon Túli Magyar Tudományosságért ösztöndíjprogramokban. Előbbi a magyar nyelvű és tárgyú kutatások végzőit segíti magyarországi ösztöndíj lehetőségekkel, junior és senior kategóriában, utóbbi a környező országokban felhasználható egyéni és csoportos ösztöndíjakat ítél oda, szülőföldi felhasználással.

Az Akadémia elnöke, Pálinkás József kiemelt programot hozott létre kimagasló teljesítményű fiatalok számára Lendület Fiatal Kutatói Program névvel. A programra pályázó ifjú tudósok közül a kiválasztottak az MTA kutatóintézeteiben alakíthatnak új kutatócsoportot, kiemelt bérezéssel. Az MTA elnöke erőteljesebben kívánja bekapcsolni a fiatal kutató kollégákat az Akadémia munkájába, ezt a célt szolgálja a nemrég életre hívott Fiatal Kutatók Testülete. A kutatói pályáiv eszközrendszere, a hazai tudományos jövőkép megalkotása, tanácsadás – ezek azok a feladatok, melyek megoldásában az MTA vezetése számít az utánpótlás legjobbjaira.

A külső köztestület létszáma már meghaladja az 1200 főt, komoly tudományos kapacitás ez, mely a magyar és az egyetemes tudomány szolgálatában munkálkodik. E közösség várja a fiatal tehetségeket, eminens érdeke a magyar tudományosságnak a fiatalok megnyerése a tudomány, az alkotás számára.

A kötetben szereplő előadások, tanulmányok, az egyes területek témaválasztásai jól jelzik, hogy milyen kiváló érzékkel, érzékenységgel nyúlnak a fiatal kutatók a legégetőbb kérdésekhez, társadalmilag és tudományosan egyaránt releváns témákhoz. Eminens érdeke a tudományos, felsőoktatási intézményeknek, kutatásfinanszírozási alapoknak egyaránt, hogy minél intenzívebben építsenek az utánpótlásra, vonják be tevékenységükbe a tehetséges fiatalokat, az újabb s újabb nemzedékek kiváló képviselőit – a tudományban a generációk jól segíthetik egymást: a tapasztalat s az új kérdések iránti fogékonyság együttes eredménye lehet a hatékonyság, az alkotás.

Gratulálunk mindenkinek, aki e kötetben szerepel, köszönet illeti a MÄSZ-t a konferencia megszervezéséért és a kötet megjelentetéséért, a Magyar Tudományos Akadémia pedig várja mielőbb a jelentkezéseket köztestületébe.

Tarnóczy Mariann,
az MTA Határon Túli Magyarok Titkárságának vezetője

Történelemtudomány

Az erdélyi „ENSZ-memorandum” 1956 - Tervek, elképzelések az erdélyi kérdés megoldására

1958-ban 11 erdélyi, partiumi, illetve bánági magyart és egy román ügyvédet végeztek ki az 1956-os magyar forradalom eszméivel való azonosulásért, és azért, mert konkrét terveket, elképzeléseket dolgoztak ki a romániai kisebbségi kérdés megoldására.

Tanulmányom fókuszába az egyik legnagyobb hatósugarú politikai pert, az „ENSZ-memorandum”-ot emelem. Ebben a perben is a végső döntést 1958 elején hozták. Az egyedüli olyan, az 1956-os magyar forradalomhoz kapcsolódó erdélyi terv, amely az annyi véráldozattal járó magyar-román „differendum” megoldását az Egyesült Nemzetek Szervezete felügyelete alatt, és Erdély Magyarország és Románia közötti megosztásával képzelte el. Az „ENSZ-memorandum” kilenc elítélte az erdélyi kérdés megoldási kísérletében tanácsokat kért a korszak néhány kiemelkedő magyar szellemi nagyságától: Németh Lászlótól, Tamási Árontól, Bibó Istvántól, Ravasz Lászlótól, Kodolányi Jánostól.

A per különlegessége abban is megnyilvánul, hogy az „ENSZ-memorandum” perének elsőrendű vádlottját, dr. Dobai István kolozsvári nemzetközi jogászt – kérése ellenére – az 1989 utáni román hatóságok a mai napig nem rehabilitálták, a börtönben eltöltött hét esztendőért – társaitól eltérően – egy fillér kárpótlást sem kap. Ez is jelzi, hogy az úgynevezett hazaárulási perek a mai napig nem évültek el.

„Az 1956-os magyar forradalom nemzeti történelmünknek az az eseménye, amely Magyarországot egész évszázadunkban a legnagyobb világpolitikai szerephez juttatta. Másfelől, soha olyan nyilvánvaló nem volt, mint azokban a drámai hetekben, hogy Magyarország sorsa, jövője, döntő mértékben a világpolitikától, elsősorban a nagyhatalmak erőviszonyától és a köztük folyó küzdelmektől és egyezkedésektől függ.”¹

Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc – Páskándi Géza nemzeti szabadságharcnak nevezte² – erdélyi recepciójáról, hatásáról az utóbbi években öröndetes módon számos, levéltári kutatásokon alapuló, hiteles dokumentumok alapján készült kötet, tanulmány látott napvilágot.

Az erdélyi '56 – amely a sajátos romániai körülmények közepette valójában 1966-ban „fejeződött be”, hiszen a magyar forradalom eszméivel való azonosulásért Török Józsefet 1966-ban 12 év börtönbüntetésre ítélték, ugyancsak ebben az időszakban került börtönbe Horváth Ágoston marosvásárhelyi tanár is – történetének kutatásához újfajta

¹ Békés, 1996

² A Kossuth-díjas író a Várhegyi István által összeállított és szerkesztett diákszövetségi határozati javaslatához fűzött, közel 5 oldalas kiegészítésért és a 11 oldalas, kézírásos Egy egyetemi hallgató feljegyzéseiből című naplójegyzeteiért hat év fegyházbüntetésre ítélték (ld.: *Tófalvi, 2007c*)

lendületet, szemléletet nyújtott az olasz–magyar származású történész, Bottoni Stefano, aki tanulmányok sorával – köztük a nagy vihart kavará Szilágyi Domokos-dosszié publikálásával – bizonyította, hogy az erdélyi, romániai szervezkedési kísérletek, mozgalmak az egész szovjet blokkon végigseprő erjedési folyamat és az egyetemes magyar ötvenhat szerves részét képezik.

„1956 aztán különös „lélektani” problémát is okoz Romániában. A pártvezetés a kilencvenes évekig egyértelműen revizionista veszélyforrásnak tekintette a magyarországi felkelést és az erdélyi „magyar” jellegű megmozdulásokat. Az ’56-ot követő megtorlásról és annak áldozatairól nem volt ildomos beszélni. Előfordulhat tehát, hogy miközben a román véleményformáló értelmiség masszívan antikommunistának vallja magát, a román állam mégsem rehabilitálja az ’56-os elítélteket, és az 1958-as Szoboszlai-per tíz kivégzettjének sírhelye továbbra is ismeretlen marad. De az erdélyi magyar társadalomban is ambivalens módon van jelen az „ittthoni” 1956. A hivatalos érdekképviselői szervezet mindeddig hűvösen fogadta az „ötvenhatosok” emlékezésdiskurzusát, amit elsősorban a történelemhez vonzó, de nem szakmabeli újságírók, riporterek közvetítenek a társadalom számára. Ebből a fajta feldolgozásból azonban hiányoznak a szükséges árnyalatok. Az eseményekben részt vevők ábrázolása szinte mitikus: ők a hősök (a román sovinizmus ártatlan áldozatai). A köztudatban viszont erősen él az a bukaresti hatalom és a hivatalos magyar elit által szorgalmazott hozzáállás, miszerint felelőtlen kalandornak tekintendő az, aki 1956-ban felmondta az integrációs paradigmát, az egységdiskurzust, és helyette demokráciát, kulturális/területi autonómiát vagy egyenesen revíziót követelt. Nem meglepő, hogy sokan a „rossz” ’56-os szerepléssel magyarázzák a kolozsvári Bolyai Egyetem megszüntetését és a Magyar Autonóm Tartomány területének átalakítását. Eszerint az erdélyi magyar elit elleni támadássorozat elsősorban annak lenne tulajdonítható, hogy egyesek felelőtlenül megszegtek a politikai lojalitás parancsolatát, és megharagították Bukarestet.”³

Ezek a sztereotípiák továbbélnek. Számos ötvenhatos visszaemlékezés a realitásokkal nem számoló felelőtleneknek nevezi azokat, akik a kommunista diktatúra vészterhes éveiben terveket, programokat készítettek, a rendszernek akár államcsínnyel való megdöntésén fáradoztak, ahogyan tette azt a 33 éves korában kivégzett Szoboszlai Aladár római katolikus pap. Örömdetes módon megszaporodott azok száma, akik kikérik maguknak, hogy pusztán áldozatoknak tekintsék őket. Antikommunistaként definiálják önmagukat. Ebből a szemszögből az elítélésük jogos volt. Az 1956-os magyar forradalom a román többség, de az erdélyi szászok, zsidók számára is mérföldkő. A román falvakban ma is úgy emlegetik: a magyar forradalom hatására szűnt meg a kötelező termény- és húsbeszolgáltatás.

A temesvári, bukaresti, jászvásári, brassói egyetemi központok elítélt diákjainak névsora önmagában jelzi, hogy 1956 a magyar–román, magyar–szász kapcsolattörténet kiemelkedő, a történetírás és a diplomácia által mindmáig elhanyagolt, ki nem aknázott

3 Bottoni, 2006: 40–41.

pillanata. Az egykori Magyar Autonóm Tartományban – amelyet a szélsőséges román pártok és a média egy része furcsa módon a „román elnyomás”, a magyar szupremácia fellegváraként emleget – 1956–1965 között a bíróság által elítélt 826 személy közül 620 magyar (75,1%), 184 román (22,5%), 18 német (2,1%), 2 zsidó (0,5%) 2 cigány(0,5%).⁴

E sorok írója, aki 1990 óta – amikor 1956-ról egyáltalán beszélni lehetett – az egyes politikai perek teljességre törekvő, monografikus bemutatásában látja az erdélyi, romániai ötvenhat egyetemes tanulságainak összegzését. Ezzel a céllal jelent meg 2007 augusztusában az 57 ítélettel – köztük tíz halálos ítélettel és kivégzéssel – végződő Szoboszlai csoport perét bemutató kötet, 2008. október 23-a előtt jutott el a könyvesboltokba a 31 elítéltet – köztük két kivégzettet – magába foglaló érmihályfalvi csoport perének kötete. Előkészületben van a dr. Dobai István kolozsvári nemzetközi jogász nevével fémjelzett „ENSZ-memorandum”-ról szóló, illetve Fodor Pál csíkszeredai vasútépítő mérnök magyar–román lakosságcserére vonatkozó, a Bolyai Tudományegyetem perét és a tűzhalált halt Moyses Márton tragédiáját bemutató tanulmánykötet.

Az erdélyi, romániai ’56-os szervezkedési kísérleteknek, mozgalmaknak az ad úgymond történelmi hátszelet, hogy 1956 őszén, 1957 elején az erdélyi kérdés megoldására négy, számos kitételében ma is továbbgondolásra készítő terv, elképzelés született. A négy tervezethez szervesen kapcsolódik a Bolyai Tudományegyetem Történelem–Nyelvtudományi Karának 1956 októberi diákszövetségi határozati javaslata, amely mindmáig a romániai magyar egyetemi oktatás reformjának egyik legátfogóbb és legsokrétűbb programja. Ezek a tervek, elképzelések a román kommunista diktatúra egyik, a retorziókról és véres terrorról ismert korszakában születtek. 2007-ben, amikor hasonló, vagy más tervezetek elkészítéséért senkinek az élete nem forog veszélyben, mindössze két autonómiatervezetről szól, szólhat a diskurzus. „Az Európai Unió nem fog autonómiát adni az erdélyi magyaroknak, a közösségnek magának kell megvalósítania a céljait” – hangzott el a 2007. május 24–25-én Kolozsváron, az erdélyi magyarság érdekérvényesítési lehetőségeiről tartott tudományos konferencián.

Személy szerint Sass Kálmán érmihályfalvi református lelkész kantonális megoldását tartom továbbgondolásra a legalkalmasabbnak. *A Szegény Erdélyország és A Szent István-i Magyarország kisebbségi kérdésének megoldása elé* című tanulmányában azt fejtegeti, hogy Magyarország és Erdély nemzetiségi kérdését a kantonális modell sajátos alkalmazásával lehetne megoldani. Elveti és megálázónak tartja a szórvány fogalmát, elképzelése szerint nem lennének a svájcihoz hasonló nyelvi határok, hanem a Krassó–Szörény megyei vagy az ókirályságbeli magyar is ugyanúgy az erdélyi magyar kantonhoz tartozna, mint a székelyföldi tömbmagyarság.

Az „ENSZ-memorandum” dr. Dobai István által megfogalmazott, hat példányban legépelte és a Szekuritáté által nála, Komáromi Józsefnél és dr. Gazda Ferencnél megtalált és elkobzott példányát e sorok írója fedezte fel a Szekuritáté Irattárát Vizsgáló Országos

⁴ Pál-Antal, 2006: 39.

Bizottság bukaresti Levéltárában és juttatta el a legilletékesebbhez – Varga László közvetítésével – a szerzőhöz. Azért fontos az „ENSZ-memorandum” publikálása, mert a kiváló emlékezőtehetséggel megáldott dr. Dobai István az 1990-es évek elején elkészítette a dolgozat rekonstruált változatát, ez azonban köszönő viszonyban sincs az eredetivel. Az eredeti tanulmány egy feszes, az 1956-os forradalom termékenyítő eszméinek hatása alatt született alkotás.

Az erdélyi kérdés első világháború utáni története az 1919-1920. évi temesvári „levente-pörrel” kezdődik: az alig berendezkedő román hatalom 44, zömmel 17–18 éves diákot ítél el, azért, mert – akár robbantások, merényletek révén is – megoldást próbáltak keresni a román csapatok bánsági bevonulása után hirtelen nyakukba szakadt kisebbségi sorsra. A trianoni békeszerződés előtt a román diplomácia ezt az óriásív duzzasztott „irredenta mozgalmat” használta fel Erdély annektálásának igazolására.

Az erdélyi kérdés gyökerei az 1848–1849. évi szabadságharchoz, pontosabban Wesselényi Miklóshoz nyúlnak vissza. Dr. Dobai István a 2007-ben Kolozsváron megjelent *Múlándó Szilágyság* című kötetében imponáló felvezetéssel és ismeretek birtokában mintegy igazolja: az „ENSZ-memorandum” néven ismert dolgozat legfőbb inspirálója Wesselényi Miklós, aki 1848. június 18-án Klauzál Gáborhoz intézett levelében az erdélyi kérdés sajátos megközelítését vetette fel. Wesselényi az említett levelében azt sugallta: az erdélyi kérdés megoldásának a vitatható területek méltányos megosztását és a lakosságcserét tartja.⁵

A levelet teljes terjedelemben közli dr. Dobai István a *Múlándó Szilágyság* című kötetében, a következő megjegyzéssel: „Magam is élő hagyományként kaptam ezt az Erdély-szerzte ismert tervet, és ilyenként vitattam meg a barátaimmal, ismerőseimmel 1956-ban. Tanulmányoztuk a vonatkozó tudományos irodalmat, jogot, történelmet, statisztikát, gazdaságföldrajzot, néprajzot, és mindent, ahogyan ezt minden erdélyi magyar értelmiségi – lehetőségei szerint – tenni szokta.

Ennek eredményeképpen szerkesztettük 1956-ban, az erdélyi kérdés megoldása tárgyában az Egyesült Nemzetek Szervezetéhez küldendő memorandumot. Egészében a Wesselényi tervhez tartottuk magunkat, hiszen annak minden érve és ellenérve nyilvánvaló annyira, hogy ezekről nem is kellene írnom.”

Véletlen egybeesés, hogy Fodor Pál csíkszeredai vasútépítő mérnök a Wesselényi terv ismerete nélkül jut el ugyanarra a következtetésre: az erdélyi kérdés megoldásának egyetlen lehetséges útja a magyar–román lakosságcsere. Településekre lebontva készítette el – az 1956-os magyar forradalom hatására – a magyarok és románok között egyenlő arányban, függőlegesen és nem vertikálisan megosztott Erdély térképét. Még azt is kiszámolta: a tervezett lakosságcsere 8 évig tartana és több tízezer vasúti szerelvényre lenne szükség.

⁵ A Wesselényi levél jelzete: Magyar Országos Levéltár, Kossuth Lajos pénzügyminiszeri iratai, II. csomó. – A hivatkozott rész a *Digitális változatban* olvasható – a szerk.

A dr. Dobai István- és a Fodor Pál-féle tervezetben csupán az a közös, hogy mindketten Márton Áron erdélyi római katolikus püspöktől, a legnagyobb tekintélyű erdélyi magyartól vártak támogatást, biztatást és jóváhagyást.

Dr. Dobai István és társai úgy képzelték el, hogy „a magyar kérdés” egyfajta appendixeként az ENSZ elé tárják az erdélyi magyarságot a trianoni békeszerződéssel ért súlyos igazságtalanságokat és jogsértéseket. A memorandum egy-egy példányát el akarták juttatni az ENSZ-hez, a magyar és a román kormányhoz, a Román Munkáspárthoz, illetve a legnevesebb magyarországi személyiségekhez.

Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc kiváló alkalmat jelentett az elaborátum kidolgozásához. Dr. Dobai István megbízásából Komáromi József tanár és Varga László református lelkész egyfajta „közvéleménykutatást” végzett a korabeli magyarországi értelmiségi elit körében. Komáromi József kolozsvári tanár már 1956 nyarán kikérte Kodolányi János író véleményét. Kodolányi azt felelte: „Jelenleg a magyar értelmiséget ideológiai kérdések, valamint irodalmi áramlatok érdeklik, ezért nem foglalkoztatja őket Erdély kérdése.”

1956. szeptember 4-én a Magyarország és Románia között meglévő kétoldali szerződés eredményeként Varga László abrudbányai református lelkész Budapestre utazhatott, hogy doktori dolgozatához kutatásokat végezzen. Dobai István azzal bízta meg, hogy budapesti tartózkodása során vegye fel a kapcsolatot a magyar szellemi élet olyan jeles képviselőivel, mint Németh László és Tamási Áron író, Ravasz László református püspök és Bibó István. Németh László volt az egyetlen személy, akivel Varga Lászlónak még 1956. október 23-a előtt sikerült találkoznia. Ám a találkozás nagy csalódást okozott, ugyanis Németh László azt remélte, „hogy a most felerősödő magyarság, a magyar állam, és magyar nemzet annyira meg tud erősödni, hogy a határokon túli magyarokra is ki tudja terjeszteni a védelmét.” Varga László bővebb magyarázatot kért, amire Németh László kijelentette: „Megmondtam én már 1930-ban Makkai Sándornak, hogy egyetlen megoldás, vágják ketté Erdélyt, menjen mindenki oda ahova akar, érezze ottan jól magát.”

A forradalom napjaiban, tehát 1956. október 23-a és november 4-e között sikerült találkoznia Kodolányi Jánossal és Tamási Áronnal. Tamási Áronnak – Varga László vallomása szerint – az volt a véleménye: „a székelyeket ki kell onnan hozni és menteni valahova más helyre, de egyelőre várni kell, hátha a forradalomból kisül valami.” Mindketten biztosították Varga Lászlót, hogy maximálisan támogatják Dobai István tervezetét, de kerülték a kérdés melletti nyilvános kiállást.

Varga László Bibó Istvánnal, Ravasz László vejével, a Nagy Imre kormány államminiszterével 1956. november 3-án találkozott, de érdembeli beszélgetésre nem került sor, mert Bibó éppen egy autóba szállt be. A Dobai-féle tervezetről Illyés Gyula és Sinka István is tudott.

1956. november 4-e, a magyar forradalom és szabadságharc vérbefojtása után a „magyar kérdés” az ENSZ elé került. Dobaiék ekkor döntöttek úgy, hogy az erdélyi kérdést is az ENSZ elé kell vinni. Az elküldés módozatainak kidolgozására csak egy

későbbi időpontban került volna sor. Dobai István nemzetközi jogásként pontosan tudta: az ENSZ csak nemzetközileg elismert kormányoktól fogad el dokumentumokat. Ezért döntöttek úgy, hogy a magyar kormányhoz is eljuttatják a tervezetet, abban a reményben, hogy a magyar kormány támogatja a tervezetüket.

Dr. Dobai István személyesen kereste fel Márton Áron erdélyi római katolikus püspököt. Háromszor találkozott és beszélt Márton Áron püspökkel. Az első találkozóra 1956. szeptemberében került sor. Ezen jelen volt Huber József püspöki titkár is, akit Dobai a Szekuritáté ügynökeként emleget. Másodszor a forradalom idején, harmadszor pedig 1957. március 20-án, Dobai István letartóztatásának napján. Dobai Istvánt 1957. március 20-án este 21 órától kezdve, közvetlenül a kolozsvári vasútállomáson történt letartóztatása után, kihallgatták. Az az Oprea Ioan vallatta, akiről a Doina Jela által összeállított Fekete lexikonban olvasható: a Szekuritáté 1948. augusztus 30-ei megalakulása után azonnal az állambiztonsági szolgálat kötelékébe lépett, munkából egyből őrmesterré léptették elő. Ő az, aki a Șuşman Gheorghe és Crișan Vasile antikommunista fegyveres ellenállók bűnvádi dossziéit összeállította és ezáltal közvetlenül hozzájárult a halálos ítéletükhöz és kivégzésükhöz. A ravaszságáról hírhedt té vált szekus főhadnagy az erdélyi magyar '56-osok közül nagyon sokat vallatott.⁶

A vallatás során hamar kiderült: az „ENSZ-memorandum” hatodik példánya Jordáky Lajos egyetemi tanárnál van. Ő a letartóztatása előtt a nála maradt példányt – vallomása szerint – darabokra tépte, bedobta a WC-be, és a vízzel együtt végképp eltüntette. Jordáky Lajost 1957. április 9-től azon év augusztusáig vizsgálati fogságban tartották, majd kiszabadulása után Canossa-járásra kényszerítették. Kihallgatási jegyzőkönyvei irodalomtörténeti jelentőségűek, hiszen Tamási Áron 1956. október közepi kolozsvári látogatásának leghitelesebb összegezése.⁷

Az 1795. számú, 1957. november 5-én kihirdetett ítélettel a Kolozsvári Harmadik Hadtest Katonai Törvényszéke, az 1956-os letartóztatottakra „szakosodott” Macskási Pál, mellényszabóból hadbíró őrnaggyá avanszált „jogász” elnökletével az „ENSZ-memorandum” vádlottjait a következő ítéletekkel sújtotta: dr. Dobai István elsőrendű és Varga László másodrendű vádlottat hazaárulás és a társadalmi rend elleni szervezkedés vádjával a hírhedt 199/1950. számú törvényerejű rendelet 1. szakasza, „a” és „c”

6 Dobai István kihallgatási jegyzőkönyvének részletei a *Digitális változatban* olvashatók – a szerk.

7 Tamási Áron feleségével együtt érkezett Kolozsvárra és az alatt a négy vagy öt nap alatt, amíg a városban tartózkodtak, Jordáky Lajos házában vendégeskedtek. Egyik nap meghívták barátait, akikkel a magyarországi magyar irodalom kérdéseiről, irodalmi áramlatokról és a népi írók szocializmushoz való viszonyáról beszélgettek. A találkozón jelen volt Asztalos István, Balogh Edgár, Kacsó Sándor, Bartalis János, Jancsó Béla író, a festő Nagy Imre és néhányan a felsoroltak feleségei közül. „Következő nap Tamási Áron – olvasható az 1957. április 9-iki kihallgatási jegyzőkönyvben (a kihallgató állambiztonsági tiszt ugyancsak Oprea Ioan főhadnagy volt) – meglátogatta Bányai Lászlót a Bolyai egyetemen. Innen az Írószövetségre ment, ahol kb. 40 író előtt beszélt az eszményeiről, a szocializmusról, s kijelentette, hogy meggyőződése szerint a fentebb említett népi írói áramlat a magyar irodalom leginkább létjogosult irányzata. Ugyanakkor kijelentette, hogy véleménye szerint az egyedüli helyes út a szocializmus útja, de ezen belül az általa is képviselt irodalmi irányzatnak az eddigieknél nagyobb mozgásteret kell biztosítani.” – További részletek a *Digitális változatban* – a szerk.

betűje előírásai alapján életfogytiglani kényszermunkára és teljes személyi vagyonuk elkobzására ítélte. Komáromi József harmadrendű vádlottat hazaárulásért, az RNK belső és külső biztonsága elleni szervezkedésért 25 év kényszermunkára és teljes vagyoneklobzásra, Kertész Gábor negyedrendű vádlottat 25 év kényszermunkára és teljes vagyoneklobzásra ítelték.

Az ötödrendű vádlottat, Berecki András egyetemi előadó tanárt 15 év kényszermunkára és teljes vagyoneklobzásra, a hatodrendű vádlottat, dr. Gazda Ferenc akadémiai kutatót 10 év szigorított fegyházbüntetésre és teljes vagyoneklobzásra, a hetedrendű vádlottat, Nagy Józsefet 5 év szigorított fegyházbüntetésre és teljes vagyoneklobzásra, a nyolcadrendű vádlottat, dr. Dobri János teológiai előadótanárt – aki az erdélyi cserkészmozgalomban játszott fontos szerepet – 6 év javító fegyházbüntetésre, a kilencedrendű vádlottat, László Dezső református lelkész-esperest – akinek életútjáról, emberi nagyságáról a fia, László Ferenc muzikológus írt megrendítően szép könyvet – tiltott kiadványok birtoklásáért és terjesztéséért 5 év javító fegyházbüntetésre ítelték. Később a Dobai csoporthoz csapták Bányai Miklós, Kincses Károly, Kincsesné Balajthy Ilona és Krebsz Sándor perét is.

Külön fejezete a pernek, hogy Varga László 1956. szeptember 4-e és november 3-a között naplót vezetett, 1956. október 23-ától részt vett a műegyetemi hallgatók tüntetésétől kezdve minden fontosabb eseményen és sztrájkmegmozduláson. Lelkészként bejárta a kórházakba, jelen volt a Nemzeti Parasztpárt és Kisgazdapárt újjászervezési gyűlésén, a budapesti református teológia megújulásánál, valamint a Keresztény Nemzeti Ifjúsági Szövetség alakuló ülésén. 1956. november 3-án, amikor a Romániába induló utolsó autóbuszok egyikére a feleségével felszállt, a bőröndjében magával hozta a forradalom idején megjelent újságokat, folyóiratokat, szórólapokat, verseket. Egy óvatlan pillanatban a magyar–román határon sikerült a bőröndöt átdobnia a már megvizsgált csomagok közé. Ezért a „dobásáért” mellékbüntetésként az életfogytiglani kényszermunka mellé még 10 év javító fegyházbüntetést is kapott. Sajnos a letartóztatása után felesége, Varga Anna az eredeti naplót, a Budapestről hozott forradalmi újságokat, kiáltványokat, röpcédulákat elégette. A vizsgálati fogságban azonban Varga Lászlót arra kényszerítették, hogy rekonstruálja a naplót. Ez a visszaemlékezés Kós Károly naplója, és Lászlóffy Aladár visszaemlékezései mellett az egyik hiteles dokumentuma annak, ami 1956. október 23-a és november 4-e között Budapesten történt, és annak, hogy mindezt hogyan élte meg egy erdélyi magyar értelmiségi.

A dr. Dobai István által szerkesztett és 6 példányban legépelte „ENSZ-memorandum” körül a háttérben 1957 óta szakadatlanul zajlik a vita a túlélők egy része, valamint a túlélők utódai között. E sorok írója olyan vallomásról is tud, amely szerint az egész „ENSZ-memorandum” nem is létezett, Dobai István a maga dicsőségére találta ki, berángatva ezzel a nagy szörnyűségbe az egész társaságot. Ezért döntöttem úgy, hogy önálló kötetben a teljes periratot, minden elítélt vallomását és kihallgatási jegyzőkönyveit közlöm, mert ezek nyomán egy sokkal árnyaltabb és hitelesebb kép bomlik ki előttünk az egész perről, a kiváltó okot képező dokumentumról. Ezúttal terjedelmi okok miatt, a mellékletben csak részleteket közölhetünk az „ENSZ-memorandum”-ból.

Az erdélyi kérdésre megoldást kereső 1956-os, illetve a korábbi, a Szoboszlai Aladár és Sass Kálmán nevével fémjelzett tervezetekről, programokról vitatkozni lehet és kell, de zárójelbe tenni, tudomást sem venni róluk semmiképpen nem szabad. Minden felelősen gondolkodó erdélyi magyarnak, politikusnak, közalkalmazottnak, írónak, művésznek ismernie kell ezeket a terveket! Az autonómia kérdésében is csak úgy lehet előbbre lépni, ha az erdélyi kérdéssel kapcsolatos minden javaslatot, tervezetet alaposan ismerünk, annak hasznosítható fejezeteit beépítjük az újabb programokba, elképzelésekbe.

Felhasznált irodalom

(A levéltári jelzeteket külön nem tüntetjük fel!)

- BÉKÉS Csaba 1996: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában.* Budapest: 1956-os Intézet
- BOTTONI, Stefano 2006a: *Recepció és párhuzamosság. A romániai 1956 és a magyar forradalom viszonya.* In: Korunk 2006/2. 40-41.
- BOTTONI, Stefano (szerk.) 2006b: *Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság (1956-1959).* Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó
- DOBAI István 2007: *Múlandó Szilágyság.* Kolozsvár: RegunPress
- GAGYI-BALLA István – TÓFALVI Zoltán 2006: *Az erdélyi visszhangra vonatkozó tanulmányok.* In: *Magyar '56. I.-II.* Szerkesztette: SZÉKELYHÍDI Ágoston. Budapest
- PÁL-ANTAL Sándor 2006: *Áldozatok 1956. A forradalmat követő megtorlások a Magyar Autonóm Tartományban.* Marosvásárhely: Mentor Kiadó
- TÓFALVI Zoltán 2007a: *1956 erdélyi mártírjai. I. kötet. A Szoboszlai csoport pere.* Marosvásárhely: Mentor Kiadó
- TÓFALVI Zoltán 2007b: *1956 erdélyi mártírjai. II. kötet. Az érmihályfalvi csoport pere.* Marosvásárhely: Mentor Kiadó
- TÓFALVI Zoltán 2007c: *A Páskándi-dosszié.* Korunk, 2007/10. 70–88.
- VARGA László 1998: *A fegyencélet fintorai.* Budapest: Püski Könyvkiadó

Melléklet

„Az első oldalon a bal felső sarokban lévő román nyelvű szöveg magyar fordítása:

„A Szekuritáté szervei a testi motozás során, 1957. március 20-án, amikor Márton Áron püspöktől tértem vissza, akkor találták meg.

A dokumentum 15 oldalból áll, kezdve a jelen oldallal, és folytatódik egészen a 15. oldalig.

Dobai István, sk.”

„Mióta az első magyar király, hagyományként öröklé utódaira szent tévedését: „Unius linguae moris regnum imbecille et fragile est”, a magyar állam egyik kérdése, megfejtés helyett, kímélettel utaltatott tova... /Azonban/ jöhet idő, midőn egyszer még kell hódítanunk e hont a fölosztás eszméinek hadjárata ellen. E küzdelemtől nem riadunk vissza, mert igazságunk érzetében erősek vagyunk, – tehát méltányosak.”

Száz esztendeje hangoztak el ezek a szavak a magyar országgyűlésen, és a magyarságnak ez az életkérdése még mindig megoldatlan. Mikor a Trianoni Békeszerződés szétbontotta a magyarság történelmi-politikai keretét, a magyar államot, a nyomasztó szükség nem engedte a kérdés további odázását. Bebizonyosodott, hogy a nemzeti kérdés megoldatlansága az egész nemzet életét veszélyezteti, és bebizonyosodott az is, hogy elfogadhatóan – számunkra és szomszédaink számára elfogadhatóan – csak a magyarság oldhatja meg a kérdést. Meggyőződve erről, nemzetünk akkori vezetői – talán nem egészen helyesen, de mindenképpen menthetően – félretettek minden más súlyos kérdést, és teljes erőnket, maradék erőnket ennek az egynek a megoldására fordították. Tartozunk az igazság eszméjének annak a megállapításával, hogy ez a törekvés nem egy vékony felső réteg ködösítési kísérlete, hanem az egész magyarság céltudatos mozgalma volt. Hogy ez az ún. revizionizmus nem volt imperialista jellegű, hogy nem volt támadó szándékú, hanem egy egész nemzet békés tiszta törekvése a legelemibb életigényeinek érvényesítésére. Tagadhatatlan sikerei voltak ennek a mozgalomnak, melyek jelentősek voltak még így, rövid tartalmunkban is. Utolsó kísérlete volt ez a magyar nemzetnek egy ezerévesnek mondott örökség megmentésére, és nem rajta múltott, hogy ez nem sikerült.

Azonban, ha sikerült volna sem oldotta volna meg a nemzetiségi kérdést, mert nem is célozta azt. Tétele a következő volt: Magyarország nemzetiségi politikája helytelen volt és ezért területét felosztották, kétségbeejtő helyzetbe sodorván ezzel a magyar nemzetet. Ha visszaszerezzük az elcsatolt területeket, megjavítjuk nemzetiségi politikánkat, minden jó lesz.

Bármennyire is tiszteletreméltó volt a teljes nemzeti erőtartalék mozgósítása e cél érdekében, és bármennyire is helyes volt az a bölcs mérséklet, hogy csak magyar többségű területeket csatoltak vissza, a második világháború végén meg kellett győződnünk arról, hogy ilyen tüneti kezeléssel a kérdés nem oldható meg. Ugyanis a területi elcsatolások elsősorban a régi Magyarország nemzetiségi állapotából következtek, és

csak másodsorban a helytelen nemzetiségi politikából, vagy a kedvezőtlen nemzetközi helyzetből. Ezt az állapotot pedig az jellemzi, hogy a nemzetiségek a magyarokkal és egymással keverten élnek. Világos, hogy ha ez a kevertség nem lett volna, nem lehetett volna – a népek önrendelkezési jogára hivatkozva – idegen uralom alá kényszeríteni a magyarság egynegyedét, kilátástalan gazdasági és politikai helyzetbe szorítva az egész magyarságot.

A második világháború után természetes volt a nép idegenkedése annak a kérdésnek a felvetésétől, melyre – szerinte – egyszer már ráfizetett. Persze, az orosz-vazallus kormányzat kiaknázza ezt a helyzetet, és minden erejével igyekezett a „szomszédokkal való jó viszony”, „béke”, „a trianoni ország tehermentesítése” stb. jelszavakkal elterelni a közvélemény figyelmét arról, hogy a szomszédokkal való jó viszony még csak nem is látszat, míg ennyire súlyos egymásközi kérdések megoldatlanok, hogy ez a feszültség a lehető legnagyobb mértékben teszi bizonytalanná a békét, és, hogy Magyarország a teljes nyersanyag hiánya miatt állandóan a gazdasági csőd szélén áll. 1956. őszén kiderült, hogy – a maguk szempontjából – igazuk volt az oroszoknak, amikor a dunavölgyi népek közül a magyarság gyengítésére törekedtek elsősorban, és kiderült az is, hogy szomszédaink gyűlöletét csak fokozza az, hogy lemondunk az elcsatolt területekről, mert – józanul – nem hisznek ennek őszinteségében. Ez a gyűlölet pedig elegendő volt számunkra – a többek között - ahhoz, hogy függetlenségünk kivívása elé gáncsot vessenek.

A nemzetiségi kérdést tehát meg kell oldani, mert a legnagyobb mértékben veszélyezteti jövőnket. Ebben a megoldásban pedig – függetlenül pillanatnyi nemzetközi helyzetünktől – legyünk határozottak, de méltányosak. Nem mondhatunk le a jövőnket biztosító megoldásról, de ne kívánjuk szomszédainktól sem, hogy lemondjanak.

Mi, erdélyi magyarok, mint a legközelebbi érdekeltek vetjük fel most a kérdést az összes idegen uralom alá kényszerített magyar nevében. A magyar nemzet része vagyunk, és ezt a kérdést is az összmagyarság szempontjából nézzük. Közvetlen érdekeltségünk – hisszük, nem megy tárgyilagosságunk rovására, hanem még fokozza azt azzal, hogy közelről látjuk a helyzetet, és azzal, hogy mi viseljük elsősorban a következmények kockázatát.

(...)Ezért terjesztjük Magyarország kormánya elé az erdélyi kérdés megoldása tárgyában ezt a javaslatot.

(...) A Trianoni Szerződésben Magyarországtól Romániához csatolt 103.093 km² – a Trianoni Magyarországnál kb. két vármegyénél nagyobb – területen az 1911-es népszámláláskor volt 5.257.467 lakos. Ebből 52,8%, 2.829.454 román-, 31,6%: 1.661.805 magyar- és 14,6%: 766.208 egyéb / – benne 10,8%: 564.789 német – / nemzetiségű volt. Bizonyos, hogy ez az arány azóta a románok javára némi változást szenvedett, de az nem lehet nagyobb 5%-nál, úgy, hogy még mindig ezek az adatok szolgálhatnak leginkább kiindulásként.

A magyarok egyharmada túlnyomó többséget alkot a Székelyföldön, másik harmada viszonylagos többséget a Peremvidék határ menti sávján, a harmadik harmad

pedig szétszórtan él a többi – az egész terület kb. háromnegyed részét kitevő – területen, ahol a románok élnek – a magyarokhoz viszonyítva hatszoros – többségben.

(...) A Trianoni szerződés olyan gazdasági vérereket vágott el, melyek hiánya még a legtudatosabb gazdaságfejlesztési politika mellett is nehézségeket okozna. Azonban ilyen gazdaságpolitikáról a Trianon utáni Erdélyben nem lehet beszélni sem. A balkáni népek általában, de a románok különösen idegenkednek a közületi berázásoktól, közmunkától, de egyáltalán attól, hogy az államot nem csak meggazdagodási lehetőségnek tekintsék. A román politika elhanyagolta a régi román területek fejlesztését is, az Erdélyt pedig egyenesen gáncsolta. Talán nem tévedünk, ha az erdélyi együttélési küzdelem egyik alakját, a gazdasági harcot, a román államnak erre az ázsiai módszerű gazdaságpolitikájára vezethetjük vissza. Mert gazdasági téren talán a legelkeseredettebb ez az együttélési harc, pedig éppen ott a legkevésbé indokolható. – Ezért jelent Erdély gazdasága egyelőre csak nagy lehetőségeket.

Erdély kulturális öröksége nagyon gazdag. Magáévá tette Erdély és Magyarország eszméit, nem egyszer, és nem kevés ideig, zászlóvivője is volt Magyarországnak, sőt Európának is. A lelkiismereti szabadság első elfogadói és elismerői voltak eleink. Ezen a területen született a román és magyar irodalom. Évszázadokon keresztül innen kerültek ki az egész magyarság és az egész románság szellemi vezetői. Intézményeit mintául vették a szomszédos nemzetek, mert bizonyosan mintául is vehették.

A Trianoni Szerződés kettős – látszólag egymásnak ellentmondó – hatást váltott ki Erdély magyar kulturális életében: Anyagi szegényedést és eszmei gazdagodást. Anyagilag nemcsak az állam támogatását vagy jóindulatát veszítette el az erdélyi magyar művelődés, hanem az állam elismerését is. Ez persze az intézmények egész sorának felszámolását-, a megmaradóknak pedig a megterhelését jelentette.

(...) Románia sohasem vette komolyan a kisebbségekre vonatkozó nemzetközi egyezményeket. Átfogó kisebbségi törvényt nem is alkotott soha. A kisebbségek – elsősorban a magyarok – jogi sérelmei közismertek voltak az orosz megszállásig, az 1944. utáni helyzet azonban még tisztázásra szorul.

A liberális és nacionalista román kormányok alatt zaklatva bár, de működhettek a magyar egyházak, léteztek a magyar iskolák, szabad volt a magyar nyelv használata – az akkor még magánéletnek számító – gazdasági életben. A kommunisták uralomra jutása azonban a még megmaradt kisebbségi jogokat is eltörölte, mégpedig a demokrácia, az egyenlőség és szocializmus jelszavára hivatkozva. A régi pártokkal együtt megszűnt a magyarok párta is. A régi társadalmi szervezetekkel együtt szüntették meg a magyar nemzetiségű szervezeteket is, a szövetkezetek központosításával a magyar szövetkezeteket is. Az iskolák államosítása pedig egyszerűen románosítás volt, mert a románoknak nem voltak felekezeti iskoláik. A gazdasági, élet szocializálásával megszűnt a magyar nyelvhasználat a közélet egész vonalán, úgy, hogy már csak az iskolában és a családi életben beszélhetett anyanyelvén a magyarság. A mindezekért cserében kapott közszolgálati helyek pedig, nemhogy a magyarság arányszámának, hanem még a magyarság munkásmozgalmi múltjának sem feleltek meg, még számukat

tekintve sem. Emellett minden fontos, irányító hivatali helyre románok kerültek, a magyaroknak csak az irányító fontosság nélküli – de annál háládatlanabb – agitációs és állambiztonsági helyek maradtak. Soha ilyen nagy kereslete nem volt még jellemtelen, gerinctelen, nemzetietlen magyaroknak, és más mindenféle és mindenre elszánt emberi söpredéknek. Ezek foglaltak el minden helyet az államnál, a pártban és a szakszervezetben és mindenütt ahol érdemes volt helyet elfoglalni. Ezzel egyidőben pedig tervszerűen folyt mindazoknak a magyaroknak a félreállítására, akik egyáltalán képeseknek látszottak áttekinteni a helyzetet. Háborús bűnperek, földreform, államosítás, internálás, purifikálás és osztályharc, valamint a demokrácia és szocializmus minden jelszava alkalmas volt egy-egy csoport felszámolására, vagy félreállítására. Aki nem halt meg, az börtönbe került, aki börtönbe nem került, annak megélhetési alapja veszett el. Történt pedig mindez a lelkiismereti szabadság földjén, egy kultúrát építő és hordozó kétmilliónyi magyarsággal.

Az együttélési harc a szocialista lehetőségekkel elérte teljes kifejlődését. Ahol ennyi mód van az egymás életébe való beavatkozásra, ott nagyon sokat árthatnak egymásnak az emberek. Ahol az egyik nagyanya pálinkafőzője címen eltávolítják az unokákat az iskolából, ott nem is fontos utánajárni, hogy tényleg szociáldemokrata volt-e a gyanúsított, anélkül sem kockáztatja senki a védelmét, mert az is gyanússá lesz, aki ezeket védelmezi. – Ez az általános kelet-európai állapot Erdélyben – a többek között – azt is eredményezte, hogy a kulákok listáján szereplők túlnyomó többsége magyar lett ott is, ahol különben több volt a román földműves. Egy vállalatvezető magyar ritkaszamba ment. Ugyanakkor a magyarok munkásmozgalmi múltjára hivatkozva, a románok a magyarokat okolták az ún. demokrácia uralmáért.

(...) „Vizsgáljuk meg az erdélyi kérdés megoldásának lehetséges módjait, melyek útján meg lehet szüntetni a magyarsággal szembeni súlyos politikai- és gazdasági méltánytalanságot, meg lehet oldani a nemzetiségi kérdést és fel lehet számolni ezt a világképét állandóan veszélyeztető békétlen tüzfészket.

Erdély jövőjét négy politikai keretben vizsgálhatjuk:

I. Erdély román uralom alatt maradásának egyetlen előnye az, hogy kényelmes elintézési forma, mert egyszerűen nem kell tenni semmit. Ha Magyarország nemzetközi tekintélye nagy, akkor az emberi jogok mellett még különleges nemzetiségi jogokat magába foglaló törvény kibocsátására szoríthatja Romániát, sőt gazdasági élete számára különleges nyersanyag-szerzési és piaclehetőségeket szerezhet Erdélyben. Ezeknek a jogoknak és jogosítványoknak az érvényesüléséhez azonban kevés a remény, addig is, amíg a következő politikai hangulat Magyarország tekintélyét megcsorbítaná és egyszerűen hatályon kívül kerülne a nemzetiségi törvény is, a gazdasági szerződés is.

Európa is a federalizálódás felé halad. Ha Magyarország és Románia a jelenlegi területi és népesedési állapotában lenne bármilyen államkapcsolat tagjává, annak első következménye az lenne, hogy az emberi jogokon kívül az erdélyi magyarság minden más jogának elismerését még csak nem is kérhetné. Lenne román közigazgatás, bíróság, hadsereg, államosítás, szocializmus. Román törvényhozás döntene az esetleges magyar

szervezetek, egyházak, iskolák, szövetkezetek és szakszervezetek, ősi könyvtárak és műemlékek kérdésében. Továbbá, egy federáción belüli Magyarország nem is kívánhatna nagyobb részesedést Erdély nyersanyagaiból, mint más állam.

Ha Erdély román uralom alatt marad, akár federációban, akár azon kívül, nem oldódik meg az alapkérs: a nemzetiségek kevertsége. Így semmi remény nem maradna arra, hogy az együttélési harc akár csak veszítene is hevesességéből. Mivel pedig a szabad határokon- vagy útlevéllel, vagy anélkül – szabad lesz az emigráció, – elvégre az alapvető emberi jog, – az évszázados reménytelen küzdelemben belefáradt erdélyi magyarság kivándorol, vagy asszimilálódik. És nem Magyarországon fog letelepedni, mert onnan is nagyarányú kivándorlásra számíthatunk, hiszen Magyarország a trianoni keretek között nem alkalmas arra, hogy a magyarság otthonává legyen. Minél több kívánatos szabadságot biztosítunk tehát népünknek: szabad közlekedés, szabad kereskedelem, szabad munkavállalás, útlevél – és vámkényszer megszüntetése –, annál nagyobb tömegek győződnek majd meg arról, hogy jobb egy gazdag és békés idegen ország szabad polgára lenni, mint egy kilátástalanul szegény – és gyűlölködő szomszédok gyűrűjébe zárt szülőhazáé.

Erdély román uralom alatt maradásával nem lehet javítani a magyarsággal szemben elkövetett trianoni méltánytalanságot, azt pedig a magyarság életérdeke követeli. Erdély magyarsága pedig egyszerűen nem akar román uralom alatt élni, és nincs olyan jogelv vagy érdek, melyet méltányolni tudna, ha erre kényszerítik. Mert nincs is olyan méltányolható jogelv vagy érdek, mely idegen uralom alá kényszerítene ősei földjén kétféle embert.

(...) II. Erdély magyar uralom alá kerülésének szembeszökő előnye az, hogy teljes jóvátétele lenne a trianoni méltánytalanságnak. Erdély visszakérülne természetes földrajzi-, gazdasági- és történelmi keretébe. A magyar gazdasági élet bőséges nyersanyagot és komoly piacot kapna. Erdély gazdasági lehetőségei becsületes és szakavatott emberek kezelésébe, európai állam igazgatása alá kerülnének. Gazdasági fellendülést hozna a Kárpát-medence számára. Az erdélyi magyarság elnyomtatása megszűnne, a magyar kultúra gazdagodna Erdély történelmi hagyatékával és élő szellemi erejével. Magyarország és a magyar nemzet képes lenne a legmesszebbmenően biztosítani a románok nemzetiségi jogait. Folytathatnánk és részletezhetnénk Erdély Magyarországhoz csatolásának előnyeit, azonban...

Azonban: Erdély megszerzése kimerítené – talán túl is terhelné – Magyarország nemzetközi politikai- és erkölcsi tőkéjét. A nagyhatalmak adósuknak tekintenék a magyarságot, irigyei és versenytársai pedig ellenségüknek. A természetesen induló román irredenta mindenütt támogatást kapna, míg az újabb politikai fordulat úgy venné el tőlük Erdélyt, ahogy adta az előzőt.

Mert nincs olyan román, aki Magyarországon akarna élni, és nincs olyan méltányolható elv vagy érdek, mely erre kényszeríthetné.

Magyarország szegény ország. A két vesztes háború következtében annyira lemaradtunk Európa mögött, hogy nagyon nagy feladatot jelent számunkra a lemaradás

behozása. Ha mi erkölcsi-, fizikai-, gazdasági-, szellemi- és tőkeerőnket még a Magyarországnál is elmaradottabb, nagyobb területű és rosszabb terepviszonyokkal rendelkező Erdély gazdasági és közigazgatási berendezésére kell fordítsuk, az a gazdasági világversenyből való kiesésünket jelentené. Nem lennénk képesek Magyarországot a magyarság otthonává építeni. Ideje lenne pedig már, hogy érdemes is legyen magyarnak lenni, ne csak áldozatot jelentsen a magyarsághoz tartozás!

(...) III: Az önálló Erdély gondolata a trianoni korszak kezdetén született, a második világháború előtt és alatt elenyészett de utána – jóval szélesebb körökben – újraéledt. Az erdélyi magyar értelmiség megbékélési vágyát tükrözi ez a kompromisszum. A románok – természetesen – szigorúan elzárkóznak előle a legutóbbi időkig. A magyarság nemzetközi tekintélyének növelése következtében, 1956 ősztől a román értelmiség is mutat némi érdeklődést iránta.

A legismertebb elgondolások szerint, az önálló Erdély területe az egész Erdélyt: a Magyarországtól Romániához csatolt területet foglalná magába. Tehát határai Magyarország és Jugoszlávia felől éppen olyan erőltetetten mesterségesek lennének, mint most a trianoni határok. Éppen úgy elválnának a természetes gazdasági és kulturális utakat, mint a mostani. Románia felől, ugyanis a Kárpátok természetes határt képezne, de annak is mindkét oldalán – mint az összes elképzelt határainak is – azonos nemzetiségűek élnének összefüggő tömbben.

Az önálló Erdély lakosságának abszolút többsége román lenne, a román uralom tehát továbbra is megmaradna Erdélyben. Ehhez járulna még az a veszély, hogy Erdély országgyűlése bármikor kimondhatná a Romániához való csatlakozást. Ezt a románság természetes törekvései követelnék, a demokráciai elvei indokolnák a szintén természetes magyar tiltakozással és az esetleges nemzetközi kényszerrel szemben. Így a románok keveset kockáztatva, nyugodt biztonsággal léphetnének az önálló Erdélybe, de még sem hajlandók elfogadni, mert az erdélyi románok éppen úgy Romániában vágnak élni, mint a magyarok Magyarországon.

Erdély magyarsága viszont sokat kockáztatna az önálló Erdély elfogadásával. A Peremvidék magyarságát – bár teljesen ésszerűtlenül – határ választaná el a nagy magyar törzstől – még élvezné földrajzi helyzete előnyeit, a tervezett határközlekedési szabadságot gazdaságilag is, kulturális téren is. A Szörványvidék magyarságának akkor sem maradna más út, csak az asszimilálódás, vagy a kivándorlás. Így egyedül maradna Erdély legszegényebb vidékén a székelység. A székelységnek kellene akkor Erdély védőpajzsául szolgálnia. Mert nincs olyan román Erdélyben, aki hajlandó lenne Románia ellen fegyvert fogni, mint ahogyan magyar sincs – székely a legkevésbé – aki életét áldozná azért, hogy Erdély ne tartozzék Magyarországhoz. Ezt az államalakulatot mindkét nemzet átmeneti kényszermegoldásnak tekintené, mindent megtenne mindkettő a saját nemzete erdélyi útjának egyengetésére.

(...) IV. Erdély Magyarország és Románia közötti elosztásával jóvá lehet tenni a magyarsággal szemben elkövetett trianoni méltánytalanságot, anélkül, hogy a románokkal szemben méltánytalanokká lennénk. Magyarország részesülne így az

erdélyi nyersanyagból és piacból, Erdély hagyományai, élő magyar szellemi- és népi erői nemcsak megmenekülnének, hanem elhatározóan gazdagítanák a magyarság erejét. Ez a megoldás nem merítené ki a magyarság nemzetközi erkölcsi tőkéjét, és ugyanakkor lehetőséget nyitna az erdélyi kérdés végleges megoldására, a nemzetiségi béke és a magyar-román jószomszédi viszony megteremtésére.

A Trianoni Szerződés óta mindkét érdekelt nemzetben ennek a megoldási formának volt a legtöbb híve. Ezt szándékozta megvalósítani a Bécsi Döntés is. Vannak tehát hagyományai a gondolatnak és vannak hasznosítható tapasztalatok ezen a téren. A bevált módszerek tágabb alkalmazásával és a Bécsi Döntés hibáinak elkerülésével minden bizonnyal sikerülni fog ezt a megoldási formát meglegedésre megvalósítani.

Arra a kérdésre, hogy Erdélynek melyik része legyen Magyarorszáé és melyik Romániáé, mi nem válaszolhatunk, mert erről nem mi-, hanem a nemzetközi hatalom fog válaszolni. Mi csak azoknak a szempontoknak a figyelembe vételét követelhetjük, melyek elvi elfogadása nemzetünk létérdeke és szomszédunk számára sem méltánytalan.

A Bécsi Döntés közismert határvonalával sikerült Erdélyt egy magyar- és egy román többségű részre osztani ugyan, de mindkét rész annyira meg volt terhelve nemzetiséggel és mindkét fél részére annyira fájdalmasan szelte ketté Erdély csaknem valamennyi idegszálát, hogy nem hozta meg a kívánt nyugalmat. Nem is hozhatta, hiszen az erdélyi kérdés a nemzetiségek kevertségéből született és él, és amíg ez a kevertség fennáll, az együttélési harc is folyik; hiú remény így tehát békére és nyugalomra számítani.

A területi elosztást lakosságcsere kell kövesse. Váljanak végre külön azok, akik együtt nem tudnak élni! Költözzék mindenki a maga hazájába békésen! Szűnjön meg már a gyűlölködő együttéléssel járó hallatlan erőpocsékolás mindkét oldalon, és a régi kor árnya felé merengés helyett építsük mindnyájan a messze jövő emberiségének földi otthonát! – A mai nemzedék egy része fel kell áldozza szülőföldje iránti ragaszkodását, hogy gyermekei majd annál maradéktalanabb, annál kevesebb keserőséggel vegyítve szerethessék jövő szülőföldjüket a szép, gazdag és boldog, biztonságos otthont nyújtó hazában.

Erdély magyarsága kész erre az áldozatra. A Bécsi Döntés, de különösen 1945 után több százezer ember cserélt lakhelyet Erdélyben, anélkül hogy a cseréből bármi előnye is származott volna, csak egyszerűen a körülmények kényszerítették. Ha a lakosságcsere a költöző jól megfontolt érdekeinek sérelme nélkül-, tervszerűen és szervezeten történik, békés, biztonságos otthont nyújt majd egy olyan Magyarországon, mely éppen az ő költözésével bővül, erősödik és gazdagodik az egész magyarság otthonává, mindenki vállalni fogja ezt az áldozatot. Mindenkit szíve mélyéig sértettek az idegen uralom méltánytalanságai, a gyűlölködő együttélés keserősége, a gyermekei jövőjének kilátástalansága, a bántó gazdasági és szellemi nyomorúság, úgy, hogy szülőföldjének újjal való felcserélése nem tűnik majd áldozatnak, ha ennek árán az őseiktől közösen örökölt, megszentelt hazai földön, 1956 őszének hőseivel élhet majd együtt.

(..) A lakosságcsere elvi elfogadása alapján meg lehet találni Erdély területén azt a vonalat, amelyen húzva nem vágna gyógyíthatatlan sebet – sem a helyszínén, sem a

szívekben – az új határ.

A Magyarországhoz méltányos nagyságú területet csatoló új határ legyen az összmagyarság jövő érdekeinek megfelelő. Legyen lehetőleg rövid-, legalább nagy részén természetes határ, mely a Magyarországgal leginkább összefüggő- és főként a magyar gazdasági életnek fontos nyersanyagot, piacot, belterjesedést biztosító területet csatolja Magyarországhoz. A cél az, hogy Magyarország alkalmassá legyen arra, hogy az egész magyarság otthonául szolgáljon.

(...) Kétségtelen, hogy Erdély elosztásával és a lakosságcsereével végleg elvesz a magyarság számára a román uralom alatt maradó rész. Elvesz vele a magyar történelem, a magyar művelődés egy része. Elvesz egy sor város, nagyszámú műemlékkel, sok – mindnyájunknak kedves – hagyománnyal, nagyértékű magyar beruházással. Elvesznek majd biztosan olyan vidékek, melyek nélkül a magyar életet nem érezzük teljesnek. Ez lesz az áldozat, melyet hoznunk kell. Mert ezzel végleg megmenekül az elvesztéstől a magyar történelem és művelődés másik része, egy másik sor város és más vidékek, melyek éppen olyan értékesek és kedvesek minden magyar számára, mint a végleg elveszettek.

Kétségtelen az is, hogy a lakosságcsere nagy áldozatot jelent – és sok keserőséget okoz majd Erdély egész magyarságának, főként a költözésre kényszerülőknek. Hogy ez az áldozat ne legyen fájdalmas, és meg is hozza a maga lehető leggazdagabb gyümölcsét, komolyan elő kell készíteni, és a legmesszebbmenő tervszerűséggel, nagyon szervezeten kell végrehajtani. Ha mindent megteszünk azért, hogy a költözés kényelmes legyen, hogy az elhagyott ingatlana helyett mindenki legalább azonos értékűt kapjon-, hogy hasonló vidéken és környezetben ugyanolyan lakás és munkahely várja a költözőt, hogy anyagilag inkább nyerjen a cserével, nem fogja majd senki kényszernek érezni a költözést. Ha falvanként, járásonként, városonként, vármegyékként, hagyományai és felekezete figyelembevételével történik a költöztetés, mely mögött az egész magyarság szerető támogatását és az egész emberiség jóindulatát érzi majd a hazatelepülő, nem lesz majd fájdalmas a szülőföld elhagyása. Ha pedig a lakosságcsere nagyszerű alkalmát felhasználjuk arra, hogy az új berendezéssel a magyarság jó megfontolása, társadalmi- és művelődési érdekei – a modern tudomány és technika lehetőségeinek kihasználásával – megvalósuljanak, a lakosságcsere meghozza majd a maga gazdag gyümölcsét úgy az erdélyi-, mint az összmagyarság számára. Ha tekintetbe vesszük, hogy a lakosságcsere alkalmával ésszerűen irányíthatjuk a népsűrűséget, a földbirtok tulajdoni- és művelési megosztását, tetszés szerint irányíthatjuk a társadalom jövő foglalkozási- és rétegtagozódását, gazdasági és művelődési szempontból legalkalmasabb nagyságú településeket teremthetünk a legalkalmasabb helyeken, hogy nincs olyan modern építkezési-, gazdasági-, települési- és közigazgatás-politikai elgondolás, melynek alkalmazásától a józan megfontolás határán belül tartózkodnunk kellene, hogy a csaknem mindenki közreműködését megkövetelő nagyfontosságú hatósági funkciók ellátásával népünk olyan politikai iskolázottságot szerez, melyről még álmodni is alig merünk, hogy az új- és megrázó benyomások sorának kitett népünk megfontoltsága,

szorgalma, jelleme, műveltsége, erkölcsi ereje nagymértékben fokozódhat, - szemünk elé tárul az a mérhetetlenül sok előny, melyet a lakosságcserevel nyerünk, a legnagyobb és legfontosabb eredmény: a nemzetiségi kérdés megoldása mellett.

(...) Eltűnik majd vele a románokat és magyarokat széjjelválasztó ok, és lehetővé válik, hogy egymás mellett, békésen, egymás kölcsönös támogatásával vegyük ki részünket az egész emberiség sorsának irányításából.

(...) – A vizsgált négy megoldási forma közül ez felel meg az összmagyarság érdekeinek, ez sérti a legkisebb mértékben szomszédaink érdekeit, ez adja a legnagyobb támaszt a világbéke ügyének és végül ez oldja meg végérvényesen az erdélyi magyarság kérdéseit.

(..) Az átcsatolást előkészítő diplomáciai- és propaganda-tevékenység során is az elsődleges cél a területrendezés kell legyen. A lakosságcsere-tervet – lévén az nagy tömegszenvedélyek szítására alkalmas, helyesebb először csak elvben érinteni, nehogy az egész megoldás sikerét kockáztassuk.

A területcsatolás után kötendő a lakosságcsere-ről szóló egyezmény. Ennek az egyezménynek tartalmaznia kell a lakosságcsere elvi és jogi kérdéseinek megoldása mellett, a felmerülhető összes gazdasági és pénzügyi- valamint politikai-, társadalmi-vallási- kulturális- és fizetési intézkedést a lakosságcserevel kapcsolatosan.

Tartalmaznia kell főbb vonásaiban a lakosságcsere technikai tervét és intézkednie kell a szükséges nemzetközi biztonsági-, ellenőrző-, gazdasági- és döntőbírói szervek felállításáról.

Az egyezmény megkötése után az egész Erdély területén – a már működő nemzetközi szervek jelenlétében és közreműködésével – népszámlást kell tartani. A népszámlálás csak a nemzetiségre-, ingó- és ingatlan vagyona-, lakás- és munkaigényre terjedne ki családonként, intézményként, vállalatonként és közületeként. E népszámlás adataira épülne a lakosságcsere kimerítő terve, melyet a lakosságcsere lebonyolítására életre hívandó, legalább miniszteri rangú szerv készítené el. Ez az Erdély magyar részén székelő hatóság nagyszámú szakember- és még nagyobb számú – főként önkéntes – különféle más munkatárssal kell rendelkezzen, hogy a reá háruló nagyon nehéz s nagyon terhes –, de ugyanakkor nagyon magasztos feladatokat elvégezhesse.

Szükséges, hogy a lakosságcsere az egész magyarság nemzeti mozgalmává legyen, és – mint a világbéke ügyének fontos mozzanata – az egész emberiség támogatását élveznie kell. Minden magyarnak tudnia kell, hogy az erdélyi lakosságcsere egy erős és boldog Magyarország megteremtését szolgálja, és a Föld minden nemzetének tudnia kell azt, hogy egy erős és boldog Magyarország szükséges a nemzetek békéje, biztonsága, az egész emberiség jövője boldogulása szempontjából.

Az erdélyi kérdés megoldása kétségkívül nagy és nehéz feladat, de nemzetünk jövőjét e nélkül nem biztosíthatjuk.

Az erdélyi magyarság vállalja az áldozatot, a nemzet többi tagja osztozik az áldozatvállalásban, Magyarország kormánya pedig lehetővé kell tegye ezt az áldozatvállalást, hogy hazánk tényleg a magyarok boldog otthonává legyen.”

Néprajztudomány

A hajdani bácskai leányvásár

Bevezető

A Bácskában folytatott vásározási szokásokhoz fűződő kutatások közben a vásár egy különleges formájára bukkantam. A zombori és a Zombor környéki tanyák bunyevác lakosainak körében sokáig honos leányvásár írott nyomait találtam meg.

A leányvásár szokása korábban egész Európában elterjedt volt. „Ez a szokás még középkori hagyományokban gyökerezik, amikor a házasságot megelőző ismerkedés jórészt ünnepi sokadalmakon, búcsúkon az Egyház színe előtt történt.”¹ – Írja Bálint Sándor 1944-ben.

A leányvásárlás szokásáról a néprajzi folyóiratok korai számaiban is olvashatunk. Így a különböző népeknél divó feleség- illetve nővásárlás szokásának meglétéről ír Kohlbach Bertalan az Ethnographiában. A szokás átalakulásáról is szól, amit éppen a szerbekre vonatkoztatott példával illusztrál: „A XIX. század elején a nővásárlás szokása olyan teher volt a szerbekre nézve, hogy Kara Gyorgye kénytelen volt az „eladó” leány árát egy aranyra leszállítani.”² Ez a rendelkezés nagymértékben befolyásolhatta a szokásjogot, amely korábban szabályozta a leányvásárt. Ő említi, hogy 1904-ben, amikor a cikk született, a délszlávoknál még él a szokás.

A leányvásár hagyománya nagyon hosszú ideig volt a szokásvilág része. A magyar néprajzi szakirodalom először a gainai leányvásárról szól.³ A tanulmány jegyzeteiben olvashatunk a Baja melletti Vodica búcsújáróhely szeptember 8-ai búcsújakor tartott bunyevác leányvásárról, ahol „búcsúkor a bunyevác lányok teljes díszben, összes, magukra öltött szoknyaikban gazdag nyakdíszekkel jelennek meg... többen ládáikban egyéb hozományukat is elhozták”, hogy elkeljenek.

Erneyi Béla a tanulmányhoz fűzött megjegyzésében utal a zombori leányvásárra is: „Zombori leányvásár: Hasonló jellegű, mint a fentiek. Lásd Vasárnapi Újság 1857. 303.I.”⁴ A fentiek alatt a debreceni és a pécskai leányvásárra gondol. Azonban azokban a vásároknak cselédfogadás zajlott és nem a párválasztás egyik formájáról volt szó.

A Délkelet-Dunántúlon ismert leányvásárokat nemrég vette sorra Andrásfalvy Bertalan. Várkonyban Lukács-napkor, Szekszárdon a szeptember 8-ai vásárban, Bátaszéken a nagyasszony napi vásáron, Siklósodonyban a templombúcsút megelőző napon, Karancson, Zengővárkonyban, Dormoloson, Oroszlón, Csicsón, Zombán,

¹ Bálint, 1944: 12.

² Kohlbach, 1905: 118.

³ Szabó, 1907

⁴ Erneyi, 1907: 285.

Pécsett és Gyüdön is tartottak leányvásárt.⁵ Tanulmánya végén említést tesz a zombori leányvásárról, ő is a debreceni szolgálólány-felfogadó leányvásárokhoz hasonlítja.⁶

Az eddig fellelt publikált források szerint a zombori leányvásár időpontja

A magyar néprajzi szakirodalomban a vásárok jeles kutatójaként számon tartott Dankó Imre is figyel a zombori leányvásárra, a Zomborban tartott híres nagy állatvásárok kapcsán. Szerinte „a délvidéki vásárok mindegyike (a rajta résztvevő délszláv árusok, vevők, vásározók révén) a vásár végén vásári ballá alakult át. A vásári kólót, körtáncot rendszerint a nagyvendéglők udvarán vagy a nagyvendéglők, fogadók előtti tereken tartották. Ezek a kólók voltak a tulajdonképpeni lányvásárok.”⁷ Csakhogy a vásárokhoz kapcsolódó táncos multságok nem azonosak a bunyevácok körében honos lányvásár szokásával.

Feltételezhetnénk Dankó állítása nyomán, hogy a zombori leányvásár szokása a vásárok időpontjához köthető. A további magyar és szerb nyelven fellelhető szakirodalom azonban másra enged következtetni. Maga Réső Ensel Sándor is, akire Dankó hivatkozik, a zombori leányvásárról 1866-ban azt írja, hogy azt október második vasárnapján tartották.

Bosić Mila a vajdaságban élő szerbek szokásainak bemutatása során szintén kitér a zombori leányvásárra. Szerinte Spasovon, vagyis Urunk mennybemenetele (áldozócsüörtök) napján tartották a szokást.⁸ Tehát a szerbek körében a XIX. században tavasszal volt ez az ünnep. Mivel ezen a napon tartották Zomborban az évi második nagyvásárt, ezért lehetséges, hogy Dankó Imre állítása pontos, miszerint a vásárokból estére kóló és leányvásár fejlődött ki. Azonban ez a szokás nem a korábban említett bunyevác leányvásár; inkább egy másik nemzetiséget, a szerbeket, mint a leányvásárt tartó közösséget jelölhetnénk itt meg.

A zombori négy nagy országos vásár közül egyiket sem tartották októberben. A vásár egyébként is városi ünnep volt, ahová a lakosság etnikai és felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül elment. A tavaszi nagy állat- és kirakodóvásár (Spasovdan) után tartottak a szerbek leányvásárt, vagyis kólóztak és a fiatalok ismerkedésére is sor került. Az időpont miatt ismét csak elmondhatjuk, hogy a vásár utáni táncokat, a kólókat biztosan azonos nemzetiségű ifjúság járta. A szerb szakirodalom szerint a tényleges párválasztás a vásár után történt a lányos házaknál.⁹

⁵ Andrásfalvy, 2002

⁶ Andrásfalvy, 2002: 97.

⁷ Dankó, 1894: 266.

⁸ Bosić, 1996: 316.

⁹ Bosić, 1996: 316.

A zombori bunyevác leányvásárra vonatkozó konkrét adattal a fentebb hivatkozott Vasárnapi Újság hasábjain találkozunk talán legkorábban. 1857-ben már biztosan olvashatunk róla, de az egykori szabadkai múzeum igazgatója, Dr. Sulman Mirko, már a Vasárnapi Újság első számában is felfedezte ezt a különleges szokást. 1952-ben írt cikkében 80-100 évvel korábbra utal, amikor még biztosan tartottak leányvásárt Zomborban október második hetében. A zombori szerbek körében élő szokást a török időből származónak tartja. A szokást ismerik a bunyevácok is, de ők azt néhány nappal később, Mária-napkor tartják szerinte.¹⁰

Arról, hogy a szokás nem csak a szerbek, hanem a bunyevácok körében is elterjedt volt, olvashatunk már a Pallas Nagy Lexikonban és Bács-Bodrog Vármegye Egyetemes Monográfiájában is. A Pallas Nagy Lexikona szerint a bunyevácok legtöbb szokása, „kis eltéréssel – a görögkeleti szerbekével egyezik. Ilyenek: ...az Urnapján, vagy Péter-Pálkor tartott leányvásár”¹¹ is.

A budapesti kiadású *Pesti Divatlap* is a bunyevácok leányvásáráról ad hírt. A lap 1844 és 1848 között jelent meg.¹² A második évfolyam 31. számában olvashatunk erről a szokásról.¹³ Itt már konkrétan a zombori leányvásárt mutatja be, amelyet az Assisi Szent Ferenc (október 4.) napja utáni vasárnap tartottak.

A felsorolt szakirodalomban a zombori leányvásár ideje, helye és az azon összegyűlték nemzetisége sincs egyértelműen meghatározva. Maga a Néprajzi Lexikon sem fogalmaz pontosan, mely szerint „Zomborban a leányvásárt október második napján tartották.”¹⁴ Kisebb vallástörténeti kitekintés után azonban tisztán láthatóvá válik, hogy mikor is volt pontosan Zomborban a bunyevácok leányvására.

Az október eleji meghatározás pontosítható a zombori egyházi ünnepek áttekintésével. A mai zombori templomok közül egyik sem viseli Szent Ferenc nevét. Éppen ezért egy kicsit korábbra kell visszanyúlni. Zomborban II. József visszavonási rendeletéig ferences szerzetesek tevékenykedtek, magyarok és bunyevácok egyaránt. A ferences rend naplójának bejegyzései alapján Muhi János Zombor történetében írja a következőket: „A katolikus bunyevácoknak a török hódoltság idején kicsiny kápolnájuk volt, amelyet Szent Ferencről neveztek el. A kápolnát a boszniai-hercegovinai tartomány ferences szerzetesei építették és azon a helyen állott, ahol később a ferencesek kertje, „a barátok kertje” volt.”¹⁵ Az első kápolna biztos helyéről ugyan még vannak más feltételezések is, melyek szerint: az apácakolostor helyén, a Sztrilics Tamás-féle tanyán, a mostani Polgári Kaszinó mögötti telken állhatott.

Az említett templom búcsúját az október 4-i ünnepet követő vasárnapon tartották. Mivel a templomot a bunyevác atyák építették, ezért a város bunyevác lakosságának

¹⁰ Sulman, 1952: 194.

¹¹ Pallas Nagy Lexikona, bunyevácok, 827-828.

¹² Bašič - Nevenka, 2006: 35.

¹³ Pesti Divatlap, 1845

¹⁴ Néprajzi Lexikon, III. kötet

¹⁵ Muhi, 1944: 77.

volt ez az ünnepe. A kápolnában megtartott istentisztelet után pedig a bunyevácok lakmározást csaptak és kólót táncoltak – írja Muhi.¹⁶

Az ünnepet több évvel a ferences atyák kivonulása után is megtartották. Erről tanúskodik a következő újságcikk részlete is, amelyben az őszi betakarítást követő hálaadást is megemlíti a szerző:

„A szállási és városi bunyevácok minden évben a „Sveti Vranjó” napját követő vasárnapon egy eredeti régi népszokásnak hódolnak. A vasárnap délelőttjén ünnepi díszben mennek a templomba és hálaadó imádsággal és szent szolozsmák éneklésével imádják és áldják a Mindenhatót, a ki a padlást, csürt és pincét megtöltötte az édes anyaföld drága kincseivel: „borral buzálval”, minden földi jóval.”¹⁷ (Sveti Vranjó a Sveti Franjo bunyevácok ejtése, és Szent Ferencet jelent.)

Ezek alapján arra következtethetünk, hogy a ferences atyák kivonulása és a kis kápolna eltűnése után ez a nap a zombori bunyevác lakosság számára jelentős ünnep maradt és a leányvásárt, az ünnepléssel egybekötve itt és ekkor tartották. Leginkább azért, mert ilyenkor összegyűlt a környék bunyevác lakossága és ebben a korban még igen erősen ragaszkodtak az endogám házassági rendhez. Vagy is más nemzetiségű fiatalok, gondolok itt a szerbekre, biztosan nem kólózhattak együtt a bunyevác fiatalsággal.

A szokás leírása

A leányvásár az a hely, illetve esemény, ahová a fiatal, nősülni kívánó legények és a férjhez menni szándékozó lányok párválasztás céljából, szüleik illetve idősebb rokonaik kíséretében mennek. Évente, rendszeresen ismétlődnek ezek az alkalmak, ahol a lányok hozományukkal együtt is megjelenhettek¹⁸

A párválasztás koronként és vidékenként is eltérően valósulhatott meg, több tényező befolyásolta: a helyi jogszokások, az endogám házassági rend, vagy a vérfertőzés tilalma.¹⁹ Az ilyen és hasonló korlátozások lehettek jelen a Zombor környékén élő bunyevác lakosság körében is. A párválasztás a jogszokás szerint szinte minden esetben a társadalom színe előtt kellett, hogy történjen. A magyar szokáskörben ez a búcsúban, vásárokb, a fonóban, a gardedámos táncokon valósulhatott meg, vagyis ahol a fiatalság a felnőttek ellenőrzése mellett, szeme láttára találkozhatott.

A zombori és a Zombor környéki szállásokon élő bunyevác lakosság a Szent Ferenc napi búcsúban tartotta a leányvásárát. A bunyevácok római katolikus vallásúak, ma már horvát etnikai csoportnak tartott délszláv lakosság. Etnikailag és felekezetiileg endogám közösségről van jelen esetben szó. Éppen ezért a párválasztás alkalmát olyan

¹⁶ Muhi, 1944: 78.

¹⁷ *Bácska*, 1901. október 8. 2.

¹⁸ Németh, 1980: 416.

¹⁹ Györgyi – Tárkány Szűcs, 1981:202.

ünnepen tartották, ahol kizárólag bunyevácok jelentek meg. Az ünnep utáni kólót is csak ők járták. Az etnikailag homogén településekkel ellentétben, de a vodicák ünnepeihez hasonlóan a szentmise utáni szalav, azaz ünnep, etnikailag csak egyféle népé volt. Például a környék szentkútjai közül a Csicsovi tanyák Havasboldogasszony-kápolnájának búcsúja a katolikusoké, a sztapári a pravoszlávoké ma is.

A leányvásár lényege, hogy a fiatalok, a kor jogszokásainak megfelelően, a társadalom színe előtt találkozzanak. A búcsú ünnepe erre kiválóan alkalmas, mivel egy táj népe egy helyen gyűlik össze ilyenkor. A búcsúban történő párválasztás volt talán a legbiztosabb módja annak, hogy a párválasztásra vonatkozó népi jogszokás által meghatározott szabályokat betartassák. A párválasztást korlátozó tényezők: az azonos nyelv használata, az ugyanolyan életmód folytatása, az azonos értékrend vallása, az egyforma szokások követése, ételek fogyasztása, viseletben járás.²⁰ Ezeken az ünnepeken a legények, vagy mondhatnánk, inkább a szüleik választották ki a jövődöbéli feleséget.

A zombori bunyevácok leányvásárain élő szokás volt, hogy a legény a kiválasztottnak egy almát adott ajándékba. Ha a lány elfogadta, akkor az a kölcsönös szimpátia jele volt. Korábban ezüst, illetve papírpénzt is helyezhettek az almába, ami már jegyajándéknak is számított. Az alma, mint jegyajándék, szimbolikusan a vonzalom, a szerelem kifejezője.²¹ Az alma szimbolikus értéke mellett anyagit is hordozhatott, ha pénzt rejtettek el benne - a szokás nem csak Zomborban, hanem a magyar nyelvterület más részein is elterjedt volt.²² A valamikori tényleges nővásárlás szimbolikusan megőrzött formája ez.

A *Bácska* hasábjain csupán a korábbi szokás szimbolikus jegyével találkozhatunk. 1892-ből a következőket olvashatjuk: „kétségtelen, hogy csakugyan vásár volt az. Ma már csak a hire maradt meg. Ugy kéne történnie, hogy a házasulandó legények itt szemelik ki a jövődöbelijüket s oda adnak neki szemérmes pillantások mellett egy almát. Ha aztán a leányzó – persze szintén szemérmes pillantások kíséretében – a keszkenőjébe teszi az almát: úgy áll az alku s legközelebb következik az eljegyzés, a lakodalom s a boldog (mondjuk boldog) házasság élet.”²³

A leányvásár vásár is volt, mert az almaárusok és mellettük a mézesbábosok is megjelentek sátraikkal az eseményen. Erről tanúskodik az alábbi, 1902-es híradás is, melyben a búcsúban több helyen ma is élő szokásról, a mézeskalács szív ajándékozásáról olvashatunk: „A legény imárottjának almát kínál – ha ez elfogadja, ez annak a jele, hogy nem mond ellent a frigykötésnek. Ez idén is, most vasárnap vidám tánc és mulatozás közt folyt le a leányvásár ünnepélye. Nagyon sokan voltak ott és úgyszólván minden leánynak jutott egy egy alma. Az udvariasabb legények ezen kívül még szerelmük zálogául hatalmas mézesbábos szívet is.”²⁴

²⁰ Andrásfalvy, 2002: 92.

²¹ Dankó, 2001: 19.

²² Györgyi, évszám?1979: 677-678.

²³ *Bácska*, 1892. október 11. 3.

²⁴ *Bácska*, 1901. október 8. 2.

Ezzel ellentétben azonban a zombori bunyevácok között az almaadás szokásának már nincs ilyen nagy jelentősége. Az 1891. évi *Bácskában* a következőket olvashatjuk: „A legény átadott választottjának egy almát, s ha az elfogadta azt, határozott ígéretet tett ezzel. Ma már ez se történik, mert almával kedveskedik boldog boldogtalan a lányoknak, de persze minden komoly célzás nélkül. Igazi vásárt csak az almás kofák csinálna.”²⁵

Az alma, mint az egészség, a szépség szimbóluma kapott helyet ebben az időben a leányvásárokon: „Nagy kelete volt a szépségdíjnak – a piros pozsgás almáknak – minden leánynak jutott egy-egy, sőt akadt olyan, ki egy fél tucatot szorongatott a kötényében. Az alma átnyújtása első sorban elismerése a lány szépségének, másodsorban pedig egy csöndes vallomás...”²⁶

A leányvásár alkalmával „Egy meghatározott kocsmában összejönnek ... az eladó városi és szállási bunyevác lányok, meg a házasulandó legények és járja a tánc, a míg bele nem unnak.”²⁷ A táncos esemény szokás volt, de meg kell különböztetni a prelotól, vagy a kólótól, amelyek a tánc, a szórakozás funkciók mellett más szerepet nem tölthettek be. A tánc a falusi fiatalság számára egy kedvelt szórakozási forma, ahol szórakozhattak és ismerkedhettek is.²⁸

A leányvásárok alkalmával körtáncot jártak, csakúgy, mint a vasárnapi kólók, prelók alkalmával. A táncokincs ősbibliai történeti rétegei közül származik ez a táncfajta. Megkülönböztethetjük zárt és nyílt formáját is. Zárt formájában nők és férfiak vegyesen táncolnak, míg nyílt formájában az egyes láncokban csak egyneműek a táncolók. Európában nagy múltjuk és jelentős szerepük van a hasonló körtáncoknak.²⁹ A leányvásáron táncolt kóló különleges volt a maga nemében. Az alkalom adott neki többletfunkciót. Itt a legények a táncpartnernek választott lányt sokszor nem csak egy nótára, hanem egy egész életre is választották.

Igen kevés az adatunk arról, hogy a táncokhoz kik és milyen zenét húztak. Az egyik leányvásárról szóló újsághirdetésben olvashatjuk, hogy: „Rövid társalgás után először kisebb csoportokban kerekednek tánczra, később pedig egy egész nagy kört vagy kólót képeznek. A kör közepén több dudás foglal helyet.”³⁰ A duda, a kor jelentős szórakoztató hangszere lehetett, mert más – a vásárok szórakoztató elemeit leíró – tudósításokban is olvashatunk róla: „A vásári jókedv fokozására nagyon sok lacikonyha volt, a melyekben egész nap és éjjel nagyon sok vígkedvű vásáros italozott, dalolt és szólt a tambura és zümmögött a duda.”³¹

A zenéről szóló másik hirdetés a tambura igen elterjedt használatára is utal: „az öregek, apák, anyák, legények és leányok, vígan, fesztelen jó kedvvel járják a tamburások zenéje mellett a kólót.”³²

²⁵ *Bácska*, 1891. október 6. 3.

²⁶ *Bácska*, 1903. október 6. 5.

²⁷ *Bácska*, 1891. október 6. 3.

²⁸ Magyar Néprajz, VI.

²⁹ Magyar Néprajz, VI. 6-279.

³⁰ *Vasárnapi Újság*, 1854.

³¹ *Bácska* 1901

³² *Bácska* 1901. október 8. 2.

Befejezés

Különleges búcsúvásárról van itt szó, ami megkülönböztetett értékkel bír, szinte nem is vásár. A párválasztás ilyen szokása a magyarok, bunyevácok mellett a szerbek, szlovákok, ruszinok körében is ismert volt, alkotó szekvenciáik is hasonlóak.

A felsorakoztatott adatok alapján látható, hogy Zombornak nem egy leányvására volt: kettőt is tarthattak az év folyamán. Az egyiket a bunyevácok Assisi Szent Ferenc, azaz október 4-e utáni vasárnap, a másikat pedig a szerbek tartották. A magyar szakirodalomban előforduló eltérések feltehetően annak a következményei, hogy a kutatók nem számoltak azzal, hogy itt többnemzetiségű területről van szó.

A bunyevác szokást vizsgálva, és a róla szóló híradások után kutatva figyelmet kell fordítani annak hirtelen megszűnésére. A zombori kiadású *Bácska (Megyei közérdekű közlöny)* hasábjain 1903-ból olvasható az utolsó leányvásárról szóló hír. Ekkorra, vagy legalábbis ennek az évnek a környékére tehető a zombori bunyevác leányvásár végleges megszűnése.

Irodalom

- ANDRÁSFALVY Bertalan 2002: *Leányvásárok a Délkelet-Dunántúlon: A rokonság és a vallási-táji hovatartozás térbeli hálózatai.* In: *A nemzet antropológiája.* Szerkesztette: A. GERGELY András. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 91-98.
- BÁLINT Sándor 1944: *Boldogasszony vendégségében.* Budapest: Veritas Könyvkiadó
- BAŠIĆ PALKOVIĆ, Nevenka 2006: *Najstarija periodika u biblioteci Gradskog Muzeja do 1867. Godine.* In: *Museion,* Szerkesztette: HULLÓ István. A Szabadkai Városi Múzeum Évkönyve Szabadka, 33-42.
- BAŠIĆ PALKOVIĆ, Nevenka 2007: *Divojački vašar. Bunjevačke novine,* 2007. mart. 8-9.
- BOSIĆ Mila 1996: *Godišnji običaji Srba u Vojvodini.* Monada, Novi Sad 316.
- DANKÓ Imre 1984: *Interetnikus hagyományok vásáraink életében, különös tekintettel a Magyar-délszláv kapcsolatokra.* In: *Folklór és Tradíció I.* Szerkesztette: KISS Mária. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 258-270.

-
- DANKÓ Imre 2001: *A magyar almaszimbolika.* In: *Elbeszélés és emlékezet.* Szerkesztette: HOPPÁL Mihály. Budapest: Osiris, 19-48.
- ERNYEY József 1907: *Jegyzet a gainai leányvásárhoz.* Néprajzi Értesítő, VIII. 285-287.
- GYÖRGYI Erzsébet 1979: *Jegyajándék.* In: *Magyar Néprajzi Lexikon II.* Főszerkesztő: ORTUTAY Gyula. Budapest: Akadémiai Kiadó, 677-678.
- GYÖRGYI Erzsébet – TÁRKÁNY SZÜCS Ernő 1981: *Párválasztás.* In: *Magyar Néprajzi Lexikon IV.* Főszerkesztő: ORTUTAY Gyula. Budapest: Akadémiai Kiadó, 202.
- KOHLBACH Bertalan 1904: *Adatok a nővásárlás történetéhez az indogermán népeknél.* Ethnographia, 1905. XVI. évf. 2.sz. 117-119.
- NÉMETH Imre 1980: *Leányvásár.* In: *Magyar Néprajzi Lexikon III.* Főszerkesztő: ORTUTAY Gyula. Budapest: Akadémiai Kiadó, 416.
- MUHI János 1944: *Zombor története.* Zombor: Kalangya kiadás
- PALLAS Nagy Lexikona. III. 1893: *Bunyevácok.* Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság
- PESOVÁR Ferenc 1990: *Táncélet és táncos szokások.* In *Magyar Néprajz VI.* Szerkesztette: PALÁDI-KOVÁCS Attila. Budapest: Akadémiai Kiadó, 195-250.
- RÉSŐ ENSEL Sándor 1866: *Magyarországi népszokások.* Pest
- SULMAN, Mirko 1952: *Devojački vašari.* In: *Rad Vojvođanskih Muzeja I.* Szerkesztette: Veselinović L. Rjako. Novi Sad, 193-194.
- SZABÓ Imre 1907: *A gainai leányvásár.* Néprajzi Értesítő, VIII. 274-285.

Sajtóforrások:*Bácska*

Megyei közérdekű közlöny. 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, 1901, 1902, 1903:

Leányvásár. Kiadja: Bittermann Nándor és fia.

(Zombori Karlo Bjelicki Városi Könyvtár, F 20 450- F 20 454; F 20 461- F 20 463)

Pesti Divatlap 1845: *Leányvásár* 31.szám (Szabadkai Múzeum Könyvtára, 2568.)

Vasárnapi Újság 1854: *Leányvásár*. 35. Szám.

<http://www.epa.oszk.hu/00000/00030/00035/> (Letöltve: 2008.10.28.)

**A dolgozathoz tartozó szöveges mellékletek a *Digitális változat*ban
olvashatók!**

Kalotaszegi falvak az anyakönyvek tükrében

Bevezetés, módszertani áttekintés

Kalotaszeg egyike a legismertebb és legrégebben kutatott magyar néprajzi tájegységeknek. A területet „Délen a Gyalui-havasok északi, nyugaton a Vlegyásza-havas és a Meszes-hegység keleti” vonulata fogják közre.¹ Hagyományosan három területre szokták osztani Kalotaszeget: Felszegre, Alszegre és Nádasmentére. Az általam vizsgált falvak (Sztána, Zsobok, Kispetri) Alszezen találhatóak. Kósa László szerint Kalotaszeg kultúrájának alakulását három fontos tényező határozta meg: Kolozsvár közelsége, az Alföldet Erdéllyel összekötő közlekedési út, amely mentén fekszik, és az a tény, hogy a kalotaszegi népeletnek korán támadtak mecénásai és reklámozói, Gyarmathy Zsigmond és felesége, Hóry Etelka személyében.²

Az utóbbi évtizedekben foglalkoztak Kalotaszeg társadalmi helyzetével, és az itt megfigyelhető egykézéssel kapcsolatban is jelentek meg tanulmányok Vasas Samutól és Keszi Harmath Sándortól. Kutatásom is társadalomnéprajzi szempontból vizsgálja ezt a területet. A kutatás fő forrásai az anyakönyvek, amelyek adatait családrekonstrukciós módszerrel dolgoztam fel. A módszer diakrón jellegű, történetiségében vizsgálja egy település társadalmának a változásait, alakulását. Segítségével jól felírhatóak folyamatok, tendenciák.

A családrekonstrukciós módszert a történeti demográfia alkalmazza. Az általa vizsgált korszak az 1876-ot megelőző évtizedekre, évszázadokra esik. Erre az időszakra a legrészletesebb, a legtöbb adatokat szolgáló források az anyakönyvek: „A családrekonstrukció a történeti demográfia »királyi útja«, mert ezzel lehet a legfinomabb arányszámokat meghatározni, a legmélyebb elemzéseket készíteni.”³ A vizsgálat módszertana Andorka Rudolf nevéhez fűződik, és jól alkalmazható a néprajzi kutatások esetében is. Az anyakönyvek előnye, hogy sok adatot őriznek, és tartalmazhatnak bejegyzéseket egy-egy család vagy a falu történetére vonatkozóan is.

Az anyakönyveket főleg a XVIII. század első évtizedétől kezdik vezetni.⁴ Kezdetben a születési, házassági és halálozási anyakönyvek nem voltak különválasztva.

1 „Gyarmathyné ösztönzései és megrendelései emelték ki az 1880-as évektől az erdélyi himnuszok sorából és tették háziiparrá az általa »varrottas«-nak elkeresztelt kalotaszegi kézimunkát.” Kósa - Filep, 1983: 123.

2 Kósa, 1990: 358.

3 Andorka, 1988: 14.

4 Varga, 1996: 51.

Az előre nyomtatott és rovatolt anyakönyvek az 1850-es években váltak általánossá.⁵ Jelentős fordulatot hozott 1895.⁶

Az anyakönyvek, bármennyire is fontos elemei a családrekonstrukciós módszernek, csak megfelelő forráskritikával használhatóak fel, és óvatosan kell bánni a belőlük levonható következtetésekkel is. A korai anyakönyveket még pontatlanul vezették, így sohasem tudhatjuk, hogy milyen mértékben tükrözik a valóságot. A másik hátrány, hogy nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy lokális exogám házasság esetén az esküvő után hol telepedett le az ifjú pár, bár némi segítséget nyújt, ha figyelembe vesszük, hogy általában a feleség falujában tartották az esküvőt és a férj falujába költöztek.⁷ Tehát egy adott település anyakönyveit vizsgálva nem kapunk megbízható adatokat a település minden lakójára vonatkozóan. Ezért választottam kutatásom tárgyául három szomszédos települést, amelyek szorosabb kapcsolatot tartanak fenn egymással házasságkötés szempontjából.

Kutatásom tárgya az anyakönyvek segítségével a népesség összetételének, külső kapcsolatrendszerének vizsgálata. A házaspárok születési vagy lakóhelye szerinti megoszlásából kimutathatók az endogám és exogám házasságcsoporthoz (lokális, felekezeti és etnikai szempontból), valamint vizsgálható egy település lakóinak mobilitása is.⁸ Dolgozatomban a népszámlálási adatokat használok még fel 1850-től 2002-ig.

Az anyakönyvek adatainak különböző feldolgozási lehetőségei alkalmazhatók: a születési és temetési anyakönyvek bejegyzéseinek összevetésével megállapíthatók a demográfiai válságok vagy robbanások. A házassági anyakönyvek vizsgálata során elkészíthető az adott falu, illetve terület kapcsolatrendszere. Felállítható egyfajta hierarchia az egyes falvak között aszerint, hogy milyen arányban választottak párt maguknak onnan a környékbéli. Ez a sorrend változhat az idők során, ennek különböző oka lehet. Befolyásolja a falu életképessége, az egyes történelmi helyzetekben való helyállása.

A vizsgált falvak Alszege, egymás közvetlen közelében, a Sztánai-völgyben (Sztána, Zsobok), illetve annak szomszédságában (Kispetri) helyezkednek el. A világtól elzárt, nehezen megközelíthető településekről van szó, amelyek a Nagyváradi-Kolozsvári vasútvonal közelében helyezkednek el, az állomástól néhány kilométerre. Mindhárom falu, Kalotaszegre jellemzően, többségében reformátusok által lakott, és a románokkal való együttélés több évtizedre, évszázadra tehető ezen a területen.

A néprajzilag egy egységet alkotó Kalotaszeg közigazgatásilag két részre oszlik: az 1968-as területrendezés következtében Felszeg és Nádásmente Kolozs megyéhez, az

⁵ Örsi, 1998: 169-170.

⁶ „Nagy küzdelem árán ekkor vezették be Magyarországon a polgári házasságkötést és az állami anyakönyvvezetést.” Uo. 170.

⁷ Andorka, 1988: 26.

⁸ Örsi, 1998: 181.

Alszeg nagy része pedig Szilágymegyéhez került. Jelenleg mindhárom általam vizsgált település Szilágymegyéhez tartozik, Váralmás község közigazgatása alatt állnak a következő falvakkal együtt: Bábonya, Kiskökényes, Almásnyíres és Farnas.⁹

A falvak lakossága a népszámlálási adatok tükrében

A vizsgált falvak lakosságáról, összetételéről és a társadalmi változásokról pontosabb képet adnak a népszámlálási adatok, melyek 1850-től körülbelül tízévenkénti gyakorisággal szolgáltatnak információkat a településekről. (ld. 1., 2., 3. sz. táblázat)¹⁰

Sztána

A területi közelségnek (a Mócvidékhez) és a nemzetiségek között kialakult szoros kapcsolatnak köszönhető, hogy a románok tartósan jelen voltak Sztánán, arányuk a településen 30% körül mozog.

A Fülemile-Balogh szerzőpáros a következőképpen foglalja össze a román-magyar együttélés történetét: „A román lakosság betelepüléséről a késő középkortól vannak szórványos adatok. A 18. század folyamán a román betelepülés erőteljesebbé vált, a térség román fatemplomai is ebben az időszakban épültek. [...] a mai nemzetiségi arányok jellemző arculatát főleg ez a 17-18. századi, a háború miatt elnéptelenedő magyar falvakba való román beáramlás alakította ki és csak kisebb mértékben az azóta eltelt időszak történelme.”¹¹

Az 1960-as évek fordulatot hoznak a falu életében. Az 1962-ben végbement kollektivizálással az embereket megfosztották megélhetési alapjuktól, a földtől, ellehetetlenítették a falun való életet. Főleg a fiatalok helyzete vált kilátástalanná. Ebben az időben indulhatott meg a fiatal korosztály részéről a nagymérvű elvándorlási, elköltöztetési folyamat. Hatása az 1977-es népszámláláskor mutatkozik meg. A folyamat napjainkhoz közeledve gyorsul: 1992-ben már csak 255 ember élt Sztánán, ebből 76 román és 177 magyar.

Kispetri

Sztánához viszonyítva a román lakosság aránya kisebb Kispetriben. Arányuk évtizedeken keresztül 10-17% között mozgott. A legtöbben az 1920-as, 30-as években éltek a faluban, az 1960-as években pedig számuk rohamosan csökkent. 1992-ben csupán 10-en maradtak.

⁹ Varga E., 1998: 678.

¹⁰ A táblázatok terjedelmi okokból nem kerültek be jelen kötetbe. A <http://kataszter.martonaron.hu> oldalon, a *Digitális változatban* teljes részletességgel megtalálhatók. – a szerk.

¹¹ Fülemile - Balogh, 1998: 152.

A népességcsökkenés a Kispetri lakosságának többségét kitevő magyarokat is érintette. A folyamat az 1960-as években indult meg, valószínűleg az urbanizáció és a foglalkozásszerkezet megváltozásának következménye. A falu demográfiai helyzetét teljesen felborító hatása az 1992-es népszámláláskor mutatkozott meg, amikor a falu lakossága az előzőeknek szinte felére csökkent. A fiatalok elköltözése olyan méreteket öltött, hogy a természetes szaporulat már nem tudta fedezni az elvándorlásból adódó hiányt.

Zsobok

A népszámlálási adatokat kiértékelve elmondhatjuk, hogy a vizsgált falvak közül Zsobok a leghomogénebb. A magyarok számaránya mindenkor meghaladta a 90%-ot. A faluban román nemzetiségűek is élnek, de számuk elenyésző. E két nemzetiségen kívül csak néha, és igen kis létszámban képviselteti magát más etnikum.

Zsobok lakossága az 1930-as években érte el a legnagyobb létszámot. Ettől kezdve kismértékű, de fokozatos csökkenés figyelhető meg. 1992-re, a másik két faluhoz hasonlóan, lakosainak száma megfeleződött. Az utóbbi évtizedben megfigyelhető fejlődés, a faluban szolgáló lelkész házaspár munkája következtében talán megáll Zsobok népességének ilyen nagy mértékű fogyása.

Endogám és exogám házasságok az anyakönyvek alapján

Kalotaszegen először a házasságok exogám és endogám voltát vizsgáló kutatásokat Jankó János végzett. Művében a házasodási szokásokról írva a következőket mondja: „A házasodás rendszeren a falubeliek közt történik; a legények csak nyalkaságból (=hányavetiségből) vagy rendkívüli szegénységből hoznak más faluból asszonyt.”¹² Kalotaszeg falvait tehát alapvetően endogám jellegűeknek tartja. Ugyancsak ő vizsgálta meg a vezetékneveket. Megkülönböztetett alszegi, felszegi és az átmeneti vidékről származó családokat. A vezetékneveknek az egyes falvakbeli előfordulásából következtetéseket vont le Kalotaszeg különböző területei közötti népességmozgásra vonatkozóan. Ennek értelmében Alszeg tartalmazza a legtöbb idegen elemet, „családjaiból csak 67% alszegi eredetű s 33% származék”¹³, ugyanakkor a „terjeszkedési erély” Alszegre jellemző a legkevésbé: „rajai csak a lakosság 9%-át bocsátották ki.”¹⁴ Az egyes falvakra jellemző helyzet azonban jelentősen eltérhet az egész terület adataitól.

Az anyakönyvi adatok alapján megvizsgáltam lokális, felekezeti és etnikai szempontból az endogám, illetve az exogám házasságokat. Ezen adatok alapján megállapítható Sztána, Kispetri és Zsobok házasodási körzete, illetve a társtelepek,

¹² Jankó, 1892: 139.

¹³ Uő. 1982: 126.

¹⁴ Uo.

amelyekkel a házasságok révén a legszorosabb kapcsolatot tartják.¹⁵ Az exogám házasságok a közösségek felbomlási folyamatának a fokmérői is lehetnek, és számukból következtetni lehet a település zártságára, illetve nyitottságára is.¹⁶

A három település anyakönyveiben található adatok összehasonlítását nehezíti, hogy nem azonos időintervallumot ölelnek fel, és a bejegyzések sem tekinthetők minden esetben egyenértékűeknek. A rovatolt anyakönyvek megjelenése előtt ugyanis minden lelkész belátása szerint vezette be az adatokat, hol részletesebben, hol felületesebben, és az egyes anyakönyvekben eltérő adatok találhatóak.

Átfogó képet kapunk a három faluban lejátszódó folyamatokról, ha megfigyeljük a lokális, felekezeti és etnikai szempontból exogám házasságok számát, és arányukat az összes létrejött házassághoz viszonyítva.

Helység	Összes házasság	Lokális	Felekezeti	Etnikai
Sztána	553 (100%)	229 (41,41%)	14 (2,53%)	4 (0,72%)
Kispetri	492 (100%)	141 (28,65%)	21 (4,26%)	10 (2,03%)
Zsobok	757 (100%)	172 (22,72%)	20 (2,64%)	4 (0,52%)

4. sz. táblázat Exogám házasságkötések

A Zsobokon kötött házasságok nagy száma a falu nagyobb lélekszámával magyarázható. A lokálisan exogám házasságok aránya Sztánán a legnagyobb, ahol kiegyensúlyozott a viszony az endogám és exogám házasságok között. A másik két faluban ezen házasságok kisebb aránya azzal magyarázható, hogy nagyobb számban fordulnak elő születési hely szerint exogám, lakhely szerint endogám házasságok, amelyeket endogámoknak vettem.

Kisebb az eltérés a felekezeti és etnikailag exogám házasságok aránya között. Számuk mindhárom faluban alacsony. A legtöbb felekezeti exogám házasság Kispetriben kötött, a legkevesebb etnikailag exogám házasság pedig Zsobokon. Az utóbbira magyarázatot nyújthat az, hogy a másik két falu anyakönyveivel ellentétben cigányokra történő utalást nem tartalmaz a zsoboki. A népszámlálási adatok is azt mutatják, hogy Zsobok etnikai szempontból homogénebb, a románok és más etnikumok aránya alig haladja meg a 2-3%-ot. Ez nagymértékben befolyásolhatta a falubeliek mentalitását az etnikailag exogám házasságokkal kapcsolatban, melyek igen későn, 1980 után jelentek meg.

Örsi Julianna megállapítása szerint felekezeti szempontból „a legkevesebb a vegyes házasság a néprajzi csoportok területének belsejében [...], valamint egy-egy nagyobb vallási centrum közelében”.¹⁷ Mindhárom általam vizsgált falu a református Kalotaszeg

¹⁵ Varga, 1996: 53.

¹⁶ Örsi, 1998: 209.

¹⁷ Örsi, 1998: 180.

belsejében lévén, még ha lokálisan exogám házasságot kötöttek, kicsi volt az esélye annak, hogy felekezetileg is exogám legyen a házasság. Az utóbbi évtizedekben azonban megnőtt a felekezetileg exogám házasságok száma, mert az ingázás és az elköltözési folyamat következményeképpen a falu nyitottá vált, már Kalotaszeg határain is túljutottak lakosai.

Az esetek legnagyobb részében a felekezeti exogámia lokálissal kapcsolódik össze. A faluból való kilépés, a nagyobb mobilitás tehát elősegíti a vegyes házasságokat. Ez érvényes az etnikai exogámiára is. Az etnikailag és felekezetileg exogám házasságok kis száma azzal is magyarázható, hogy Kalotaszeg viszonylag homogén, magyarul, református vidék. A lokális szempontból exogám házasságok nagy része is endogám, felekezeti és etnikai szempontból.

Mivel felekezeti szempontból viszonylag homogénnek mondhatók a falvak, az exogám házasságok esetében párválasztáskor a települések lakói Kalotaszeg határain kívülről választottak maguknak társat. A XX. századra lett jellemző leginkább a felekezeti exogámia: ekkor megnőtt a mobilitás, a falvak házassági körzete kitágult, megváltozott az emberek mentalitása, ez maga után vonta az exogám házasságok számának növekedését.

A vizsgált településeken a legkisebb számban etnikai exogámia fordul elő. „Az erdélyi falvakban egészen napjainkig elzárkóztak az etnikailag vegyes házasságoktól. Mindegyik nemzeti közösség szigorúan megbüntette és drasztikus eszközökkel kizárta sorából azt a személyt, aki ezt a szabályt megszegte.”¹⁸

Az etnikailag exogám házasságoknak két típusát különböztetjük meg: a cigány-magyar vegyes házasság, amely Sztánán és Kispetriben fordult elő, és időben a XVIII. század végére, XIX. századra (1787-1873 között) tehetők. Ebben az időszakban az anyakönyvekben újmagyarként jelölték a cigány etnikumot. A rájuk való utalás valószínűleg következtelen, előfordulhatnak még hasonló házasságok (ld. 5. sz. táblázat *Digitális változat*).

A másik csoportot a román és magyar etnikumúak közötti házasságkötések alkotják. Ezekre jellemző, hogy egészen későn (Kispetriben 1942-ben, Sztánán és Zsobokon pedig csak az 1980-as években) jelentkeztek. Ez azt bizonyítja, hogy az etnikai exogámia megítélése – az együttélés ellenére – negatív volt ezekben a falvakban egészen az utóbbi évtizedekig (ld. 5. sz. táblázat *Digitális változat*).

Bár Kalotaszegen a román-magyar együttélés több évszázados, a két etnikum sokáig elzárkózott a vegyes házasságoktól. Ilyen hosszú idő során szomszédi, baráti kapcsolatok is kialakulhattak a különböző etnikumok között, ám érvényesül egy ezzel ellentétes folyamat is: „Az erdélyi falvak mindennapi életében a különböző etnikai közösségek józan elkülönülése érvényesült: mindegyik csoport előnyben részesítette az etnikailag homogén vidékeket, falvakat, falurészeket.”¹⁹

¹⁸ Pozsony, 2001

¹⁹ Pozsony, 2001

Erdélyben vidéken, a falvakban, a mai napig elzárkóznak az etnikailag vegyes házasságoktól. Varga E. Árpád az 1992. évi népszámlálás adatai alapján a családok felekezeti és nemzeti összetételét vizsgálva a következőket állapította meg: „Az etnikailag heterogén házasságok zöme [...] – a cigányság vegyes házasságainak kivételével – a városokban koncentrálódik.”²⁰ Az általam vizsgált falvak ilyen szempontból zártak, hiszen az etnikailag exogám házasságok csak elenyészően kis mértékben fordulnak elő.

A lokális exogámia esetében nehéz az egyes anyakönyvek adatait összemérni, mert eltérő módon jegyezték be a házasságokat, és az egyes anyakönyvek pontossága is különböző. Különösen érvényes ez az 1850-es évek előtti anyakönyvekre. A munkát nehezítette, hogy a településeken nem ugyanabban az időben kezdték el az anyakönyvek kitöltését. Ez főleg a XVIII. század végi, XIX. század eleji adatok feldolgozását akadályozta.

Sztána esetében azok a települések, ahol tíz vagy ennél több vegyes házasság köttetett, mind tíz kilométeres körzeten belül található. Nagyon jól megfigyelhető, hogy az eltérő vallás, kultúra vagy etnicitás akadályozza a házasságok létrejöttét. Jegenye is Sztána szomszédságában, tíz kilométeres körzetében fekszik, de római katolikus vallású falu, így az elmúlt kétszáz év alatt csupán egyetlen házasságot kötöttek a két faluból való fiatalok, azt is az utóbbi évtizedekben, tehát a hagyományos értékrend gyengülésével.

Az évszázadok folyamán változott Sztána házassági körzete. A legszorosabb kapcsolatot fenntartó községekből folyamatosan választottak házastársat (Zsobok, Kispetri, Farnas, Nagymás), de a többi település iránt változott az érdeklődés. Inaktelkével 1857 után indult meg a szorosabb kapcsolat. Magyarbikallal fordított a helyzet. A legintenzívebb kapcsolatot 1820-1856 között tartották, de 1911 után már csak két házasságot jegyeznek. Ugyancsak a XX. századra tűnt el szinte teljesen Sztána házassági kapcsolataiból Gyerővásárhely, Nagypetri, Bábon, Bogártelke, Körösfő. Azokkal a falvakkal, amelyekkel három vagy ennél kevesebb házassági kapcsolat alakult ki, azokkal a kapcsolat gyenge, esetleges. Legintenzívebb a kapcsolat az alszei falvakkal, a leggyengébb pedig a nádasmentiekkel, illetve az átmeneti vidéken fekvőkkel. Ez elsősorban a falvak közötti távolsággal magyarázható.

Örsi Julianna a magyar nyelvterület különböző településein végzett kutatások alapján, amelyek az exogám és endogám házasságokat vizsgálják az anyakönyvi adatokra támaszkodva, megállapítja, hogy: „Magyarországon a települések – a házassági kapcsolatokat tekintve – a XVIII. században nyitottabbak. Az endogámiára való törekvés legerősebb a XIX. század második felében. Napjainkra ismét az exogámiára való visszatérés a jellemző.”²¹

Sztánán a lokálisan endogám és exogám házasságok arányának ilyen jellegű változása nem figyelhető meg, a házassági körzet szintjén viszont van egyfajta

20 Varga E., 1998: 94.

21 Örsi, 1983: 576.

„bezárkózás” a XIX. század második felében. Ebben az időszakban sokkal nagyobb az alszegi falvak aránya, és az esetek kis részében léptek túl a falu tíz kilométeres körzetét. A XX. században nagyfokú nyitás, és az exogám házasságok túlsúlyba kerülése figyelhető meg.

Kispetriben a házasságokra vonatkozóan 1812-től vannak bejegyzések, napjainkig három anyakönyvet írtak. A kezdeti időszakban Kispetri házassági körzete Kalotaszegre, és ezen belül is hangsúlyosabban Alszegre korlátozódik. A férfiaknál gyakoribb az, hogy eltér a születés helye a lakhelytől. Itt is többnyire a kalotaszegi települések dominálnak. Az nem derül ki az anyakönyvből, hogy milyen okból hagyták el szülőhelyüket, de tudni lehet, hogy van köztük özvegy, elvált és cigány. Így következtethetünk arra a rétegre, amelynek mobilitása nagyobb a falu zömét alkotó gazdálkodó réteghez képest.

Nagy számban találhatóak olyan házasságok, amelyek születés helye szerint exogámok, lakhely szerint viszont endogámok. Ez összefügg azzal, hogy a házasságok egy részénél mindkét fél kolozsvári lakos, egyikük pedig kispetri származású, a házasságot is a faluban kötötték. Ez főleg az utóbbi évtizedekre jellemző. Ugyanebbe a kategóriába tartozik, amikor a születési hely valamelyik kalotaszegi település. A más településről származók közül legtöbben Sztánáról érkeztek, ezt követi gyakoriságban Zsobok, Váralmás, Inaktelke, Nagypetri, Egeres, Farnas. Kispetrinek tehát nemcsak házassági körzetében játszanak fontos szerepet a hozzá legközelebb eső falvak, de a helység a más okból lejátszódó népességmozgások állomása is.

Zsobokon az első anyakönyv 1859-től 1950-ig tartalmazza a házasságokat. A lokálisan exogám házasságok aránya viszonylag kicsi (18, 24%) az adott időszakban. A házasulandó felek közül többnyire a férfi a más településről származó, a nő helybéli. Házasodáskor előnyben részesítik a kalotaszegi falvakat, ezen belül is a környékbelieket. Távolabbi, a néprajzi területen kívül eső településekről származókat csak elvétve találhatunk.

A legtöbben Sztánáról, Kispetriből, Farnasról választottak zsoboki partnert, vagyis a faluhoz legközelebb eső három településről. Ezeket követi Magyarbikal és Váralmás, melyek szintén közeli helységek. A házassági körzet tehát elsősorban a szűkebb környezetre, a közeli falvakra, illetve Alszegre terjed ki.

Zsobok esetében is nagyobb számban fordulnak elő a születési hely szerint exogám, lakhely szerint endogám házasságok. Ha a házasfelek társadalmi helyzetét nézzük, megállapítható, hogy jelentős mértékben fordulnak elő özvegyek, elváltak és megesett lányok. Az ilyen embereknek fellazul a kapcsolata a falu társadalmával, vagy maga a falu veti ki őket magából, így hajlamosabbak a mobilitásra. Valószínűleg a köztük és a falu társadalmá közötti konfliktushelyzetet csak a település elhagyásával lehetett megoldani, így lehetőségük nyílt máshol új életet kezdeni.

Az utóbbi évtizedekben a falu házassági körzete kitágult, mint ahogy a többi esetében is. A zsobokiak a következő településekkel tartottak fenn szorosabb kapcsolatot: Kolozsvár, Sztána, Farnas.

Összegzés

A vizsgálat során kiderült, hogy a három falu, Sztána, Kispetri és Zsobok egymás társtelepülései a megkötött házasságok szempontjából. Megállapítható, hogy bizonyos folyamatok hasonló módon játszódtak le a falvakban. Ilyen például, hogy a házassodási körzet eleinte csak Alszegre, illetve Kalotaszegre korlátozódott, és csak a XX. századra lépte túl ezt a határt. Jellemző mindhárom településre, hogy az 1960-as évektől nagymértékű elköltözési folyamat játszódtott le, aminek következtében a lakosság száma a felére csökkent, és folyamatosan előregedik. A folyamat különböző formában megy végbe: Zsobokon az utóbbi években fejlődés figyelhető meg, és talán még visszafordítható az öregedési tendencia, míg a másik két falu esetében lassú pusztulásról beszélhetünk.

Eltéréseket is megfigyelhetünk a falvak fejlődésében és az exogám házasságokhoz való viszonyukban. Sztána esetében meghatározó volt a vasút közelsége, mely a könnyebb közlekedés miatt elősegítette, hogy a fiatalok a falutól távol vállalhassanak munkát. Ez érezteti hatását a házasságkötésekben is. A falu a XX. század elejétől már folyamatosan nyíltabbá válik, megnő a lokálisan, felekezeti és etnikailag exogám házasságok száma.

Zsobokon az utóbbi évtizedben a falu fejlesztését célzó intézkedések születtek, melyekben nagy szerepet játszott az ott szolgáló lelkész házaspár. A házasságok száma már nem csökken, sőt jelentős azoknak a házasságoknak az aránya, ahol a házasfelek a faluban telepednek le.

Kispetriben hasonló folyamatok játszódtak le, mint Sztánán. Jelenleg ebben a faluban élnek a legkevesebben, mindössze 166-an, és a lakosok száma folyamatosan csökken.

Ami az exogám házasságokat illeti, megállapíthatjuk, hogy a felekezeti és etnikai házasságok szinte minden esetben a lokálissal kapcsolódtak össze. Egyrészt érthető, mert Kalotaszeg felekezeti szempontból homogénnek mondható. Másrészt megfigyelhető az a tendencia, hogy etnikailag vegyes házasság kevés született, és az sem a Kalotaszegen élő más etnikumúakkal, hanem ebben az esetben távolabbról választottak maguknak párt.

Érdekes az a jelenség, amely az utóbbi évtizedekben Zsobokon mutatkozik, de valószínűleg nem precedens nélküli. Három felekezeti exogám házasság kötöttet a reformátusok és a római katolikusok között, a házasfelek pedig Zsobokon telepedtek le. Mivel a falu teljes mértékben református, és a katolikusoknak nincs módjuk vallásukat gyakorolni, két esetben áttértek a református hitre. A jelenség azért érdekes, mert figyelemmel kísérhető az asszimiláció folyamata, amely valószínűleg máskor is lejátszódhatott a faluban. Ilyen asszimilációs folyamat nemcsak Zsobokon belül, de a településről elköltözöttekkel is végbemehetett, de ebben az esetben más az irány.

A vizsgálat eredménye alapján kimutatható, hogy a falvak magvát képező földműves réteg mellett volt egy mobilisabb csoport is: főleg cigányok, a földesúrnál alkalmazásban lévők, és a faluban periférikus helyzetben lévő özvegyek, elváltak. Tárkány Szücs Ernő ír arról, hogy az özvegyek gyakran kényszerűségből is újraházasodtak. „Az özvegyet második házasságba sokszor a társadalmi kíméletlenség sodorta. Ha nem tudta a gazdaságot önállóan vinni, úrbéri földjét elveszíthette; előfordult, hogy az özvegy házát adósságai miatt lerombolták, a rokonok megszállták stb., és nem akadt, aki megvédje.”²²

Az összehasonlító elemzés alkalmazása azért szolgáltatott érdekes adatokat, mert ugyanabba a régióba tartozó településekről lévén szó már kitapinthatók bizonyos tendenciák, ugyanakkor még az egymás mellett fekvő települések között is lehetnek nagy eltérések. Jelen esetben talán több a hasonlóság, mint az eltérés, egységesebb a falvak fejlődése, alakulásuk az évszázadok folyamán.

A vizsgálódás kiterjesztése az összes alszegi falura olyan adatokat jelent, és olyan összehasonlítási lehetőséget, amely segítségével megválaszolható, hogy az alszegi falvak közül Kalotaszeg peremvidékén elhelyezkedők mennyire tartanak szoros kapcsolatot a többi kalotaszegi faluval, illetve mennyire éles – ha éles egyáltalán – a határ köztük és a szomszédos szilágysági falvak között. Ez hozzájárulhat a kalotaszegi identitástudat vizsgálatához is.

Ugyancsak a házassodási anyakönyvekből derül ki a házasságkötési életkor. Ez azért lehet érdekes, mert Kalotaszegen élt a próbaházasság szokása, amelynek következtében kitolódhatott a nők és férfiak esetében az első házasság megkötésének ideje. Az is kiderül, hogy mekkora az újraházassodás aránya, a házasulandó felek közötti korkülönbség.

Az anyakönyvi adatok vizsgálata, feldolgozása segíthet, hogy jobban megérthessük egy-egy település jelenlegi helyzetét. Ezért a diakrón kutatást mindenképpen szinkrón kell kiegészítse. Családlapos módszerrel és a népszámlálási adatok felhasználásával teljes képet kaphatunk a vizsgált falvak lakosságának etnikai összetételéről, életkor szerinti megoszlásáról, az ott élő emberek iskolázottságáról. Ezen kívül fontos annak a vizsgálata, hogy a XX. századi események következtében (világháborúk, kollektivizálás, urbanizáció) előregedett, kihalásra ítélt falvak milyen lehetőségeket látnak, teremtenek maguknak a túlélésre. Ennek példái nagyon jól megfigyelhetők egyes települések esetében: faluturizmus beindítása (pl. Sztána), árvaházak, iskolák létesítése, nyaralótelepek létrehozása (pl. Zsobok). Ez különösen azért lehet érdekes, mert a világtól elzárt, gyakran nehezen megközelíthető falvakról van szó, amelyekből a fiatalság jelentős része elköltözött, így nehezebben küzdenek meg a települések létét fenyegető folyamatokkal.

Végző soron arra a kérdésre keresem a választ, hogy a gazdag múltra visszatekintő kalotaszegi falvak milyen jövő elé néznek. Azok a falvak, amelyek a magyar népi

22 Tárkány Szücs, 1981: 279.

kultúra letéteményesei, és mindig is jelentős szerepet játszottak ennek a kultúrának a megőrzésében, továbbadásában.

Felhasznált irodalom

- ANDORKA Rudolf 1988: *A családrekonstrukciók vizsgálat módszerei.* Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek 4
- FÜLEMILE Ágnes - BALOGH Balázs 1998: *Vázlat Kalotaszeg jelenkori társadalmáról.* Néprajzi Értesítő LXXX. 151-172.
- JANKÓ János 1892: *Kalotaszeg magyar népe.* Budapest: Atheneum
- KÓSA László 1990: *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon.* Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszék
- KÓSA László - Filep Antal 1983: *A magyar nép táji-történeti tagolódása.* Budapest: Akadémiai Kiadó
- ÖRSI Julianna 1981: *Exogámia és endogámia Magyarországon a XVII-XX. században.* Demográfia 4. 572-597
- ÖRSI Julianna 1988: *Emberszötte háló.* Túrkeve: Finta Múzeum – Túrkevei Kulturális Egyesület
- POZSONY Ferenc 2001: *Magyarok, románok és cigányok a háromszéki Zabolán.* Kolozsvár (kézirat)
- TÁRKÁNY Szücs Ernő 1981: *Magyar jogi népszokások.* Budapest: Gondolat Kiadó
- VARGA E. Árpád 1998: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája II.* Budapest-Csíkszereda: Pro-Print Kiadó
- VARGA Gyula 1994: *Az anyakönyvek mint a társadalomnéprajz forrásai.* In: *A társadalom néprajzi vizsgálatának eredményei és lehetőségei az Alföldön.* Csongrád, 51-70.

Források

- Recensământul din 1850. Transilvania. 1996
- Recensământul din 1857. Transilvania. 1997. (II. kiadás)
- Recensământul din 1910. Transilvania. 1999

Görög katolikus vallásos népszokások és identitástudat Kárpátalján, a beregszászi járási községekben¹

Ukrajna nyugati megyéje, Kárpátalja még a hagyományos, néprajzi témák gyűjtőinek is sok váratlan meglepetéssel szolgálhat. A helyi görög katolikusság történelme szinte egyedülálló. Identitásuk és néphagyományaik kérdése sem tartozik az elterjedt vizsgálódások közé, tanulmányozása nemcsak a szűkebben vett vallási néprajz számára tartogat tanulságokat. Ezért jött az elhatározás, hogy a vidékhez, valamint az unitus valláshoz kapcsolódó téma legyen a kutatás tárgya.

Bár különböző aspektusokból, s más-más megközelítésből, de a kutatás fő irányát a helyi görög katolikus (unitus) egyház és közösségeinek identitásvizsgálata, hagyományvilága jelenti. Cél egy olyan kutatás, mely oral history módszerével és a szakirodalom feldolgozásával hiteles képet festene a görög katolikusok népszokásairól. A kutatás a vallásos hiedelmek, ünneplések, néphagyományok részletes feltárását kívánja nyújtani. A tervezett kutatás hézagpótló. Részeredményekről szeretnék beszámolni. Másfél éves kutatás termékéről van szó. Az adatok gyűjtése a volt Bereg megyében, a mai beregszászi járás három községében: Balazséron és Beregdédában és Makkosjánosiban kezdődött, ahol jelentős számban élnek görög katolikus vallásúak. A három közösségben végzett terepmunka tapasztalatait próbálom elemezni. Életútinterjúkkal (szóbeli visszaemlékezések útján) és résztvevő megfigyelőként végeztem a kutatást. Előny származott abból az előzetes tudásból, amivel a közösségekről rendelkezem. Az eddigi kutatás során sikerült személyes munkakapcsolatokat teremteni, interjúkat készíteni. Ezek segítségével, valamint a görög katolikus egyház levéltári forrásai, Bendász István² történész, esperes tanulmányainak alapján összehasonlító jellemzéseket készítettünk. A dolgozat megírásában segítségül szolgáltak többek között Bartha Elek³, Pilipkó Erzsébet⁴ és Sasvári László⁵ írásai is.

A kutatás megvalósításában legnagyobb segítségemre Bartha Elek⁶ „Kérdőív görög katolikus vallásos néphagyományok gyűjtéshez” című munkája volt. Ezen kérdőív egyszerre foglalkozik a nép szakrális és profán hagyományvilágával.

¹ A dolgozathoz tartozó képek, fotók nyomdatechnikai okokból nem kerülhettek be a kötetbe. A teljes változat a <http://kataszter.martonaron.hu> oldalon olvasható, – a szerk.

² Bendász, 1999: 7-300.

³ Bartha, 1996: 191.

⁴ Pilipkó, 2007: 80-103.

⁵ Sasvári, 1996: 203-216.

⁶ Bartha, 1998: 3-90.

Magyarországon a kommunizmus évei alatt is működhetett ez a vallás. Viszont a trianoni határon kívül rekedt magyar görög katolikusokat a második világháború után a szovjet vezetés egy tollvonással meg akarta szüntetni. Szerettem volna megszólaltatni ennek a történetnek a kárvallottjait, azaz a híveket. Mindhárom faluban azokat az embereket kerestem meg, akikről előzetesen megtudtam, hogy rendszeresen gyakorolják a vallásukat. Inkább az idősebb korosztályt kerestem fel, mert a történelmi helyzetet ők nem csak hallomásból hallották, hanem át is élték azt.

Görög katolikusok azok, akik szertartásukban és hagyományukban teljes egészében a keleti (bizánci-görög) rítus szerint élnek, hitben és egyházszerkezetben azonban a római Pápával egységben vannak.

A kárpátaljai görög katolikusság jelene Jánosi, Balazsér és Beregdéda tükrében

Kárpátalján mintegy 25 000-30 000 magyar görög katolikus él.^{7,8} Ennek a nagyobb hányada a nagyszőlősi járásban. A beregszászi járásban a görög katolikus híveknek a létszáma kb. 8 000-10 000. Makkosjánosi lakossága 2 200 fő, melynek többsége magyar. Vallási összetételének 62 %-a görög katolikus. Balazsér népessége 1 150 fő, vallási összetételének 40 %-a görög katolikus. A közel 2000 fős Beregdédán pedig 46 %-ban élnek görög katolikus vallásúak.^{9,10} A falvak közötti közös összetartás már nem annyira érezhető, mint 10-20 évvel ezelőtt. De azért még észrevehető, hogy egymás templombúcsúira átmennek a hívek. Inkább jellemző, hogy a gyerekek és fiatalok ismerik a más falvakban élő saját korosztályukat, mert évente találkoznak a különféle görög katolikus egyházi rendezvényeken.¹¹

A munkácsi püspökségen belül csak egy magyar esperesi kerület van, a beregszászi. Elmondható, hogy a püspökségen külön gonddal kezelik a magyar kerületet, mert az ő problémáik egészen más problémák, mint az ukrán-ruszin papságé. A munkácsi püspökséggel a viszonyuk átlagon felülinek lehet mondani, de hozzá kell tenni, hogy ez a papoktól is függ.

A vegyes házasságokkal kapcsolatban itt is jellemző az, ami Magyarországon is megfigyelhető. A fiatalok már nagyon ritkán nézik azt, hogy milyen vallású a másik. Ebből kifolyólag ha a faluban többen vannak a görög katolikusok, akkor kevesebb a vegyes házasság, de ha fele-fele arányban akkor gyakoribbak a vegyes házasságok.

A hit ápolásáról el lehet mondani azt, hogy hiányzik a templomból a 40-50-es

7 B. D., adatközlő.

8 Molnár – Molnár D., 2005: 5-115.

9 Jánosi, Balazsér és Beregdéda története, 2008. Interneten: <http://www.karpatinfo.org.ua>.

10 Jánosi, Balazséri és beregdédai görög katolikus, illetve református egyház nyilvántartási adatai. 2007.

11 E. M., adatközlő.

éveiben járó generáció. Ez azzal is magyarázható, hogy akkor volt a legnagyobb a kommunizmus hatása, mikor ők gyerekek voltak. Jó hír viszont a görög katolikusság szempontjából, hogy a gyerekeknek a többsége jár templomba. Inkább az aggasztó, hogy a halálozás duplája a születéseknek.

Kárpátalján a görög katolikusok felélédeése 17 évvel ezelőtt kezdődött. Mára már nyugodt körülmények uralkodnak. Rendszeresen folynak a hittanórák fakultatívan az iskolákban, parochiakon, és a közéletben is mindenütt ott vannak¹²

Identitás

Az identitással kapcsolatos kérdéseim közé tartoztak az alábbiak:

- Mit tudnak elmondani a görög katolikusság történetéről?
- Milyen forrásokból szerezték ezeket az ismereteket?
- Miben különbözik az unitus vallás más felekezetektől?
- Mit szeretnek, és mire a legbüszkébbek a vallásukban és ezzel kapcsolatban?

A helyes választ csak páran tudták. (Azaz: a beregdéai, makkosjánosi, illetve a balazséri görög katolikus egyház a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye része, mely 1646-ban, az Ungvári Unió felvételével egyesült Rómával, s a XVIII. századtól jelentős szerepet töltött be a vidék történetében.)¹³ A helyszínen végzett kutatások azt mutatják, hogy a hívek nagy része nincs tisztában a görög katolikusság múltjával, nem ismerik származásukat; saját vallásukról ismereteik pontatlanok. Az okok között van valószínűleg az, hogy a görög katolikus vallás a környező vidéken több időpontban jött létre, illetve az illegalitás (1949-89) évei is kavargást okoztak. Többségük kihangsúlyozta a görög katolikusság vezető szerepét a vallások közül. Az egyik érdekes példa: Jánosi unitus kántora szerint vallása már több mint kétezer éve fenn áll, s már Jézus Krisztus születése előtt voltak görög katolikus kolostorok. Vagy a másik példa: „mi, jánosi görög katolikus, pravoszláv hitűek.”

Az etnikai hovatartozással és az önmeghatározással lehet kapcsolatba hozni az unitusokra alkalmazott – a velük együtt élő reformátusok által használt – „orosz” vagy „tót” megnevezést. A „tót”-ot előszeretettel használták magukra régebben a helyi unitusok is. A görög katolikusság pedig gyakran alkalmazta, alkalmazza a mai napig is a „magyar”, illetve a „kálvinista” szót (újabbán a „reffes” elnevezést is). Általában pejoratív jelentéssel használták, használják ezeket a jelzőket. Más adatok ugyanakkor arra utalnak, hogy az „orosz” és a „magyar” terminus a szertartások nyelvezetére utal.¹⁴

¹² O. I., adatközlő.

¹³ Бендас, 1998; Bendász – Bendász, 1994; Botlik, 1997; Hetényi V., 1992; Hodinka, 1910,

¹⁴ Bartha, 1996: 191-202.

Élnek a községekben más felekezetek is, melyekkel az unitusok kapcsolata a következő:

Reformátusok – pozitív, de igyekeznek elhatárolódni.

Ortodoxok – uralkodó magatartásforma az elutasítás.

Római katolikusok – egyaránt jellemző az összetartozás tudata, és a több ponton való elhatárolódás igénye.

Szekták (ide sorolják a görög katolikusok a nem történelmi egyházakat) – szintén elutasító magatartásforma a jellemző.

A reformátusokkal jórészt nem volt konfrontációjuk, egy esetet tudott az egyikőjük említeni, mikor a reformátusok gúnyosan megjegyezték neki, hogy ők minden csúszó-mászó ünnepet megneveznek.

„A reformátusokra azt mondták, hogy vastag nyakú reformátusok. Római a törzs, a görög az ága, a református a levele. Miránk azt mondták, oroszok vagyunk. Meg mi minden kis ünnepet megünnepelünk. Akár milyen kis ünnep van, akkor mindig mise van. Ugye, mi kiültünk a kapuba, mert nem dolgoztunk és mondták, hogy ti ünnepeltek, kapuban ültök és akkor van megcsinálva a dolgok, mikor nekünk. Nem tudta valaki, hogy milyen ünnep van, akkor mondták, hogy csúszó-bújó. Kibíjt a csúszó, hát megünnepelik.”¹⁵

A naptáregyesítés előtt átjártak, volt, aki átment a másik vallás nagyobb ünnepére, de ez azért nem volt szokványos. Vegyes házasságoknál inkább. Voltak olyanok is, akik a másik egyház tiszteletére, ha azoknak ünnepük volt, akkor nem dolgoztak. Persze, ez nem a kommunizmus idejét értendő, mert akkor mindenkinek dolgoznia kellett. A jánosi kántor édesapja is kántor volt, így ő el tudta mondani, hogy száz évvel ezelőtt még két nyelven volt a mise. Szlávul és magyarul. Az ószláv énekeskönyvek, még most is a karzaton vannak. Az itteni görög katolikusok mély identitását legjobban az jelzi, hogy a negyvenévi vallási elnyomásuk után sem volt kérdéses számukra, hogy a görög vallásukhoz ragaszkodnak. Egy ilyen tanúságtétel mindennél többet mond a helyiek vallási gyökereiről.

Harangok

Legtöbb megkérdezett nem tudta megmondani, a harangok keletkezési körülményeit, s akik mondtak is valamit, ellentmondásba keveredtek.

Ha a kialakulásukról nem is tudtak, de az a kérdőíveken látszik, hogy a harangozási rend mindenkinek beleivódott az életébe.¹⁶ A harang gyerekkoruk óta nemcsak szakrális szerepet tölt be, hanem tájékoztató funkciót is. Nem szokványos időpontban történő

¹⁵ J. O., adatközlő.

¹⁶ K. M., adatközlő.

harangozás esetén mindenki kiment az utcákra, hogy mi baj történhetett. Így még idejében meg lehetett állítani a kialakult tüzek terjedését. Vagy nagy vihar előtt, az adatközlők beszámoltak arról, hogy felhőoszlatás gyanánt is megkongatták a harangokat. Másik fontos funkciója a halál hírüladása. A helyiek ezt jelzésnek hívták, hívják. Régebben attól függően, hogy kettőt, vagy hármat harangoztak, a halott nemét is meg tudták állapítani. Az adatközlők gyerekkorában még hétköznapi napokon is harangoztak három alkalommal (5:00, 12:00, 19:00), de ma már csak délben harangoznak. Ünnepnapi napokon utrenyére, misére, és vecsernyére is harangoznak. A harangozás menetét, legrészletesebben a kántor tudta elmondani:

„...minden ünnep előtt, már előtte való nap, napszállta előtt közvetlen, a nagy haranggal van egy hosszú harangozás, és a két kicsivel kis rövid harangot húzzuk meg. Ez jelzi azt, hogy ünnep következik. A következő napon és ugyanez szombaton délután napszállta előtt a nagyharanggal egy hosszú, és a két kicsivel egy rövid. Ez jelzi, hogy vasárnap következik. Vasárnap, ugye pedig az első harangozás a reggeli Istentiszteletre, befele, az összes haranggal, első harangozás a Szent Liturgiára, egy fél óra múlva mind a négy haranggal befele. Tehát fele harangozás a Liturgia elején, fele a közepében.”¹⁷

Legtöbbször az Úrangyalát imádkozzák, ha meghallják a harangszót, és keresztet is vetnek. Halottas haragnál és református harangszóra nem vetnek keresztet. Vegyes házasságoknál szokás, hogy ha az egyik fél meghal, akkor mindkét templomban harangoztatnak az elhunytért. Öngyilkosok esetén nem húzzák meg a harangot, egyszerű fordult elő Beregdédán, hogy ez megtörtént és akkor a pap újrászenteltette a harangokat, mert öngyilkosért tilos harangozni.

Húsvétkor a kereplő helyettesíti a harangot, amit Beregdédában durkotának is hívnak, Makkosjánosiban és Balazséron a csergető nevet használják. Mindhárom templom tornyában megtalálható ez az érdekes szerkezet, ami egy kis asztal nagyságú, és tölgyfa lécek vannak ráfektetve, amit a kereplő oldalán elhelyezett forgatórúd segítségével hoznak mozgásba. A mozgás a tölgyfaléceket sorban hozzáüti az asztalhoz, és ez hangos kattogó hangot eredményez. A kereplő hangja, jól hallható, tehát a meszebb lakók is hallják. Általános felfogás szerint, a harangok nagycsütörtöktől feltámadásig azért szünetelnek, mert Jézus halálakor is elnémultak a harangok.

Temető

A temető tulajdoni viszonyáról megoszlottak a vélemények. Volt aki az egyházat, volt aki a községet nevezte meg. Régebben a pap külön ment minden sírhoz, és abból nagy veszekedések voltak. Régebben szokás volt a sír mellé fát ültetni. A temetőben nincs ravatalozó és kápolna sem. Általában, ha a falvakban meghal valaki, felekezettől

¹⁷ K. I., adatközlő.

függetlenül, aki teheti még manapság is el szokott menni a szertartásra. Az öngyilkosokat régen a temető árkába temették, de ma már mindenki azt vallja, papi véleménnyel egybecsengően, hogy pillanatnyi elmezavar következtében történik ez az emberrel, ezért el lehet temetni. Csak búcsúztatni nem kell, mert ő sem akart elbúcsúzni.

Egy érdekes hiedelem maradt fenn a beregdédai temetőből. Az egyik elhunyt, név szerint Popócsiné feljár a sírjából. Ez a hiedelem évtizedekre nyúlik vissza, tehát az idős emberek is úgy mesélték, hogy őket ezzel ijesztgették gyerekkorukban. A hiedelem alapja az, hogy ez egy olyan speciális sír, aminek koporsó alakja van. Már önmagában furcsa ez a fajta sírkő, de ráadásul még el is van mozdulva, és ezért mondják azt az itteniek, hogy feljár. Mivel a temető a főút mellett van, és ez a sír pedig közvetlenül az út mentén, így éjszakánként tényleg nagyon féltek az arra járók.

Mindhárom faluról elmondható, az az általános vélekedés, hogy régebben nem volt ennyire divatja a díszes temetői díszítésnek.

Templom

Mindhárom településen az építmény a központtól pár percnyi sétára van. A templom ajtaja nyugat felé néz, az oltár kelet felé. A temetőkertbe temetetteknel a fej nyugat felé, a láb kelet felé áll.

A templom a hívek büszkesége. Többen elmondták, hogy az ő templomukat sokan megcsodálják.¹⁸

Az ülérend úgy nézett ki régebben, hogy az első sorokban ültek a gyerekek. Aztán ahogy nőttek, úgy kerültek egyre hátrább. A nagyobb kamasz fiúk már felkerültek a karzatra a férfiakhoz. Az asszonyok középen, a legidősebb asszonyok hátul ültek. Sokaknak állandó helye is volt, s mai napig van. Volt olyan is, hogy egy család megvásárolta magának az ülőhelyét.

Nagyobb ünnepekkor a hívek közül pár asszony összejött, összejön díszíteni a templomot, egyébként takarító volt, van fogadva a templomba. Fontosabb egyházi személyek temetési szertartását a templomban végezték. Papok közül például Holozsnyay Miklósét és Drohobeczky Gyuláét.

Többen visszaemlékeztek egy olyan szigorú sekrestyésre, aki gyermekkorukban a fülüket is megcibálta, ha rosszkodtak a misén.¹⁹

Egyházi időszámítás

Régebben Balazséron, Beregdédában, s Makkosjánosiban is mind a római katolikusokkal, mind a protestánsokkal való érintkezés egyik legfontosabb ütközőpontja – a felekezeti endogámia mellett – az eltérő egyházi időszámítás volt. Az ünnepeket a

¹⁸ H. A., adatközlő.

¹⁹ T. A., adatközlő.

XX. század közepéig eltérő időpontban tartották. (Ez az időeltolódás inkább a vegyes házasságoknál okozott problémát.) Az 1970-es évektől fokozatosan tértek át az új naptárra. A rendszerváltás után pedig már a Húsvéti ünnepkört is a Gergely-naptár szerint ünnepelték.²⁰

Vallásgyakorlat

A vallási identitás legfontosabb eleme a hívek számára a vallásgyakorlás. Egyházi szertartások, liturgiák, szokások, szövegfolklor szakrális rétegei, és a liturgikus szövegek széles köre tartozik ide. Az interjúk során igen gyakran kerültek szóba a látványos, élményt nyújtó templomi szertartások. Mindhárom település görög katolikus egyházának élén a pap /parochus/ áll. Őt veszik és régebben is vették körül az egyházi tisztségek viselői: a kurátor, a kántor, a harangozó, a pénztáros; és újabban, az 1950-es évektől az ún. „húszas tanács”.

Társulati élet is volt mindhárom helyen. Napjainkban már kezd lassan kihalni ez a szokás. Rózsafüzés társulat működött, működik. Tagja bárki lehet. Szertartásaik: rózsafüzér imádkozása, Szent-József napi ájtatosság. (Szertartásaikban megfigyelhetők a római katolikusoktól átvett elemek.)

Fontosabb ünnepeik

Vannak hagyományok, melyek csak vagy elsősorban a görög katolikusságra jellemzőek, például: Úrszínváltáskor a gyümölcsszentelés, vagy a nagybőjti kolliva (főzött mézes búza és aszalt gyümölcs) készítése. Mindhárom falu görög katolikus egyházára jellemzőek specifikus vonások is, példa erre az ünnepek dallamvilága. Ismeretes, hogy a liturgia nyelve a múlt század elejéig hivatalosan nem lehetett magyar. Az anyanyelvet a XX. század elejétől kezdték használni; eleinte még megmaradtak az ósláv elemek.

Az ünnepek tárgyalását az őszi idősakkal kezdem, hisz a görög katolikus egyházi év kezdete szeptember elseje.

Szeptember 8-án ünneplik Szűz Mária születését. Ilyenkor szokás elzarándokolni a magyarországi Máriapócsra. A Szent Kereszt felmagasztalása is kora őszi ünnep. Újabb keletű november első két napjának a megünneplése. Mindenszentek és Halottak Napja nem szerepelt régebben a görög katolikus naptárban. Megülése a halottak emlékére a más vallású környezet hatására tudható be.

Miklós püspök jellegzetes keleti szent, a keleti egyház védőszentje. Ezen az ünnepen az ajándékozás nem volt szokás, új keletű a Mikulás járása, aki virgácsot és ajándékokat hoz a gyerekeknek. Jellegzetessége az „aki Szent Miklóst szereti...” kezdetű népének.²¹

²⁰ Pilipkó, 2007: 80-103.

²¹ D. M., adatközlő.

A karácsonyi időszak szokása a kántálás – ma már csak közismert karácsonyi énekekkel. Karácsonyi játékok ma a betlehemezés; régebben a szálláskeresés, a csillaggal járás is ismert volt. Életkorhoz kötődik a játékokhoz: 10-12 éves gyerekek adják elő, az öltözetükben ma is szerepel az egyházi ruhákból átvett ministráns ruha. Jézus születésének ünnepéhez tartozott a 12 fogásos ételek készítése, valamint a szalma leterítése a szobában – ezek a szokások mára már kihaltak ezekből a közösségekből.

Január 6. – Vízkereszt ünnepe, amikor Krisztus megkeresztelkedett a Jordánban. A vízszentelés templomban történik. Az ünnephez kapcsolódik a házak szentelése is (a pap és a kántor a ministránsok társaságában járja a falu házait szentelni).

Farsangi időszakban készültek a Nagyböjtre, olajt ütettek A Húsvét előtti 6 hetet régen szigorúan tartották, fehér eledeleket és húst nem ettek, csak olajjal főztek.

Húsvéti népszokásokban is gazdag a helyi görög katolikuság. Feltámadás ünnepét a rendszerváltásig nagyszombat éjjelén tartották, napjainkban húsvétvasárnap hajnalán ünneplik. A nagymise után van a pászka szentelése – a templom udvarán. A locsolózási szokások is kihalófélben vannak.

Szent György napján, április végén búzát szentelnek a templom udvarának déli oldalán. Egy asztalra zsenge búzát tesznek, melyből a szentelés után a hívek hazavihetnek.

Az őszi tavaszünnepe, a megújulás ünnepének tekinthető, hogy az unitus templomot felgallyazzák Pünkösdkor. Ezen az ünnepen áldoznak először a 8-9 éves hittanosok.

Templombúcsú

A makkosjánosi görög katolikusok templombúcsúja október 1-jén van, melyet „Pokrova”-nak neveznek. Ez az ünnep Szűz Mária oltalma. Balazséron Péter-Pálkor, júniusban,²² Beregdédában pedig áldozó csütörtökön van. Ilyenkor a szomszédos falvakból processzió jön, s több pap misézik. Jellegzetes szokás a nagy vendégeskedés, a mézeskalácsosok, a nyalókák értékesítése.

A búcsújárás vallási jelentősége fontos. A helyi hívek Máriapócsra zarándokolnak el évente általában egyszer, augusztusban vagy szeptemberben. Újabban újra divat lett a gyalogos zarándoklat.

Szentelmények

Szót kell ejteni a proszfora és a misebor liturgikus szerepéről. A proszforát a parochus süti. A bort régebben a pap kezelte, napjainkban megvásárolják.

Egyfajta misztikus anyagként tekintenek egyes szentelményekre: szentelt barkára, vízre és búzára.

22 P. K., adatközlő.

(A dolgozatban nem foglalkozom vele, de érdekes volt megfigyelni, hogy a babonás elemek, amikről nem szívesen beszéltek, még mindig élnek, pedig az egyház évszázadok óta harcol ez ellen.)

Befejezés

Dolgozatom a hagyományvilág bemutatásával és interpretálásával próbálta megragadni azt a sajátos identitást, amely a balazséri, beregdédai, illetve a makkosjánosi görög katolikusokat etnikailag a magyarsághoz köti, megőrizve azonban vallási különállásukat.²³

Az eddigi kutatások problémafelvetők. A további vizsgálódások néhány lehetséges irányai: identitás vizsgálatának és a néphagyományok részletesebb formája ezekben, illetve a többi beregszászi járási településen.

Felhasznált irodalom

- BARTHA Elek 1992: *Vallásökológia. Vallási néprajz.* Debrecen: Ethnica
- BARTHA Elek 1996: *Hagyomány és identitás a magyar görög katolikusok körében. Vallási néprajz.* Debrecen
- BENDÁSZ István – BENDÁSZ Dániel 1994: *Helytállás és tanúségtétel.* Ungvár–Budapest: Galéria–Écriture Kiadó
- BENDÁSZ István 1999: *Részletek a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye történetéből.* Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség
- БЕНДАС Даниїл 1998 : *Діяльність греко-католицьких священиків Закарпаття під час репресій Церкви радянського владою. –Важливі віхи в історії Мукачівської греко-католицької єпархії.* Ужгород
- BOTLIK József 1997: *Hármas kereszt alatt.* Budapest: Hatodik Síp Alapítvány
- HETÉNYI VARGA Károly 1992: *Papi sorosok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában.* Abaliget: Lámpás Kiadó

²³ Bartha Elek, 1992: 427.

-
- HODINKA Antal 1910: *A munkácsi görög-katolikus püspökség története.* Budapest
- MOLNÁR József – MOLNÁR D. István 2005: *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében,* Beregszász
- PILIPKÓ Erzsébet 1997: *Az emberélet fordulóihoz kötődő szokások identitásmeghatározó szerepe.* Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó
- SASVÁRI László 1996: *Vázlatok a magyar görög katolikusok ünnepi szokásairól. Vallási néprajz.* Debrecen

Temetkezési szokások és a halállal kapcsolatos hiedelmek Borzsován

Borzsova rövid története

A jelenleg 1 450 lelket számláló település Beregszásztól délkeletre, a Borzsa folyó jobb partján fekszik.¹ A települést szinte teljes egészében magyarok lakják, akiknek túlnyomó része református.

Már a régi idők embere is tudta: különösen kedvező adottságokkal rendelkezik a Borzsa és a Tisza összefolyásának közelében húzódó kies vidék.² A honfoglaló magyarok települést alapítottak e helyen, melynek termékenységét, festői környezetét gyorsan megkedvelték. A régi feljegyzések emellett arról tudósítanak, hogy a vidék lakott volt már a magyarok bejövetele előtt.³ A XIII. században már virágzó község, és lelkesége is volt.⁴ A régi Borzsova vármegye szintén e településről kapta a nevét. Sokan úgy vélik, hogy a tatárjárásig e helyiség volt a vármegye és az esperesség központja. Később igencsak sokat szenvedett az itt élő nép: házaikat kunok, tatárok dúlták fel, 1556-ban az átvonuló tatárok 17 telket pusztítottak el, a benne lakókat császári hadak sarcolták.⁵ Az első világháborúban 19-en odavesztek. A II. világháborúban magyar katonaként hatan haltak hősi halált. A sztálinisták 1944 őszén 133 férfit hurcoltak el, közülük 81-en soha nem tértek haza.⁶

Református egyháza 1552-ben keletkezett, anyakönyvét 1784 óta vezetik. A helyi görög katolikusok száma mintegy 110 főre tehető. Templommal rendelkeznek.⁷

A község – egészen 1996-ig – közigazgatásilag Várihoz tartozott. Ekkor sikerült kiharcolnia a különválást.⁸ Családorvosi rendelő, postahivatal, kávézók, több mint fél tucat kis élelmiszerbolt áll mostanság az itteniek rendelkezésére. Borzsovának modern iskolája van, ahol a 103 tanulót 20 fős pedagógusgárda oktatja. Nemrég korszerűsítették az óvodát. Szponzorok segítségével bevezették a központi vizet, felújították az épületet, a konyha új felszerelést kapott. A településnek két temploma, épülő parókiája van.⁹

¹ www.karpatinfo.org.ua

² Sipos, 1910: 11.

³ Botlik – Dupka, 1993: 105.

⁴ Sipos, 1910: 11.

⁵ Lehoczky, 1996: 484.

⁶ Botlik – Dupka, 1993: 105.

⁷ Sipos, 1910: 106.

⁸ www.karpatinfo.org.ua

⁹ uo.

Temetkezési szokások¹⁰

A temetkezési szokáskör utasításokat tartalmaz arról, hogy milyen módon kell a holtakat eltemetni. Ezen kívül rendelkezik a temetés időtartamáról, aktív és passzív résztvevőiről, illetve ezek hatékony együttműködéséről. Megszabja a holttest temetésre való előkészítésének módját, a mellé helyezendő tárgyak, kellékek minőségét és számát. Intézkedéseket tartalmaz az elhunytak földi maradványainak fenntartására kijelölt helyről, az elhunyt tiszteletéről.¹¹

Borzsovát 90%-ban reformátusok lakják, így a dolgozat is inkább csak a református hagyományokat dolgozza föl. A halotti szokássor három részét különíthetjük el, s egyben ez adja a dolgozat vezérfonalát:

1. A halál előjelei— a halálra vonatkozó babonás jóslatok, hiedelmek, a haldokló körüli szokások, cselekvések.

2. A halál beálltától a torig— ez a szakasz adja a halotti és temetkezési szokások törzsanyagát.

3. Az elhunyt emléke— a gyásszal, a különféle megemlékezéssel kapcsolatos szokások.¹²

A halál előjelei

A népi hagyományban igen sok megfigyelés, tapasztalat, hiedelem ismeretes arról, hogyan lehet a halál jöveteléről előre tudomást szerezni, milyen előjelekre kell figyelni:

1. Álmok

Az álmoknak nagy jelentőséget tulajdonítanak, azt tartják, hogy ezek megjósolják a jövőt:

„Eccer az uram álmódott, hogy a mán addigra meghalt annya kopogott az ablakon. Kérdezte, mit akar, oszt azt mondta, unatkozik egyedül, s menjen mán vele beszélgetni. Pár nap múlva az uram meghalt”.¹³

2. Kutya

Számon tartanak olyan előjeleket, amelyek néhány nappal előre jelzik a halált. Ilyen például a kutya különös viselkedése. Adatközlőim több példát is említenek, hogy ha a kutya hangosan vonított, akkor halott lett a faluban:

„A szomszéd kutyája nagyon vonított éccaka. Mondtam is reggel anyámnak, biztos halott lesz a faluban, erre még aznap meghalt az a szegény öregember itt a közelben”.¹⁴

¹⁰ „A halál megváltoztathatatlan, de viszonyunk hozzá megváltoztatható, s ebben lehet és szükséges az embereknek segíteniük egymást.” Kunt, 2005: 2.

¹¹ <http://vmek.oszk.hu/02100/02152/html/07/51.html>

¹² Ö. Bartha, 1996: 10.

¹³ Nő, 70 éves

¹⁴ Nő, 66 éves

3. Kuvik-bagoly.

A halál másik ismert előjeleként emlegetik. Ha a kuvik a háztetőre szállt, és ott kuvikolt, akkor ez valamelyik házbeli halálát jelentette, s jelenti még ma is. A kuviknak többféle megnevezése ismert a faluban: kuvik, kivimadár, kivik, halálmadár:

„Már sötét este vót, épp a szomszédasszonyt kísértem ki a kapuba, mikor meghallottuk a kiviket rikoltozni. Nem hiába mondják, hogy ez a halált jelenti. Úgy megijedtem, hogy egész éccaka nem aludtam. Erre reggelre meghalt a szomszéd testvére. Igaz nagybeteg vót mán ekkor; megkönnyebbülés vót a halál mán neki.”¹⁵

4. Fekete ló.

Pravoszláv vallású adatközlőim elmondása szerint, ha valaki fekete lóval álmodik, az is a halál közeledtét jelzi.

„Még élt akkor anyám, mikor egyszer azt álmodtam, hogy egy gyönyörű szép fekete lovon ülök, de az csaknem akart elindulni, csak a földet kaparta, és le akart dobni a hátárú. Emondtam neki, és ő mondta, hogy ez nagyon rosszat jelent, mert valaki meg fog halni. Addig nem is nagyon hittem benne, míg rá vagy két napra meghalt Mariska néni, anyámnak a komaasszonya.”¹⁶

5. Tükör, kép

Ugyancsak pravoszláv adatközlőm mesélte, hogy ha a tükör eltörik, vagy mindenféle megmagyarázhatatlan indok nélkül leesik egy kép a falról, az is a halál közeledtét jelenti, mégpedig valamely családtag halálát.

„Sose tudom elfelejteni, mikor nagyapám meghalt. Épp azelőtt vagy egy évvel kötöztünk el mamáméktól, ide, ahon most lakunk. Beteges vót nagyapa, úgy vót, hogy egyik nap jobban, másnap meg rosszabbul vót, de hát nem is gondoltunk arra, hogy meghalhat. Oszt aznap épp készültünk valahova, már azt se tudom, hova, csak arra emlékszek, hogy mikor fésűködtem, egyszercsak leesett a tükör a falról, oszt ripityára tört. Még jó megijedtem, mert azt mondják, hogy az 7 évig szerencsétlenséget jelent. Hát nem telt bele fél óra, és szaladt a mama szomszédja, hogy menjünk, mert nagyapa meghalt. Utána oszt mondták mán nekem, hogy ha csak úgy összetörik a tükör az valakinek a halált is hozza”¹⁷

6. Egyéb előjelek.

Úgy tartják, hogy a halott maga is előre jelzi a halált. Adatközlőim szerint amerre a halott feje fordul a koporsóban, abból az irányból várható a következő halott. Továbbá említik azt is, hogy ha a halott arca kisimul „szebb, mint élve”, „jobban néz ki, mint

¹⁵ Nő, 70 éves

¹⁶ Nő, 51 éves

¹⁷ Nő, 55 éves

amíg él”, akkor fiatalot visz maga után, viszont, ha arca ráncos lesz, „megöregszik a koporsóban”, „rá se lehetett ismerni, úgy megöregedett”, ebben az esetben a következő halott idős ember lesz.

A haldokló

Adatközlőim szerint a halál beállta előtt a haldokló mindig jobban van. Akik ezt nem tudják, azoknál gyakran még a remény is feléled, hogy esetleg „megmarad”. A haldoklót nem hagyják egyedül, vele vannak az utolsó órákban, percekben. A haláltusa megkönnyítése érdekében, valamelyik (általában női) hozzátartozó csendben imádkozik a haldokló fölött.

„Bizony, hogy imádkoznak. Anyósom nagyon vallásos vót, mikor haldoklott én is imádkoztam órákig mellette, hogy megkönnyíccsem a kínlását”¹⁸

„Kértem az Úristent, hogy engedje hadd menjen el békével, és bocsássa meg neki a vétkeit”¹⁹

A haldokló kínlását maguk a házbeliék is igyekeznek enyhíteni. Általános tilalom szerint nem szabad a végét járó hangosan siratni. Akit így *felsírnak, visszasírnak*, annak még jobban elnyúlik a szenvedése.

Pravoszláv adatközlőim a haldokló kezébe gyertyát is gyűjtanak, hogy világosabb legyen az alagút a tálvilágra. Azt is elmesélték, hogy általában a gyertyát a nagybeteg már nem tudja tartani, ezért valamelyik hozzátartozó tartja a kezében. Mindkét felekezet mesélte, hogy a párnát is szokás kivenni a haldokló feje alól, hogy ezzel is könnyítsenek a szenvedésén.

Pravoszlávoknál szokás a haldoklót lefektetni a földre, mert úgy tartja a hiedelem, hogy minél közelebb legyen a szenvedő az anyaföldhöz, ahonnan vétetett, és ahová hamarosan visszakérül. Másik oknak azt hozzák fel, hogy azt az ágyneműt, ágyat, amelyben valaki meghal ki kell dobni, vagy elégetni, vagyis azt már nem használják tovább, mert ha valaki abban alszik, vagy csak rá is ül, az szerencsétlenséget, bajt hoz. Így kímélik a bútordarabot és annak kellékeit is a pusztulástól. Ha sajnálják elégetni, akkor gyakran eladják az arra járó gyűjtőgető cigányoknak.

Mikor már gondolják, hogy nincs sok hátra, kitakarítják az első szobát. Kihordják a felesleges bútordarabokat.

„Szegény uram még a kórházban vót, de az orvos mondta, hogy nem éri mán meg a reggelt. Mikor eljöttek a jányomék kitakarítottuk az első szobát. Alig bírtam a sirástól, de hát nem lehetett mán mit tenni”²⁰

¹⁸ Nő, 66 éves

¹⁹ Nő, 82 éves

²⁰ Nő, 75 éves

Egész addig, míg a haldokló még életben van, nyitva tartják az ablakot, hogy a lelke könnyebben tudjon távozni.

A faluban is él az a hiedelem, hogy a haldokló addig nem tud meghalni, míg nem rendezett el mindent földi életében.

„Irma nénném haldoklott, nagyon sokat szenvedett, más napok óta vártuk a halálát, de addig nem tudott meghalni, míg a jánya, akivel más 5 éve nem beszélt el nem jött hozzá, és ki nem békültek”²¹

Különleges esetek

Ha valaki nagyon nehezen tudott csak meghalni, arról azt tartották, hogy azért kínlódik, mert addig nem tud meghalni, amíg át nem adta valakinek a boszorkánytudományát. Ahhoz, hogy meghalhasson, meg kell fognia valakinek a kezét, s így átszáll a tudománya. Azt is mondják, hogy az ilyen haldokló egy pohár vizen keresztül is átadja a gonosz erőt, ha valaki a kezébe fogja azt. Egyik adatközlőm ezt így mesélte:

„Nagyanyám vót ilyen javasasszony, sokan hoztak hozzá kisgyereket, hogy csináljon nekik szenesvizet. Mikor haldoklott, nagyon sokáig kínlódott, oszt mondta, hogy fogjam meg a kezét. Én más akartam is, de akkor anyám odaugrott, s ő fogta meg a kezét. Hamarosan oszt meg is halt nagyanyám.”²²

A halál beállta után

Általános meggyőződés szerint a lélek az utolsó lélegzettel, szusszanással távozik.

„Sose felejttem el, mikor meghalt a Magdi urának a néneje, pont ő vót ott mellette, és rá lehelte az utolsó szuszt. Magdi egy hónapig betegje vót ennek, érzte a halál szagát”.²³

Miután megállapították, hogy a haldokló tényleg meghalt, valamelyik hozzátartozó elmege harangoztatni. A halál beállta után azonnal bezárják az addig nyitva tartott ablakot. A házban, ami fényes, tükröződő felület, letakarják: az ablakot, tükröt, képet, nehogy megtartóztassa a tükörkép a szabaduló lelket, valamint megállítják az órát. A halál pillanatában azonban egyéb kísérő eseményeket is számon tart a hiedelem. Amikor valaki megválna a földi léttől, az égen lefut egy csillag: *lélek szabadul*.

A pravoszlávoknál a halál beálltától megkezdve egészen a temetés végéig gyertyának kell égnie a házban. Erre, ha csak tehetik, speciális szentelt gyertyát használnak, amelyet apácák készítenek. Ugyancsak ennél a felekezethnél szokás, hogy ha szülő anya hal meg, és a gyereke életben marad, akkor az ajtófélfára egy csokor kakukkfűvet akasztanak, amit ők más néven Szűz Mária virágnak vagy *багарацкая тваба*-nak neveznek. Ezt annak reményében teszik, hogy így távol tartják az anyát,

²¹ Nő, 82 éves

²² Nő, 51 éves

²³ Nő, 63 éves

hogyan az visszajöjjen a gyermekéért.

Először a harangozónak szólnak, aztán a papnak, akivel megbeszéli a temetés időpontját. Ha késő este vagy éjjel halt meg, akkor reggel harangoznak, ha délelőtt történik a haláleset, délben. A harangozás minden felekezet saját templomában történik, a pravoszlávoknak a katolikus templomban harangoznak. A legközelebbi hozzátartozók beszerzik a halotti bizonyítványt és intézkednek az anyakönyvi hivatalnál, illetve megrendelik a koporsót, vagy már az előre elkészített koporsók közül vásárolnak egyet.

Csak a pravoszláv felekezetenél szokás, hogy úgy jelzik a faluban, hogy halott van a háznál, hogy egész nap nyitva tartják a kaput, illetve fekete zászlót, vagy szalagot tűznek ki rá.

A halott felkészítése

A halál beállta után az elhunyt állat összehajtogatott fehér kendővel felkötik, hogy a szája ne maradjon nyitva (ezt a kendőt a koporsólezárás előtt leveszik, és a koporsóban hagyják). Ha nyitva marad a szája, az azt jelenti, hogy lett volna még kívánsága. Aztán valaki, aki nem fél a halottól, két ujjal lezárja a száját. Ha a szemhéjak felpattannak, az azt jelenti, hogy a halott vár valakit maga után. Pravoszláv felekezetű adatközlőim elmondták, hogy náluk szokás a halott szemére pénzt tenni, mindkettőre egy-egy 5 kopekes pénzérmét tesznek.

A következő teendő a halottmosdatás. Régen volt a faluban olyan asszony, aki ezzel foglalkozott, munkájáért cserében fizettek neki a hozzátartozók. Napjainkban a halott mosdatását általában a közeli nőrokon végzi, illetve segíteni is szoktak neki más asszonyok a rokonságból. A kihűlt testet megmosdatják: egy rongyot megvizeznek, megszappanozzák, és azzal az egész testet lemossák. A rongyot és az edényt, amiben a víz volt eldobják, többé nem használják. A halottat megfésülük, a férfiakat borotválják. A mosdatóvizet nagy gonddal kezelik, félreeső helyre öntik ki, mert úgy tartják, hogy aki belelép, sárgaságot kap, és balszerencse kíséri egész életében. A mosdatás indoklásaként általában egyszerű, gyakorlati okokra hivatkoznak. Néhány magyarázatból azonban kitűnik, hogy e tisztálkodást a lélek tisztulásával is párhuzamba állítják.

A megmosdatott halottat „illően” felöltöztetik. Az idősebb asszonyok gyakran előre elkészítik, hogy mit adjanak rájuk, vagy férjükre a haláluk után. A férfiakra általában öltönyt, az asszonyokra fehér, esetleg fekete blúzt, és szoknyát adnak, fejüket bekötik. Ha fiatal, eladó sorban lévő leány hal meg, azt menyasszonyi ruhába öltöztetik. A pravoszláv felekezetűeknél nem szokás a halottat fekete ruhába eltemetni, pl. a nőkre virágmintás kendőt adnak. Református halott esetében általában nem adnak lábbelit a halottra, csak harisnyában, vagy zokniban temetik el, míg a pravoszlávoknál szokás cipőben eltemetni az elhunytat. Az egyik református adatközlőm mesélte, hogy a halottra miért tilos cipőt adni:

„Nénjém meghalt, s anyámék úgy temették el, hogy cipőt húztak a lábára. Bizony utána nagyon sokáig visszajárt a lelke, különös dolgok történtek a házban”.²⁴

Ezután a halottat egy tiszta, de lehetőleg új lepedővel letakarják.

Míg a halott a házban van az ablakokat zárva tartják, s fehér lepedővel akasztják be, illetve letakarják a tükröket és a vitrint. Arra a kérdésre, hogy ezt miért teszik, a válasz: „mert így szokás”, míg pravoszláv adatközlőim szerint azért kell letakarni minden tükröződő felületet, mert az visszatartja a halott lelkét.

Halottnézés

Mire megszólal a harang, már nagyon sokan tudják a faluban, hogy ki a halott, az emberek egymás között adják tovább az információt. A halott mellett mindig van valaki a közeli női hozzátartozók közül. A szomszédok, rokonok, barátok mind elmennek a halottas házhoz, részvétüket fejezik ki a családnak, s ha kell, segítenek az előkészületekben. Úgy tartja a szokás, hogy aki fél a halottól, annak meg kell fognia a halott nagylábujját, s akkor nem fog rosszat álmodni.

A ravatal és kellékei

A felöltöztetett halottat koporsóba, majd a ravatalra teszik. A koporsó színében, anyagában, formájában nincs különbség sem vallási felekezetre nézve, sem arra, hogy fiatal-e a halott, vagy idős; nő-e vagy férfi. A pravoszlávoknál szokás, hogy a koporsót valamilyen színes anyaggal bélelik ki, pl. lila bársonnyal, a gyerekeket rózsaszínnel, eladósorban lévő leányét pedig fehér bársonnyal. A koporsóba a halottat hanyatt fektetik, kezét, lábát, fejét gondosan eligazítva. A kezét általában a mellén keresztbe rakják, egyes esetekben a teste mellé helyezik. A ravatal helye az első házban, az utcára néző ablak és a vele szemben levő ajtó között, lábbal a kijárat felé. Erre a célra az egyházi ravatalt használják fel. Ez feketére festett, bakokra szerelhető deszkalapból áll. A deszkalapot fekete posztótakaróval takarják le.

A halott hasára sarlót tesznek, hogy ne fúvódjék fel, illetve pravoszláv adatközlőim elmondása alapján a ravatal alá, ugyanebből a célból, meszet raknak. A halottra fehér szemfedőt borítanak, ami az egész koporsót betakarja. A kendő szélei a koporsóból is kiérnek, így temetik el vele.

Kellékek a koporsóban

A koporsóba helyezett tárgyak sora meglehetősen változatos. Valamennyit abban a hitben helyezik a halott mellé, hogy arra túlvilági léte során szüksége lehet. Általános szokás, hogy a halott egyik kezébe pénzt tesznek, „*ne menjen pénz nélkül a túlvilágra*”, ez az esetek többségében 1 hrivnya értékű papírpénz. A másik kezébe zsebkendőt tesznek.

Az elhunyt kezére, ha addig nem hordta jegyűrűjét, azt is felhúzzák az ujjára. A férfiak mellé általában kalapjukat is odarakják. Gyakori még, hogy az elhunyt számára kedves tárgyakat is a koporsóba teszik, mert úgy hiszik, hogyha valamely kedves, vagy még életében meghagyott tárgyat nem temetnek el vele, a halott lelke kísérteni fog, amíg azt meg nem kapja. Ezért – saját érdekükben is – gondosan ügyelnek arra, hogy minden fontos tárgy a koporsóba kerüljön.

„Amikor a sógorom meghalt, ... a felesége melléje tett egy kis üvegben bort, mert hát szerette a kis bort megiszogatni még életében”.²⁵

„Mielőtt az uram meghalt, épp meccette a szőlőt, és elhagyta a meccőollót. Nagyon soká kereste, de nem találta meg. Mikor meghalt, valamiér lementem a kertbe, hát erre megleltem az ollót, és melléraktam a koporsóba, hogy majd ne jöjjön vissza keresni”.²⁶

A pravoszláv felekezethnél a koporsóba mindössze zsebkendőt tesznek az elhunyt kezébe, más semmit.

Virrasztás

Ha a halálozás délután 5 óra előtt történik, még aznap este, ha 5 óra után csak másnap este tartják a virrasztót. Általában este 19 órától 21 óráig tart. Ez alatt az idő alatt az elhunyt hozzátartozóin kívül a rokonság, szomszédok, barátok, ismerősök megjelennek a halottas háznál „*elbúcsúzni*”. A református virrasztóra a pap is eljön, aki imádkozik a halott üdvéért, zsoltárokat énekel. A tisztelettevők mind bemennek a koporsóhoz, ki-ki virágot tesz mellé, vagy a hozzátartozónak fejezi ki részvétét. A továbbiakban az asszonyok a koporsó mellett, vagy a szomszéd szobában ülnek, énekelnek, beszélgetnek, általában az elhunytrol. A halott fejénél a legközelebbi hozzátartozó foglal helyet. A férfiak ez alatt az udvaron állnak. Mind az asszonyokat, mind a férfiakat megkínálják a háziak itallal, ez régebben bor és víz volt, de napjainkban a bort felváltották a különböző üdítők a pap kérésére.

A halottat a családtagok éjszaka sem hagyják magára, s a villanyt sem kapcsolják le mellette, sem pedig a szomszédos szobában. A virrasztóban állítják össze a névsoros búcsúztatót. Ezt a temetés előtt adják át a lelkésznek és a háznál tartott szertartás során olvassák fel.

A pravoszláv felekezethnél egész éjjel virrasztanak, itt a pap nincs jelen. A virrasztás alatt tömjént füstölnek, valamint imádkoznak és énekelnek. A virrasztásnak csak az első kakasszó vet véget. A jelenlévőknek a család vacsorát is szolgál fel, általában éjfél után kivonulnak a „*kiskonyhába*” és ott ehetnek. Ilyenkor fánkot és kóttés kalácsot vagy más néven *cmpinyuki-t* szolgálnak fel a hozzátartozók. Italként csak vizet fogyasztanak. A gyertyát továbbra is folyamatosan égetik.

²⁵ Nő, 70 éves

²⁶ uő.

A faluban nincsenek állandó sírásók. Rendszerint a virrasztó alkalmával ajánlkoznak, vagy pedig a család férfi tagja kér fel néhány embert. A sírásók többnyire legalább hatan szoktak lenni.

Temetés

A temetés mindig a halál utáni második napon van. Minden felekezet ugyanabba a temetőbe temetkezik. Ezen a reggelen a sírásók már kora hajnalban megkezdik a sír kiásását, hogy az időben elkészüljön. A sír helyét egyes esetekben a temető gondnoka jelöli ki, míg más esetekben főleg az idősebb emberek számára előre ki van hagyva a nyughely. Ez általában valamely családtagjuk sírja mellett van. A sírásók számára az elhunyt családtagjai ételmezt visznek ki a temetőbe. Ez általában szalonna, kolbász, kenyér, bor illetve víz. A sírásókat a temetés végeztével meghívják a halotti torra is.

Nyáron 14 órakor, télen – a nappal rövideje miatt – 12-13 órakor kezdik a temetést. Egyik pravoszláv odaközlőm mesélte, hogy délután két óra után már tilos a temetés, mert akkor a nap már nyugodni tér. A temetésre illő elmennie a rokonoknak, még a távolabbiaknak is, valamint a jó ismerősöknek, barátoknak. Főleg akkor figyelhető meg, hogy a falu nagy része elmegy a temetésre, attól függetlenül, hogy a rokonsághoz tartozott-e vagy sem, ha fiatal személy halt meg, vagy pedig valakinek tragikus körülmények között történt a halála.

A legközelebbi hozzátartozók már majdnem egy órával a gyászszertartás kezdete előtt megérkeznek a halottas házhoz. Egy részük abban a szobában tartózkodik, amelyikben a halottat felravatalozták, míg mások az udvaron várakoznak. Az általuk hozott koszorúkat felakasztják az erre a célra előre elkészített helyekre, a virágokat a szobába, a koporsó mellé helyezik. Az udvaron, szemben azzal a hellyel, ahová a ravatalt fogják helyezni, egy asztalt állítanak – e mögött áll majd a pap –, amit letakarnak fehér csipketerítővel, illetve vizet és poharat is tesznek rá. Az asztal mögé padokat tesznek, ide ülnek majd az egyházi kórus tagjai.

A felravatalozott halottat szemfedéllel, halotti lepellel takarták le, amelyet a temetés megkezdése előtt derékig lehajtanak. A koporsó lezárása előtt visszahajtják, ismét letakarják a halottat, majd ollóval kivágják. Általában hosszában és szélességében bevágják az elhunyt fejénél úgy, hogy aláhajtva látszódjon az arca. Ezt nem mindig a közvetlen hozzátartozó, hanem valamelyik közelebbi nőrokon végzi. Adatközlőim egyike sem tudta megindokolni, hogy miért kell kivágni, csupán annyit tudtak mondani, „*így szokás*”. A pravoszlávoknál nem szokás behasítani a szemfedőt, csak visszahajtják.

Mikor meghúzzák a harangot, akkor történik a koporsó lezárása. Ez az egyik legszívszorítóbb esemény a temetés során. Ilyenkor általában hangosan zokognak, mert ez jelentette a végső, személyes búcsút, ekkor vethettek rá még egy utolsó pillantást. Ugyanerre a harangszóra gyűlnek a házhoz a végtisztességet tevők.

A koporsó lezárása az utolsó esemény, amely a gyászos házban történik, s ezzel kezdetét jelenti a temetési szokássor fő eseményének, a halott házából való kivitelének

s elföldelésének aktusa. A leszögelt koporsó tetejére felerősítik a legközelebbi hozzátartozó koszorúját.

A pravoszlávoknál ez másképpen történik: a pap már a koporsó kihozatala előtt megérkezik, és megszenteli a halottat szenteltvízzel. Régebben ők csak a temetőben szögezték le a koporsót, addig nyitott koporsóban vitték a halottat. Mára ez a szokás már némiképp elhalványult, és itt is a házban szögezik le a koporsót, kivétel ez alól, ha valamilyen neves személyiség vagy gyerek halála történt. Mielőtt kivinnék a házból a hozzátartozók mind homlokukon csókolják őt, és kéri, hogy bocsásson meg nekik, mindenért, amit valaha ellene elkövettek.

A koporsót ezután leveszik a ravatalról és földre helyezik. A ravatalt szétszedik, és az udvarra viszik, ahol ismét összerakják. Ezután férfiak általában kézben hozzák ki a koporsót, és a ravatalra teszik. A halott a koporsóban mindig úgy fekszik, hogy a lába menetirányban legyen. Az udvaron a koporsót újra a ravatalra teszik, s ráhelyezik a koszorúkat, mellé, a földre vedrekben pedig a virágokat. A koporsó mellett állnak a családtagok, jobb oldalon a férfiak, baloldalon a nők.

Református temetések alkalmával a pap csak az udvarra jön és a koporsó mögött, az ide helyezett asztalnál, a halott feje felőli oldalon megáll. Utána sorakoznak a kórustagok. A búcsúzni érkezők a gyászoló ház udvarán gyülekeznek. A végtisztességettevőket nyitott kapu várja.

A temetéseken nagyon figyelték az öregasszonyok, hogy a legközelebbi hozzátartozók mennyire siratják az elhunytat. Ha valaki nagyon jajveszékelt, azt megszökték, de ugyanígy járt az is, aki szerintük nem sírt eléggé. A temetések után ugyanis beszédtema a faluban, hogy ki mennyire siratta a hozzátartozóját.

A szertartás során a pap beszédében próbálja enyhíteni a hozzátartozók fájdalmát, a feltámadásról beszél. Majd a reformátusoknál sor kerül a család által megírt búcsúztató felolvasására, amelynek végén a tiszteletes külön elbúcsúzik az egyház nevében is. Ebből általában a faluban nagy megsértődések szoktak lenni, ha esetleg valamely rokon véletlenül kimarad a felsorolásból. A pravoszláv pap a szertartás kezdetén szenteltvízzel, és füstölővel jár körbe a koporsón, így szentelve meg azt. Náluk nem szokás szóban búcsúzni a halottól. Régebben szertartás során az énekeket a kántor diktálta, napjainkban azonban az erre a célra megjelent *Temetési énekfűzetet* használják. Az énekek számát a kántor hirdeti ki.

A temetési menet

A szertartás befejeztével elindult a menet az udvarról. A halottra várakozó gyászkocsi, aminek a szerepét egy erre a célra átalakított lovas kocsi tölti be – a ház kapuja előtt áll az utcán. A búcsúztató után a koporsót felemelik, s az erre a célra készített halottvivő rudakkal kiviszik az udvarról, s a kocsira helyezik, majd ezután következnek a koszorúk, virágcsokrok, melyeket szintén ráraknak a gyászkocsira. Az udvarról a koporsót általában a legközelebbi férfi hozzátartozók, vagy a sírásók viszik ki.

A pravoszlávoknál a szokás úgy tartja, hogy az elhunytat kézben, halottvivő rudakkal kell vinni. A pravoszláv férfiak karjára zsebkendőt kötnek, valamint a halottvivő rudakra is, illetve mindenkinek, aki segített a temetés lebonyolításában zsebkendőt ajándékoznak, mert náluk az a hiedelem, hogy nem szabad semmit hála nélkül hagyni. A református gyászmenetben elől megy a pap és a kántor, mögötte a férfiak, ezek között is elől az énekesek, aztán következnek a halottas szekér, majd a családtagok, utánuk jönnek a nők és a gyerekek. A pravoszlávoknál elől megy egy, a keresztet vivő ember, utána a pap, utána az énekesek, a halott, végül a férfiak és legvégén a nők, valamint a gyermekek. A gyászmenet elindulását harangszó kíséri. A menet a település fő útvonálán halad, így búcsúztatva el a halottat a falutól.

A temetőbe érve a koporsót a halottvivő rudakkal leteszik a sír szájára. A pap a nyitott sírnál búcsúztatja el a halottat. Amikor a temetési menet a kiásott sírhoz ért, a hozzátartozók az elhunyt lábához, a pap pedig a fejéhez állt, mellette a kántor foglal helyet. A koporsót a nyitott sír felett keresztbefektetett koporsóvivő rudakra helyezik.

Pravoszláv temetéseken a pap a temetőben a sír minden sarkát, illetve a koporsót is meglocsolja szentelt vízzel, hogy távol tartsa tőle az ördögöt.

A búcsúztatás végeztével a rudak mellett két hosszú eregető kötelet fűznek át, amelyekkel a koporsót a sírba engedik. Ezt a műveletet rendszerint a sírásók végzik. A pravoszlávok külön erre a célra 14 m lenvászon anyagot vásárolnak, mert úgy tartják, hogy még a legszegényebb embert sem engedhetik kötélén a földbe. Ezt az anyagot utána a sírásóknak ajándékozzák.

A sírba engedett koporsóra a hozzátartozók egy marék földet dobnak, ez az utolsó érintkezés szerettükkel.

A pravoszlávoknál szokás, hogy még a sír behantolása előtt a hozzátartozók pénzt dobnak a sírba. Ez azért történik, mert él az a hiedelem, hogy az elhunytak fizetnie kell majd a révésznek, aki áthajózik vele a túlvilágra. Ezután következik a sír behantolása, ami szintén a sírásók faladata az előre kivitt lapátokkal, ásókkal, kapákkal.

Borzsován padmalyos temetés jellemző. A padmalyt deszkákkal rekesztik el.

Mikor már a sírt bizonyos magasságig befedték, elhelyezik a fejfát. A sírra, az elhunyt fejéhez kerül a család koszorúja, s a virágok. A vedreket, amelyekben a virágokat vitték ki a temetőbe, ott is hagyják, úgy tartja a szokás, hogy a temetőből semmit nem szabad visszavinni.

A temetés befejeztével szokás volt, s az ma is, hogy a résztvevők elmennek közeli hozzátartozójuk sírházához. Az elhunyt sírját a hozzátartozók hagyják el utoljára.

A tor

Reformátusoknál a temetőben meghívják a közeli rokonokat, ismerősöket, a kántort, sírásókat. Mialatt folyik az elhantolás, a házban maradt asszonyok elkészülnek a torra. Elsősorban ablakot nyitnak, szellőztetnek, kitakarítanak s asztalt terítenek. Jó idő esetén az udvaron, rossz idő esetén a házban. A készülődés még a temetés napjának reggelén elkezdődik, amikor rendszerint valamelyik szomszédban megsütik a fánkot. Borzsován

az asztalon hidegtál van, továbbá töltött káposzta és fánk, italnak pedig bor, pálinka, üdítő és ásványvíz.

Általános szokás, hogy az udvarra lépve mindenki kezét mos, az előre odakészített vízben. Ezt általában közvetlenül a kapu mellé helyezik, hogy az udvarra lépve rögtön megtörténjék a tisztálkodás.

A pravoszlávoknál a torra minden végtisztességet tévő embert meghívnak. Miután megérkeznek az udvarra és kezét mosnak, mindenkinek ennie kell az ún. *кутя*-ból egy teáskanállal. Ez az étel édes főtt búzából, vagy rízsből készült, mézzel és mazsolával ízesítve. A toron hétféle fogást készítenek, és az asztalra külön terítéket tesznek az elhunyt számára is. A neki fenntartott helyre kerül fényképe, fekete szalaggal átkötve, illetve egy kis pohárban pálinka, és egy darabka kenyér. A tor megkezdése alkalmával a résztvevők kétszer koccintanak, utána többet nem isznak alkoholt. A tor befejezése után éjszakára is hagynak ételt az asztalon, ha az elhunyt lelke visszatérne, ne maradjon éhen.

Az asztalnál általában a halottról beszélgetnek, történeteket mesélnek az életéről, jó tulajdonságairól.

A tor végeztével a tisztességtevők hazatérnek. A pravoszlávok mindenkinek, aki részt vett a toron, mikor hazafelé indul, útravalót adnak, ez általában kóttescalács, illetve édesség, valahol aprópénz.

Ezután a család egyedül marad. Megkezdődik a gyász időszaka. Ettől a naptól kezdve a családtagok, ha csak tehetik fekete ruhát viselnek, ha ez nem áll módjukban, akkor fekete szalagot tűznek a ruhájukra, és tartózkodnak a mulatástól. Református szokás szerint a házastársat, szülőt, testvért egy évig kell gyászolni, nagyszülőt fél évig, távolabbi rokont három hónapig.

A pravoszlávok 40 napig hordanak fekete ruhát, amíg a halott lelke még a földön bolyong. A 40. napon távozik a túlvilágra. A temetés utáni vasárnapi istentisztelet keretében a lelkész megemlékezik a halottról. A hozzátartozók az egyházközség javára tett pénzadományukkal örökítik meg halottjuk emlékét. A temetés utáni negyvenedik napon távolítják el a sírról a koszorúkat, virágokat, s ezután esetleg síremléket emeltetnek.

A pravoszlávok a temetés utáni 9. és 40. napon, majd a temetés féléves és egyéves fordulóján is tort rendeznek, amire meghívják a rokonságot. Ekkor együtt elmennek a temetőbe, gyertyát gyújtanak a síron, illetve magukkal visznek egy üveg vodkát, édességet, amiből megkínálnak mindenkit, aki csak a temetőben van. Mikor hazaindulnak, a síron hagynak egy nyitott üveg pálinkát és egy poharat, hogy aki arra jár, meg tudja magát kínálni belőle.

Az álmok a halál, a temetés után is fontos szerepet játszanak, mert az emberek úgy tartják, szeretteik ezeken keresztül üzennek még élő rokonaiknak. A hiedelem szerint, ha valaki vízzel álmodik, az azt jelenti, hogy a halottat nem szabad nagyon siratni, mert akkor a lelke nem tud nyugodni:

„Meghalt a tesvérem, és nemsokára azt álmodtam, hogy egy nagy víz mellett állt egy lavórral a kezébe. Kérdeztem, mit csinál, erre azt mondta, hogy nem bírom ezt a lavórt, mert tele van vízzel.”²⁷

Gyakori még, hogy ha az elhunyttal álmodnak, elmennek a temetőbe, visznek virágot, hogy ezek az álmok megszűnjenek. Előfordulnak különleges esetek is:

„Azt álmodtam, hogy anyám mondta, hogy nagyon fázik a lába. Hát másnap vettem egy pár papucsot, oszt elástam a sírjába, hadd melegíccse. Utána má álmodtam ilyet”²⁸

„...azt álmodta, hogy a mamája nagyon éhes vót, és tőtött káposztát kívánt. Oszt egy kis fazikba, amit má nem használt rakott káposztát, és elásta a mamája lábához a sírba”²⁹

A borzsovai temető

A temető fekvése

A borzsovai temető a falut keresztülszelő észak-déli irányú főúttól nyugatra, a református templomtól északra fekszik. Ha a falu központjában lévő útkereszteződés előtt nyugatra térünk, máris megtaláljuk.

Hogy mikor létesült nem tudni pontosan, így első említésének a Sipos Zsigmond: *„Borzsova monográfiájá”*-ban megjelenő adatot tekinthetjük, miszerint 1767-ben a falu temetőjét felosztották egymás között a következő családok: Egry, Károly, Kajdy, Dobos, Horváth, Szücs, Csengery, Öry, Máthé, Bedő, Babó, Bende, Vargha, Nagy, Ujlaky, Hegedüs, Kóródy, Szendy, Sipos, Kovács, Orbán, Kritsfallossy, Bényey, Torzsás, Brassay, Köteles, Fekevágyási Nagy, Molnár, Tariska, Gondy, Barkaszy, Baranyi, Fodor, Fazekas, Bereczky.³⁰ A régi temető 1823-ban ment át a közforgalomba.

A régi temető a ma használatban lévő temető nyugati oldalán fekszik, melyben adataink szerint 437 látható sír található. A temetőnek egy főbejárata van a déli oldalon, az északi oldalán a Vérke folyó húzódik. A sírkertet drótkerítés veszi körül. Mivel az addig használt területre már nem fért több sír, leszámítva a házastársaknak, családtagoknak előre meghagyott helyeket. (Ugyanis ahhoz, hogy egy sírra újra temetkezni lehessen, legalább 100 évnek kell eltelnie.) 2003-ban az egyház birtokba vette a temetőtől nyugatra lévő 2 hektár nagyságú földterületet, és az új sort már ide kezdték meg.³¹ Ez a terület még nincs bekerítve, és bejárata sincs.

²⁷ Nő, 80 éves

²⁸ Nő, 72 éves

²⁹ uő.

³⁰ Sipos, 1910:108.

³¹ Férfi, 60 éves

A temető területének a középső részen áll egy, az 1970-es években épült koporsótevő állványzat, melyet akkor használnak, ha nem falubeli a halott, különben a halottat a háznál ravatalozzák fel.³² Az állványzat mögé egy téglából készült falat emeltek, középen van az állványzat, jobb oldalra tőle két lócának van meg a helye. Az egész építmény fehérre van meszelve. Ugyancsak a központi részen található egy kopjafa, amelyet 1989 decemberében a KMKSZ állíttatott a sztálinizmus mártírjainak emlékére.³³

A főbejárat mellett keletre található az 1970-es években épült garázs, ahol a halottas szekeret tartják. Ezt a szekeret Gondi István borzsovai asztalos készítette.³⁴

A temetőbe református és katolikus egyaránt temetkezik, helyük semmiféle rendhez nincs kötve. Sírjaikat mindössze a sírkövek különböztetik meg: az újabban készített katolikus sírkövek keresztet ábrázolnak, vagy pedig a régebben készülteken köbe bevésve látható a kereszt. A reformátusoknál gyakori a kehely megjelenése a sírkövön, de ez inkább csak a régebbi sírokon jellemző, az újabbakon nem igazán. Olyan esetben, ha pl. egy kettes sírban egy református, és egy katolikus fekszik, akkor a református neve alatt a kehely látható, míg a katolikus neve alatt a kereszt. A zsidóknak külön temetkezési helyük volt, ez a temetőtől délnyugatra található. A régiiek emlékezete szerint 1944-óta nem temettek ide senkit. Ezen a területen húszegynéhány sír található.

Gyakoriak a temetőben a kettes, sőt családi sírok, de minden halottnak külön fejfája van. Az egész sírkert területén található három olyan családi sír, mely kerítéssel van körbevonva. A sírok sorokba rendezettek, a sorok között keskeny gyalogútnyi távolság található.

Sírjelek

A borzsovai temetőben a következő sírjel-típusokat különíthetjük el:

- sírkő (faragatlan, vagy faragott)
- kopjafa
- fakereszt
- vaskereszt
- földdel fedett kő síremlék
- betonlappal lefedett síremlék³⁵

A felsorolt sírjelek állítása időben elkülönül, egymást felváltva jelenik meg a temetőben.

³² Nő, 70 éves

³³ Botlik - Dupka, 1993:106.

³⁴ Nő, 70 éves

³⁵ Deáky, 2002: 364.

Faragatlan sírköveket az 1800-as években állítottak Borzsován. A temetőben mindössze hat található ebből a típusból. Általában téglalap, vagy félkörív alakúak. Ezek a sírkövek az elhunyt nevét, születési, valamint halálozási dátumát foglalják magukba, azonban ezek alig vehetőek ki belőle, mivel ez a típusú sírjel nagyon rossz állapotban van, s a felirat is szinte teljesen olvashatatlanná vált.³⁶

A faragott sírkövek még nagyon jó állapotban vannak, ami az olvashatóságukat illeti, azonban már néhány közülük letört, és csak a betontalpnak van támasztva. Ezeken a sírjeleken a halott nevén, születési, valamint halálozási dátumán kívül szerepel az elhunyt foglalkozása, bár ez nem mindegyikre jellemző, valamint fény derül az állíttatókra is. A faragott sírkövek különálló kötömbökből állnak, melyeket középen vashuzal tart össze, s a kész sírkő egy ugyancsak betonból készült állványzatra van téve. Az 1800-as évek végéről maradt ránk egy teljes mértékben vasból készült szépen megmunkált síremlék is, amelyen különböző kígyómotívumok találhatók, s valószínű az elhunyt foglalkozására utalnak, hiszen a kígyó az orvostudomány szimbóluma.³⁷

Kopjafát ma már nem használnak. A régebbiek közül néhány maradt fenn, melynek négy jellemző típusa van. Ezeknél a síremlékeknél változatos a feliratok megjelenése, egyes kopjafán magán a fán jelenik meg a felirat, míg másokon a kopjafára van ráerősítve egy pléhtábla, s erre vannak felírva az elhunyt adatai.³⁸ Az utolsó kopjafát 1989-ben a sztálinizmus áldozatainak emlékére állították.³⁹ Adatközlőim szerint itt a földbe el van temetve egy koporsó, melyben az áldozatok névsora lett elhelyezve.⁴⁰

Fakereszt a régi katolikus sírokon található, az egész temetőben mára már csak egy maradt fenn, ezen nem látható semmilyen felirat. Két egymáshoz rögzített, egyforma nagyságú fadarabból áll, a fa anyaga valószínűleg tölgy.⁴¹

Míg egyes falvakban közvetlenül a temetés után fejfát állítanak a halottnak, addig Borzsován ez nem jellemző. A faluban a halott eltemetése után kb. 60 cm mélységben egy vasból készült keresztet helyeznek el az elhunyt fejéhez, ami nyugat, északnyugat felé van tájolva. A keresztben egy ráerősített táblán a halott adatai vannak, a neve, születési éve, az elhalálozás éve, valamint, hogy hány évet élt. Ez a vaskereszt 1.80 méter magas, feketére van lefestve. Egészen addig szolgál fejfának, míg az elhunyt hozzátartozói nem emeltetnek kő síremléket. Akkor a keresztet kiveszik a földből és a sír mellé helyezik, amit majd a temető gondnoka visz el. A későbbiekben ezt már nem használják fel.⁴² A református vallású elhunyt esetében pedig egy vascsőre erősített táblára vannak írva a halott adatai, s ez van a földbe szúrva, ugyancsak 60 cm mélységben. Megfigyelhető még más formája is ennek a típusnak, ami szintén a református halott esetében jellemző, ez

³⁶ Deáky, 2002: 365.

³⁷ Deáky, 2002: 365.

³⁸ Deáky, 2002: 365-367.

³⁹ Botlik – Dupka, 1993: 106.

⁴⁰ Nő, 72 éves

⁴¹ Deáky, 2002: 368-369.

⁴² Nő, 72 éves

szintén feketére festett vasból készül, csak négy lábon áll, és így van a sírra téve néhány cm mélységben. Ugyancsak megtalálható rajta a halott adatait tartalmazó tábla.⁴³

Borzsován a legjellemzőbb síremlék a földdel fedett kő síremlék. A síremlékek zöme csiszolt betonból, andezitből, márványból, illetve műmárványból készült, ritkábban gránitból. Azonban ezek kombinációja is gyakori. Az újabban állított ilyen síremlékek betonból készülnek, erre kerül rá aztán a márványlapra vésett felirat, mely már nemcsak a halott adatait, hanem a hozzátartozók által kiválasztott búcsúverset is magába foglalja. A régebbiek még teljes mértékben betonból készültek, a márvány csak az utóbbi 10-20 évben jött „divatba”.⁴⁴

Ezeket kisebb domborművek is díszítik, mint például szomorúfűz, kehely, kereszt, nap.

Egyes ilyen kő síremléken, de inkább a régebbiekben fel van tüntetve a készítő neve is, pl. két síron látható: „Maluska Borzsova” felirat, mely Maluska Gedeon egykori kőművesre utal, akinek sírja szintén megtalálható a temetőben. A katolikus síremlékeken kőből kifaragott kereszt látható, melyen gyakran megjelenik a kifeszített Krisztus. Gyakori még mindkét felekezetenél, hogy az elhunyt fényképe is felkerül a síremlékre. Ezt általában fehér színű porcelánba foglalják, és azt helyezik a márvány, vagy betontáblára. Az újabban készült síremlékeken már nem annyira a porcelánba foglalt kép jelenik meg, hanem a márványba van belevésve az elhunyt arcképe. E síremlék-típus használata szervesen illeszkedik a hagyományos temetkezésbe, hiszen bal oldalt a férjet, jobb oldalt a nőt helyezték el. Abban az esetben, ha csak a házastárs egyik tagja hunyt meg el, akkor felírják a még élő adatait is, csak a halálozás dátumának hagynak ki helyet.⁴⁵

A betonlappal befedett síremlék Borzsován nem igazán jellemző, mindössze 4 ilyen található. Ez a típus, akárcsak a földdel fedett síremlék, betonból készül, de ezt a típust az egész sírt betakaró betonlappal fedik le. Erre a betonlapra kerül egy kisebb márvány, vagy betontábla, melyen a halott adatai szerepelnek.⁴⁶

Sírfeliratok

A sírfeliratok túlnyomó része magyar nyelvű, az egész temetőben mindössze két szláv nyelven írott síremlék található. Mind a kettő katolikus elhunytat takar. A magyar sírfeliratok egy része visszatükrözi az archaikus nyelvi sajátosságokat. A régebben készületeken megfigyelhető, hogy a szavak között nincs szóköz kihagyva, az egész szöveg teljesen egybefolyik. Eltérés van abban is, hogy a felirat a síremlék melyik oldalára kerül. Egyes síroknál a sírtól elfelé néző oldalra, míg másoknál a sír felé néző oldalra került a felirat. A régi temetőben gyakori a sírokon megjelenő A.B.F.R.A rövidítés, azaz: A Boldog Feltámadás Reménye Alatt.⁴⁷ A síremlékeken a nevek becézett

⁴³ Deáky, 2002: 368-369.

⁴⁴ uo.

⁴⁵ uo.

⁴⁶ uo.

⁴⁷ L. Juhász, 2002: 219, 222.

formáival is találkozunk. A gyereksíroknál szinte mindegyiknél pl.: Sanyika, Évácska stb. Idősebbeknél a férfiak becézése nem fordul elő, nőknél néha még megfigyelhető, pl. az egyik síron Irén helyett Irénke olvasható.⁴⁸

A síremlékeken szereplő verseket, illetve feliratokat a hozzátartozók vagy valamelyik, a temetőn található síremlékről vették, vagy pedig másik község temetőjében látott verset (ezeket vándor témáknak nevezzük), illetve feliratot jegyeztek fel, s vésették fel ők is. A sírfeliratok közül többféle típust különböztetünk meg:⁴⁹

— Életmódra utalók:

Életed volt a munka és szeretet
a zord halál mégis eltemetett
Örök munka volt éltetek
Legyen áldott pihenésetek.

— A halál okára utalók:

Itt nyugszik
Egy jó édesapa, kinek
autóbalesetben történt halála...

Sok betegség után pihenni térsz,
De emléked szívünkben örökké él.

— A halál helyére utalók:

Idegenben lelte halálát
Malmay Gábor...

A távolban elhunyt
Cséke Lajos
1945.

— Foglalkozásra utalók:

Itt nyugszik
Darcsi Miklós
ev.ref.lelkész...

Itt nyugszik
Nagy Károlyné
sz.Moczok Irma
m.k.okl.szülésznő...

⁴⁸ uo.

⁴⁹ Molnár, 2000: 8-9. (Az összes idézet a *Digitális változatban* olvasható – a szerk.)

— Az elhunyt korára utalók:

Kis angyalkánk voltál,
Égbe kellett szállnod,
Szívünk nagy fájdalma,
Ne zavarja álmod.

— A túlvilági életben való hitre utalók:

Emléked örökké élni fog szívünkben
Míg nem találkozunk ott fenn
Az egekben.

Nyugszik a feltámadás reményében.

— Az állítatókra utalók:

E sírkövet emeltette hű özvegye.

Emeltették gyermekei Sándor és Julika.

— A név versbefoglalása:

Egy hű jó apa
Nemes keblű barát
Nemes Sipos József
Alussza itt álmát...

Itt nyugszik Varga Bálintné.

— Az életkor évszámának versbefoglalása:

Makkfalvi
Nagy Károly
Aki 73 évet élt...

...A munka Bíró kor,
Virágzó korába,
Mint 45 éves ,
Szállott le sírjába...

— Példák vándortémákra:

Tiéd a nyugalom,
Miénk a fájdalom.

A szeretet soha nem hal meg.
A megfáradt test pihenni tér,
A lélek örökké él.

A halálról alkotott kép az idők során folyamatosan átalakul, változik. Egyes szokások elfelejtődnek, helyükre általában újak jönnek. Azonban soha nem feledhetjük: „A halál továbbra is megismerhetetlen marad. Az élet azonban megismerhető. A halál kihívása életünk egyszerűségére, megismételhetetlenségére figyelmeztet bennünket. Ennek tudatában kell megbecsülnünk sorsunk, minden megélt pillanatunk értékét.” (Kunt Ernő)⁵⁰

Felhasznált irodalom jegyzéke

- BALASSA Iván 1989: *A magyar falvak temetői*. Budapest: Corvina kiadó
- BOTLIK József - DUPKA György 1993: *Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján*. Ungvár-Budapest: Intermix Kiadó
- CZÉBELY Lajos 1996: *Halottas szokások és hiedelmek Visken*. In: „Szem látta, szív bánta”. *Kárpátaljai honismereti tanulmányok*. Szerkesztette: P. PUNYKÓ Mária. Budapest-Beregszász: Hatodik Síp Alapítvány - Mandátum Kiadó, 212-217.
- DEÁKY Zita 2002: *Ünnepi kötet Faragó József 80. születésnapjára*. Budapest
- FAGGYAS István 1988: *Fejfás temető a magyarországi Gömörben*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem
- GULYÁS László 1989: *Mosoly a csend honában*. MONTIR Stúdió
- KUNT Ernő 2005: *Az utolsó átváltozás*. Budapest: Neumann Kht
- L. JUHÁSZ Ilona 2002: *Rudna I. Temetkezési szokások és a temetőkultúra változásai a 20. században*. Komárom-Dunaszerdahely.
- LEHOCZKY Tivadar 1996: *Bereg vármegye*. Budapest-Beregszász: Hatodik síp alapítvány- Mandátum kiadó
- MOLNÁR Mihály 2000: *Sírfeliratok a magyarországi Gömörben*. Debrecen: A Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékének kiadványa
- Ö. BARTHA Júlia 1994: *Az anatóliai törökök temetkezési szokásai*. Forrás: *Studia Folkloristica et ethnographica*. Debrecen:

- A Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének kiadványa
- P.PUNYKÓ Mária – BORSOS Balázs 1996:
Faragott fejfák a Szernye-mocsár környéki magyar falvak temetőiben. In: „Szem látta, szív bánta”. Kárpátaljai honismereti tanulmányok. Szerkesztette: P.PUNYKÓ Mária. Budapest-Beregszász: Hatodik Síp Alapítvány-Mandátum Kiadó, 226-240.
- P.PUNYKÓ Mária – BORSOS Balázs 1996:
Sírversek a Szernye-mocsár környéki magyar falvak temetőiben. In: „Szem látta, szív bánta”. Kárpátaljai honismereti tanulmányok. Szerkesztette: P.PUNYKÓ Mária. Budapest-Beregszász: Hatodik Síp Alapítvány-Mandátum Kiadó, 217-226.
- PÓK Judit 1994:
Bereg vármegye katonai leírása (1782-1785). Nyíregyháza: A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei levéltár kiadványa
- PUNTIGÁN József - PUNTIGÁN Tünde 2003:
A losonci református temető. Komárom- Dunaszerdahely.
- SIPOS Zsigmond 1910:
Borzsova monográfiája. Beregszász.
- UJVÁRY Zoltán 1986:
Temetkezési szokások a beregi Tiszaháton. Debrecen: A Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékének kiadványa
- VIRÁG Magdolna 1994:
Temetés a tövisháton. Debrecen. A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára. 4.

Internetes hivatkozások

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA (SZERK.), Magyar Néprajz:
<http://vmek.oszk.hu/02100/02152/html/07/51.html>

DR. ANGYAL Eleonóra: Temetkezési szokások - Az európai temetők kialakulása:
http://www.somogyitemetkezés.hu/halal_es_temetkezés.html

Kárpátinfo, Borzsova: www.karpatinfo.org.ua.

Irodalomtörténet

Adalékok a Sajtóigazgatóság működésének szempontjairól. Szocialista cenzúra a Marosvásárhelyi Rádióban

Bevezető

A Sajtóigazgatóság – *Direcția pentru Presă și Tipărituri* – rejtélyes intézmény volt Romániában, hiszen a munkatársai titkos és bizalmas jelzetű iratokkal dolgoztak. Az újságírók számára nap mint nap a kommunista párt hétköznapi működésének kettős arcát mutatták, amely tekintélyes és hatalmas, de félelmetes és rejtélyes is volt. Sok szempontból érthetetlen. A Cenzúráról évszázadok óta faragtak élceket az írók, mint sajátos, a saját hatalmukban autonóm módon ironizálható intézményről, amely ugyan kiszolgált a hatalmat, de nem lépte túl a művelődés, az ideológia határait, az új cenzúra viszont e tekintetben is érthetetlen volt. Az újságírók érezhették, hogy a politikai rendőrség tényleges részeként működik, de erről a lakosság nagy részének nem volt tudomása, és a hivatalos propaganda lényegében tagadta.

A romániai intézmény iratait, történetét már kutatják, doktori dolgozat is született e területről¹, de ezek főleg az írott sajtót érintő intézkedésekre figyeltek, valamint a cenzúra és a kommunista párt kapcsolataira, ám akkora levéltári anyag feltáratlan még, hogy várhatóan rengeteg tanulságos adat fog előkerülni, amelyek megvilágítják számos mű vagy alkotó fejlődésének történetét, számos intézmény működésének vargabetűit.

Adataimat az Állami Levéltár marosvásárhelyi részlegének anyagából merítettem, személyes emlékekkel kiegészítve. Úgy is lehet tekinteni, hogy a gombhoz találtam meg a kabátot, és ez a hasonlat a dolgok természetes arányait tükrözné, hiszen egy személy, ráadásul fiatal emberként, nyilván csak a cenzúra érvényesülésének legfelszínesebb, illetve legáltalánosabb, legkevésbé megfogható, de annál nyomasztóbb, minél érthetlenebb jeleivel találkozhatott. A levéltári adatok viszont a belső iratok és a hozzájuk kapcsolható illusztrációs anyag révén nagyon komplex és tudatos módon felépített intézményt rajzolnak meg, amely a sajtónál tágasabb társadalmi felületet fogott át és ellenőrzött a hatalom merev szolgálatában, vagyis a történelmi hagyományokat is túllícitáló módon.

A cenzúra évszázados hagyományai természetes módon épültek bele a kommunista hatalom szerkezetébe, hiszen diktatórikus rendszerekben alapelv az információ szigorú ellenőrzése és korlátozása. Ezért már nagyon korán létrejött a Sajtóigazgatóság, mint intézmény, amely aztán inkább külpolitikai nyomásra, semmint a belső liberalizálódás

következményeképpen szűnt meg 1977-ben. A további években a Sajtóigazgatóság funkcióit nagymértékben az öncenzúra, szerkesztőségi cenzúra, illetve a megyei pártbizottságok művelődési bizottságai látták el, de ezek már mégis mutatnak lényegi különbségeket az előző állapothoz képest. Az 1978-val kezdődő időszak tényleges cenzúrája kutatásának módszertanilag is különböznie kell, mert a belső cenzúrának nem készültek dokumentumai, csak kivételes esetben, és a pártbizottsági beavatkozások – amelyeknek jegyzőkönyvei fennmaradhattak – valójában ritkák voltak. A napi felügyeletet a szerkesztőség belsőleg oldotta meg, a maihoz hasonló módon, annyi intézményesített különbséggel, hogy időről időre érkeztek tájékoztatási szempontok a szerkesztőségbe, amelyeket kötelező módon figyelembe kellett venni. A sajtóigazgatóság korában ezek a szempontok a sajtóigazgatóság bizalmas dokumentumai voltak, illetve az intézményvezetőket tájékoztatták ezekről bizalmas körben. A szerkesztőségnek pártgyűléseken tartottak eligazításokat. Kutatásaim az 1967-68-as esztendő cenzori beavatkozásait tükröző iratokra, illetve az 1962-1977 közötti bizalmas iktatókönyv adataira támaszkodva összegeztem. Jelenleg ezek az iratok bárki számára hozzáférhetők, aki a Marosvásárhelyi Állami levéltárban kutat. Hasonló anyagnak minden volt tartományi székhelyen léteznie kellene, mert minden tartományban volt a sajtóigazgatóságnak „munkaközössége”.

Nem volt külön rádiós cenzúra

Bár a XX. század derekán már polgárjogot nyert a rádió, társadalmilag mégis új jelenség volt, és vizsgálatomat az a kérdés indokolta, hogy az új sajtóágnak megfelelően a cenzúra másképpen viselkedett-e? A rádió szakmai felügyelete indokoltnak tűnhetett, hiszen nagymértékben különbözött a hagyományos írott sajtótól, és kevés volt a rádiós tapasztalattal rendelkező újságíró.

Mivel rádiót érintő adatokat kerestem a Sajtóigazgatóság irataiban, mindaddig számos döntésük érthetetlen maradt, ameddig nem vettem össze egyéb döntéseikkel, és így kiderült, hogy egységes koncepció szerint dolgozott a Sajtóigazgatóság, és ennek a koncepciónak csak kicsinyke, vékony rétegét képezte a szakmaiság igénye, ráadásul ez is csak addig, ameddig nem keresztezett más, magasabb – vagyis erőteljesebb – szempontokat. Az egységes koncepció annál is szükségesebb volt, hogy ugyanaz a helyi „munkaközösség”² ellenőrizte a helyi lapokat, mint a rádiót, sőt egyéb kiadványokat is. A levéltári anyagból az is kiderül, hogy a magyar nyelvű sajtót érintő cenzúra lényegében ugyanazokat a szempontokat alkalmazta, mint a román nyelvű, mivel a romániai nemzetiségi politika egyértelműen a román kommunista nemzetpolitika része volt. Emiatt idézek román vonatkozású adatokat is.

2 A Sajtóigazgatóság megyei kirendeltségeit munkaközösségnek, „colectiv de munca”-nak nevezték. Marosvásárhelyen 4-6 személy alkotta.

Különösen ígéretes lehetőségek nyílnak meg a rádióra vonatkozóan, mivel a korszaknak talán leginkább kialakult és legfontosabb tömegkommunikációs eszköze, ugyanakkor az egész társadalom által használt sajtóágazata volt, amelynek használata – a műsorhallgatás – fokozatosan kicsúszott a pártellenőrzés alól, de a műsorkészítés ellenőrzése valójában állandóan fokozódott. Emiatt bizonyos jellegű hangfelvételek műsorba iktatását eleve elképzelhetetlennek is ítélték szerzők és szerkesztők egyaránt, így azt is, amely ugyan 1972 és 1982 között készült, sok részletben, de csak zárt körben ismerték, mint egy szamizdatot.

Rádiós szamizdat – Darkó István Macskarádió

Csak a közelmúltban jelent meg Egyed Péter gondozásában könyv alakban is Darkó István *Macskarádiója*,³ amely részben a rádiónak, mint műfajnak a manipulálhatóságát mutatta be, másrészt a korszakban meghatározó viszonyt tükrözte, amely a hatalomnak kiszolgáltatott kisembernek semmilyen esélyt, még a szellemi ellenállás esélyét sem hagyta meg. Két idézettel illusztrálhatjuk:

Részlet a *Macskarádió* zenés műsorából:⁴

„*Recsegős zenés szignál – Itt a Macskarádió – (zene felerősödik, majd elhalkul) a huszonöt, harmincegy, negyvenegy, negyvenkilenc és nyolcvan méteres rövidhullámon. (zene megerősödik)*

- *Kedves hallgatóink, a Macskarádió megkezd ma esti színes, zenés műsorát... (zene megerősödik, majd elhalkul)*

- *A pontos idő negyvenhét óra két perc. Hallgassák meg híreinket. Lássuk, miről írnak a ma reggeli lapok?*

- *Igen, igen, hm, igen, (lapozgatás neszei)*

- *Kedves hallgatóink, híreinket hallották.”*⁵

A formai elemek túlhangsúlyozásával nyilván a tartalmi ürességet, az üresség lehetőségét mutatta be a szerző, de a tényleges műsorok steril, kilúgozott hírei miatt az áthallás annyira közvetlen volt, hogy e hangfelvételt is erős – túl erős – bírálatnak minősítették volna. (A műsor más részletei még közvetlenebb bírálatok. *Melléklet – Digitális változat*.)⁶

³ Darkó, 2008

⁴ I. m.: 108.

⁵ A hangfelvételen a bejelentkezés és a hírek együttesen 1 perc 23 másodperc, ebből a „híradás” alig 24 másodperc.

⁶ A tanulmányban számos idézet szerepel különböző műsorokból. Ezeket – terjedelmi okokból – nem minden esetben tudtuk a szövegben hagyni. *Melléklet – Digitális változat* címszóval jelezzük, hogy eredeti terjedelemben a <http://kataszter.martonaron.hu> oldalon olvasható a teljes változat. – a szerk.

Annak ellenére, hogy a szerzőnek 1981-ben prózakötete jelent meg a debütáló írókat bemutató *Forrás* sorozatban,⁷ a fenti munkája még írott formában sem került be a kiadásra előkészített kéziratba, nemhogy hanglemez mellékletként, noha abban a korban már jelentek meg hanghordozók is kötetek mellett,⁸ és a rádiónál sem próbálkoztak a *Macskarádió* anyagának, akár csak hangjátékként való bemutatásával sem.⁹ A Sajtóigazgatóság léte és működése talán érthetővé teszi, hogy miért maradt gyakorlatilag szűk baráti-szakmai körön belül a *Macskarádió*, noha sokkal inkább a rádiózás általános jegyeit tükrözi, semmint csak a romániai sajtóviszonyokat. Miképpen ennek a műnek, úgy általában művelődéstörténetünknek is számos eseménye csak a cenzúra-hivatal döntéseinek feltárása révén válik érthetővé, de a romániai sajtó egészét, és különösen a romániai magyar sajtó fejlődését is csak hiányosan lehetne felmérni a Sajtóigazgatóság adatai nélkül, hiszen a sajtó gyakorlatát és a sajtóban kivitelezhető terveket is meghatározta a Sajtóigazgatóság adminisztratív hatalmi helyzete a 60-as és 70-es években. A *Macskarádió*nak nemcsak szamizdat jellege tanulmányozásra méltó – mely a rádió széleskörű, cenzúrát és műszaki eszközöket is meghaladó, egész társadalmat érintő hatását igazolja –, hanem irodalmi-esztétikai és rádió-műfaji vonatkozásai is alaposabb kuatatóst igényelnének.

Metaforák, politikai tartalmak és a nemzetiségek kérdése

A cenzurát a hatalom természetes eszközének tekintve, nyilván természetesnek tűnik, hogy a versekben szimbólumokat, metaforikus értelmet kerestek a cenzorok is, nemcsak az olvasó. Tiberiu Utan verse emiatt nem hangozhatott el a rádióban a 6. sz. Irattartó 381. oldalán található 1968. IX. 24.-én kelt, 5397-es feljegyzés szerint,¹⁰ mivel a költő a kifogásolt versében kelet felé tekintett minden reggel, figyelve, felbukkan-e a nap, bizonyosságul annak, hogy a gazemberek még nem pusztították el a fényt.

A levéltárban olvasható körlevél szerint módszeresen értesítették egymást a sajtóigazgatóság emberei, hogy „S-a cerut aviz. La indicația primită redacția a renunțat la poezie”¹¹. Érthető tehát, valakik engedélyt kértek a sajtóigazgatóságtól, hogy Tiberiu Utan verse megjelenhessék. Vagy a beosztott cenzor kérte a jóváhagyást a felsőbb hatóságtól, vagy a szerkesztőség vezetője/vezetősége a beosztott cenzortól, ezt nem részletezik a tájékoztató körlevélben.¹² A fontos, hogy válaszként kaptak egy

⁷ Darkó, 1981

⁸ Kallós, 1983

⁹ Csak a rendszerváltás után, 1993-ban a Kolozsvári Rádió, 1998-ban a Kossuth Rádió, 2006-ban a Marosvásárhelyi Rádió sugárzott részleteket az 1972-82 közé keltezhető hangfelvételekből.

¹⁰ Notă (Feljegyzés), Marosvásárhelyi Állami Levéltár, Fond 403 Comitetul pentru presă și Tipărituri, nr. inv.484, dosar nr. 6.381.o. (403.sz. állomány, Sajtó és Nyomatványbizottság, lelt.sz. 484., irattartó 6.sz.381.o.)

¹¹ Engedélyezésre bemutaták, a kifejezett útbaigazítás nyomán a szerkesztőség lemondott a közlésről.

¹² A kérdés árnyalását indokolja, hogy 1969-ben például Farkas Árpád Hirdetés c. versének közlését az *Igaz Szó* c. iro-

útbaigazítást, amelynek hatására a szerkesztőség azonnal lemondott a vers közléséről. A személytelen megfogalmazás különben a felelősség elkenésének stilisztikai áruló jele, hiszen mindenki érezhette, hogy a vers élő szövetébe belemetsző cenzor valójában erkölcsstelen, a nyilvánosságot el nem viselő döntést hozott.

A Szovjetunió, a nagy orosz testvér tekintélyének, jóhírének megóvása persze, meghirdetett szempont volt a romániai és általában a kommunista közéletben, valójában tehát érthető is volt a tilalom, mely Tiberiu Utan versét érintette. Maga a költő sem vehette nagyon a szívére, hiszen egyéb versei sorozatosan jelentek meg, vagyis nem került a süllyesztőbe az alkotó.

Ideológiai-politikai észrevételeik viszonylag ritkán voltak, annyira ritkán, hogy gyanakodhatunk, hogy kevés észrevételnek maradt írásos nyoma. Arra találunk adatokat, hogy egyértelműen a román államszerkezet, területi integritás, hivatalos történelem, román szupremácia védelmében avatkoztak be. A Sajtóigazgatóság természetesen nagyon éberrel figyelt a Kommunista Párt által meghirdetett politikai elvek, doktrínák, sőt kifejezések pontos használatára, amelyek meghatározó politikai tartalmat rejtettek, noha a hétköznapi életben nem érzékelték sokan az árnyalatnyi nyelvi különbség meghatározó politikai tartalmát.

Ez a precíziós észjárás kikerülhetetlen guillotine-ként működött, amikor nem lehetett olyasmit mondani, hogy „szocialista hazánk együtt élő népeinek barátsága”,¹³ mert fontos politikai tétel volt valójában, hogy csak egy volt nép – a román –, a magyarok, szászok pedig együtt élő nemzetiség csupán. Fontosabb volt a nép és nemzetiség közötti viszony pontos hangoztatása, semmint a közösségek együttélésének pontatlan eszméjének szót adni. Gyakorlatilag úgy oldották meg, hogy inkább kivágták a riportból, semhogy pontatlanul hangozzék el, mivel nem lehetett a beszéd (hangon) megfelelően változtatni. Ezzel szemben az írott sajtóban egyszerűen átírták–átírták a szöveget, a megfelelőnek tartott kifejezés szerint, amint ez a *Hargita* lap (184. sz.),¹⁴ szeptember 15-i számában történt, ugyanezzel a kifejezéssel. Hasonló meggondolás alapján avatkoztak be, amikor a szerkesztő egyik mondatában székely hegyekről beszélt volna, de a Sajtóigazgatóság embere felfigyelt a hibára, és ki is fejtette: nem beszélhetnek székely hegyekről sem a *Hargita*, sem más hegy esetében, mert mind Romániában vannak... A tiltás politikai hátterét az érthette meg, aki észrevette, hogy a román publicisztikában viszont lehetett beszélni a román lakosságú mőc hegyekről.¹⁵

Ritkán, de vadhajítások lenyeséseként is érvényesült a cenzor hatalma. Morariu akadémikus interjúját azért tiltották le, mert a „tudós” úgy vélte, a nemzeti kisebbségek

dalmi folyóiratban külön a Maros Megyei Pártbizottság határozata alapján tiltották meg, tehát nem a cenzor, vagyis a Sajtóigazgatóság embere döntött. Ő nyilván látta az anyagot, nyilván ő jelentette a kifogásait, de felsőbb szervre bízta a döntést.

¹³ Idézett forrás 14.

¹⁴ A Maros-Magyar Autonóm Tartomány megszűnése után létrejött utódmegyék egyike Hargita megye, amelynek magyar nyelvű napilapja volt a *Hargita*, amelyet Csíkszeredában szerkesztettek. 1989 decembere óta *Hargita Népe* címmel jelenik meg, természetesen immár nem az RKP Megyei Bizottságának lapjaként.

¹⁵ A Nyugati Szigethegység egy része, főleg a történelmi Zaránd megye területe. Jellegzetes néprajzi kistáj.

(korabeli szóhasználatával nemzetiségek) aránya jelentéktelen az országban. Az interjút a Bukaresti Rádióban akarták sugározni, de azután véglegesen ejtették.

A Sajtóigazgatóság olyan döntéseket is hozott, amelyek a nyilvánosan meghirdetett közlési elvekkel viszont ellentétesek voltak, s bizony, meglepték a jóhiszemű embereket, akik nem hitték, nem akarták hinni talán, hogy mennyire alamuszi ez a politikai rendszer, hogy mennyire nem fedik egymást a nyilvánosság előtt meghirdetett jelszavak és a valóságosan alkalmazott utasítások.

Hiszen, ha a versben politikai áthallást vélt felfedezni a cenzor, ami nyilván kötelessége volt, ugyan miféle kötelességét teljesítette, amikor az *Előrében*¹⁶ (6492. sz.) olyannyira kifogásolta a kiemelt mondatokat, hogy azokat a főszerkesztő kihúzatta a szövegből: „mi lenne, ha a romániai magyar színházak legkiemelkedőbb előadásait a televízió lefilmelné a ma nézői, de főképpen az utókor számára? Azt hiszem, mindez különösebb nehézségek nélkül megvalósítható lenne”. A 6694. számú, 1968. IX. 14-i Feljegyzés szerint viszont „a TV-krónikában az aláhúzott részeket bemutatták a főszerkesztőnek, aki elrendelte az aláhúzott mondatok kihúzását.” Nyilván a Sajtóigazgatóság szolgálatos tisztviselője mutatta be a főszerkesztőnek, hogy lám-lám, erre nem figyelt fel sem a szerző, sem a szerkesztő, de a rovatvezető, a lapszámfelelős, korrektor, a tisztafej is hibát követett el. A cikkben a többi kifogásolt szöveg kifejezetten magyar személyiségekről készítendő portréfilmekre vonatkozott, illetve magyar gyártású filmekre. Ha megvizsgáljuk a korabeli tévé- és rádióarchívumokat, akkor meglepődve fedezhetjük föl, hogy ettől az időtől kezdődően sporadikusakká váltak a magyar szerkesztőségekben¹⁷ a teljes színházi felvételek. Még a rövidített változatok is inkább csak részleteket közölnek, főleg a rádiókban, és így pótolhatatlan veszteséget jelentenek művelődésünknek.

Mindaddig érthetetlen a cenzori ellenkezés, ameddig arra gondolunk, hogy a színházak műsorphilológiája is megfelelt az akkori előírásoknak. Tehát a magyar színházakban is nagy volt a román szerzők előadásainak aránya, vagyis már engedélyezett szövegekről, engedélyezett előadásokról volt szó, és ezekről készült volna film. A cenzornak nem amiatt kellett óvatosnak lennie, mert előzetesen engedélyezetlen anyagok kerültek volna képernyőre. Ugyan még ma is fölvethető a lehetőség, hogy ténylegesen szükségszerű politikai akaratot teljesített-e a cenzor, vagy inkább írjuk a szakmai-emberi rövidlátás terhére a történetek jelentős részét? Mégis azt feltételezhetjük a levéltári adatokból, hogy kötelességteljesítés volt a magyar intézmények súlyának tudatos visszafogása, sorvasztása. Erre kell gondolnunk, ha ugyanennek az esztendőnek a *Korunkban* megjelentetni szándékozott tanulmányával kapcsolatos döntést figyelembe vesszük. Janovics Jenőről és az egykori kolozsvári filmgyártásról ugyanis azért nem lehetett publikálni, mert túlságosan magyar központú jelenségeket tárgyalt. Márpedig

¹⁶ A szocialista időkben több évtizeden át az egyetlen országos magyar nyelvű napilap volt Romániában. 1989-ig mindig közvetlen pártirányítás alatt állt, bár időnként változott a kiadótestület vagy szervezet. 1947–2005 között jelent meg.

¹⁷ Marosvásárhelyi Rádió, Kolozsvári Rádió, Bukaresti Televízió Magyar Adása

a kolozsvári és a marosvásárhelyi Rádió hangtárának legértékesebb darabjai közé tartoznak az ötvenes-hatvanas években készült színházi felvételek, amelyek ma is alkalmasak újrajátszásra. De a magyar intézmények tevékenységét korlátozó szándék gyakorlatát csupán tapasztalhatjuk, mert a hivatalos, nyilvánosan közzétett művelődési irányelvekben közvetlenül nem érhetőek tetten, csak a cenzori indoklásokban.

Egyéves tevékenység tükrét ismerheti meg, aki átlapozza azt az iratgyűjtőt, amely a közbelépések és észrevételek összegezésére szolgált 1968 során. Január 21-től a következő év január 20-ig vezették ezt a mappát, utána újat nyitottak. Úgy is vasos kötet. A fedőlapon jól láthatóan a felirat: Confidential – vagyis bizalmas.

Az iratgyűjtőben találjuk a marosvásárhelyi munkaközösség tevékenységi beszámolójának másodpéldányát – az első példányt nyilván elküldték Bukarestbe, a központba. Ebből a jelentésből, beszámolójukból¹⁸, kiderül, hogy központilag tanulmányozásra javasoltak bizonyos témaköröket. Ez a dokumentum nem szerepel sehol az irattartóban, viszont a jelentésből kiderül, hogy behatóbban foglalkoztak a következőkkel:

- a nemzet fogalma,
- a nemzet közössége,
- a nemzet marxista fogalma,
- egyes elképzelések az anyagi érdekelttség fogalmára vonatkozóan a szocializmusban,
- a Bécsi döntés (Románia függetlenségének és szuverenitásának brutális megtiprása),
- a szocialista demokrácia – társadalmunk erejének forrása,
- az erdélyi néptömegek Habsburg-ellenes harca,
- munkásmozgalom,
- a nemzeti egység megteremtése.

A kilenc témakörből öt közvetlenül nemzeti vonatkozású, egy pedig áttételesen az. Ezzel szemben csak kettő vonatkozik a szocialista társadalomra, vagyis a jelenre, a munkásmozgalomra pedig, amely ideológiai megalapozása az egész rendszernek – csupán egyetlen egy. Megnevezés nélkül, de az erdélyi magyarságra utal az egyik téma, hiszen Erdély népei közül sem a szászok, sem a románok nem harcoltak a Habsburg fennhatóság ellen, csakis a magyarok.

A fenti számolgotás alapján egyértelmű, hogy milyen irányban figyelt a sajtóigazgatóság, mire kellett érzékenynek lennie. Kétharmados arányban a nemzeti kérdésre figyeltek.

Mégis, mit találunk a konkrét beavatkozások körében?

A műsorpolitika alakulását 1978-ig egyértelműen és közvetlenül a Sajtóigazgatóság

18 Raport despre activitatea din anul 1968, Marosvásárhelyi Állami Levéltár, Fondul DGPT

beavatkozása¹⁹ határozta meg. Az utolsó évek kivételével naponta bejártak a cenzorok a szerkesztőségbe, és mindent ellenőriztek. Csak az kerülhetett adásba, amit jóváhagytak. Kétféle módon jelezték kifogásaikat: vagy egyszerűen, utasításként, amely kötelező érvényű volt, vagy javaslatként, amelyet formailag akár meg is tagadhatott volna a szerkesztőség, de erre – a kutatási dokumentumok szerint – nem volt példa. A főszerkesztők ismerték a szabályokat, amelyekkel nem lehetett játszani: ha a szép szóra nem hajlanak, akkor örülhetnek, ha csak repülnek...

A marosvásárhelyi közösség 4-5 emberrel dolgozott. A Magyar, később (1965-68 között) Maros-Magyar Autonóm Tartományban két napilap – a *Vörös Zászló* és a *Steaua Rosie* mellett a területi rádióstúdió műsorait kellett ellenőrizniük nap mint nap, emellett havonta felülbírálták az *Igaz Szó* és az *Új Élet*, később még a *Vatra* – tehát két irodalmi folyóirat és egy művelődési képeslap számait, valamint időszakos kiadványokat, könyveket, amelyekből kevés volt (könyvkiadók nem működtek a tartományban, illetve az utódmegyékben), és ők engedélyezték a színházak műsortervét is,²⁰ valamint a „nyomtatvány-exportot”, sőt a vámhivatallal is együtt kellett működniük. (Erre később még visszatérek.)

1968 során – a bejegyzési napló tanúsága,²¹ illetve az éves jelentés szerint 180 „intervencióra”, vagyis beavatkozásra került sor a Sajtóigazgatóság marosvásárhelyi munkaközösségének munkája során, tehát kétnaponként kötelező jellegű utasítással avatkoztak be a két napilap, illetve a területi rádió munkájába. Kétnaponta kötelező hatállyal megváltoztatták a lapot, rádióműsort. Emellett a javaslatok, észrevételek száma külön is növeli a súlyukat.

A rádióra vonatkozóan 5 bejegyzésükből 4 mégsem politikai-nemzeti-kulturális vonatkozású, hanem gazdasági!

Úgy tűnik, legfőbb törekvése az volt a sajtóigazgatóságnak, hogy a sajtó ne tegyen közzé pontos, viszonyítható információt, mintha gazdasági kémelhárításra szakosodott egység lett volna elsősorban.

1968. február 10-én a magazin műsorban a csíkszeredai néptanács alelnöke elmondta, hogy a közeljövőben telefonpalotát építenek és gypjűfonodát. Elmondta, de a hallgatók már nem hallhatták, mert az éber ellenőr kiemelte a híradóból. Az indoklás szerint,²² „ezek a célkitűzések nem illeszkednek a publikálás feltételeibe”.

Tehát voltak publikálási feltételek, amelyeket az újságírók nem, vagy csak részben ismertek, ellenben jól ismertek a sajtóigazgatóság emberei. Ők tudták, hogy miről

19 1977-ben jogutód nélkül feloszlatták, munkatársai nagy részét a sajtóban helyezték el, sokan adminisztratív vezetővé lettek.

20 A Sajtóigazgatóság megszűntetésével a szerkesztőségek ugyan formailag saját maguk dönthettek a közzétett anyagokról, de a Színházak és egyéb rendezvények (pl. zenekarok repertoárja) a Megyei Kultúrbizottság jóváhagyásától függően alakíthatták műsorukat, és a Megyei Kultúrbizottságtól rendszeresen érkeztek útmutatók a rádióhoz, lapokhoz is.

21 Marosvásárhelyi Állami Levéltár, Direcția generală a Presei și Tipăriturilor – Colectivul Tg. Mureș, Note de intervenții și sesizări – Confidențial. Nr. nomenclator; 2 Data începerii 21 ian. 1968 Data încheierii 20 ian. 1969

22 Aceste obiective nu se încadrează în condițiile de publicare.

szabad beszélni és miről nem. Kérdés, hogy minek az alapján tudták? Azokban az iratokban, amelyek eddig a kezembe kerültek, nem találtam olyan központi eligazítást, amely a prioritásokat, vagy érzékeny és tiltott kérdéseket tartalmazta volna. Pedig ilyenek létezését feltételezhetjük, ugyanis a rádióba rendszeresen érkeztek tájékoztatók, amelyek kiemelt eseményekre hívták fel a figyelmet, illetve külön terveket kértek a főbenjáró társadalmi események/ünnepségek megfelelő rádiós bemutatására. A Sajtóigazgatóság publikálási tiltólistáiról, direktívákról, szempontokról egyelőre csak közvetett bizonyítékaink vannak. Remélhetőleg a levéltárakban lappanganak.

A publikálás letiltásának joga egyébként nemcsak a sajtóigazgatóság kezében volt, ugyanis adott esetben a minisztérium – az illetékes szakminisztérium – engedélyével lehetett volna beszélni például arról, hogy a radioaktív anyagokat tartalmazó méz kutatását végzik a marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet laboratóriumában. Mivel a riporter csak a kutatót kérdezte meg, és nem szerezte be hozzá a minisztérium engedélyét is – a riport útja a fiókba vezetett, s onnan a törlőtekercshez. Bár lehet, hogy a cenzornak már abban a pillanatban volt gondja rá, hogy a szocialista rendre nézve veszélyes riportot azonnal, visszavonhatatlanul megsemmisítse.

Személyes emlékeimre támaszkodva mondom, amikor bekerültem a rádióhoz, akkor még nagyon friss volt a Sajtóigazgatóság emléke, és mesélték, hogy a műsort lehallgató elvtárs keze ügyében ott volt a törlőtekercs is.²³

Konkrét beavatkozások

1968 tavaszán a román és a magyar adás híreiből egyaránt kivették azt, amelyik arról számolt (volna) be, hogy Görgényszentimre és Szászrégen között a fakitermelés érdekében épített keskenyvágányú vasúton kipróbálták az első, itthon, Romániában épített 350 LE-s Diesel mozdonyt. Ez a termék nagy büszkesége volt a hazai gépiparnak, de erről a próbaútról nem volt szabad beszélni, mint ahogy arról sem, hogy az Angliába, kiállításra küldött 50 bútorgarnitúra után még 1500-at rendeltek a marosvásárhelyi Bútorgyárból, ami nagy sikernek számított. Az álláspont annál érthetlenebb, hogy propagandatételként is gyakran hangsúlyozták, hogy a termékek exportja révén kaphat pénzt az ország, vagyis javulhat a gazdasági helyzet. Voltak hírek, amelyekből a számokat azzal az indokkal irtotta ki a cenzor, hogy a terveket még nem hagyta jóvá a felső hatóság, illetve még nem kapta meg a hivatalos működési engedélyt a szóban forgó gép.

²³ A magnószalagokat sokszor felhasználták, de az egyszerű törlés nem mindig volt elég alapos. A különleges rezonanciájú elektromágnes segítségével lehetett tökéletesen letörölni az eredeti hangfelvételt a szalagról. A törlőtekercssel kezelt szalagról nyom nélkül tűnt el a hangfelvétel. Ha valamit a cenzor teljesen meg akart semmisíteni, arra a törlőtekercs volt a biztos eljárás.

1967. január 23-án a sportműsorban még arról sem beszélhetett az ASA edzője, hogy a csapat két hetes edzőtáborozáson vett részt. 1967. április 15-én Dános Miklós riportjának sugárzását felfüggesztették, amíg a központból megjött az információk-számok publikálására is az engedély.

A szerkesztők, bármiféle intézménynél, nem lehettek eléggé éberek, bizonyítja ezt az a feljegyzés, amely arról számol be, elégedetten, hogy a sajtóigazgatóság helyi vezetője három nap alatt olvasta végig a készülő telefonkönyvet, és kihúzatta a hargitafürdői tévérelének, a szabédi átjátszó állomásnak és a marosvásárhelyi meteorológiai állomásnak is a telefonszámát. Indoklás nélkül. Számára egyértelműen nemzetbiztonsági kockázatot jelenthetett e telefonszámok nyilvánosságra hozatala, csak az a furcsa, hogy a kötet szerkesztői, akik a posta tisztviselői voltak, ne tudták volna, hogy ezek a számok is az *S* - vagyis a speciális, de érthetőbben a *secret*, vagyis titkos alapba tartoznának. Hivatali hatáskörében viszont a Sajtóigazgatóság elrendelhetette ezeknek a számoknak a törlését a nyilvánosság előtt, még akkor is, ha csupán az önigazolás kényszere hajtotta.

A sajtóigazgatóság logikájára talán jobban rávilágít, hogy Sütő András bábdarabjában, *A bűvös tarisznyában*, nem hangozhatott el az a mondat, hogy „az ördögök számosabban vannak, mint a telefon-előfizetők.” Alig hiszem, hogy a megoldást a mai hallgatóság kitalálhatná. Ugyanis nem az ördögök emlegetését kifogásolta a vizsgálat, amit az ateista világkép érvényesítése érdekében még logikusnak tarthatnánk, hanem a kifejezés pontatlanságát fedezte fel. A megoldás, amely végül is megmentette a szemléletes írói hasonlatot a letiltástól, a következő volt: a cenzor javaslata alapján: az ördögök számosabban voltak, mint ma a telefon-előfizetők. Érezhetően a szocialista jelentől határolták el a misztikus-mesebeli ördögi múltat.

Ezt a beavatkozást inkább anekdotikusnak vélhetjük, de a színdarabok sugárzásának másféle akadálya is volt. *A lift* című darabot a marosvásárhelyi rádió román műsorában – Teatru la microfon – azért nem sugározhatták, mert a cenzor felismerte a színészek között Mircea Crișan hangját is, pedig az illető nem szerepelt a szereplők névsorában. Miután egyeztetett a Sajtóigazgatóság Megyei Osztályával (a Központ egyik részlege), onnan kapott figyelmeztetést a Marosvásárhelyi Rádió vezetősége, amely ennek hatására azonnal lemondott a darab sugárzásáról. A levéltári jelentésben nem szerepel az indoklás, nyilván mindenki számára világos volt, hogy Mircea Crișan disszidált Romániából, s a korabeli hatósági replika szerint az illetőt itthon, hivatalosan, attól kezdve visszamenőleg is nem létezőnek tekintették. Ez a szempont számos magyar hangfelvételt is érintett. Nyoma azért nincs a Sajtóigazgatóság iratai között, mert a szerkesztőségek tanultak az előző esetből, és nem kockáztattak.

A disszidáló, vagy akár a törvényesen külföldre költözött szereplő miatt így számos hangfelvétel került zár alá. Olyan is akadt, amelyet a buzgó cenzorok megsemmisítettek. Olykor évekkel a hangfelvétel elkészülése után! A kolozsvári rádió szerkesztői több színházi előadás nyers felvételeit is elhelyezték a szalagtárban, a megrövidített, szerkesztett műsor mellett is, amelyeket aztán 1985-89 között a bukaresti felülvizsgálat

során az ellenőrzéskor megsemmisítettek, mint engedélyezetlen felvételeket²⁴.

A szalagtárakban őrzött színházi felvételek között több is akad, amelyekről csak annyit állítanak, hogy részletek. Nem rádióra alkalmazott, nem szerkesztett változat, mert a darab egészét nem lehet megismerni belőle. Amennyiben az előadás látványelemei okoztak volna gondot a rádiós szerkesztőnek, akkor narrátor beiktatásával megoldhatták volna a gondot a narratíva érdekében, ahogyan több korabeli színházi felvétel esetében történt, de a politikai jellegű nehézségekkel nem volt szabad még szembeszállni sem, megoldásként tehát az ollót alkalmazták: a kifogásolható jeleneteket kihagyták.

A Sajtóigazgatóság olykor a bíráló hangok elnémitásáról döntött. A 9. sz. intézkedés szerint Szépréti Lillát íróként kérték a mikrofon elé, hogy beszéljen az értelmiségi nő helyzetéről a társadalomban. A cenzor kifogásolta viszont azt, hogy Szépréti Lilla olyasmit mert állítani, hogy az értelmiségi nő helyzete teljesen megoldatlan, s így a Sajtóigazgatóság sommás jelentése alapján a kifogásolt szöveget kivágták az interjúból. Kérdés, hogy akkor miről szólt az, ami mégis elhangzott? A szöveg tartalmatlanságának, sterilitásának kérdése a cenzor beavatkozása után már nem merült fel, a szerkesztőség sietett minél hamarabb túllépni az ügyön, hogy feledjék a fekete pontot. Még egyértelműbb egy másik riporttal kapcsolatban a következő bejegyzés²⁵:

„La data de 12 nov.(!)²⁶, la Studioul de Radio am cerut eliminarea unui material din rubrica „Probleme cetățenești”, în limba maghiară cu titlul „O anchetă în problema usturoiului”, deoarece era un material critic axat pe această temă”. Vagyis: „November 12-én²⁷ a Rádióstúdiónál kértem az egyik anyag eltávolítását az Állampolgári gondok rovatból, a magyar nyelvű műsorból, melynek címe: Ankét a fokhagymáról, mivel bíráló anyag volt, erre a témára kihegyezve.”

A 73. oldalon szereplő információ nyilván a „Kötelező beavatkozások” fejezetben szerepelt. De a „Megjegyzések” sem szelídebbek – a román adásban az *Irodalom és művészet* rovatban Romulus Guga író kifakad, hogy nincs román irodalmi lap Marosvásárhelyen, és emiatt román irodalmi élet sincsen a városban, márpedig fórum hiányában teljesen lehetetlen, hogy a nyilvánosság előtt jelentkezzenek. A cenzor kihúzatta a szöveget, mivel pontatlanságokat vélt a kifejezésekben. Az interjú tehát úgy hangzott el, hogy a román író csak arról nem beszélt, ami számára is, hallgatósága számára is a legfontosabb volt akkor: az irodalmi folyóirat indítása. A *Vatra* című

²⁴ Molnár Vilmos, a Bukaresti Rádió Magyar Szerkesztősége vezetőjének 1990 januári közlése. Az egykori cenzor később a Bukaresti Rádió munkatársa, sőt a szerkesztőség vezetője volt és személyesen küldött újrafelhasználásra teljes, vágatlan színházi felvételeket a kolozsvári rádió archívumából. 1989 decemberében, illetve 90 januárjában mondta el, hogy a területi rádiók megszüntetése után a központi hangtárba szállított hangszalagok között ő válogatott és a nyers felvételeket, mint ellenőrizetlen hanganyagot tartalmazó anyagot ő utalta újrafelhasználásra, vagyis megsemmisítésre. A rádió és színház-történet pótolhatatlan vesztesége.

²⁵ I.f. 73.

²⁶ A nov. rövidítés arról árulkodik, hogy a román nacionalkommunizmust szolgáló cenzor magyar volt, hiszen a hivatalos, román nyelvű szövegbe hibásan – magyarul – rövidítette a novembert.

²⁷ 1968. november 12-én

irodalmi folyóirat néhány héttel később mégis megalakult és azóta is megjelenik Marosvásárhelyen, de erről a rádió csak később számolhatott be.

Sajtóigazgatóság és Vámhivatal

A Sajtóigazgatóság emberei egyébként nemcsak rádióban hallgattak hangfelvételeket, hanem a vámhivatalban is. Tevékenységük legfurcsább része az különben, ami a vámhivatalhoz fűzte őket. Formailag ugyan a nyomtatványexport ellenőrzése volt a feladatuk, vagyis az, hogy ellenőrizzék, miféle nyomtatványokat küldünk külföldre, de, amint kiderül az adatokból, a nyomtatványexportnak nevezett tevékenységhez egyéb is tartozott.

Ha az éber vámos aggályoskodott, engedélyezik-e, hogy hangszalagot küldhessen valaki Magyarországra, amelyre saját dalát énekelte, mert táncdalfesztiválra akart jelentkezni az illető, akkor a vámos a Sajtóigazgatóságtól kérdezte meg, hogy mi a teendő? Megoldásként a Sajtóigazgatóság a Zeneszerzők Szövetségének engedélyét kérte a feladótól, hogy levele elhagyhassa az országot. De ennél furcsább például, és nem ez az egyetlen ilyen irat, amelyet a 6. számú iratgyűjtő tartalmaz, hogy az 1413/1968. III. 11-i Feljegyzés arról számol be, hogy a temesvári vámnál felfedeztek egy csomagot, amelyet a Német Szövetségi Köztársaságba címeztek, és amelyben egy magnószalag is volt, és amelyen német nyelvű kódolt szöveget fedeztek fel az éber vizsgálódók. A hangszalagon arról számolt be valaki, hogy meglátogatta őt a „tévelygő fiú”, és „a címzett hagyjon föl a gumiabroncs üzleteléssel, mert ez a fickó sarlatán.” Számunkra talán elfogadható az az értelmezés is, hogy szegény németországi nagybácsink ne küldjön autógumit, ami ott olcsóbb és jobb, mint ami itt kapható, de a közvetítő leföli a lehetséges – kicsi – hasznót. A 60-as évek szocialista osztályharcos ébersége ezt kódolt üzenetnek minősítette, külön hangsúlyozva az üzenetküldés műszaki megoldásának sajátosságát, mintha rendkívül bonyolult üzenetrejtő eljárás lett volna.

Pedig a 60-as évek végén már a *Korunk* szerkesztősége is kapott cikket úgy Csehi Gyulától, hogy a gépirónőnek a magnószalagról kellett leírnia a szöveget. De igazán a Feljegyzés zárómondata a meglepő: „Tájékoztatunk az illetékes szerveket, amelyek megfelelő intézkedéseket hoztak.” A Sajtóigazgatóságnak volt dolga a rendőrség vagy az ügyészség értesítése? Ha szakértői szervként kérdezték volna őket, akkor annak kellett volna a következtetéseiket elküldeniük, aki kérdezte őket; de, ha vizsgálószerként fordultak hozzájuk, akkor érthető, hogy tájékoztatták-utasították az illetékeseket. Egyébként pedig a vámhatóság – mint belügyi intézmény – miért a Sajtóigazgatósághoz fordult a hangszalag „megfejtésért”? A feljegyzés nem utal arra, hogy sajátos, kivételes eset lett volna a fenti ügy. Sokkal inkább úgy tűnik, beleillett a mindennapi feladatokba, hogy a belügy más egységeivel együttműködjenek, és feljelentést is tegyenek arról, amit a szocialista haza létére veszélyesnek véltek.

A Sajtóigazgatóság belügyi alárendeltségének levéltári következményei

Eddig az a kép élhetett bennünk, hogy a Sajtóigazgatóság ideológiai-szakmai ellenőrző szerv, de a Sajtóigazgatóságnak a vámhivatallal kapcsolatos feladata alapjaiban változtatja meg azt a képet. Úgy tűnik, egyértelműen a Belügyminisztérium kötelékébe tartoztak, nemcsak végrehajtó, hanem vizsgálati és utasítási hatáskörrel is. Kérdés természetesen, hogy miért kevés a főbenjáró éberséget kifejező beavatkozás?

A visszaemlékezések arra utalnak, hogy nemcsak a szerzők és szerkesztők, hanem a cenzorok is igyekeztek kerülni a kiemelkedő jelentőségű beavatkozásokat, mivel ezeknek messzeszemű következményeik lehetek volna, ha egy kis turpissággal, elnézéssel nem enyhítenek a személyekre vonatkoztatható következményeken. Valószínű, hogy nem maradt írásos nyoma sok súlyosabb politikai hibának minősíthető esetnek, amelyek valójában csak egyszerű alkotói naivitásnak, esetleg tájékozatlanságnak voltak a következményei, mert azon melegében teljesen megsemmisítették. Persze a cenzor megjegyezhetette, és adott esetben, vagyis a „hiba” megismétlődésekor már érvként használta. Erről tanúskodik több visszaemlékezés is.²⁸ Ezek nyilván vitatható kifejezések voltak, amikor a szerző még hitte-hihette, hogy elcsúszik a kifogások előtt. Amikor viszont gyanítható volt, hogy a szerzőn és a cenzoron kívül más is tud róla, akkor kérlelhetetlenné vált a szigor, hiszen a Sajtóigazgatóság munkáját is ellenőrizni lehetett, mert havonta küldték Bukarestbe a Rádió kéziratait, illetve a folyóiratok kefelevonatait. A Rádióanyagokat ugyanoda küldték, mint a kötelezpéldányokat – az U86 jelzetű egységhez. A hetvenes években ugyanennek a katonai egységnek a kódja a levelezésben már a Sajtóigazgatóság ellenőrzési osztályaként szerepelt.

Amennyiben a postázott anyag a bukaresti belügyminisztériumi levéltárakban megtalálható, akkor a rádióban sugárzott anyagok legteljesebb gyűjteményeként lehet átvizsgálni, s most nagyon örülhetnénk neki, mert a megmaradt levéltári anyag nem teljes. A polgári levéltárba szánt anyagba valószínűleg eleve nem arhiváltak sok mindent, ami ma értékesnek, érdekesnek minősülne. A küldemények mennyiségére vonatkozóan néhány adat: – 1962. szept. 22. – 627 o., 1963. jan. 14. – 644 o., febr. 18. 1123. o., márc. 4. – 960 o. – az 1962-1977 között vezetett bizalmas jelzetű iktatókönyv szerint. A marosvásárhelyi anyag nem tükrözi a teljes tevékenységet, mivel a bizalmas (confidential) iktató mellett létezett a szolgálati titkok számára különleges iktató is, amely viszont nem található a marosvásárhelyi levéltárban.

²⁸ Magam is tanúsíthatom, hogy 1979-es elírásomat az egykori cenzorból lett aligazgató három évvel később, 1982-ben „tudatosságomat” bizonyító adatként idézte, s ezzel az egyszerű hibából máris visszaeső bűnként kezelhető eset lett.

Összegzés

A jelenleg tanulmányozható anyagban is számos fontos eseményre vonatkozóan találunk adatokat, de a szolgálati titkok iktatója nélkül nyilván nem alakítható ki teljes kép sem a hivatal működéséről és hatásáról, sem az érintett szerkesztőségek munkájáról és tényleges törekvéseiről, amely éppen a sajtóigazgatóság miatt, csak részben tükröződik a megvalósult, vagyis közönség elé került műsorokban.

Felhasznált irodalom

- DARKÓ István 1981: *A következő pillanatban*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó
- DARKÓ István 2008: *A következő pillanatban; Macskarádió*. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó. EGYED Péter tanulmányával és CD melléklettel.
- GYÖRFFY Gábor 2007: *Cenzúra és propaganda a kommunista Romániában. A romániai magyar nyilvánosság korlátozása a kommunista diktatúra időszakában*. Kézirat. Kolozsvár: BBTE Politika, Közigazgatás- és Kommunikációtudományi Kar
- KALLÓS Zoltán 1983: *Új guzsalyem mellett*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó

Források

Marosvásárhelyi Állami Levéltár, Fond 403 Comitetul pentru presă și Tipărituri, nr. inv. 484.

Marosvásárhelyi Állami Levéltár, Fond DGPT, Direcția Generală a Presei și Tipăriturilor – Colectivul Tg.Mureș, Note de intervenții și sesizări – Confidențial. Nr. nomenclator 2. Data începerii 21 ian. 1968 Data încheierii 20 ian. 1969,

Földrajz, földtudományok

Morfometriai vizsgálatok a Borzsa vízgyűjtő területén

Bevezetés

A kutatás mintaterületül a Tisza utolsó máramarosi jobb parti mellékfolyójának, a 116 km hosszú Borzsának 1 365 km² kiterjedésű vízgyűjtő területe szolgál.¹ A teljes hosszában kárpátaljai folyó az Északkeleti-Kárpátokban, a Borzsa-havashoz tartozó Sztij hegy K-i oldalán ered és Mezővári településnél ömlik a Tiszába. A terület kiválasztását tudományos feldolgozatlansága indokolta (geomorfológiai kutatások szempontjából teljesen érintetlen és tájfejlődése is feltárára vár), aminek oka az Ukrajnán – egykoron pedig az Osztrák–Magyar Monarchián – belüli periférikus elhelyezkedése.

A munka célja: a vízgyűjtő terület folyóhálózat-típusának, a vízfolyások folyórendősége kategóriáinak digitális domborzatmodell (továbbiakban: DDM) segítségével való meghatározása és bemutatása, továbbá a Salánki-síkság területén található Borzsa-kanyarulatok és az elhagyott folyószakaszok kanyarulatainak morfometriai vizsgálata. Mindezek feltárása révén a Borzsa lefutási irányaira következtethetünk.

A terület földrajzi helyzete

A Borzsa vízgyűjtője jellemzően Kárpátaljának a Nagyg és a Latorca vízgyűjtője által határolt, központi területét foglalja el. Határai a magasabb térszíneken, a hegységi vízválasztó segítségével jól meghúzhatók, ami nem egyértelműen megvalósítható a síkvidéki határának megadásakor.

A vízgyűjtő terület D-i részét – a Borló-Gyil-vonulattal, a Nagyszőlősi-hegységgel, az Erdőhátal, Remetehátal és a Beregszászi-hegységgel keretezve – a Salánki-síkság foglalja el (ld. 1/a, b ábra *Digitális változat*).²

¹ Somogyi, 2002

² A tanulmányban szereplő térképek, ábrák, fotók egy része – nyomdatechnikai okok, a jobb minőségű megjelenítés miatt – csak a *Digitális változat*ban szerepel a <http://kataszter.martonaron.hu> oldalon. Minden esetben jelezzük az elérhetőség helyét. – a szerk.

Domborzati egységek

A vízgyűjtő terület domborzatilag három egymástól jól elkülöníthető részterületre tagolható. É-on a Vecsa és a Nagyág között a Borzsa-havas foglal helyet, amelyet D-ről a Szolyva- és Prohodnyij-patak határol. Kőzetanyaga alsó- és felsőkréta sötétszürke, fekete színű flis üledék, amelyet paleocén-eocén-oligocén üledék takar.³ A hegység két ággal kezdődik, az É-it a Temnatik, a D-it a Sztij jelzi. A két ág a Nagyhegyben egyesül. A gerinc ívét tovább a Gemba, a Zsid Magura és a Kruchle jelöli ki. A heggyvonulat terjedelmes lapos fennsík, az egész hegység zárt, tömeges, lakatlan.⁴ A fentebb említett patakoktól D-re a vulkáni vonulathoz tartozó hegységek következnek. A Latorca és a Borzsa között helyet foglaló Borló-Gyil miocén-pliocén andezitlávákából épül fel, amelyek az egykori Ny–K-i irányba eltolódó kitörési központok sorát mutatják. A hegység aszimmetrikus vízhálózata alapján a Dehmanovot és a Buzsorát kalderának minősíthetjük. A D-i oldal erősen felszabdalt, a lejtők itt csekély meredekségűek, az északiak egységes megjelenésűek és meredekebbek. A hegységbe D-ről az Ilosva-patak mélyül, leválasztja a DNy-on található hegyláb felszínét a főtömegétől (Erdőhát), s kialakít belőle egy csapásirányú tanúhátat. A Borzsa és a Nagyág között a Nagyszőlősi-hegység húzódik, amelyet a flis vonulattól egyértelműen éles határral nem választhatunk el. A hegység főgerince Husztól Ny-ra a Tiszáig húzódik, amelyet meredek falként kísér. A főgerinc több, Ny felé fokozatosan alacsonyodó ágat bocsát ki, amelyekből a magányos csúcsok meredeken magasodnak az alföldi környezet fölé.

A terület harmadik nagy szerkezeti egysége a Salánki-síkság. A terület alapját triász-jura mészkő, dolomit és sötét aleurit építi fel. A fedő képződmények három formációhoz tartoznak: miocén-pliocén vulkanikus, levantei-szarmata limnikus és negyedidőszaki-holocén korú folyóvízi üledékes.⁵ A síkság É-i részét a Borzsa és az Ilosva hordalékkúpja foglalja el, a D-i területet a Tisza menti folyóhátak teszik változatossá.

Kutatási módszer

A vízgyűjtő terület jellemzőinek feltárása céljából DDM-⁶ készítettem, amelynek felhasználásával lejtőkategória- és lejtőkiettség-térképet szerkesztettem. A vízhálózattal kiegészített DDM lehetőséget kínál a folyóhálózat rajzolatának áttekintő bemutatására és annak típus-kategóriákba sorolására. A besorolást bifurkációs számításokkal igazoltam, amiket a folyórendűségek meghatározása előzött meg.

³ Pinczés, 2002

⁴ Kovács – Bakura, 1996

⁵ Pinczés, 2002

⁶ A DDM alaptérképét négy 1:100 000-es méretarányú, az érintett területre vonatkozó térképszelvény szolgáltatta. A raszteres állapot rendelkezésünkre állt Gauss-Krüger-vetületben. A vektoros adatbázis létrehozása ArcView GIS 3.2 szoftver alkalmazásával készült.

A Salánki-síkság elhagyott folyómedreinek feltárását az alábbiak szerint végeztem. A területről készült térképeken felmértem az elhagyott folyómedreket, majd a Google Earth felhasználásával 7 területről készítettem folyószakaszok bemutatását szolgáló digitális térképvázlatot,⁷ az ArcView GIS 3.2 szoftvert felhasználva. Az elhagyott medermaradványok jellemző kanyarulatparamétereinek meghatározását kanyarulat morfolometriai mérésekkel végeztem.

Eredmények

A folyóhálózatra vonatkozó eredmények

A DDM olyan eredményként értelmezhető, amely a terület domborzati sajátosságait áttekintően képes ábrázolni,⁸ ami azután egyszerűen átalakítható a lejtőkitettséget és a lejtőkategóriákat bemutató tematikus térképpé.⁹ Megszerkesztésük azért indokolt, mert általuk következtetni lehet a domborzat sajátos formakincsére.¹⁰ A 2. sz. ábra szemlélteti a Buzsora D-i oldalán eredő Szinjánka-patak völgyét digitális terepmodell, lejtőkategória- és lejtőkitettség-viszonyainak bemutatásával (ld. *Digitális változat*) A völgy aszimmetrikus jellege jól meghatározható. A délies lejtők vízfolyásainak összhossza 1,8-szerese az északias lejtőkének.

A folyóhálózat digitális formátuma segítségével elvégezhető a folyóhosszra vonatkozó mérések. A magassági viszonyok és a folyóhossz ismerete a Borzsa esésgörbéjének megszerkesztését tette lehetővé (3. sz. ábra *Digitális változat*). Ezen 23–24 km forrástávolságban jól meghatározható egy töréspont, amely kialakulásának az az oka, hogy a folyó itt lép ki a flis vonulatból a vulkáni vonulat területére. Ez az oka továbbá annak is, hogy az esésgörbe jellemzően egyenesként jelenik meg, a homorú parabola helyett.

A terület vízhálózata paramétereinek kiszámításakor az alaptérkép km-hálózata alapján, a három domborzati területegység területbecslését figyelembe véve, 12 mintavételi részterület kiválasztása történt meg. Feltételezve, hogy a választott területrészek az egész vízgyűjtő területet reprezentálják, megadható a torkolat-, völgy- és vízfolyássűrűség.

Az Északkeleti-Kárpátok és hegységi előtere folyóvizeinek átlagos torkolatsűrűsége 0,52 torkolat/km, völgy-sűrűsége 0,89 km/km², vízfolyássűrűsége 0,72 km/km².¹¹ A Borzsa vízgyűjtő területén ez a következőképpen alakul: a folyóvizek átlagos

⁷ Jelen tanulmány ezekből mutat be néhányat.

⁸ Detrekői Á.–Szabó Gy. 2002

⁹ ArcView GIS 3.2 szoftver a digitális domborzatmodellből egy témaválasztó parancsot követően megszerkeszti a kívánt lejtőkategória- és lejtőkitettség-térképet.

¹⁰ Félegyházi – Kiss – Szabó, 1999

¹¹ Pinczés, 2002

torkolatsűrűsége 0,62/km, a völgsűrűség 1,5 km/km², a vízfolyássűrűség 0,98 km/km². Ebből az a következtetés vonható le, hogy a Borzsa vízgyűjtő területe völgyekkel behálózott, domborzata tagolt.

Folyórendőségi vizsgálatok

A vízhálózat digitális formátuma átalakítható olyan módon, hogy az tükrözze a vízgyűjtő terület folyóinak rendűségét, annak egymástól elkülöníthető szakaszai szerint. A folyórendűség meghatározása a Horton által kidolgozott elv szerint történt. A vízfolyásokat a forrástól kiindulva jelöljük, az első összefolyásig elsőrendűként azonosítva, az onnan kezdődő szakasz már másodrendű. A továbbiakban a rendűségi számok csak olyan folyótorkolatok esetén növekednek, ahol a találkozó folyók azonos rendűek. A folyóágak rendűségi számozását addig kell folytatni, míg a végső befogadóhoz – jelen esetben a Tiszáig – nem érünk. A folyórendűségi viszonyokat a DDM-re illesztve jól láthatóvá válik az a várakozás, hogy az alacsonyabb rendű folyószakaszok átlagosan magasabb térszíneken foglalnak helyet (ld. 4. sz. ábra *Digitális változat*).

Ha a vízgyűjtő terület valamennyi folyószakaszának rendűségét meghatároztuk, érdemes azokat azonos rendűség szerint összegezni (ld. 5. sz. ábra *Digitális változat*). A rendűségi fokozatokat a vízszintes tengelyen természetesen egyenként szerkesztettük, míg a rendűséghez tartozó folyószakaszok száma a függőleges tengelyen logaritmikus skála alapján került ábrázolásra. A rendűség emelkedésével az adott kategóriába tartozó folyószakaszok száma arányosan csökken, ami utal a folyó elágazási¹² viszonyaira, valamint alátámasztja a folyóhálózat ágas kategóriába történő besorolását.

A fenti megállapítás megalapozása érdekében meghatároztuk az egész vízgyűjtő és a legalább négyes folyórendűségi kategóriába tartozó vízfolyások bifurkációs mutatóját. Az utóbbiak esetén a szomszédos vízfolyások közötti bifurkációs arány is kiszámításra került a $R_b = \sum u_n / \sum u_{n+1}$ összefüggés alapján.

A bifurkációs mutató a vízgyűjtő egész területére: 4,37.

A legalább négyes folyórendűségi kategóriába tartozó vízfolyások bifurkációs mutatóinak terjedelme: 4,08–4,95.

A szomszédos vízfolyások közötti átlagos bifurkációs arány: 1,01.

A bifurkációs viszonyok azt tükrözik, hogy a vízgyűjtő területén az elágazási viszonyok nagyjából azonosak, ebből következik, hogy a folyóhálózat ágas kategóriaként való besorolása megalapozott.

A kanyarulatmorfolometriai vizsgálatok eredményei

A síksági területek felszínét jellemzően az elhagyott folyómedrek teszik változatossá. Ezek méretei azonban jelentősen eltérhetnek egymástól, mivel különböző vízhozamú

¹² Elágazáson a folyótorkolattól a források felé haladó szétágazás értendő.

folyóktól származhatnak. Az azonos paraméterekkel rendelkező kanyarulatok hasonló vízhozamú folyót feltételeznek,¹³ ám meg kell jegyezni, hogy eltérő méretű kanyarulatok származhatnak egy és ugyanazon folyótól is, ha annak vízhozama időben jelentősen változott.¹⁴

A Salánki-síkság területén a Tisza és a Borzsa elhagyott folyószakaszait lehet kimutatni. Jelenlegi medrük és kanyarulataik paraméterei alapján következtetni lehet, hogy a területen található elhagyott folyómedrek melyik folyóhoz tartoztak. A Borzsa Helmec-hegy és Mezővári közötti szakaszának vizsgálata alapján megállapítható, hogy a folyómeder átlagos szélessége 28 m. Kanyarulatai átmérőjének átlaga 336 m, a kanyarulatot burkoló ívek közötti átlagos távolság 377 m. Ugyanezen paraméterek a Tisza Tiszabecs és Mezővári közötti szakaszán a következőképpen alakulnak: a folyómeder átlagos szélessége 112 m, kanyarulatai átmérőjének átlaga 942 m, a kanyarulatot burkoló ívek közötti átlagos távolság 1 440 m. A két folyó paraméterei jelentősen eltérnek egymástól, így az általuk elhagyott folyószakaszok is könnyen besorolhatók „hovatartozásuk” szerint.

A Borzsa Kovásztól K-re számos lefolyási irányt követhetett, ezt igazolja a 6. sz. ábrán bemutatott térképvázlat. Az ezen a területen található elhagyott folyómedrek fiatalok, ami azzal magyarázható, hogy csaknem mindegyikük bír kisebb nagyobb vízutánpótlással. E területen ilyen a salánki Nagyerdő, amely az elhagyott folyómedrek hálózata miatt csaknem járhatatlan. Egyes elhagyott szakaszoknak külön nevük van, pl. Szent György-patak, Határ-patak. Ugyanakkor hosszabb múltra tekintenek vissza azok az elhagyott folyómedrek, amelyek Salánktól D-re találhatók és kisebb-nagyobb megszakításokkal egészen Nagyszőlősig követhetők. Mivel ezek paraméterei a Borzsáéihoz hasonlóak, ezeket az Ős-Borzsa hagyhatta hátra. Ebből adódik, hogy a lefutási irány idején a folyó a Tiszát Nagyszőlős környékén érthette el. A Tiszának a maitól északabbi folyása az elhagyott folyómedrekkel jól kirajzolható (ld. 7. sz. ábra *Digitális változat*). Eltolódása révén a Borzsa is irányt váltott, ami annak eredménye lehetett, hogy felsőbb szakaszán vette fel a Tisza, amely D felé való eltolódása során DNy felé magával „vonszolta”.

Ahogy a Tisza D felé tolódott, elhagyta a Beregszászi-hegység D-i előterében kialakult futásirányát. Az irányváltás következtében a Borzsa egy időre még a Tisza által elhagyott mederben folytatta útját, aminek következtében a Beregszászi-hegyet megkerülve a Szernye-mocsarat táplálta, vagy attól D-re, Csap irányába tartva érthette el a Latorcát. Ez időszak nyomait lehet felfedezni a Nagydobronyi-síkság¹⁵ területén, amelynek D-i részét a Borzsa paramétereihez illeszkedő elhagyott folyószakaszok tarkítják. Az említett időszak a Borzsa ismételt irányváltásával ért véget, amikor Benénél D-nek fordult és Mezővári környékén elérte a Tiszát.

¹³ Félegyházi – Kiss – Szabó, 1999

¹⁴ Borsy, 1959

¹⁵ A Bereg–Szatmári-síkság Kárpátjára jutó részterülete, amelyet a Salánki-síkságtól a Beregszászi-hegység választ el.

Összefoglalás

A Borzsa folyó vízgyűjtő területe magán hordozza Kárpátalja legfontosabb természetföldrajzi jellegzetességeit: rajta ugyanúgy megtalálhatók a flis és a vulkáni vonulathoz tartozó hegységi területek (Borzsa-havasok, Borló-Gyil, Nagyszőlősi-hegység), mint a Bereg–Szatmári-síkság részterülete, a Salánki-síkság.

A vízgyűjtő terület vízhálózata az ágas kategóriába helyezhető, amit mind vízhálózatának karakterisztikája, mind vizeinek folyórendősége alapján számított bifurkációs arányai is alátámasztanak. A folyórendőségi vizsgálatok alapján a Borzsa a Tiszát hatodrendű folyóként éri el.

A Salánki-síkság területét elhagyott folyószakaszok teszik változatossá. Folyóhálózata fiatal. Az elhagyott folyómedrek tanulmányozása révén követhető, hogy a Borzsa milyen lefolyási irányokat vett fel a holocén folyamán. A morfológiai vizsgálatok igazolják azt a feltevést, hogy a Salánki-síkság felszínformálásában a Borzsa kívül a Tisza is aktívan részt vett.

Irodalom

- BORSY Zoltán 1959: *A Bereg–Szatmári vízrendszer kialakulása. Közlemények a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből. Különlenyomat a KLTE 1958. évi Acta-jából. 37. szám. Debrecen*
- BORSY Zoltán (szerk.) 1992: *Általános természetföldrajz. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó*
- DETREKŐI Ákos – SZABÓ Gyula 2002: *Térinformatika. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó*
- FÉLEGYHÁZI Enikő – KISS Tamás – SZABÓ József 1999: *Természetföldrajzi gyakorlatok. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó*
- KORMÁNY Gyula 2002: *Kárpátalja ásvány- és gyógyvizei. Kárpátalja kézikönyv. Budapest: Gondolat Kiadó*
- KOVÁCS Sándor – BAKURA Sándor 1996: *Kirándulások a Kárpátok alján és bércein. Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó*
- LÓCZY Dénes – VERESS Márton 2005: *Geomorfológia, I. Földfelszíni folyamatok és formák. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó*
- LÓCZY Dénes (szerk.) 2008: *Geomorfológia, II. Földfelszíni folyamatok és formák. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó*

- PINCZÉS Zoltán 2002: *Kárpátalja gazdasági életének természetföldrajzi alapjai*. Kárpátalja kézikönyv. Budapest: Gondolat Kiadó
- SOMOGYI Sándor 2002: *Az Északkeleti-Kárpátok vízrajza*. Kárpátalja kézikönyv. Budapest: Gondolat Kiadó

A XXI. század egyik legnagyobb kihívása a Tisza vízgyűjtő területén¹

Bevezetés

Az éghajlatváltozással foglalkozó tanulmányok száma az elmúlt évtizedben rohamosan megszaporodott. Az extrateresztikus és a teresztikus hatásokon kívül az üvegházhatású gázok is jelentős mértékben hozzájárulnak a globális éghajlatváltozáshoz. Az emberi tevékenység következtében a szén-dioxid (CO₂), a metán (CH₄) és a dinitrogén-oxid (N₂O) globális légköri koncentrációja jelentősen megnövekedett az ipari forradalom óta, jelenleg nagyban meghaladja az 1750-es év előtti értékeket (IPCC 2007). A Föld légkörének melegedése a globális és a félgömbi hőmérsékleti adatokból vitathatatlannal kimutatható.² Nem teljesen egyértelmű azonban a szárazföldi felmelegedés regionális eloszlása, ugyanis nem csak számértékben figyelhetők meg különbségek, hanem előjelben is.³ Az *Éghajlatváltozási Kormányközi Testület (IPCC)* jelentése alapján elmondható, hogy az éghajlatváltozás következményei a szélsőségesen magas hőmérsékletek gyakoriságában, az aszályok és az árvizek többszöri előfordulásában és intenzitásában mutatkoznak meg.

A közelmúltban bekövetkezett természeti és antropogén katasztrófák nyomán az általam vizsgálandó térség, a Tisza és vízgyűjtő területe is a különböző tudományok és nemzetközi kutatási projektek fókuszába került.⁴ Meg kell említeni, hogy az eddig megjelent tanulmányok – történelmi okokból fakadóan – csak a folyó egyes részvízgyűjtő területeivel foglalkoznak. Saját kutatásaim célja a Tisza teljes, azaz a 157 200 km² kiterjedésű vízgyűjtője jövőben várható klímaváltozásainak bemutatása. A megváltozó éghajlati tényezők új feladatok elé állítják a vízgazdálkodást és az ezzel rokon tudományokat, mivel a hidrológiai adottságok szoros kapcsolatban vannak az éghajlati komponensekkel.⁵ E tanulmányban a vízgazdálkodás szempontjából fontos

¹ Mindenekelőtt köszönettel tartozom a *Deutsche Bundesstiftung Umwelt*-nek (DBU), hogy a *Max Planck Meteorológiai Intézet*ben végzett munkámat ösztöndíjikkal támogatták. Németországban végzett kutatásom témavezetője Dr. Daniela Jacob volt, akinek szakmai irányításáért nagyon hálás vagyok. Köszönetet mondok az intézet Regionális Klíma-modell csoportjának önzetlen segítségükért. Köszönöm Dr. Schweitzer Ferenc doktori témavezetőm és Dr. Tóth József professzor úr támogatását. Munkám eredményességéhez nagymértékben hozzájárult a *Márton Áron Szakkollégium*, s hálás vagyok a *Kárpátaljai Felsőoktatási és Ösztöndíjbizottságnak*, hogy ajánlásukkal doktori éveim során ösztöndíjban részesültem.

² Bartholy – Mika, 1998

³ Konecsny, 2002

⁴ Szlávik, 2003; Gauzer – Bartha, 1999; Illés – Konecsny, 1999; Szalai, 2003; Konecsny, 2002; Dövényi, 2005; Schweitzer, 2001; Nováky, 2000, 2003; Clavier Projekt.

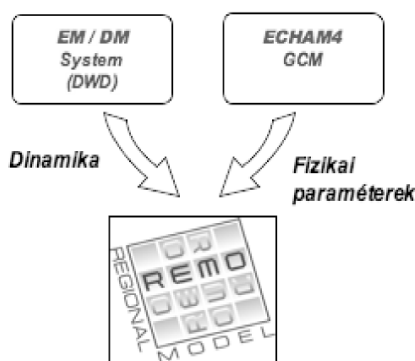
⁵ Nováky, 2000

éghajlati tényezők jövőbeni, tér- és időbeli változásait kívánom bemutatni, ennek révén pedig a Tisza vízgyűjtő területén folyó vízügyi munkálatok eredményességéhez hozzájárulni.

Módszer

Munkám alapjául az „ENSEMBLES” területre lefuttatott regionális klímamodell (REMO) által produkált órás adatok szolgáltak. A vizsgált időszak hossza harminc év. A kontroll időszak az 1961-től 1990-ig terjedő időszak, a vizsgált jövőbeli időtartomány: 2061–2090 (éghajlati forgatókönyv).

A REMO mozaikszo, amely a „*Regionales Klimamodell*”-ből származik. Ez olyan háromdimenziós, regionális légköri cirkulációs modell, amelynek alapjául az ECHAM4 (globális cirkulációs modell) fizikai parametrizációja és a *Német Meteorológiai Szolgálat* időjárás-előrejelző modelljének (Europa Modell) dinamikája szolgált (ld. 1. sz. ábra).

1. sz. ábra Regionális klímamodell (REMO) felépítése

A regionális klímamodellt az 1990-es években, a Max Planck Meteorológiai Intézetben, a Balti-tenger vízgyűjtő területének jobb megismerése érdekében fejlesztették ki. A REMO sajátos koordináta-rendszert alkalmaz, amely pólusának kiválasztása úgy történik, hogy a képzeletbeli egyenlítő a kiválasztott terület közepén halad keresztül. A REMO vertikálisan egy hibrid koordináta-rendszer, aminek lényege, hogy a földfelszínen felszínkövető, a légkörben nyomásérzékelő koordináta-rendszerként működik, a kettő között pedig folyamatos átmenet van. A vertikális szintek száma 49 lehet. A modell különböző horizontális felbontással rendelkezik, a jelen tanulmányban felhasznált adatok $0,44^\circ$ (kb. $50 \times 50 \text{ km}^2$), az érvényességi futtatás adatai $0,167^\circ$ ($18 \times 18 \text{ km}^2$) horizontális felbontásúak. A REMO modell kezdeti és határfeltételeit a durva horizontális

felbontású globális klímamodellek adatai szolgáltatják. A múlt éghajlatának a regionális klímamoddell általi szimulálásához az ECMWF reanalízis⁶ (ERA40) és az ECHAM5 globális klímamoddell által létrehozott adatokat alkalmazzák. Az ECHAM5 modell adatai alkalmasak a REMO-val történő előrejelzések készítésére is. A prognózisokhoz szükséges a különböző üvegházhatású gázok kibocsátása mértékének figyelembevétele (IPCC SRES⁷ A2, A1B vagy B1). Munkámban az A1B scenárióval számolt, jövőre vonatkozó adatokat használtam fel. A múlt éghajlatának modellezéséhez felhasznált ERA40 reanalízis-adatok alkalmazásakor (érvényességi futtatás) elért eredmények alkalmasak a mért adatok összehasonlítására, ezen keresztül vizsgálható a modell pontossága. A jövőbeni és a kontroll-időszakban történt szimuláció összehasonlításából az éghajlatváltozás nagyságára következtethetünk.

Az elemzett modell-adatok nagyság- és térbeli eloszlásának ábrákon történő bemutatása a GRADS (Grid Analysis & Display System) segítségével történt.⁸

A Tisza vízgyűjtő területe

A Tisza (*Tuca, Tisa*) 157 200 km² kiterjedésű vízgyűjtő területe Európában a tizedik legnagyobb vízgyűjtő (ld. 2. ábra *Digitális változat*). A folyó a Kárpát-medence K-i részének vizeit gyűjti össze. A Máramarosi-havasokban (*Марамороський гори, Munții Maramureșului*) ered és 946 km megtétele után éri el Titelnél erózióbázisát, a Dunát. Legnagyobb mellékfolyói a Maros (*Mureș*) 30 332 km², a Szamos (*Someș*) 15 882 km² és a Bodrog 13 579 km² kiterjedésű vízgyűjtő területtel.

A vízgyűjtő terület 24%-a hegyvidékhez, 34%-a dombvidékhez és 42%-a pedig síkvidékhez tartozik. Vízválasztója Ny és DNy felől elmosódik, így ezekből az irányokból nyitott. Az Erdélyi-szigethegység (*Munții Apuseni*) két részre osztja: ettől Ny-ra síkság, K-re pedig a 200–500 m átlagos magasságú dombvidék. A domborzat szerepe a csapadék térbeli eloszlásában érvényesül jelentősen. Ebből a szempontból erősen érezteti hatását a Magas- és az Alacsony-Tátra (*Vysoké-, Nízke-Tatry*) „esőárnyékoló” hatása, és az Erdélyi-medence (*Depresiunea Transilvaniei*) zártsága.⁹

A vízgyűjtő területen többnyire a Ny-i és a DNy-i irányból érkező, páradús légtömegek uralkodnak. Ezeket az áramlatok irányára merőleges hegyvonulatok felemelkedésre

⁶ European Centre for Medium-Range Weather Forecasts: a legfontosabb meteorológiai változókat állította elő, az egész földfelszínt lefedő 3-dimenziós rácsra vonatkozóan, az 1957–2002 időszakra, 6 órás felbontásban, a múltbeli mérési adat felhasználásával és a modellek előrejelzései segítségével.

⁷ Klímaváltozási Nemzetközi Szakértői Bizottság (Intergovernmental Panel on Climate Change [IPCC], Special Report on Emissions Scenarios [SRES]), <http://www.grida.no/climate/ipcc/emission/089.htm>

⁸ Az ábrák eredeti minősége nyomdatechnikai okokból nem adható vissza jelen kiadásban. A <http://kataszter.martonaron.hu> honlapon azonban a tanulmány teljes terjedelmében, az itt kimaradt ábrákkal együtt elérhető. Ezt a képekre való hivatkozáskor *Digitális változat* címmel feltüntetjük – a szerk.

⁹ Lászlóffy, 1982

kényszerítik, az ennek során fellépő adiabatikus lehűlés csapadéktartamuk egy részét kicsapódásra kényszeríti.¹⁰ A domborzati tényezők fokozzák az esőgyakoriságot, az uralkodó légáramlatoknak kitett lejtők csapadékban gazdagok, míg az ellenkező oldalak csapadékban szegények. A legnagyobb évi csapadékmennyiséget (1700 mm-t) a vízgyűjtő területen a Máramarosi-havasokban, a Sopurka-patak völgyében mérték. A mérések szerint a csapadék nem a hegytetőkön, hanem a hegyoldalakon éri el maximumát.¹¹ A sokéves évi csapadékmennyiség a Nagykunságban viszont csak 500 mm körüli: ez a vízgyűjtő csapadékban legszegényebb része (ld. 3. sz. ábra *Digitális változat*).

A mérsékelt égövi kontinentális klímához tartozó vízgyűjtő területen nyári csapadékmaximum jellemző. Télen a szárazföld felett uralkodó légnemzési maximum nem kedvez a nyugati légáramlatok Kárpát-medencébe való betörésének. Ősszel a mediterrán ciklonok hatása figyelhető meg, ezek október végén és november elején másod-csapadékmaximumot eredményeznek. A mondottak értelmében a legtöbb csapadék az Alföldön júniusban hull, míg a január és a február a legszárazabb. A hegyvidéken a csapadék térbeli eloszlásában a domborzat hatása érvényesül. Pl. zártsága miatt az Erdélyi-medencében nem érzékelhető az őszi másod-csapadékmaximum. A tél rendkívül csapadékszegény, mert az uralkodó D-i és DNY-i légáramlatok már a Kárpátok koszorújának D-i oldalán elvesztik páratartalmuk nagy részét.

A téli csapadék általában hó formájában hull. A mérések alapján 100 m magasságban 65, 1 000 m felett pedig már 150 napos hóborítottsággal lehet számolni. A felhalmozódott hőmennyiség nagy része májusra elolvad, ami tavaszi árhullámot eredményez a Tiszán és a mellékfolyókon.

A Tisza vízgyűjtőjén a hőmérséklet D-ről É felé, ill. a magasság növekedésével csökken. A hőmérséklet térbeli eloszlásában az óceán szerepe is érzékelhető: nyáron Ny-ról K felé növekszik, télen Ny-ról K-re csökken. A legmagasabb évi középhőmérséklet az Alsó-Tiszánál figyelhető meg, értéke eléri 11 °C-ot. A Gyalui-havasok (*Munții Gilăului*) egyes részein az átlagos évi hőmérséklet nem éri el az 5 °C-ot. A hőmérséklet évi eloszlását tekintve, a leghidegebb hónap a január, a legmelegebb a július (ld. 4. sz. ábra *Digitális változat*). A párolgás évi mennyisége szoros összefüggésben van a hőmérséklet évi járásával. A legnagyobb átlagos páratartalom az Alföldön és az Erdélyi-medencében figyelhető meg, amely alatta marad a potenciális párolgásnak, így aszályos területek alakulhatnak ki.

A vízgyűjtő terület jelenleg öt államhoz tartozik: Ukrajna 8,1%-kal (12 800 km²) részesedik a vízgyűjtőből, Románia erdélyi részére 45,4% (71 300 km²) jut. Kelet-Szlovákiához 9,8% (16 000 km²) tartozik, 47 ezer km² (29,4%) Magyarország területének része. Szerbia részesedése a legkisebb: 6,5% (10 100 km²).

10 Andó, 2002

11 Lászlóffy, 1982

Eredmények

Napjainkig az 1,2–1,0 millió évvel ezelőtt kezdődött valódi jégkorszak hideg (glaciális) és meleg (interglaciális) időszakainak váltakozása figyelhető meg.¹² Ma egy interglaciális időszakban vagyunk. A földtörténet során a klíma állandóan változott, így a Tisza vízgyűjtő területén is. Az Ős-Tisza hordalékkúpjának fedő üledékei trópusi, sztyeppei és periglaciális klímáról tanúskodnak.¹³ A jelenlegi felmelegedést természetes folyamatként kell kezelnünk, a kérdés csupán az, hogy a bolygónkon megfigyelhető globális felmelegedésben az emberi tevékenység milyen szerepet játszik. Az éghajlati változások következményeként fellépő jelenségek a társadalom szempontjából veszélyhelyzetet, természeti katasztrófát teremthetnek. A regionális és a globális klíamodellek által készíthető éghajlati szcenáriók lehetőséget adnak az éghajlati változásokból fakadó veszélyekkel szembeni felkészülésre vagy azok megelőzésére.

Érvényességi futtatás

Első lépésben megvizsgáltam a REMO pontosságát a 2001. évi felső-tiszai árvízi esemény példáján. 2001. március elején katasztrófális természeti esemény következett be a Felső-Tiszán: Kárpátalja területén több helyen átszakította a töltést a víz. Magyarországon a levonuló ár 1919 óta másodszor okozott töltésszakadást.¹⁴ A magas vízállás kialakulásának nem voltak előre látható jelei. A Kárpátok ÉK-i részében a hőmennyiség a sokéves átlag alatt volt. Az év első két hónapját enyhe időjárás jellemezte, a csapadék eső formájában érte el a felszínt. Február 21–28. között volt jelentős havazás, de a hónap végére kialakuló hőmennyiségben tárolt vízkészlet (2,1 km³) elmaradt a sokévi átlagtól (3,7 km³).¹⁵ 1 000 m feletti magasságban átlagosan 40 cm volt a hóvastagság és 70 mm-nyi hóvízkészlet halmozódott fel (ld. 5. sz. ábra *Digitális változat*).

A 2001. március 3-án kezdődött ciklontevékenység hatására nagy mennyiségű csapadék hullott. Március 3–5. között a lehullott csapadék összegzett területi átlaga 132 mm volt, a lokális csapadékmennyiségek pedig a 250–300 mm-t is elérték (Kőrösmező [*Ясина*] 259 mm, Oroszmozokra [*Руская Мокра*] 296 mm). Az e három nap alatt lehullott csapadék területi eloszlását a 6. sz. ábra mutatja be (ld. *Digitális változat*). A hőmérséklet ebben az időszakban 10 °C fölé emelkedett és a 0 °C-os izoterma már 2 000 m felett volt. A Felső-Tisza vízgyűjtőjére hullott nagy mennyiségű csapadék és a hirtelen felmelegedés következtében kialakult olvadékvíznek csak kis hányada tározódott a talajban. A talaj telítve, a magasabb régiókban pedig fagyott volt, s a lombtalan vegetáció is a gyors lefolyást segítette el. Március 4-én hajnalban a folyókon heves áradások kezdődtek.

¹² Schweitzer, 2004

¹³ Radványzky – Izsák, 2005

¹⁴ Szlávik – Fehér, 1998; Vágás, 1982

¹⁵ Szlávik, 2003

A REMO érvényességi futtatás adatai alapján megvizsgáltam, hogy kimutatja-e az éghajlati szimuláció a fent leírt pusztító árvíz okát. (Az alkalmazott modell klíma-, nem pedig meteorológiai modell, ennél a vizsgálatnál ezt nem szabad figyelmen kívül hagyni.) Az eredmény: a vízgyűjtő területen lehullott napi csapadékmennyiségek maximuma 2001. március 3–5. között, az ÉK-Kárpátok területén figyelhető meg, a mért adatokkal egyezően, ami végül a Felső-Tisza-n kialakult természeti katasztrófához vezetett. (ld. 7. sz. ábra *Digitális változat*). A modell 10–30 mm napi csapadékmennyiséget jelzett a folyó forrásvidékére a megfigyelt három napra.

A Tisza vízgyűjtő területének hőmérsékleti viszonyai

A hőmérséklet több éghajlati tényező (párolgás, hőmennyiség) alakulását határozza meg. A vízgyűjtő terület hőmérséklete júliusban éri el a maximumát, minimuma januárban van. A havi átlagos hőmérsékletek a jövőben (2061/2090–1961/1990) az év minden hónapjában, növekedni fognak (ld. 8. sz. ábra *Digitális változat*).

A vízgyűjtő terület csapadékviszonyai

Kapott eredményeim alapján megállapítható, hogy a csapadékmennyiség változásának nagysága 2061–2090-ben, az 1961–1990-es időszakhoz viszonyítva, térben és időben különböző lesz. A modell szerint azon évek száma, amelyekben az évi csapadékmennyiség 700 mm felett van, 31,25%-kal csökken, az 550 mm-nél kevesebb évi csapadékmennyiséggel jellemzett évek száma pedig háromszorosára nő (ld. 9. sz. ábra *Digitális változat*; 1. sz. táblázat).

mm	1961–1990	2061–2090
>750	5	2
>700	11	9
<600	5	10
<550	2	6

1. sz. táblázat A minimális és maximális évi csapadékmennyiségű évek számának változása

Éves csapadéknövekedést a modell a Tisza-vízgyűjtő síksági részére (max. 6%) és az ÉK-Kárpátok területére (6–9%) prognosztizál. A legnagyobb csökkenés a jövőben az Erdélyi-medencében várható (ld. 10. sz. ábra *Digitális változat*).

Az éven belüli csapadékeloszlást tekintve, a modell február, május, június, július és augusztus hónapokra csapadékmennyiség-csökkenést jelez. Az év többi – főleg őszi – hónapjára növekedés várható. Az évi csapadékmennyiség nyár eleji első

maximuma csökken, őszi másodmaximuma pedig növekszik. A mennyiségi változások egyenletesebbé teszik a csapadék éves járását a megfigyelt szcenárió-időszakban (ld. 11. sz. ábra *Digitális változat*).

A jövőbeni csapadék szezonális eloszlásában is változás várható. Télen (DJF¹⁶) a szezonális csapadékmennyiség csökkenése figyelhető meg az Erdélyi-medencében, a csökkenés értéke 5%. A vízgyűjtő terület többi részén pedig szezonális csapadékmennyiség-növekedést jelez a modell. A legnagyobb növekedés (15–20%), az Ung- (*Уж, Uh*), a Latorca- (*Латорица, Latorica*), a Felső-Tisza (*Верхняя-Туца, Tisa-Desus*)¹⁷ és a Körösök (*Crișurilor*)¹⁸ vízgyűjtő területén várható (ld. 12. sz. ábra *Digitális változat*).

Tavasszal (MAM), a téli időszakhoz képest az Erdélyi-medencére prognosztizált csapadékmennyiség-csökkenés területe Ny és ÉNy felé növekszik. Relatív pozitív anomália figyelhető meg a Nyírség (*Cîmpia Nirului*) felett, amely nyáron is kialakul (ld. 13. sz. ábra *Digitális változat*).

A nyári időszakban (JJA), a vizsgált jövőbeni harminc évben, a kontroll-időszakhoz képest a teljes vízgyűjtő területen csak a Máramarosi-havasokban várható kb. 5–10%-os szezonális csapadékmennyiség-növekedés (ld. 14. sz. ábra *Digitális változat*). Ha a Nagy-Bihar (*Cucurbață Mare*, 1 849 m) és a Király-hegy (*Král'ova hol'a*, 1 948 m) között képzeletbeli tengelyt húzunk, akkor a tengelytől DNy-ra az őszi (SON) csapadékmennyiség-változás pozitív, ÉK-re pedig negatív. A legnagyobb pozitív változás értéke (12–15%) a Közép-Tiszán várható (ld. 15. sz. ábra *Digitális változat*).

A vízgyűjtő terület hóviszonyai

A csapadék télen hó formájában éri el a földfelszínt. A tél végi, tavasz eleji hóolvadás jelentős szerepet játszik a Tiszán és mellékfolyóin kialakuló tavaszi árhullámban. A regionális klímamodell a 157 200 km²-re télen (DJF) hőmennyiség-csökkenést jelez 2061–2090-ben, 1961–1990-hez képest. A legkisebb csökkenés a Máramarosi-havasokban várható, de a csökkenés mértéke itt is meghaladja az 50%-ot. A legnagyobb változást, 87–90%-ot, az Erdélyi-szigethegység DNy-i és a Déli-Kárpátok Ny-i előterében prognosztizál a modell (ld. 16. sz. ábra *Digitális változat*).

A vízgyűjtő terület párolgásviszonyai

Jelen tanulmányban a tényleges párolgást vizsgáltam. A párolgás függ a hőmérséklettől és a csapadékmennyiségtől, éves járása szorosan követi a hőmérséklet éves járását. A szcenárió-időszakot összevetve a kontroll-időszakkal, a párolgásnál a tavaszi hónapokban 5–6%-os pozitív éghajlatváltozási szignál figyelhető meg (ld. 17. sz. ábra

¹⁶ Hónapok kezdőbetűi.

¹⁷ Fekete-Tisza (*Чорний-Туца*), Fehér-Tisza (*Белый-Туца*), Visó (*Vișeu*), Iza (*Iza*), Batár (*Батап*), Borzsa (*Боржава*), Nagyág (*Рика*), Talabor (*Теребля*), Tarac (*Тересва*).

¹⁸ Fehér-Körös (*Crișul Alb*), Fekete-Körös (*Crișul Negru*), Sebes-Körös (*Crișul Repede*), Berettyó (*Barcău*).

Digitális változat). A nyári hónapokra a modell –20,6%-os szignált jelez (ld. 18. sz. ábra *Digitális változat*).

Lefolyásviszonyok

A REMO-modell adatai alapján az éves felszíni lefolyás az Északkeleti-Kárpátokban eléri a 450 mm-t. A lefolyás maximum-értéke a Máramarosi-havasoknak a Kárpát-medence felőli lejtőin figyelhető meg, mert itt éri el az éves csapadékmennyiség a legnagyobb értékét. A modell, a múltban megfigyelt harminc évhez képest, a jövőbeni harminc évre a Tisza vízgyűjtő síksági területén 40%-ig, az ÉK-Kárpátokban 20%-ig terjedő pozitív növekedést jelez. A vízgyűjtő többi részén, a felszíni lefolyás mennyiségének csökkenése várható: a legnagyobb az Erdélyi-medencében, ahol a modell szerint értéke eléri 40–50%-ot (ld. 19. sz. ábra *Digitális változat*). A felszíni lefolyás és a csapadékmennyiség aránya a lefolyási együttható, amelyből megtudhatjuk, hogy a lehullott csapadék hány százaléka folyik el az alacsonyabb felszínnek felé. A lefolyási együttható klímaváltozás-szignáljának tér- és mennyiségbeli eloszlása szoros kapcsolatot mutat a felszíni lefolyás tér- és mennyiségbeli változásával (ld. 20. sz. ábra *Digitális változat*).

Összegzés

A XXI. század egyik legnagyobb kihívását a Kárpát-medencében az éghajlatváltozás jelenti. Nováky Béla ajánlásként fogalmazta meg a magyarországi folyók össz-vízgyűjtő területeire éghajlati scénáriók készítését.¹⁹ A kutatás során elért eredmények ismeretében lehetőség nyílik a tudatos vízgazdálkodási tervezésre a Tisza vízgyűjtőjén.

A klíma folyamatos változása következtében napjainkban egy felmelegedési időszaknak vagyunk a tanúi. Ennek következtében az éghajlati tényezők várható változásának nagysága térben és időben különböző.

Az átlagos havi hőmérsékletek 2061–2090 között a kontroll-időszakhoz képest növekedni fognak, ami befolyásolja a vízkörzést. A folyó vízgyűjtő területén csökken az átlagos évi csapadékmennyiség. A legnagyobb csökkenés az Erdélyi-medencében várható. Az évi csapadékmennyiség növekedését a magyarországi területekre és a forrásvidékre prognosztizálja a modell. A havi csapadékmennyiség-különbségek kiegyenlítődnek. Csökkenni fog a nyár eleji első csapadékmáximo-kor lehulló csapadék abszolút mennyisége. Ősszel a mediterrán ciklonok hatására a másodmáximo-kor lehulló csapadékmennyiség pedig növekszik majd. A szezonális csapadékmennyiség térbeli eloszlásában is jelentős változások várhatók. Télen nő majd a csapadékmennyiség az Erdélyi-szigethegységtől Ny-ra, nyáron pedig csökkenés várható a teljes vízgyűjtőn. Télen és tavasz elején magas vízállás kialakulását eredményezheti a növekvő téli –

¹⁹ Nováky, 2002

eső formájában lehulló – csapadékmennyiség a Felső-Tisza, a Szamos,²⁰ a Körösök és a Bodrog vízgyűjtő területén.²¹ Ha a csapadék fagyott talajra hull, akkor a talaj nem tudja késleltetni a lefolyás időtartamát, így csökken a víz összegyülekezési ideje. A hőmennyiség össz-vízgyűjtői csökkenésének következtében az éves vízhozam első maximuma a Tiszán időben eltolódik.

A havi párolgás klímaváltozás-szignálja a jövőben tavasszal pozitív, júniustól októberig negatív értékű lesz. A csökkenő nyári csapadékmennyiség következtében a valós párolgás mennyisége is csökkeni fog, de a növekvő hőmérsékletváltozás hatására a potenciális párolgás értéke növekszik. Ennek következtében, a vízgyűjtő terület állóvizeiből még több víz fog elpárologni, ami alacsony vízállást eredményez majd a tavakban és a víztározókban.

A felszíni lefolyás nagysága erősen függ a csapadéktól. A vizsgált területen, ahol a modell pozitív évi csapadékmennyiség-változást prognosztizál, ott a lefolyásmennyiség növekedni fog. A lefolyási tényező klímaváltozás-szignáljának térbeli eloszlása hasonló a felszíni lefolyás klímaváltozás-szignáljának térbeli eloszlásához. Pozitív változás az ÉK-Kárpátokban, a Közép- és Alsó-Tisza vidékén várható, amit a területre jelzett pozitív évi csapadékmennyiség-növekedés magyaráz.

Bízom abban, hogy eredményeim hozzájárulnak a XXI. század egyik legnagyobb kihívásával, az éghajlatváltozással kapcsolatos legjobb döntések meghozatalához a Tisza vízgyűjtő területén.

Felhasznált irodalom

- ALFÖLDI László — SCHWEITZER Ferenc 2003: *A Tisza vízrendszerének földrajzi és hidrológiai jellemzése*. In.: *A Tisza vízrendszere* (I. kötet). Szerkesztette: TEPLÁN István. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ, 41-51.
- ANDÓ Mihály 2002: *A Tisza vízrendszer hidrológiája*. Szeged: SZTE Természeti Földrajzi Tanszék
- BARTHOLY Judit — MIKA János 1998: *Éghajlatelőrejelzés, bizonyosságok, kételyek*. Budapest: Meteorológiai Tudományos Napok 97. Az éghajlatváltozás és következményei. OMSZ. 19-32.

²⁰ Nagy-Szamos (*Someșul Mare*), Kis-Szamos (*Someșul Mic*), Almás (*Almaș*), Lápos (*Lăpuș*), Egres (*Agrijul*).

²¹ Tapoly (*Topl' a*), Ondava (*Ondava*), Laborc (*Laborec*), Ung (*Уж, Uh*), Latorca (*Латорца, Latorica*).

- DOMONKOS, Péter — TAR, Károly 2003: *Long-term changes in observed temperature and precipitation series 1901-1998 from Hungary and their relations to larger scale changes. Theor. Appl. Climatol.* 75. 131-147.
- DÖVÉNYI Zoltán 2005: *Az árvizek település- és településhálózat formáló hatása a Felső-Tisza-vidéken. Földrajzi Értesítő,* LIV. évf., 1-2. sz. 85-109.
- GÁLOS, Borbála — LORENZ, Philip — JACOB, Daniela: *Dramatic increase in dry events in Hungary possible? (in prep.)*
- GAUZER Balázs — BARTHA Péter 1999: *Az 1970. és 1998. évi felső-tiszai árhullámok összehasonlítása, árvízi szimulációs vizsgálatok. Vízügyi Közlemények,* LXXXI. évf., 3. 354-387.
- HAGEMANN, Stefan — DÜMENIL, Lydia 1998: *A parameterization of the lateral waterflow for the global scale. Climate Dynamic,* 14 (1) 17-31.
- HAGEMANN, Stefan 1998: *Entwicklung einer Parametrisierung des lateralan Abflusses für Landflächen auf der globalen Skala. Dissertation.*
- HAJÓSY Ferenc 1954: *Adatok a Tisza vízgyűjtőjének csapadékviszonyaihoz.* Budapest: Akadémiai Kiadó
- ILLÉS Lajos — KONECSNY Károly 2000: *Az erdő hidrológiai hatása az árvizek kialakulására a Felső-Tisza vízgyűjtőjében. Vízügyi Közlemények,* LXXXII. évf., 2. 167-197.
- JACOB, Daniela 2001: *A note to the simulation of the annual and inter-annual variability of the water budget over the Baltic Sea drainage basin. Meteorology and Atmospheric Physics,* 77. 61-73.
- KONECSNY Károly 2002: *A Felső-Tisza-vidék időjárási és vízjárési viszonyainak változása a XX. században. In: A Nyírség és a Felső-Tisza-vidék története földrajza. Szerkesztette: Frisnyák Sándor. Nyíregyháza* 41-49.
- LÁSZLÓFFY-BÖHM Waldemár (1932): *A Tiszavölgy, Vízrajzi leírás és a vízmunkálatok ismertetése. Különnyomat a Vízügyi Közlemények júliusi és decemberi számából. Budapest: Kir. Magy. Egyetemi Nyomda*
- LÁSZLÓFFY Waldemár 1982: *A Tisza. Budapest: Akadémiai Kiadó*

- LATIF, Mojib — ROECKNER, Erich — BOTZET, Michael — ESCH, Monika — HAAK, Helmut — HAGEMANN, Stefan — JUNGCLAUS, Johann — LEGUTKE, Stefanie — MARSLAND, Simon — MIKOLAJEWICZ, Uwe 2003: *Reconstructing, Monitoring, and Predicting Decadal-Scale Changes in the North Atlantic Thermohaline Circulation with Sea Surface Temperature*. *Journal Climate*, 17. 1605-1613.
- NOVÁKY Béla 2000: *Az éghajlatváltozás vízgazdálkodási hatásai*. *Vízügyi Közlemények*, LXXXII. évf., 3-4. 418-448.
- NOVÁKY Béla 2003: *Éghajlat és víz: bizonyosságok és bizonytalanságok*. *Vízügyi Közlemények*, LXXXV. évf., 4. 536-546.
- RADVÁNSZKY Bertalan – Izsák T. (2006): *Az Ős-Tisza hordalékkúpja a Huszti-kapu előterében*. *Acta Beregsasiensis*, V. évf., 2. 135-149.
- SCHWEITZER Ferenc 2001a: *A magyarországi folyószabályozások geomorfológiai vonatkozásai. Folyóink hullámtereinek fejlődése, kapcsolatuk az árvizekkel és az árvízvédelmi töltésekkel*. *Földrajzi Értesítő*, 50 (1-4). 9-31.
- SCHWEITZER Ferenc 2001b: *Gátépítés vagy hullámtér bővítés*. In: *Társadalom és Környezet*. Eger–Debrecen. 95–103.
- SCHWEITZER Ferenc 2004: *On the possibility of cyclic recurrence of ice ages during the Neogen*. *Földrajzi Értesítő*, 53 (1–2). 5–11.
- SOMOGYI Sándor 2003: *A Tisza vízgyűjtőjének földrajzi helyzete*. In.: *A Tisza vízrendszere* (I. kötet). Szerkesztette: Teplán István. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ. 17-27.
- SZALAI Sándor 2003: *A folyó vízgyűjtőjének éghajlati viszonyai*. In.: *A Tisza vízrendszere* (I. kötet). Szerkesztette: TEPLÁN István. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ. 53-66.
- SZINELL, Csaba — BUSSAY, Attila — SZENTIMREY, Tamás 1998: *Drought tendencies in Hungary*. *Int. J. Climatol* 18. 1479-1491.
- SZLÁVIK Lajos — FEJÉR, László 1998: *Töltésszakadások a Felső-Tiszán 1947 szilveszterén*. *Vízügyi Közlemények*, LXXX. évf., 2. 286-318.

- SZLÁVIK Lajos 2003a: *A 2001. évi Felső-Tiszaí árvizek kialakulása és hidrológiai sajátosságai. Vízügyi Közlemények, LXXXV. évf., 3. 12-34.*
- SZLÁVIK, Lajos 2003b: *Az ezredforduló árvizeinek és belvizeinek hidrológiai jellemzése. Vízügyi Közlemények, LXXXV. évf., 4. 545-569.*
- VÁGÁS, István 1982: *A Tisza árvizei.* Budapest: VÍZDOK
- VÁGÁS, István 2001: *Az ezredforduló árhullámai a Tiszán.* Magyar Tudomány, 2001/08.

Internetes források

<http://www.mpimet.mpg.de/en/wissenschaft/modelle/model-distribution.html>
<http://www.mpimet.mpg.de/en/wissenschaft/ueberblick/atmosphaere-im-erdsystem/regionale-klimamodellierung/the-remo-model/the-regional-model-remo.html>
<http://www.mpimet.mpg.de/en/wissenschaft/ueberblick/atmosphaere-im-erdsystem/regionale-klimamodellierung/the-remo-model/remo-model-characteristics.html>
<http://www.grida.no/climate/ipcc/emission/089.htm>
<http://www.ipcc.ch/>
<http://www.ipcc.ch/graphics/index.htm>
<http://www.ipcc.ch/ipccreports/index.htm>
<http://www.clavier-eu.org/>
<http://www.vahava.hu/kutatasieredmenyek.html>
<http://ensembles-eu.metoffice.com/>

A székely tízesek tájrehabilitációs és tájhasznosítási kérdésének időszerűsége

Bevezetés

Ha Székelyföldön, a Csíki-, a Gyergyói-havasok, ill. a Hargita lealacsonyodó vonulatainál húzódó településeken vagy éppen a Sóvidéken járunk, gyakran találkozunk a *tízes* kifejezéssel. A belterületi objektumokat, folyamatokat, jelenségeket jelölő köznévi lexéma a székely nyelvjárásban falurészt jelent. Ez a településtörténeti és tájföldrajzi fogalom a székely társadalomszervezés legkisebb egysége, Árpád-kori társadalmunk tízes és százas egységekbe való rendeződésének sok változáson átment, napjainkig fennmaradt területi megjelenítése.

Egy tágabb kutatás részét képező székelyföldi kultúrtáj-vizsgálat (a kialakulást befolyásoló természeti és társadalmi tényezők, sajátos arculat, megőrző és fenntartó elemek, szerkezetet biztosító folyamatok számbavétele) eredménye tudatosíthatja Székelyföld történetiségét, a tízesekhez kötődő életmódbeli hagyatékok társadalmi, szocializációs szerepének fontosságát. A tízesek társadalmi tökét jelenthetnek Székelyföld számára.¹ E tekintetben nemcsak a történelem, a helytörténet, tágabban a nemzeti önismeret gazdagodhat, hanem lehetőség nyílik arra is, hogy a földrajz a résztudományaival együtt helyet kapjon a tájvédelemben, a tájtervezésben, a tájhasznosításban és a településfejlesztési munkában. A stratégiák, valamint a tervdokumentációk korát élve ugyanis az egyre komplexebbé váló témák és az egyre szerteágazóbb beavatkozási területek megkövetelik az átfogó eljárásokat.² A helyzetbemutató, célokat kijelölő és felelősséget vállaló elemzések teszik lehetővé ugyanis az erőforrások fenntartható kiaknázását.

Kutatásom célja rávilágítani egyrészt arra, hogy az eddig elhanyagolt tízesek társadalmi, politikai és nem utolsósorban tájrehabilitációs vonatkozásai időszerűek, másrészt, hogy a társadalmi-gazdasági szerkezet normavilágában sűrűsödő feszültség kezelésekor a lokalitás értékeinek fontosságára, az egyedi vonzerők halmazára és végül a térség imázsának erősítésére felhívjam a figyelmet.

¹ Ex verbis: Hajnal, 2008

² Gyuricza, 2008

A tájkaraktert meghatározó történeti és településmorfológiai sajátosságok

Székelyföld tájértékelése nem értelmezhető a történeti funkció vizsgálata nélkül. A forrás értékű, okleveles történeti adatok hiányában azonban a gyepűrendszer kialakításához kapcsolódó tízesek létrejöttének kérdésére nehéz egyértelmű választ adni, nehéz pontosan rekonstruálni azt a sajátos településszerkezetet, amit az Árpád-kor haditechnikája megkövetelt a letelepítéskor. Nem véletlen, hogy a múlt századtól napjainkig a történeti, néprajzi kutatók is csak említést tesznek erről a székelység kapcsán.³ A feledésbe merülés veszélyét, a tízesekhez kapcsolódó ismeretek feltárásának és az ok-okozati összefüggések megértésének fontosságát azonban mindenképpen érezniük kellett a kutatóknak. A rendelkezésre álló szakirodalom, a térképek, valamint a kvalitatív és kvantitatív adatgyűjtő módszerek segítségével végzett empirikus kutatás eredményei azt bizonyítják, hogy a tízesek meghatározták a tájgenezis döntő fázisait és a mai napig rányomják bélyegüket a táj alapszerkezetére.

Ismert, hogy a Kárpát-medencébe érkezett magyarok az elfoglalt területek természetes határait alapozva teremtették meg a gyepük és gyepűelvék védőrendszerét. A természetes védvonalat (gyepűelve) az áthatolhatatlan erdőségek, mocsaras területek alkották; a sebezhetőbb pontok (gyepű, gyepűkapuk) védelmét pedig a végekre telepített, katonáskodásra termett székelyek látták el.

A szervezeten letelepített székelyek előbb a nyugati határszakaszon, Göcsej és Őrvidék (a Rába felső folyása és Muravidék) területén láttak el határvédő funkciót. Két másik csoportjuk pedig D-en a Dráva–Száva vonalát, É-on a Mosoni-kaput védte.⁴ A XI. században, a keleti nomád népek (kunok, besenyők) egyre gyakoribb támadásai miatt a székelyeket áttelepítették a történelmi értelemben vett Erdély Ny-i kapujához (ld. 1. sz. ábra), majd később Dél-Erdélybe, a D-i határszakasz védelmére. Végül letelepülési területüket, a mai Székelyföldet 1224-ben érték el.⁵

Feltételezések szerint a letelepedés – a török népekéhez hasonlóan – a legkisebb hadi egységgel, a tízessel kezdődött, amely vérségi kapcsolaton alapult, tíz család összetelepülése révén. Az ország védelméért tett dicséretes szolgálatért királyi kegyelemben részesültek, privilégiumokat kaptak.⁶ Kiváltságukat nem adományozás útján kapták – mint az erdélyi szászok –, hanem a településkori ösfoglalás jogán és állandó katonai szolgálataik fejében. A letelepedés ezért történhetett vérségi, azaz törzsi közösség szerint, ezért lehetett szabad tulajdonosa az elfoglalt területnek, így hozhatott létre önszabályzó rendet (közösségi életforma, az erőforrásokhoz való hozzáférhetőség

³ Orbán, 1868–1871; Egyed, 2006; Endes, 1938; Milleker, 1939; Imreh, 1973, 1983; Vámszer, 1977; Zayzon, 1997; Vofkori, 2004

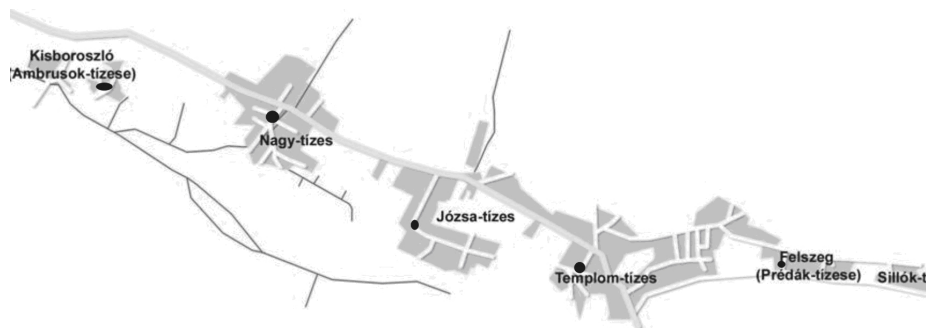
⁴ Fodor, 1936

⁵ Kánya, 2003

⁶ László – László, 2005

A vízfolyások által létrehozott völgytalpi szélesedésekbe, a medencék peremére, a medencék alluviális síkságaira való visszahúzódásuk csak később és szintén szakaszonként, lépcsőzetesen – elsősorban a békésebb időszakokban – következhetett be, amikor a demográfiai növekedés következtében megnőtt az igény a kedvezőbb életfeltételeket nyújtó természeti környezet iránt. Az idők folyamán a medencékben lévő erdőket fokozatosan kiirtották, a mocsarak vizét lecsapolták, s bevezették a folyók medrébe, így lassanként kiszáritották a területeket. Ezek a simább, tágasabb térségek alkalmasabbak voltak az intenzívebb földművelésre, mint a lejtős területek.

A kedvező természeti adottságok (jó minőségű szántóterület, bővizű patakok) tették lehetővé, hogy a tízesek részlegesen vagy teljesen egybeforjjanak. Mára már kisebb hányaduk emlékeztet eredeti állapotukra. A konzerválódás tipikus példájaként említhetjük Csíkmindszent (Sillók-, Prédák-, Templom-, Józsa-, Nagy-, Ambrus-, Hosszúaszó-tízes) tízeseit, amelyek tájféldrajzi kultúreliktumnak is tekinthetők (ld. 2. sz. ábra). A különálló tízes egy sajátos társadalomszervezési egység területi megjelenése, lényegesen több mint a tanya, nemcsak térbeli kiterjedése, hanem szervezettsége révén is.⁸ Tanulmányozásuk nagymértékben segít bennünket a székelyföldi tájszerkezet kialakulásának megértésében.

2. sz. ábra. Csíkmindszent tízesei

(Forrás: Hargita – Képes megyeatlász, 2005 alapján szerk. Ambrus, 2008)

A tízesek egymástól 100–500 m távolságra helyezkednek el, ma 20–80 házat, családot tömörítenek. Ezért a tájképi szétszórtságért szokták tréfásan mondani: „imitt – amott Mind szent”. Minden tízes néhány utcából áll. A hét tízesből négy (Sillók-, Prédák-, Templom- és Józsa-tízes) összenövése következett be (ld. 2. sz. ábra). A legelszigeteltebb tízes – Hosszúaszó – a kedvezőtlen természeti adottságok (a szántóföld rossz minősége, korlátozott kiterjedése) miatt fokozatosan elszorvadt. A ma épülő házak új típusú telep megjelenését eredményezik, amely településszerkezetileg és funkcionálisát tekintve

⁸ Ambrus, 2006

is teljesen más lesz, mint a régi falutízes. Ezek már vadhajítások a tájban. A legfrissebb divatirányzatú lila, narancssárga, rózsaszín vagy piros „kacsacsőrű” épületek eltérnek a tradicionális, tájba illő, kiérlelt és letisztult épületállomány stílusától, ugyanakkor téves modellt adnak, ami a modernséget és az újról alkotott képet illeti.

Míg a kedvezőtlen természeti feltételek (folyóvíz-, szántóföld-hiány, földrajzi elszigeteltség) a falutízeseknek csak lassú gyarapodását, kezdetlegesebb stádiumban való konzerválását, adott esetben egyes falurészek elnéptelenedését, elsorvadását és eltűnését idézték elő, addig a kedvező feltételek (jó minőségű szántóterület, bővizű patakok melletti fekvés) térbeli növekedést, terjeszkedést, összenövést eredményeztek (ld. 3. sz. ábra). Endes Miklós a településtörténeti fejlődés e sajátos mozzanatát a következőképpen összegzi: „A tízesekből lettek később a falvak, s a tízesek ezek tízesei lettek...”⁹

3. sz. ábra. Csíkszentmárton tízesei
(Forrás: Hargita – Képes megyeatlasz, 2005 alapján szerk. Ambrus, 2008)

A tízeseknek idővel sajátos megnevezési formái – szeg, szer – is kialakultak, amelyek a kezdeti tízesből létrejött falurészre vonatkoznak és az illető település térbeli viszonyait tükrözik: az alszeg alsó tízest, középszeg a falu közepét, és felszeg a felső tízest. A Kászonokban a tízes, Csíkszatószezen pedig a szeg magában a falunévben szerepel. Gyakori a területi nemzetségről (Cigóniaszer), a vezető családokról (Ambrusok-szere,

Sándor-szer), gúnynévről (Gyehenna-, Izraeliták-szere), mesterségekről (Bíró-szer, Kovácsok-szere), testi, lelki tulajdonságokról (Sánta-szer, Szőke-szer), táji adottságokról (Tószér) kapott vagy a humoros (Poklonfalva, Bolhaszer) elnevezés. Előfordul arab, ill. római számokkal való jelölés, valamint ma már érthetetlen, homályos eredetű falunév is (Csáburd).

Székely tízesek a mentális térképek tükrében

Az empirikus kutatás keretében végzett mentális térképezés eredményei és az ehhez kapcsolódó, kiegészítő kérdésekre kapott válaszok ennek a kultúrtájnak az individuumát igazolják; dokumentálják, hogy a tízesek ma is létező közösségi entitások, a falvak belső működését, szerkezetét, alakját ma is meghatározó egységei.

Az eljárás azokat a kognitív és szellemi képességeket fogja át, amelyek lehetővé teszik, hogy a térbeli környezetről információkat gyűjtsünk, továbbá azt, hogy a térbeli magatartás kialakulásához vezető folyamatokat vizsgáljuk.¹⁰ A vizsgálat alapja a véletlen kezdőpontú, rétegzett, szisztematikus (randomizált) kérdőíves felmérés volt. Az alapsokaságból kiválasztott mintából (365) 290-en töltötték ki kérdőívet, közülük 215-en készítettek értékelhető mentális térképet. A nem értékelhető mentális térképek kategóriájába a rajzi kezdeményezések és az érintetlen lapok kerültek (26,9%).

A mentális térképezéshez kapcsolódó feladatsor két részből tevődött össze: tényleges térképezés, valamint kiegészítő kérdések. A tényleges térképezés esetében a megkérdezetteknek egy-egy üres A/4-es lapra falujuk térképét kellett lerajzolniuk, emlékezetből – kulcsinger-vezérelt felidézéssel (irányított felidezés) –, mindenféle segédeszköz használata nélkül, megadott idő (8 perc) alatt. A kiegészítő kérdések tartalmi vonatkozásokra irányultak, s a településmorfológiájában rejlő értékek tudatosságának felderítését, a tudati elemek összegyűjtését segítették.

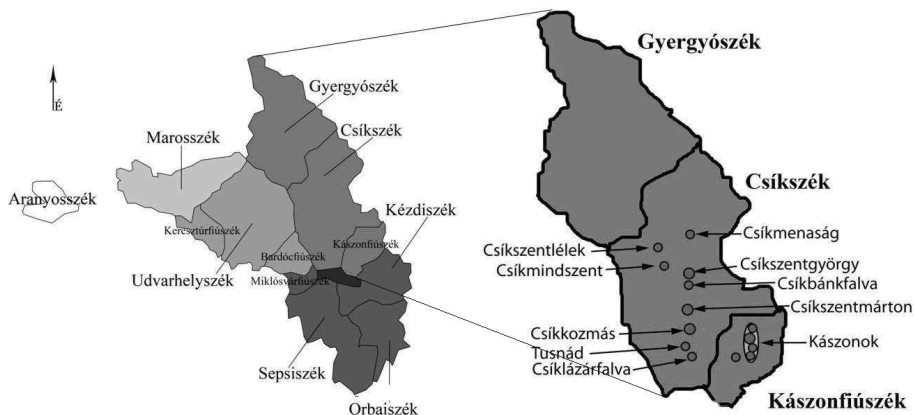
A felmérés hipotézise: a lakosság pontos helyismerettel rendelkezik, ismeri a tízesek földrajzi helyzetét, meg is tudja azokat nevezni, eligazodik a naponta használt összekötő utak sokaságában, őrzi a századokat átélő, otthonteremtő kultúra régi formáit, hagyományait; de nem tudatosult az a tény, hogy a ma is létező, számos objektum, szokásrend, ill. életmódban kifejeződő hagyaték e történelmi örökséghez kapcsolódik, hogy ez az átörökített kulturális tulajdon társadalmi tőkét jelenthet, amely a lokalitás értékeinek erősítését szolgálhatja.

A térre vonatkozó információk (elhelyezés, alak, arány) feldolgozását alapvetően fejben, azaz a mentális térképek egybevetésével, a hagyományos statisztikai eljárásokkal feldolgozható adatok kezelését pedig a SPSS 7.5 for win számítógépes szoftvercsomag segítségével végeztük. Az analitikus adatok térképi megjelenítése nem

¹⁰ Cséfalvy, 1989; Lakotár, 2004; Gál, 2006

programcsomaggal történt, mert rugalmatlan a szerkesztésben, legalábbis ahhoz képest, amit jelen esetben a mentális térképek adatainak feldolgozása megkövetelne.

IMREH I. (1973) hangsúlyozza, hogy a tízes-szervezet a legerőteljesebben Csík- és Kászonfiúszéken bontakozott ki, és itt is maradt fenn leginkább, mint tájkaraktert meghatározó fontos elem. Éppen ezért készült a felmérés Csík- és Kászonszék tíz falujának lakosai körében (ld. 4. sz. ábra).

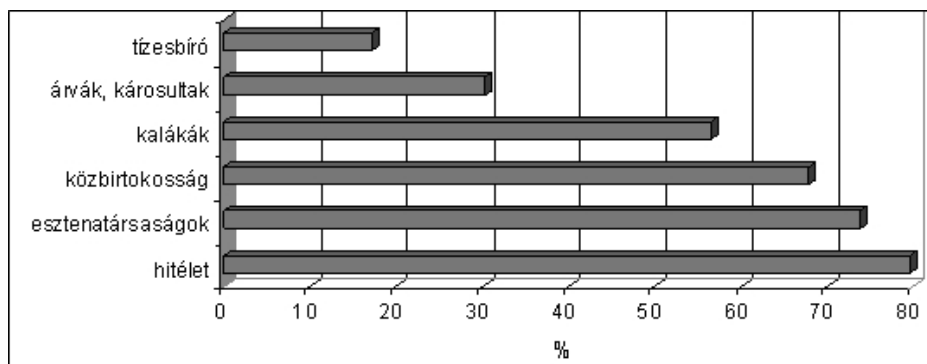

4. sz. ábra A székely székek és a vizsgált települések földrajzi helyzete
(Forrás: Kánya, 2003 alapján szerk. Ambrus, 2007)

A tízeseket azonban itt is változó mennyiségben és minőségben, sokszor csak töredékesen olvashatjuk ki a tájból, de azok a reliktumok, ill. az a helynévanyag, amelyet a lakosság nemzedékeken keresztül átörökölt, a települések múltjának szerepét magyarázzák. Ugyanakkor olyan normatív erőt jelentenek, amelyek a székely társadalom fennmaradását biztosították. A népeletnek pedig olyan kibontakozási keretet nyújtottak, amelyben kialakultak és megszilárdultak, s amelyhez napjainkig is kötődik egy bizonyos népi kultúra, íratlan „törvény”. A modernizáció megkésettisége, a paraszti tájhasználat konzerválódása máig élte a történeti kultúrtáj elemeit.

• Kiemelt szerepet kapnak a szakrális emlékek szimbólumainak megjelenítései – keresztek, csengettyűk, faharanglábak – amelyek a valóságnak megfelelően többnyire a tizedes bejáratánál vagy a központjában, valamint utcaelágazásoknál tűnnek fel (ld. 5–6. sz. ábra). A rajzokon összesen 741 szakrális emlék számlálható meg. A kiegészítő, ellenőrző kérdésre kapott válaszokból kiderül, hogy milyen fontos szerepet játszanak tudatukban a vallási üzeneteket hordozó tereptárgyak. A megkérdezettek 34%-a véli úgy, hogy a keresztek a hitélet gyakorlását, 43%-a, hogy a térbirtoklást jelképezik.

• A helyi lakosság az önszerveződés tudati elemeit, életmódbeli hagyományait, szokásrendjét – amelyek tulajdonképpen biztosították a mindenkorai közösségi élet működését, az erőforrásokhoz való hozzáférhetőség szabályait, a hitélet, az egyházközségek megszervezését és a közteherviselést – ma is ott hordozza mentalitásában.

7. sz. ábra A településszerkezetből adódó életmódbeli hagyományok és szokásrendek tudati elemeinek tartalma (Forrás: A mentális térképekhez kapcsolódó kiegészítő kérdések alapján szerk. Ambrus, 2007)

A mentális térképezéshez kapcsolódó kiegészítő kérdésekre adott válaszok azt igazolják, hogy a tizedes gazdasági szerepe elsősorban az állattenyésztés terén maradt fenn. Az összesített válaszok szerint a megkérdezettek abszolút többsége (73,8 %-a) állítja, hogy az esztena-társaságokat (a juhtartás közösségi irányítása, szervezése) tizedesek szerint szervezik (ld. 7. sz. ábra). A hitélet és a közbirtokosságok tizedesek szerinti megszervezése is nagy jelentőséggel bír a válaszadók körében (79,6%, ill. 67,9%). Még mindig él az a hagyomány, hogy főként a mezőgazdasági és az építkezési munkákat kalákában végzik (segítségmunka, amely alapvetően az egyén és a közösség között létrejövő kapcsolatok szabályozására szolgál), az árvákat, károsultakat tizedesek szerint segítik. A válaszok arányából (a kalákák 56,5%-os, az árvák, károsultak 30,3%-os említettségével) kitűnik azonban, hogy ezek az örökségek, íratlan törvények csorbulnak a leginkább. Szembeötlő, hogy viszonylag kevesen állítják, hogy a tizesbíró intézményét

visszaállították (a felmérésben részt vettek 17,2%-a). Ez az eredmény abból adódik, hogy a vizsgált települések közül – a rendszerváltás óta – csak Csíkszentgyörgyön működik újra ez a rendszer.

A turizmusra vonatkozó szubjektív-tudati értékelések eredményei

A mentális térképészek bölcsessége szerint minden kiejtett és leírt szó saját ellentétét hívja elő.¹² Ennek analógiájára a résztvevőknek a népességi és környezeti helyzetet minősítő, valamint a turizmussal kapcsolatos, ellentétes jelentésű fogalompárokból álló táblázatot kellett kitölteniük, saját megítélésük, sztereotípiájuk alapján. Az ellentétpárok között négy fokozatú mérési skálán (érzékeltetve, hogy a világ nem fehér-fekete, az értékítéletnek árnyalata lehet) döntötték el, hogy a térbeli környezetükre melyik állítás illik jobban. (Megjegyzés: első megközelítésben 28 fogalompár gyűlt össze, de a tereptanulmány alkalmával végzett interjúk tapasztalatai alapján ez egy 12 fogalompárból álló standard listára szűkült.)

A sugallni vágyott kép realitására utal a szemantikus differenciálás során „előcsalogatott” sztereotípiák negatív, valamint pozitív képe (ld. 1. sz. táblázat). A megkérdezettek válaszai azt mutatják, hogy a természetes szaporulattal kapcsolatos sztereotípiák negatívak. A születések számát jellemzően, ill. nagyon jellemzően alacsonynak (a válaszadók 90,7%-a), a halálozások számát pedig magasnak (a megkérdezettek 85,8%-a) tartják.

A lakosság anyagi helyzetére vonatkozó válaszok meglepőek; majdnem ugyanannyian állították, hogy szegények (56,2%), mint ahányan hogy gazdagok (43,8%). Az általános kérdések közül azonban, hogy „Mennyi a család átlagos havi nettó jövedelme?” az előbbi igazolja. A megkérdezettek 43,4%-ának 500–1 000 RON (40–80 ezer Ft), 21%-ának 1 000–2 000 RON és csak 1%-uknak 4 000–5 000 RON a család összjövedelme. Megoszanak a vélemények arról is, hogy a fiatalok hol keresnek munkát: 48,6% véli úgy, hogy a környéken, 51,4%, hogy külföldön. Rendkívül magas azoknak a száma (91%), akik a mezőgazdaságban dolgozók arányát hangsúlyozzák.

A környezet minősítése sem egyértelműen pozitív (ld. 1. sz. táblázat). Még sok a tennivaló a köztisztaság érdekében, viszont csendes, meghitt környezet él a tudatukban (a válaszadók 89,3%-a). Ezt az állapotot „féltek” azok a megkérdezettek (20%-uk), akiknek negatív az előítéletük (tapasztalatuk) a turistaforgalommal kapcsolatban, továbbá, akik a környezetszennyezés fokozódására (a megkérdezettek 24,1%-a), valamint a természeti értékek veszélyeztetettségére (20,3%) gondolnak.

A turizmus szerveztségére vonatkozó válaszok is a negatív ítéletek világába vezetnek a megkérdezetteket (ld. 1. sz. táblázat): a válaszadók 87,6%-a szerint a turizmus szervezetlen, 85,2%-uk szerint a programok szerények. Ami az érkező turisták származását illeti, a válaszadók 88,6%-a Magyarországot sorolja az első helyre.

¹² Cséfalvy, 1990

helyen kerül említésre. Ebből a turizmus társadalmi és közösségi előnyeinek észlelésére lehet következtetni. Van, aki a turizmus negatív hatásait, pl. a környezetszennyezést is észleli.

Vidékfejlesztés	1	Hírnév	8
Munkalehetőség	2	Mozgalmasság	9
Bevétel	3	Hétköznapi ünnepélyessége	10
Befektetés	4	Környezetszennyezés	11
Kapcsolatteremtés	5	Információszerzés	12
Nevezetességek bemutatása	6	Összetartás	13
Programszervezés	7	Gasztronómiai különlegesség	14

2. sz. táblázat A helyi lakosság első gondolatai a falusi turizmusról
(Forrás: a kérdőíves felmérés alapján szerk. Ambrus, 2007)

A kínálati halmaz egyik összetevője maga a vonzerő, azaz valójában a nevezetesség.¹³ Ha a tudatban területileg differenciáltan helyezkednek el és változatosak ezek a nevezetességek, akkor annak a térségnek jó esélye van arra, hogy az oda érkező turisták hosszabb időt töltsenek el, ezzel növelve a meglátogatott hely turisztikai bevételét.¹⁴ Ezt erősíti a felmérés azon része, amelyben a válaszadók felsorolták azokat az értékeket, amelyeket leginkább megmutatnának az oda érkező turistáknak. Célszerű volt az említett értékeket természeti és ember alkotta kategóriába besorolni. A megkérdezettek összesen 49 turisztikai nevezetességet említettek, amelyek közül 30 természeti, 19 pedig ember alkotta érték (ld. 3. sz. táblázat). A nevezetességek között első helyen a szakrális emlékek fontos jelképei, a templomok, ill. a kápolnák állnak, de maga a táj is, mint komplex turisztikai vonzerő, előkelő helyen szerepel. Nem meglepő a borvízforrásokra való gyakori utalás (összesen 21 borvízforrást és 5 népi fürdőt neveznek meg), hiszen a posztvulkáni tevékenység során felszínre törő, különböző vegyi összetételű ásványvizek, mofetták jellegzetes tájpotenciál-formáló tényezők. E természeti adottságok újraértékesítésével az egészségturizmus kibontakozása várható.

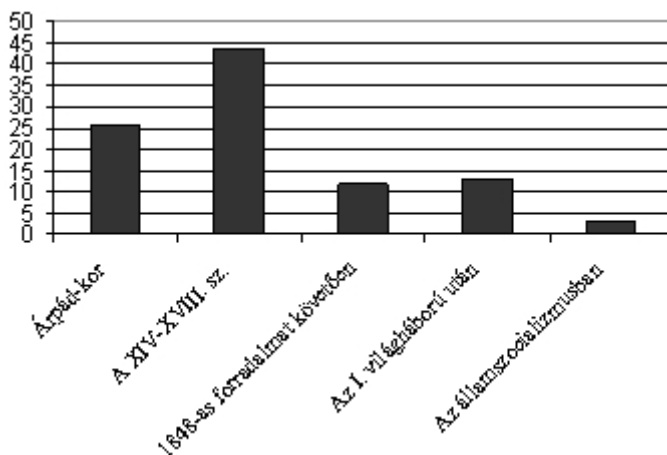
¹³ Aubert, 2001

¹⁴ Michalkó, 1998

	Sorrend	Nevezetesség	Említés %
Természeti értékek	1	Szép táj	14
	2–22	Borvízforrás	14
	23	Szent Anna-tó	6
	24–25	Büdös barlang/gödör (mofetta)	5
	26–29	Természetvédelmi terület	2,3
	30	Mohos	1
Társadalmi értékek	31	Templom, kápolna	26
	32–36	Népi fürdő	9
	37	Lakóház	8
	38–40	Emlékház	6
	41	Borvízmúzeum	3,1
	42	Hagyományok	3
	43–45	Vár	1
	46	A falu	0,7
	47	Csíksomlyó	0,5
	48	Állatkert	0,4
	49	Gazdasági épület	0,4

3. sz. táblázat A legismertebb turisztikai nevezetességek a megkérdezettek körében
(Forrás: a kérdőíves felmérés alapján szerk. Ambrus, 2007)

Összegezve elmondható, hogy a táblázat jól jellemzi a turisztikai nevezetességek sokféleségét és területi differenciáltságát. Jól kirajzolódnak – az említett turisztikai ágazatokon kívül – a vallási turizmus (Csíksomlyó), az ökoturizmus (természetvédelmi területek), az ismeretszerző (emlékház, múzeum), valamint az örökségturizmus (vár, hagyományok) lehetőségei is. A vizsgált terület tehát változatos turisztikai kínálatot nyújt a látogatóknak, azonban a megkérdezetteknek csak 0,7%-a mutatná meg a falut mint térspecifikus turisztikai terméket. A hagyományok feltüntetésén kívül egyetlen egy válaszban sem említik meg a tízesekhez kapcsolódó turisztikai vonzerőket (hadi utak, a tízesek központjai, közös kutak, a térbirtoklást igazoló szakrális emlékek: keresztek, csengettyűk, haranglábak, esztenák stb.). Hipotézisem ezen a ponton igazolódott: nem eléggé tudatosult a helyi lakosság körében, hogy olyan ősi kultúrát őriznek, amely az Árpád-kori településrend kialakulásához kötődik. Negatív képet mutat ugyanis a kiegészítő kérdések azon pontja is, amely azt firtatja, melyik korhoz kötődik a falutízesek kialakulása? A megkérdezettek 28,6%-a tartja a letelepedéshez kapcsolódó örökségnek (ld. 8. sz. ábra).

8. sz. ábra Mely korhoz kötődik a falutízesek kialakulása?
(Forrás: A mentális térképekhez kapcsolódó kiegészítő kérdések alapján szerk. Ambrus, 2007)

Összegzés

Az alkalmazott kutatás eredményei alapján megállapítható, hogy a közelmúlt és a jelen őrzi és tárolja a századokat átélő otthonteremtő kultúra régi formáit, módozatait, hogy a Kárpát-medencének olyan településszerkezeti specifikumáról (szeres, tízes) van szó, amelynek alapja történelmi realitás.

A tízesek elhanyagolt társadalmi-gazdasági-politikai és nem utolsósorban tájrehabilitációs kérdésének időszerű felismerése, értéke nem a földrajzi tudásban van, az csak eszköz, hanem a földrajzi gondolkodásban, amely szak- és foglalkozásbeli felfogásokat hoz közelebb egymáshoz. Ha a történeti földrajz meg tudja értetni a tájnak ezt az összetartó erejét és értékhordozó voltát, akkor egy részecskével hozzájárul ahhoz, hogy egyetemesebb világgépet formálhassunk magunknak a múltból.

A tízesek védelmével az emberi tevékenység által létrehozott tájkarakter rögzítését szolgálhatjuk, ugyanakkor a hagyományőrző gondolkodás egyik legszebb példája valósítható meg általa. Ha ennek a tájnak tradicionális, tájba illő, kiérlelt és letisztult stílusát, arculatát egyszer kialakították, nem tűnhet el még akkor sem, amikor a születéséhez vezető feltételek már elenyésztek.¹⁵ Ennek a felismerésnek az érdekében időszerű és célszerű lenne a székelyföldi tájtörténeti kutatásokat módszeresen folytatni.

¹⁵ Ambrus, 2008

Felhasznált irodalom

- AMBRUS Tünde 2006: *Falutízesek a székely székek település szerkezetében Csík- és Kászonszék példáján.* In: *A táj változásai a Kárpát-medencében Település a tájban.* Szerkesztette FÜLEKY György. Gödöllő: Környezetkimélő Agrokémiáért Alapítvány, 22-29.
- AMBRUS Tünde 2008: *A székelyföldi falutízesek a turizmus fókuszában Mentális térképek a kistérségi hatókörű kutatásban.* Kézirat. 1-12.
- AUBERT Antal 2001: *A turizmus és a területfejlesztés stratégiai kapcsolata Magyarországon.* Turizmus Bulletin 2001/5. évfolyam 1. szám. 44-49.
- BABBIE Earl. 2000: *A társadalmtudományi kutatás gyakorlata.* Budapest: Balassi Kiadó.
- CSÉFALVAY Zoltán 1989: *„Behaviorista forradalom” a geográfiában.* Földrajzi Értesítő 1989/38 (1-2): 145-165.
- CSÉFALVAY Zoltán 1990: *Térképek a fejekben.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- EGYED Ákos 2006: *A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1918-ig.* Csíkszereda: Pállás Akadémia Könyvkiadó.
- ELEKES Tibor 2008: *A földrajzi tényezők szerepe a település fejlődésben.* Budapest-Pécs: Dialóg Campus Kiadó.
- ENDES Miklós 1938: *Csík-, Gyergyó-Kászon-székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig.* Budapest: Akadémia Kiadó.
- FODOR Ferenc 1936: *Adatok a magyar gyepük földrajzához.* Hadtörténeti közlemények 1936/37. 113-144.
- GÁL Veronika 2006: *Középiszkolás vizsgálati csoportok Dél-Dunántúl képe kognitív térképeken.* In: *A Balatontól az Adriáig.* Szerkesztette: PAP Norbert. Pécs: Lomart Kiadó, 201-210.
- GYÖRFFY György 1990: *A magyarság keleti elemei.* Budapest: Gondolat Kiadó.
- GYURICZA László 2008: *Turizmus nemzetközi földrajza.* Pécs: Dialog Campus Kiadó.
- Hargita 2005: *Képes megyeatlasz.* Csíkszereda: Topo Service Rt. 17- 142.

-
- ILYÉS Zoltán 1999: *A történeti védelmi táj szerveződése Gyimes példáján.* In *A táj változásai a Kárpát-medencében.* Szerkesztette: FÜLEKY György. Gödöllő 325-330.
- IMREH István 1983: *A törvényhozó székely falu.* Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- IMREH István 1973: *A rendtartó székely falu.* Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- KÁNYA József 2003: *A székelyek eredettörténete.* In: Székelyföld. MTA RKK. Szerkesztette: HORVÁTH Gyula. Budapest – Pécs: Dialóg Campus Kiadó, 27-60.
- LAKOTÁR Katalin 2004: „Bennünk élő” szomszédainkról. Iskolakultúra 2004/14 (11), 109-116.
- LÁSZLÓ Mária – LÁSZLÓ Antal 2005: *Székely telepítések a Kárpát-medencében (és azon is túl).* In *A Kárpát-medence politikai Földrajza.* Szerkesztette: PAP Norbert – VÉGH Andor. IV. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia, Pécs: PTE TTK Földrajzi Intézet, 128-137.
- MICHALKÓ Gábor 1998: *Mentális térképek a turizmus kutatásában. A magyar középiskolások Olaszország képe.* Tér és Társadalom 1998/12.(1-2.), 111-125.
- MILLEKER Rezső 1939: *A székely tízesek.* – Debreceni Szemle, 1939/XIII. évf., januári 1 (128) szám.
- ORBÁN Balázs 1868-1871: *Székelyföldleírásatörténelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból.* 1-26 füzetek. Budapest: Helikon és a Magyar Könyvkiadó.
- SPIEGLER Patricia 2006: *A turisztikai imázs és a területi identitás jelentősége a térségi marketingben.* Példák a Dél-Dunántúlról. Kézirat, 1-5 p.
- TÓTH József 1998: *A településfogalma.* In. *Általános Társadalomföldrajz* I. Szerkesztette: TÓTH József – VUICS Tibor. Budapest – Pécs: Dialóg Campus Kiadó, 389-393.
- VÁMSZER Géza 2000: *Helytörténeti adatok a hajdani Csík Vármegye (Csík, Gyergyó és Kászon) településtörténetéhez.* Csíkszereda: Pallas-Akadémia.
- VÁMSZER Géza 1977: *Életforma és anyagi műveltség. Néprajzi dolgozatok, adatok, gyűjtések (1930-1975).* Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 259-284.
- VOFKORI László 2004: *Utazások Székelyföldön.* Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 8-36.
- ZAYZON Sámuel 1997: *Településszerkezet Székelyföldön.* Kézirat, 1-5.

Szociológia, oktatás, oktatáspolitikai

Munka vagy család? A szakmai pálya és a magánélet összefüggései fiatal magyar és német diplomások élettervében

Bevezetés

Tanulmányomban a szakmai pálya és a magánélet viszonyát vizsgálom fiatal magyar és német diplomások életében. A munkavállalás és a családi élet vélt vagy valós konfliktusa különösképpen a magas iskolai végzettségű fiatalokat ösztönzi arra, hogy családon kívüli életformákat válasszanak, elhalasszák a családalapítást, vagy adott esetben lemondjanak róla.

A tanulmány első részében az életforma-választás meghatározóit keresem, egyrészt a munkaerőpiac makroszintű jelenségeiben, másrészt a mikrokörnyezeti eseményekben, az egyén családtörténetében.

Elméleti keretként a posztadoleszcencia életszakaszának elhúzódását, önálló életszakasszá fejlődését jelölhetjük meg.¹ A felnőtté válás eseményei szétszóródnak az életút e szakaszában: a serdülőkorból a felnőttkorba való státusátmenetek bizonytalanságával és sokféleségével jellemezhető. A munkaerőpiac és a munkavállalói viszony növekvő flexibilizálódása is késlelteti a felnőtté válást, a szülőkről való teljes leválás időzítését, hiszen a fiatalok szakmai életpályájára a globális bizonytalanság nyomja rá bélyegét.² Ennek illusztrálásaként bemutatom a munkavállalói viszony jelentőségét a családi életforma megválasztásában.

Az Európai Társadalmak Összehasonlító Vizsgálata (European Social Survey) elnevezésű kutatás 2006-ból származó adatainak másodelemzésével azt vizsgálom, milyen tényezők befolyásolják a fiatalok megelégedettségét az egyensúllyal, mely a kereső munka és a magánélet között kialakult. Továbbá egyedülálló diplomás fiatalokkal készített interjúk alapján tárgyalom a szakmai élet és a magánélet összefüggéseit, ezek megjelenését a fiatalok életterveiben.

A pályakezdő diplomások a munkaerő-piacon

A munkaerő-piaci státus közvetlen vagy közvetett módon hat a családalapítási tervekre és azok megvalósulási esélyeire. Az életút megtervezésében, a magánéleti döntések meghozatalában hangsúlyosan szerepelhet az, miként látják a családos életkorban

¹ A posztadoleszcencia vagy fiatal felnőttkor a serdülőkor és a felnőttkor közé ékelődve az életút egyre nagyobb részét foglalja el.

² Blossfeld et al, 2005: 3.

levő fiatalok saját jövőbeni szakmai szerepvállalásukat, anyagi helyzetük alakulását. A szakmai jövő kilátásai a magánéleti fordulópontok (önálló háztartásba költözés, házasságkötés, gyermekvállalás) időzítését befolyásolják, esetleg felelőssé tehető a posztadoleszcencia elhúzódsáért, a felnőttkor késleltetéséért. Ez a hatás természetesen személyiségtől függően változó mértékű, az egyéni perspektíva jelentősége vitathatatlan.

A szakmai és családi életút előzetes megtervezésének problémája tehát felveti a struktúra versus ágencia kérdését. A szerzők egy része³ szerint a fiatalok családalapításra vonatkozó döntéseinek nagy része ad hoc jellegű, sőt sok esetben ezeket nem előzi meg racionális mérlegelés, hanem az érintettek számára természetesként értelmezett történekekről van szó. Így a gyermek iránti vágy a fiatalok többsége számára magától értetődő, nincs lényegi alternatívája.⁴ E strukturális meghatározottság ellenpólusán találjuk az individualizációs tézis főszereplőjét, a racionálisan tervező és ennek alapján cselekvő egyént, aki számára végtelen tér nyílik a mérlegelésre.

Mára a közbeszéd részévé vált a diploma-infláció jelensége, egyre többet hallunk a pályakezdő diplomások elhelyezkedési nehézségeiről és a diplomás munkanélküliségről. Az elmúlt évtizedben a diplomások munkaerő-piaci helyzete és kilátásai a korábbiakhoz képest romlottak, a felsőfokú pályakezdő munkanélküliek száma megnőtt,⁵ noha nem olyan mértékben, mint az alacsonyabban képzettek körében. A kezdő diplomás munkanélküliség súlyát enyhíti, hogy a gazdaságilag inaktív státusz esetükben általában átmeneti állapot, a tartós munkanélküliség viszonylag ritka.

Elmondható tehát, hogy a fiatal diplomások összességében megtartották kedvező munkaerő-piaci helyzetüket, és a többi képzettségi szinthez viszonyított relatív munkaerő-piaci előnyüket.⁶ Mi több, szakmai végzettségtől függően – így az informatikusok, elektrotechnikusok és gépészmérnökök – további előnyre tettek szert. Életpályájuk kezdeti szakaszának követéses vizsgálatából kiderül, hogy az oktatásból a munkaerőpiacra való átmenet nagy többségük számára rövid idő alatt sikerült. Az első öt év alatt mintegy egyharmaduk közép- vagy felső vezetői beosztásba került. Tagadhatatlan, létezik egy markáns csoport (Németországban 16%, Magyarországon kb. 7-8%), amely képzettségéhez és szakmai színvonalához nem megfelelőnek tartja munkáját. Az esetek túlnyomó részében túlképzettségről van szó.

A felsőfokú végzettségű fiatalok munkaerő-piaci integráltsága pályájuk kezdeti szakaszához képest az idő előrehaladtával növekedik. A munkahely/végzettség illeszkedés első időpontban mért értéke idővel javul: azok, akik a munkaerő-piacra történt belépéskor olyan munkakörben tevékenykedtek, mely szakképzettségi

3 Burkart, 1994: 270.

4 Burkart, uo.

5 Arányuk a pályakezdő munkanélküliek között mintegy 156%-kal növekedett. 1998-ra vonatkozóan az érték éves átlagban 2, 7, míg 2004-re 4, 2. Györgyi, 2006: 26.

6 A diplomások aránya a munkanélküliek között fele-harmada a foglalkoztatott lakosságon belülinek. Györgyi, 2006: 26.

szintjüknél kevesebbet igényelt, az életpályán előre haladva szaktudásuknak megfelelő foglalkozásba vagy munkakörbe lépnek át.

A munkaerőpiacra történő sikeres belépés ellenére a pályakezdő fiatalok bizonytalanságok sorát érzékelik, mely hatással van a magánéletükre vonatkozó döntéseikre.⁷ E bizonytalanságok ugyanis általánosak, noha mértékük különböző: nemcsak a globalizáció „vesztéseinek”, hanem „nyerteseinek” életében is jelen vannak. A munkaerő-piaci bizonytalanságok és a szakmai előmenetel nehézsége hozzájárulnak ahhoz, hogy a fiatalok egy része a családalapítás időpontját későbbre halassza vagy egészében lemondjon róla. A posztindusztriális munkaerőpiac az állandó készenlétet, a flexibilitást, a bármikor „bevetetőséget”, akár a földrajzi mobilitást is megköveteli a munkavállalótól, mely követelmények adott esetben a családi élet akadályozói lehetnek.

A munkavállalói viszony flexibilizálódása

Társadalomkutatók gyakran beszélnek a bér munka társadalmának végéről,⁸ azaz arról, hogy a munka megszűnik általános társadalomszervező erőnek, illetve az identitás központjának lenni.⁹ Mégis, a közbeszédet és a nyilvános vitákat figyelve láthatjuk, hogy csaknem minden másodlagos a munkahelyteremtés céljához képest. A munka tehát fontos maradt – a munkatársadalom pedig minden bizonnyal átalakult.

Milyen változások vezettek a munkához való viszony feltételezett lazulásához? A legfontosabbak: a munkanélküliség tartóssá válása, a munkával töltött idő globális csökkenése, az atipikus (nem-standard) foglalkoztatási formák elterjedése.¹⁰ A posztindusztriális társadalomban a munkaviszony fő jellemzői az individualizálódás, a diszkontinuitás és a bizonytalanság, következésképp az egyénnel szemben támasztott hangsúlyos követelménnyé a rugalmasság lép elő – időben, térben, szakmában.¹¹

A bér munka társadalmának végét jelző kordiagnózisokban az is benne foglaltatik, hogy a munka egyre inkább instrumentális értékű, pusztán a megélhetést biztosító

⁷ Blossfeld et al, 2005: 3.

⁸ Offe, 1984: 24–26., Gorz, 2000: 88.

⁹ „Már nem a munka az a meghatározó társadalmi szféra, amelyből (belső viszonyaiból, konfliktusaiból, a rá jellemző racionalitás-elvekből) a társadalom szerkezete, konfliktusai, rétegei stb. alapvetően magyarázhatók, sőt a munka világát hagyományosan leíró fogalmakkal (produktivitás, technikai, szervezési racionalitás, alávetettség, ellenőrzés, norma) már a munka egyre növekvő része sem írható le (vagyis a szolgáltatási szektor).” Török, 2006: 118.

¹⁰ Nem-standard munkaviszony a távmunka, a szabadfoglalkozású státusz, az önfoglalkoztatás, az alvállalkozás vagy a társas vállalkozási tagság, a részmunka, a bedolgozás, a kölcsönmunka, a munkakörmegosztás, a határozott időre szóló szerződés. Az atipikus foglalkoztatási formák „bevetésével” a cél egyfelől a munkanélküliség mértékének csökkentése, másfelől a foglalkoztatási költségek leszorítása.

¹¹ A karrier az egyénre vonatkozó és kevésbé kollektív döntések, inkább az egyéni alkuk és kevésbé kollektív szabályozások függvénye. Török 2006: 117.

tevékenységgé válik. Jóllehet a munkához való viszony lazulása helyett inkább annak szorosabbá válásáról van szó. Elsősorban a jól képzett munkaerő körében mutatható ki a munkához való tartalmi viszonyulás, a munka „normatív szubjektíválódása”.¹²

A két ellentétes kordiagnózis jelzi, hogy a munkához való viszonyulás mintázataiban a társadalom polarizálódása tükröződik.¹³ Míg a kirekesztettek és a fenyegetettek hozzáállása instrumentális, addig a jó munkaerő-piaci pozícióban levő munkavállalókra alapvetően a tartalmi viszonyulás jellemző. A munkához fűződő viszony lazulása egyfelől, szorosabbá válása másfelől ugyanannak a folyamatnak a két oldala.

Magyarországon a pályakezdő diplomások körében az utóbbi években regisztrált, a korábbi évekhez képest megemelkedett munkanélküliségi arányok alapján jogos lehet a fiatal pályakezdők viszonylagos karrier-bizonytalanságáról, munkaerő-piaci kilátásaik romlásáról beszélni, amely az életterv magánéleti vetületén, így a párkapcsolat kialakításában, a házasságkötésben és a gyermekvállalás kérdéseiben negatív attitűdöket eredményezhet. Ám összességében – különösképpen a szolgáltatói szektor túlsúlyával jellemezhető Budapesten – a felsőoktatási befektetések változatlanul megtérülnek, sőt a megtérülés mértéke a rendszerváltás óta fokozódott.¹⁴ A fiatal pályakezdők elhelyezkedési esélye és karrierépítési lehetősége itt nemcsak az ország egészéhez, hanem a fejlettebb európai országokhoz képest is igen magas.

A képzettség és a munkavállalói viszony hatása a családi életformára

A fenti összefoglalás után vizsgálom, hogyan nyilvánulnak meg a tárgyalt képzettségi és munkaerő-piaci tényezők a magánéletben. Milyen tényezők befolyásolják azt, hogy egy családos életkorban lévő fiatal egyedülállóként vagy párkapcsolatban él?¹⁵ Magyar rétegződés- és mobilitás-kutatók a párkapcsolat-formálódás esélyeit vizsgálták különböző strukturális dimenziók mentén.¹⁶

Az iskolai végzettség hatását tekintve a kutatási eredmények azt a – korábbi vizsgálatok alapján megállapított – tényt erősítik meg, miszerint a magas végzettség a házasságkötés időbeni kitolását valószínűsíti. Ám a diploma differenciált módon hat a párkapcsolat-formálódás esélyeire. A férfiak számára nem, csupán a nők számára valószínűsíti az egyedülálló életformát a többi iskolai végzettséghez viszonyítva.¹⁷

¹² Baethge, 1994: 246., 249.

¹³ Török, 2006: 122.

¹⁴ Altorjai – Róbert, 2006: 328.

¹⁵ Ebben az összefüggésben lényegtelen, hogy házasságról vagy együttélésről van-e szó.

¹⁶ Szalma – Róbert, 2007

¹⁷ A felsőfokú végzettségű férfiaknál is nagyobb valószínűséggel egyedülállók a legalacsonyabb végzettségűek. Az alacsony iskolázottak körében a házasságon kívüli együttélés és az egyedüllét egyaránt nagyobb eséllyel fordul elő, mint a többi képzettségi szint szerinti csoportban.

A párkapcsolat kialakulására, esetleg ennek elmaradására vagy halasztására a munkavállalói viszony egyértelmű befolyással van. A rugalmas munkaviszonyban állók – esetünkben elsősorban a határozott idejű szerződések alapján dolgozók, a projektekre szerződők, az ösztöndíjas kutatók, de akár a részdíós munkavállalók és a bedolgozók is – nagyobb valószínűséggel élnek egyedül, mint azok a fiatalok, akik a standard, állandó jellegű, hosszú távú, „biztonságos” foglalkoztatási formában végeznek kereső tevékenységet.¹⁸ E tekintetben a munkaviszony és az életforma egymással homológ: a flexibilitás a munkaerőpiacon gyakran jár együtt a kevésbé konvencionális magánéleti viszonyok választásával, elsősorban az egyedülálló életformával.

Az összefüggés iránya azonban korántsem egyértelmű, nem feltétlenül az atipikus munkavégzés az ok és a nem konvencionális családi életforma az okozat. Egy munkavállaló éppen azért „engedheti meg” magának, hogy atipikus munkavállalási formában végezzen kereső tevékenységet, mert önmagán kívül másokról nem kell gondoskodnia, családi életformája nem követeli meg a munkaerő-piaci biztonságra törekvést, a hosszú távra való berendezkedést.

A munka és a magánélet egyensúlya

A munka és a családi élet összeegyeztetésének lehetőségét, a ma divatfogalommá vált „work-life balance” kérdését elsősorban a gyermekvállalás vonatkozásában tárgyalják. A rendszerváltás előtt a magyar nőknek csak egy töredéke számolt be a családi élet és a kereső munka összeegyeztetésének problémáiról. A nemzetközi attitűd-vizsgálatok tanúsága szerint az elmúlt 10 évben a gyermekvállalás ösztönzői között – legalábbis Nyugaton – csökkent az anyagi tényezők szerepe, ezzel párhuzamosan jelentősen nőtt a családi és munkahelyi feladatok összehangolásának, elsősorban a rugalmas munkavégzés lehetőségének igénye, így megfogalmazódott az állammal szembeni elvárás is, hogy a két életszférában való szerepvállalás összehangolását szociálpolitikai eszközökkel támogassa.¹⁹ A magyar anyák is a rugalmas munkaidőt és a részdíós munkavégzés lehetőségét tartják a családbarát munkahely két legfontosabb ismervének. Továbbá, mindkét országban hangsúlyos elvárás a munkahellyel szemben az otthoni munkavégzés lehetősége:²⁰ a huszoneves nők több mint egyötöde otthonról dolgozna, ha lehetősége lenne rá.

¹⁸ Az egyetemi hallgatói státusz szintén az egyedülálló életformát és a próbaházasság jellegű együttélést valószínűsíti. A hagyományos munkaviszonyban dolgozókhoz képest a munkanélküliek, elsősorban a társadalmi ranglétra alján, nagy eséllyel egyedülállók. Körükben többszörösen nagyobb annak valószínűsége is, hogy a házasság helyett a rugalmasabb párkapcsolati formákat választják: partnerükkel együtt, esetleg attól külön háztartásban élnek.

¹⁹ Dorbritz et al, 2005: 42.

²⁰ Frey, 2003: 125.

Magyarország a munkaszervezetileg „rugalmatlan” országok klaszterébe tartozik, alapvetően ilyen munkaidő-felhasználás és intézményszervezés jellemzi. Németország az átmeneti klaszterbe nyert besorolást, vállalati gyakorlata a rugalmas és a rugalmatlan közé esik.²¹ Erre az eltérésre vezethetők vissza a két országban az atipikus munkavégzési módok elterjedtségében tapasztalható különbségek is. Magyarország ebben a tekintetben több volt szocialista ország mögött is lemarad.

Az 1. sz. táblázat egy olyan magyarázó modell eredményeit szemlélteti, mellyel azt vizsgálom, milyen tényezők határozzák meg a munka és a magánélet között kialakult egyensúllyal való elégedettséget, és ezen alapváltozók kontrollált hatását vizsgálom.²² A húszas éveikben járó, munkaviszonnal rendelkező fiatalok részpopulációját tanulmányozom mindkét országban. (Ld. 1. sz. táblázat *Digitális változat*)²³

Magától értetődő néhány munka-attribútum szignifikáns hatása a munka és a magánélet egyensúlyára. Értelemszerűen a rövidebb munkaidőben dolgozók, illetve azok, akik maguk dönthetnek munkavégzésük időbeosztásáról (rugalmas munkaidőben dolgoznak), nagy eséllyel érzik egyensúlyban munkájukat és magánéletüket.²⁴

Két demográfiai változó erős hatását legalább érintőlegesen tárgyalni szükséges. Magyarországon a nők esélye az elégedettségre csak fele a férfiakénak (ld. 1. sz. táblázat *Digitális változat*), ami vélhetően a nemek közötti családi és háztartási munkamegosztás egyenlőtlenségével, a nőkre háruló többletmunkával magyarázható. A házasságkötéstől kezdve a gazdaságilag aktív nők háromszor annyi időt fordítanak háztartási munkákra, mint a férfiak. Nemzetközi összehasonlításban is a magyar férfiak veszik ki legkevésbé részüket a háztartási feladatok elvégzéséből,²⁵ sőt, ez akkor is így van, ha a férfi nem végez kereső tevékenységet.²⁶ A német férfiak aktívabbak a gyermekgondozásban és háztartási – javítási munkákban: itt a kétkeresős családokban a nők „csak” kétszer

21 Makó et al, 2007: 9.

22 A logisztikus regresszió, mint magyarázó modell használatát a bevont változók alacsony mérési szintje is indokolja. Székelyi – Barna, 2003; Litz – Ossietzky, 2000

23 A tanulmány függelékét képező táblázatokat terjedelmi okokból kihagytuk a kötetből. Ez a szövegértést nem befolyásolja. Minden esetben utalunk az elérhetőségre *Digitális változat* megjegyzéssel. A <http://kataszter.martonaron.hu> oldalon olvasható a teljes változat – a szerk.

24 Magyarországon az értelmiségi kereső munkaideje a legrövidebb: heti 280 perc, szemben az egyéb szellemi foglalkozásúak 308, az önálló kisiparosok és kiskereskedők 362, a szakmunkások 365, a betanított munkások 345, a segédmunkások 315, valamint a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak heti 392 perces munkaidejével. (Falussy, 2002: 233-276.) Való igaz, hogy a diplomások másik csoportja, a vezetők jóval többet dolgoznak, mint az értelmiségi, jelesen heti 365 percet. Településtípus szerint Budapesten a legrövidebb a heti átlagos munkaidő: 187 perc. A településtípus méretének csökkenésével nő a kereső munkával töltött idő hossza: az emberek megyeszékhelyen 202, egyéb városokban 219, a falvakban és községekben 252 percet töltenek hetente kereső munkával. (Falussy, 2002: 119-138.) A célcsoportomba tartozó fővárosi értelmiségi munkaideje tehát országszerte a legrövidebb. A nemek szerinti különbségek azonban jelentősek: valamennyi társadalmi csoportban hosszabb a férfiak kereső munkaideje a nőkéénél. A viszonylag rövid munkaidő ellenére a fiatal egyedülállóknak kevésnek érzékelik szabadidejüket és ezt a párkapcsolat kialakításának egyik akadályaként tartják számon.

25 Pongrácz, 2005: 83.

26 Blaskó, 2006: 53.

annyi időt fordítanak naponta gyermeknevelési és háztartási feladatokra, mint a férfiak. Való igaz, amott a nemek egyenlősítése, mint ideál, széles körben elterjedt, míg nálunk nemcsak a gyakorlatban nem vált egyenlőbbé a háztartási munkamegosztás, hanem annak igénye sem él erősen.²⁷

Mindkét országban szignifikáns a családi életforma hatása az egyensúllyal való elégedettségre: az egyedülálló esélyhányadosa csaknem másfélszer akkora, mint azoké, akik párkapcsolatban vagy házasságban élnek (ld. 1. sz. táblázat *Digitális változat*). A gyermekek jelenléte a háztartásban már nem jelent minőségi változást az időgazdálkodásban, nincs az egyensúly további kárára. Vélhetően az állandó párkapcsolat kialakítása és a házasságkötés jelenti a választóvonalat ebben a tekintetben.

A párkapcsolat, a családi élet hiánya (következésképp a több szabadidő) önmagában nem elegendő annak magyarázatára, miért elégedettebbek az egyedülállóak a munkájuk és magánéletük között kialakult egyensúllyal. A társadalomtudományi szakirodalom egy része hagyományosan a családapát tekintette a munkateljesítményre leginkább motiválnak.²⁸ Mára elmondható, hogy a fiatal egyedülálló általában véve munkaorientáltabbak a családosoknál,²⁹ ezért feltételezhető, hogy nincs is akkora igényük a szabadidőre, mint kevésbé munkacentrikus kortársaiknak.³⁰ A mai munkaerőpiac is a flexibilis munkavállalót, jellemző módon a szinglit teszi központi figurájává.³¹ Életmódjának hangsúlyos eleme a munkatevékenység: a munka és a hivatás előkelőbb helyen szerepel az értékek rangsorában, mint az átlagnépesség számára.³² Ennek megfelelően heti munkaideje is hosszabb, mint családos kortársaiei. A szakirodalom az egyedülálló férfiak munkaorientáltságát, motiváltságát a férfiszerep természetes elemének tekinti; a nők számára a kereső munka az emancipáció és az önmegvalósítás terepeként jelenik meg, amelynek szimbolikus jelentősége van. A nők a hagyományos, eltartott női szerepkörből való felszabadulásként élik meg azt, hogy magas anyagi életszínvonalon élnek saját jövedelmükből, valamint hogy önmegvalósításuk terepe nem kényszerű (háztartás), hanem választott (munkaerőpiac).³³ Családos kortársaikhoz képest kedvezőbb munkaerő-piaci helyzetben, jobb állásokban, magasabb pozíciókban elsősorban a szingli nők találhatók.³⁴ A férfiaknál a képzettség szerinti polarizálódás a

27 Pongrácz, 2005: 84.

28 Hondrich, 1988: 81.

29 Schneider, 1994: 120.; Hradil, 1995: 70.

30 A nők esetben erősebb az életforma és a munka-orientáltság összefüggése: az egyedülálló nők számára a kereső munka szimbolikus jelentőségű.

31 Beck, 2003: 216.

32 A munkaorientáltak mellett szabadidő-orientált egyedülállók is vannak, noha sokkal kevesebben.

33 Hradil, 1995: 71.

34 A család a férfiak számára motiváció, kedvező munka-közeg – ez, valamint a nők hátrányos munkaerő-piaci megkülönböztetése magyarázza, hogy a családos férfiak kedvezőbb helyzetben vannak a munkaerő-piacon, gyakrabban töltenek be vezető pozíciókat, mint a munkájukban nagyon sikeresnek tartott szingli nők. Utóbbiak nem minden családoshoz, hanem csak a nőtársakhoz képest vannak előnyben.

munkaerő-piaci helyzetben is tükröződik: noha sokan sikeresek szakmai életpályájukon, az átlagos értékeket csökkentik azok a szakképzetlen és betanított munkások, akik éppen kedvezőtlen munkaerő-piaci helyzetük következtében egyedülállók.

Család és karrier? A rugalmas munkavállalás lehetősége

A posztindusztriális, individualizált, flexibilis társadalomban az életutat az intézményfűggőség jellemzi. Jellegzetes módon a gyermekvállalást ma már a nők számára egy – egyre hosszabb – foglalkoztatásban eltöltött időszak előzi meg. Ám adott esetben a gyermekvállalásra, egyáltalán a párkapcsolat kialakítására éppen a nők munkaerő-piaci szerepvállalása miatt nem kerül sor. A nők számára megnyíló kereseti és karrierlehetőségek oda vezethetnek, hogy a nők a családi kötelekeken kívül keresik boldogulásukat, eleve nem vállalva a családos életformát.

Az előzőekben a munkaerő-piaci bizonytalanságok élettervekre gyakorolt hatását tárgyaltam. Ezek a hatások nem azonnaliak és sok esetben nem is egyszerűek: a magánéletre, családalapításra vonatkozó elképzelések összehangolása a szakmai tapasztalatokkal és tervekkel folyamat jellegű.³⁵ A kereső munka összefüggésében tárgyalandó egy további, jellegzetesen női probléma is, melyet leegyszerűsítve a munka és a család összeegyeztetésének nehézségeként emlegetünk. Mindez a fiatal egyedülállók életformája szempontjából nem közvetlen hatású, ám mint a családalapítás, a gyermekvállalás ellenősztönzője – mellyel a racionálisan tervező nőknek számolnia kell – az élettervre rányomhatja bélyegét. Az időszakos kiesés a munkaerőpiacról olyan kockázati tényezőkkel, a visszaintegrálódás esélyeinek oly mértékű csökkenésével jár, mely gyakran a gyermekvállalás, adott esetben akár a párkapcsolat kialakítása vagy a házasságkötés ellenében hat.

„Családbarát” munkának tekintjük az olyan munkavégzési lehetőséget, amelyben a társadalmilag kötött idő rövidebb vagy igény szerint osztható be, így a családi kötelezettségvállalás teljesítését jobban lehetővé teszi, mint a standard foglalkoztatás. Az önálló vállalkozói létforma sok esetben nagyfokú szakmai és személyes szabadságot jelent az elvégzendő munka mennyisége, a munkaidő beosztása és a munkakörülmények kialakítása tekintetében. Ennek ellenére a magyar huszonévesek 95%-a az alkalmazotti státust részesíti előnyben az önfoglalkoztatóhoz képest, míg a németek körében az önálló létforma szélesebb körben vágyott, pozitívként megítélt munkavállalási mód. A vállalkozói létforma vonzereje emellett nem-specifikus: a nők összességében a világon mindenhol jóval kisebb arányban önfoglalkoztatók, mint a férfiak.³⁶

A részidős munkavégzés az alkalmazásban álló diplomások (azaz a nők és férfiak zöme) számára a családi kötelezettségvállalás ellenősztönzőinek hatását mérsékelheti,

³⁵ Kühn, 1999: 7.

³⁶ Nálunk fele annyi az önfoglalkoztató nő, mint a férfi. Nagy, 2000: 55.

mintegy „átmeneti időszakként” lehetővé téve a munkahelyen való megmaradást, a szaktudásnak legalább a szinten tartását, megakadályozva emberi tőkéjük értékvesztését. Különösen a 34 év alatti nők rokonszenveznek a részidős munkavállalással,³⁷ nem meglepően éppen az a korosztály, amely számára a családi és a munkahelyi feladatok összehangolásának kérdése a legégetőbbek.

A szolgáltató szféra rohamos növekedése az iparosodott országokban mindenhol a női munkavállalás részarányának növekedését és a részidős munkavégzés elterjedését vonta maga után.³⁸ A részidős munkavállalás a női munkaerő túlsúlyával jellemezhető munkahelyeken és szektorokban gyakori.³⁹ A részidősök a végzett munka jellegéből és a munkavállalók eltérő motivációiból adódóan egy meglehetősen heterogén csoportot alkotnak. Egyszerűen fogalmazva: léteznek jó és rossz részidős állások.⁴⁰ A „rosszakat” – és ezekből van több – jobbra alacsony végzettségűek, elsősorban nők töltik be, a teljes munkaidős állás kényszer szülte alternatívájaként, a vele járó kockázatokkal (elsősorban kisebb mértékű szociális biztonsággal) együtt. Rendszerint a társadalmi hierarchia felső lépcsőfokain álló munkavállalók jutnak a „jó” részidős állásokhoz. A munkaadók adott esetben a munkaerő visszatartásának stratégiájával élnek, ha szeretnék a számukra értékes munkavállalót megtartani olyan körülmények között is, amikor az annak életpályáján bekövetkezett változások nem teszik lehetővé a teljes idős munkavállalást.⁴¹

A 2. sz. táblázat (ld. *Digitális változat*) a rugalmasnak, a családi szerepvállalással összeegyeztethetőnek tekintett foglalkoztatási formákban dolgozó nők arányát szemlélteti az összes kereső tevékenységet végző nő között.

Az állandó és határozatlan idejű munkaszerződést tartjuk a legbiztosabb, legelőnyösebb munkavállalási formának. Az adott intézményi kontextus, kiemelten a munkavállalói viszony jellege valóban befolyásolja a munkával való elégedettséget.⁴² A fiatalok elsöprő többsége a határozatlan idejű szerződést részesíti előnyben a határozott időtartamra szólóval szemben, különösen a magyarok figyelik aggodalommal utóbbi munkaviszony terjedését. E munkavégzési mód kedvezőtlen megítélése nem véletlen. A részidős munkával szemben, mely gyakran a munkanélküliség enyhítésének egyik eszköze, a meghatározott ideig tartó munkavállalás elsősorban a fiatalok gyenge munkaerő-piaci helyzetének indikátora magas munkanélküliségi rátákkal jellemezhető időkben.⁴³ Éppen a szerződés korlátozott időtartama miatt állandó készenlétet, mobilitási

37 Pongrácz, 2001: 44.

38 Kalleberg, 2000: 344.

39 Ez a modell Hollandiára a legjellemzőbb, ahol a kormányzat erőteljesen támogatja a cégek és a közszféra „állás-megosztó” politikáját, ezáltal szorgalmazva az országban kiemelkedően magas részidős munkavállalást, mint jellegzetesen női foglalkoztatási formát Tijdens, 1998: 131-141.

40 Kalleberg, 2000: 345.

41 Tilly, 1991: 11.

42 Kalleberg – Reve, 1992: 1103.

43 Kalleberg, 2002: 351-354.

hajlandóságot követel a munkavállalótól, kevés esélyt adva a szakmai életpálya közép- és hosszú távú tervezésének. E kockázati tényezőket figyelembe véve a szerződéses alapon dolgozók és az alkalmi „bedolgozók” munkája úgy a nők, mint a férfiak számára a legkevésbé „családbarát”. A németek csaknem kétszer nagyobb arányban dolgoznak határozott idejű szerződések alapján, mint a magyarok.

A családi élet vonzereje

Amunkaerőpiac kihívásai, bizonytalansági tényezők csak részben nyújtanak magyarázatot a fiatalok megváltozott demográfiai viselkedésére, a házasságkötés vagy az élettársi kapcsolat kialakításának késleltetésére, a gyermekvállalás időbeni kitolására, röviden a posztadoleszcencia elhúzóódására. Az érem másik oldalán ott áll a családi élet csökkenő vonzereje. A házasságnak az utóbbi évtizedekben érzékelhető, országonként különböző mértékű presztízsvesztése a családi életformák pluralizálódásával egyidejűleg játszódik le.

A házasság megítélése a magyar és a német társadalomban is változott az elmúlt időben – igaz, a változás a két országban különböző szintekről indult. Noha már nem az egyetlen legitim életközösség, presztízse Magyarországon meghaladja úgy a Nyugat-Európában, mint a térségben regisztrált mértéket. A magyarok négyötöde a házasságot tekinti az ideális, vágyott életformának, melyet rövidebb-hosszabb, próbaházasságként értelmezett élettársi kapcsolat előzhet meg. A fiatalok körében a házasság intézménye csaknem olyan népszerű, mint a teljes népességben, azt azonban a legtöbben tagadják, hogy ez lenne az együttélés egyetlen elfogadható formája.

Minden tizedik magyar fiatal a párkapcsolat szabadabb, modernebb formáját, az élettársi kapcsolatot részesíti előnyben a házassághoz képest. A fiatal korosztályok attitűdjei csupán az élettársi kapcsolat iránti pozitívabb beállítódás tekintetében térnek el a teljes népességétől. Ez jellegét tekintve a házassághoz hasonlít: monogám, az érintettek szemszögéből ugyanúgy az elköteleződés érzésével párosul, mindössze tartóssága tekintetében lehet korlátozott.

A magyaroknak, köztük a fiataloknak is csak egy kis csoportja érzi vonzónak az önálló életformát, párkapcsolatban vagy anélkül. Háromszor ennyi német tartja a maga számára ideálisnak az egyedülálló életformát. Sőt, mára a gyermektelen német fiatalok nagyobb része vágyik arra, hogy valamilyen függetlenebb életformában, jelesen egyedül önállóan vagy partnerként önállóan éljen, mint házasságban vagy élettársi kapcsolatban együttvéve (ld. 3. sz. táblázat *Digitális változat*).

A házasság funkcióváltozása ment keresztül, és elsősorban reprodukciós szerepe erősödött fel: a gyermekvállalást a legtöbben ma is a házasság keretei között tartják ideálisnak, úgy a magyar, mint a családi életformák pluralizálódását jobban elfogadó

német fiatalok.⁴⁴ A családpárti attitűdök a magyar nőkben a legerősebbek, és ők azok, akik a legnagyobb arányban vallják, hogy az élet csak gyermekekkel lehet teljes.⁴⁵ Tőlünk Nyugatabbra a fiatalok a személyes boldogság egyéb forrásait is megjelölik, nem kizárólag a családos életet.⁴⁶ Ezzel egybehangzóan a német nők és férfiak egyötödének élettervében nem szerepel a gyermekvállalás.⁴⁷

A magyarok négyötöde nemre és életkorra való tekintet nélkül a családot a munka elé helyezi az értékek sorrendjében. Nemcsak a nők, hanem a férfiak számára is fontosabb a család, mint a munka. Néhány nyugat-európai országban – Hollandiában, Ausztriában, Németországban – „a többség tagadja a nők hagyományos családi szerepének primátusát, nagy hangsúlyt fektetve a munkaerő-piaci részvételre is”.⁴⁸ Mi több, ezekben az országokban a férfiak családoorientáltabbak, mint a nők.

Az életformák differenciálódásának növekvő elfogadottsága csökkenti a házasságkötések és a házasságban élni vágyók számát. A házasság presztízsvesztése a válások terjedésének, a válási arányszámok csaknem töretlen növekedésének következménye. E globális tapasztalat a fiatal generációkat az önálló életforma választására ösztönözheti.

A különböző családtípusok – a családok összetételéből, történetéből, dinamikájából adódóan – eltérő mintákkal szolgálnak gyermekeik számára, így ezek eltérő nézeteket vallhatnak a párkapcsolatról és családról. Mindez meghatározhatja a maguk számára a vágyott családforma megválasztását.

Van-e összefüggés a szülők házasságának megszűnése és gyermekük választott életformája között? A demográfus diagnózisa: „Megrendült a bizalom a házasság intézményében, a „válási boom” gyermeknemzedékei tanultak a szülő példából és fenntartásaik vannak a házassággal szemben.”⁴⁹ Az elvált szülők gyermekeinek válási kockázata kétszer nagyobb azokénál, akiknek szülei házassága fennmaradt.^{50,51}

A legfrissebb magyar adatok arra utalnak, hogy a szülők válása a házasságba, mint intézménybe vetett hitet megrendíti, ám a párkapcsolat kialakításának valószínűségét nem csökkenti. Akinek szülei elváltak, maga is nagyobb valószínűséggel választ a

44 Dorbritz et al, 2005: 34.

45 A magyarok 77%-a tartja azt, hogy „üres az élete azoknak, akiknek soha nem volt gyerekük” (Blaskó, 2006: 17). A nők e nézetet erős meggyőződéssel vallják: a teljes egyetértés körükben jóval magasabb, mint a férfiak között.

46 Az össznépszerűség 57,7%-a véli úgy, hogy „az ember gyermekek nélkül is boldog lehet.” Dorbritz et al, 2005: 36.

47 „A házas emberek boldogabbak, mint a nem házasok” kijelentéssel a németek 28,1%-a, a magyarok 62%-a, ezen belül a magyar fiatalok fele ért egyet. Dorbritz et al, 2005: 32, Spéder, 2002: 79.

48 Idézet: Pongrácz, 2005: 74.; A keletnémet nők nyugati társaiknál is munkaorientáltabb, emancipáltabb beállítódása mára tényként kezelhető. Dorbritz et al, 2005, Pongrácz, 2005

49 Kamarás, 2005: 92.

50 Hullén, 1998: 20.

51 Németországon belül ismét regionális különbségekről beszélhetünk a jelenség nagyságrendjét tekintve: a volt nyugat-német régióban 118%-kal, a keletnémet részekben 73%-kal nagyobb az elvált szülők gyermekeinek válási kockázata, mint kétszülős családból származó társaiknak. Hullén, 1998: 20.

párkapcsolat rugalmasabb formái közül;⁵² ez elsősorban házasságon kívüli együttélést jelent, ritkábban partnerként önálló életformát, azaz párkapcsolat fenntartását külön háztartásban. A szülők elvált családi státusa és az élettársi kapcsolat közötti összefüggés a nők esetében erősebb.⁵³ Ha már a szülők sem házasságban, hanem élettársi kapcsolatban éltek, gyermekük – ez esetben is elsősorban lányuk – maga is inkább az együttélést választja a házasság ellenében.⁵⁴

Munka vagy család? A munka és a magánélet összefüggései

A szakmai élet és a családalapítás összefüggéseit a szakirodalom elsősorban a nőkre vonatkozóan tárgyalja, megállapítva, hogy munkaerő-piaci szerepvállalásuk elodázza a gyermekvállalást, egyáltalán a párkapcsolat kialakítását: a munkaerőpiac és a családalapítás ellentétes követelményeket támaszt a nőkkel szemben. A gyermekvállalás ellenösztönzői a nők iskolai végzettségének emelkedésével egyre erősebben hatnak.⁵⁵ Ugyanakkor – noha erről viszonylag kevés szó esik – a modern piacgazdaságban a flexibilitás követelménye a férfi számára is a családi élet akadályozója lehet. Láthattuk, kutatások tanúskodnak arról, hogy a rugalmas munkaviszonyban állók nagyobb valószínűséggel élnek egyedül, mint azok a fiatalok, akik a standard, állandó jellegű, hosszú távú, „biztonságos” foglalkoztatási formában végeznek kereső tevékenységet.⁵⁶

A továbbiakban budapesti és berlini fiatal egyedülállókkal készített, strukturált interjúk alapján azt mutatom be, hogyan jelenik meg a kereső munka a fiatalok életében, és milyen szerepet tulajdonítanak életformájuknak sikeres szakmai életükben.⁵⁷ Valós dilemmaként jelentkezik életükben a munka vagy család kérdése?

Az értelmes munka növeli az életminőséget

Mára a magyar gazdaságban is kialakulni látszik a munkavállalók egy magasan képzett csoportja, amelynek tagjai vezető alkalmazottként, önálló vállalkozóként vagy szabadfoglalkozású státusban végzik hivatásukat, és akik nagy iskolai befektetéseikhez

⁵² Bukodi, 2004; Szalma – Róbert, 2007

⁵³ Bukodi az élettársi kapcsolatot mint első párkapcsolat vonatkozásában mutatja ki ezt az összefüggést Bukodi, 2004: 154.

⁵⁴ Szalma – Róbert, 2007: 1.

⁵⁵ Spéder, 2001: 48.

⁵⁶ Szalma – Róbert, 2007: 1.

⁵⁷ Összesen 27 interjút készítettem harmincas éveikben járó, felsőfokú végzettségű egyedülállókkal. Az interjúk felvételére 2007 februárja és decembere között került sor. A válaszadók nemi és nemzetiségi megoszlása a következő: 5 német férfi, 7 magyar férfi, 7 német nő, 8 magyar nő.

magas munkaerő-piaci önértékelés és elkötelezett beállítódás társul.⁵⁸ A nagyvárosi fiatal diplomások jelentős része tartozik ebbe a csoportba.

A jól szituált fiatal szinglik tisztában vannak életszínvonaluk előnyeivel; a szakmai sikerek és a jó anyagiak biztonságot nyújtanak számukra. Az életszínvonallal való elégedettséget növeli, ha az egyén úgy látja, hogy az ország többi lakosához, vagyis az átlaghoz képest jobban él.⁵⁹

„Nincsenek korlátok, nincsenek időpontok és hála Istennek mindenem megvan ehhez. Az anyagi biztonság is, hogy azért megvan a háttér, nem azért küzdök, hogy legyen lakásom, hanem azért, hogy jobb legyen, ez óriási különbség.” (német nő, 30)

Az életszínvonallal való elégedettséghez a legtöbb esetben a munkával való elégedettség érzése társul, melyet az értelmesnek látott szakmai tevékenység öröme nyújt. A munka iránti elköteleződést a legnagyobb mértékben a munka belső elégedettségkomponensei befolyásolják: a kreativitás, a sokszínűség, a személyes fejlődés és a sikerélmény.⁶⁰ Ezekből bőven van részük a szellemi pályán tevékenykedő fiataloknak.

Elégedettség forrása az is, ha az egyén szabadságot élvez a munkavégzés tekintetében. A szabadfoglalkozásúak, az önálló vállalkozók és a projektekre szerződő fiatalok szerencsésebbnek érzik magukat a legtöbb embernél, akik monoton, rutinszerű hétköznapiakat élnek. A mindennapi program másoktól független megszervezésének lehetősége maga a szabadság. A szakmai szabadság, a munkakörülmények egyéni megválasztása és a rugalmas időbeosztás akkor is elégedettség forrása, ha a tényleges munkaidő adott esetben hosszabb, mint az alkalmazottaké.

A hivatásvégzés önmagában vett érték: a fiatal egyedülállókra az elkötelezett beállítódás jellemző. A munka kizárólag instrumentális szemlélete egyetlen interjúalanyomra sem jellemző, ahogy az sem, hogy a munkavégzést az élet legfontosabb területének tekintsék.⁶¹ Az elkötelezett munkaorientáció általában is jellemző a magyar fiatalokra, kiemelten a szellemi foglalkozást űző diplomásokra. A legtöbben az élet egyik lényeges területének tartják a kereső munkát, ugyanakkor viszonylag kevesen látják úgy, hogy a legfontosabb életterület lenne.⁶²

⁵⁸ Altorjai – Róbert, 2006: 329.

⁵⁹ Sági, 2006: 162.

⁶⁰ Varga, 2007: 89.

⁶¹ A munkacentralitást a munkaerőpiac életkori strukturáltsága befolyásolja (Varga, 2007: 92). A szakmai életük csúcspontjára érkezett negyvenesek-ötvenesek között nagyobb arányban találunk „munkamániasokat”, mint a fiatalabb korosztályokban. A szakirodalom emellett az üres fészekkel és a házassági elhidegüléssel magyarázza, hogy az aktív keresők között az idősebb korcsoportokban válik jellemzővé a túlzott munkacentrikusság. Varga, 2007: 89.

⁶² Varga, 2007: 89.

*„Nem gondolom azt, hogy a munka mindennél fontosabb. Szeretem azt, amivel foglalkozom, jóformán ebből áll az életem, de beleférne egy párkapcsolat. Azért dolgozom ennyit, mert nincs jobb elfoglaltságom.”
(német férfi, 34)*

A korábbiakban láttuk, hogy a munkával való elégedettség egyik meghatározója a munkaviszony jellege. A magyarok, ezen belül a fiatalok is összességében a „biztos állást”, tehát az állandó, határozatlan időre szóló munkaviszonyt részesítik előnyben, és a határozott idejű szerződéseket a foglalkoztatási bizonytalanság jelenének tekintik. Ennek ellenére azok az interjúalanyaim, akik projektekre szerződnek és határozott időtartamú munkaviszony alapján dolgoznak, kifejezetten üdvözlik az ezzel járó rugalmasságot és változatosságot. Ebben a fiatal életkorban, a felső (gyakran doktori) képzettségi fokozat birtokában a maguk számára előnyösnek látják a határozott időtartamra szóló munkát. Hasonlóképpen elégedettek a szellemi szabadfoglalkozásuk és az önállók is.

„Lehet, hogy cinikus, de az, hogy nekem egyáltalán van létjogosultságom... hogy én ezen a világon élek, az egyik, hogy a szakmámban jó vagyok, a másik, hogy a saját egzisztenciámat viszonylag látványosan saját magam meg tudom teremteni... ezzel igazolom annak a szükségességét, hogy nekem jogom van élni egyáltalán, ha már párom nincsen. Hát igazából akkor volna az ember életének értelme, hogy ha volna egy párja és volnának gyerekei.” (magyar férfi, 33)

Az egyedülálló fiatal úgy látja, hogy életének értelmet ad hasznosnak és érdekesnek tekintett, ugyanakkor befektetett emberi tőkéjének sokszoros megtérülését biztosító szakmai pályája. Mindez nem pótolja a tartós magánéleti hiányt, mégis elviselhetőbbé teszi.

A jól megfontolt érdekből, a karrierépítés miatt választott és tartósnak értelmezett egyedüllét egyetlen interjúalanyomnak sem célja. A „magánélet vagy karrier” sem a nők, sem a férfiak számára nem vetődik fel, mint eldöntendő kérdés, amelyre végleges választ lehet és kell adniuk.

A magánéleti egyensúly szerepe a munkavégzésben

A párkapcsolati élet közvetetten a munkatevékenységet is befolyásolja. Buda Béla és Szilágyi Vilmos a magánéleti harmónia munkakedvet és munkaminőséget serkentő hatását hangsúlyozza: „De vajon lehet-e egyáltalán teljes értékű munkát végezni, ha az ember magánélete rendezetlen, s emiatt gondolatai másfelé járnak, vagy éppen boldogtalannak, szerencsétlennek érzi magát? Nyilvánvaló a válasz ezekre a kérdésekre.”⁶³

Hasonlóan vélekednek a párkapcsolatra vágyó egyedülállók is:

*„Most rosszabbul megy a munka, csak sokkal több időm van rá.”
(magyar férfi, 33)*

A karrierjét tudatosan megtervező egyedülálló örömét leli munkájában, és fontosnak tartja azt úgy az önkiteljesedés, mint a megteremtett magas életszínvonal fenntartása szempontjából. Ám nem a karrier érdekében választotta a szingli életformát: nem utasítja el a magánéleti kötöttséget, mint olyan tényezőt, amely a szakmai siker útjában állhat.

A racionális mérlegelés és az érzelem, a személyes függetlenség és a párkapcsolat iránti vágy kettőssége fejeződik ki abban, hogy a fiatal egyedülállók úgy a szakmai, mint a magánéletükben sikerre törekzenek.⁶⁴ A nyilvánosságban elterjedt előítéletek ellenére csak kevesek számára valós elgondolás a „szakmai karrier a szerelem helyett”. A munkaorientált szinglik esetében is a magánélet fontosságáról számolnak be a kutatások.⁶⁵ Nem egy választásról, nem vagy-vagyról van szó: sokkal inkább mindkettőre szükségük van, mindkét téren sikerre vágnak.

„Nem nagyon értek egyet azzal, hogy az ember csak a karrierjének éljen, mert az nagyon fél élet, az nem lehet soha teljes a család nélkül. (...) Én ezt nem tartom jónak, hogy valaki fél életet éljen, mert nem egészséges. Szellemileg, lelkileg, semmiképp nem egészséges.” (magyar nő, 35)

„Élvezem az életem így, egyedül, az új lakásban... Itt vannak a barátaim, minden napra akad valami. Most jobban megnyomom a munkát is. De hogy ezt meddig szeretném? Mondjuk, még néhány hónapig, amíg túl leszek az egész történeten. Alapvetően nem szeretnék egyedül maradni.” (német nő, 32)

A szakmai élet és a magánélet között egészséges egyensúlynak kell lennie – érvelnek. A munkához elengedhetetlenül szüksége van az embernek arra a lelki harmóniára, amelyet a rendezett magánélet nyújt. Sőt, annál inkább így van ez, minél felelősségteljesebb az ember munkája. Elsősorban a férfiak hangsúlyozzák a kiegyensúlyozott magánélet fontosságát annak érdekében is, hogy örömmel végezzék munkájukat, és annak értelmét lássák.

Az egyedülálló magyar nők, akik – mint láthattuk –, a hagyományos nemi szerepek hívei, családos társaikhoz hasonlóan a magánélet elsőbbségét emelik ki a munkához képest.

„Sikerélmény a magánéletben is kell, nemcsak a munkában, és ez a fontosabb terület.” (magyar nő, 38)

⁶⁴ Bachmann, 1992

⁶⁵ Bachmann, uo.

A munka számukra jelen pillanatban nagyon fontos, ám ha a jövőben a családi harmónia úgy kívánja, az önmegvalósítás terepét számukra elsődlegesen az anyaszerep veszi át. Mindez nem jelenti azt, hogy hosszú távon kielégítőnek tekintenék a családayai és háztartásbeli státust: mindössze a tevékenységek relatív fontosságának megváltozásáról, a hangsúly áthelyezéséről van szó, hiszen értékeik rangsorában a család egyértelműen a munka előtt áll. Mindez bizonyos mértékig megerősíteni látszik a közgazdasági családelméletek feltételezését, miszerint a nők és a férfiak eltérő céllal halmozzák fel humán tőkéjüket.⁶⁶ Az elméletek kedvezőtlennek látják a nők jó munkaező-piaci pozícióját, hiszen az a családi szerepvállalás ellenében hat.

Interjúalanyaim számára a családalapítás valóban aktuális és hangsúlyos kérdés, hiszen éppen a családos életkorban vannak. Közülük is a magyar nők azok, akik a legtöbbet gondolkodnak a munka és a családi élet egyensúlyáról, és azt a jövőben megvalósítani igyekeznek. Úgy vélik, gyermekvállalás esetén rövid időre teljesen le kell mondaniuk a szakmai életéről, és hangsúlyozzák, hogy ezt örömmel tennék. Ugyanakkor, ideális esetben az anyaszerep csak időlegesen szoríthatja teljesen háttérbe a szakmai életet. A ma egyedülálló, ám párkapcsolatra és gyermekvállalásra vágyó nő nem szeretné feladni munkaező-piaci helyzetét, és abban érdekelt, hogy szülés után valamely „családbarát” megoldás segítségével mielőbb újrakezdhesse kereső munkáját. Mindezt olyan módon tervezi megtenni, hogy a munka ne legyen a családi élet, elsősorban a gyermek(ek) fejlődésének kárára. Kiemelt jelentőségűvé válik ebben az összefüggésben a munkakörülmények és a munkaidő rugalmas kialakításának lehetősége.

Zárszó

A magas képzettség növeli annak valószínűségét, hogy egy fiatal egyedülálló életformában él; ez az összefüggés a nők esetében erősebb, mint a férfiakéban.⁶⁷ Ennek oka egyfelől a homogámiára törekvés – a diplomás nők számára alacsonyabb végzettségű férfiak nem kerülnek szóba partnereként. Másfelől, a magas végzettségű és jó munkaező-pozíciójú nő számára a családos életforma a sikeres szakmai életút akadályozója lehet.

A fentiekben a munkaező-piaci státus szerepét tekintettem át a diplomás fiatalok életében és jövőbeli terveiben. Vizsgáltam a munka és a magánélet egyensúlyával való elégedettség meghatározóit, valamint a szakmai életpálya és a magánélet kettős kihívására adott válaszlehetőségeket. Válaszadóim harmincas éveikben, a családos életszakaszban járnak, így kiemelt jelentőségűvé válik számukra a munka és a magánélet összeegyeztetése, a közbeszédben is divatosá vált „work-life-balance” kérdése. Annak ellenére így van ez, hogy nincsen saját családjuk. Ugyanis valamennyiük életertervében szerepel a családalapítás: mindenekelőtt magyar női interjúalanyaim viszonyulnak

⁶⁶ Polachek, 1981: 60-69.

⁶⁷ Krüger, 1990; Szalma – Róbert, 2007

meglehetősen negatívan életformájukhoz, hiszen értékrendjükben a család áll az első helyen.

A fiatal magyar és német egyedülállókkal készített interjúk alapján arra következtethetünk, hogy a szakmai karrier nem jelenik meg a párkapcsolat, a házasságkötés és a gyermekvállalás akadályaként. Sem a nők, sem a férfiak számára nem valós dilemma a munka vagy család kérdése, alapvetően egy tartós és kizárólagos párkapcsolat kialakítására törekszenek. Noha a két országban különbségeket találunk úgy a nemi szerepek megítélésében, mint az ideális életformára vonatkozó elképzelésekben, mégis elmondható, hogy a nőképek mindkét helyen része a hagyományos és a modern női szerep – a családi és a munkaerő-piaci szerepvállalás.

Felhasznált irodalom

- ALTORJAI Szilvia – RÓBERT Péter 2006: *Munkaorientáció, emberi tőkemegtérülés.* In: *Társadalmi Riport* 2006. Szerkesztette KOLOSI Tamás – TÓTH István György – VUKOVICH György, Budapest: TÁRKI, 314-334.
- BAETHGE, Martin 1994: *Arbeit und Identität.* In: *Riskante Freiheiten.* Herausgeber BECK, Ulrich – BECK-GERNSHEIM, Elisabeth. Frankfurt: Suhrkamp, 245-261.
- BACHMANN, Ronald 1992: *Singles.* Frankfurt: Peter Lang
- BECK, Ulrich 2003: *A kockázat-társadalom. Út egymásik modernitásba.* Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó
- BLASKÓ Zsuzsa 2006: *Nők és férfiak – keresőmunka, házimunka.* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, Népességtudományi Kutatóintézet
- BLOSSFELD, Hans-Peter – KLIJZING, Erik – MILLS, Melinda – KURZ, Karin 2005: *Globalization, Uncertainty and Youth in Society.* London: Routledge
- BUDA Béla – SZILÁGYI 1974: *Párválasztás: A partnerkapcsolatok pszichológiája.* Budapest: Gondolat
- BUKODI Erzsébet 2004: *Ki, mikor, kivel (nem) házasodik? Párválasztás Magyarországon.* Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó

- BURKART, Günter 1994: *Die Entscheidung zur Elternschaft. Eine empirische Kritik vom Individualisierungs- und Rational-Choice-Theorien.* Stuttgart
- DORBRITZ, Jürgen –
LENGERER, Andrea –
RUCKDESCHEL, Kerstin
2005: *Einstellungen zu demographischen Trends und zu bevölkerungsrelevanten Politiken. Ergebnisse der Population Policy Acceptance Study in Deutschland.* Wiesbaden: Bundesinstitut für Bevölkerungsforschung beim Statistischen Bundesamt
- GALASI Péter 2004: *Fiatal diplomások munkaerő-piaci helyzetének változása 1999-2003. Jelentés a FIDÉV kutatás első követéses felvételének eredményeiről.* Budapest: TÁRKI
- GORZ, André 2000: *Arbeit zwischen Misere und Utopie.* Frankfurt: Suhrkamp
- FALUSSY Béla 2002: *Életmód – Időmérleg. A népesség időfelhasználása 1986/1987-ben és 1999/2000-ben.* Budapest: KSH
- FREY Mária 2003: *Gyermekeknevelési támogatásokat igénybe vevő és a családi okból inaktív személyek foglalkoztatásának lehetőségei és akadályai.* In: *Demográfia, foglalkoztatás, női munkavállalás.* Szerkesztette LENKEI Gábor. Budapest: Miniszterelnöki Hivatal Kormányzati Stratégiai Elemző Központ (STRATEK)
- GYÖRGYI Zoltán 2006: *Diplomások és a munkaerőpiac – kutatói megközelítés.* In: *Diplomával a munkaerőpiacon.* Szerkesztette BERDE Éva – CSENKY Klára – GYÖRGYI Zoltán – HÍVES Tamás – MORVAI Endre – SZEREPI Anna. Budapest: Nemzeti Kulturális és Technológiai Hivatal, PH Felsőoktatási Kutatóintézet, 21-38.
- HONDRICH, Karl Otto 1988: *Leistung und leistungsbereitschaft in verschiedenen Lebensbereichen.* In: *Krise der Leistungsgesellschaft?* Hrsg. HONDRICH, Karl Otto – SCHUMACHER, Jürgen. Opladen: Westdeutscher Verlag
- HORVÁTH Lajosné 2005: *Munkaerőpiaci tendenciák Európában 1992 – 2003.* Budapest: KSH.
- HRADIL, Stefan 1995: *Die "Single-Gesellschaft".* München: C. H. Beck

- HULLEN, Gerd 1998: *Scheidungskinder – oder: Die Transmission des Scheidungsrisikos.*
In: *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 23, 1, 19-38.
- KALLEBERG, Arne L. – REVE, Torger 1992: *Contracts and Commitment: Economic and Sociological Perspectives in Employment Relations.*
In: *Human Relations*, 45, 9, 1103-1132.
- KALLEBERG, Arne L. 2000: Nonstandard Employment Relations: Part-time, Temporary and Contract Work. *Annual Review of Sociology*, 26, 341-365.
- KAMARÁS Ferenc 2005: *Családalapítás és gyermekvállalás Európában.*
In: *Szerepváltozások: jelentés a nők és férfiak helyzetéről.* Szerkesztette NAGY Ildikó – PONGRÁCZ Tiborné – TÓTH István György. Budapest: TÁRKI – Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 87-101.
- KERST, Christian – MINKS, Karl-Heinz 2004: *Fünf Jahre nach dem Studienabschluss – Berufsverlauf und aktuelle Situation von Hochschulabsolventinnen und Hochschulabsolventen des Prüfungsjahrgangs 1997.* Hannover: HIS
- KRÜGER, Dorothea 1990: *Alleinleben in einer paarorientierten Gesellschaft. Eine qualitative Studie über die Lebenssituation und das Selbstverständnis 30-45 jähriger, lediger, alleinstehender Frauen und Männer.* Pfaffenweiler: Centaurus
- KÜHN, Thomas 1999: *Berufsverläufe und Pläne zur Familiengründung – eine biographiesoziologische Typologie.* Arbeitspapier Nr. 64. Sonderforschungsbereich 186 der Universität Bremen
- LITZ, Hans Peter – OSSIETZKY, Carl von 2000: *Multivariate statistische Methoden und ihre Anwendung in der Wirtschafts- und Sozialwissenschaften.* München – Wien: R. Oldenbourg
- MAKÓ Csaba – ILLÉSY Miklós – CSIZMADIA Péter 2007: *A távmunka és egyéb rugalmas munkavégzési eszközök helyzete Magyarországon.* Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, Szervezet- és Munkaszociológiai Műhely

- MEDGYESI Márton –
RÓBERT Péter 1998: *Munkaattitűdök: időbeli és nemzetközi összehasonlítás.* In: *Társadalmi Riport 1998.* Szerkesztette KOLOSI Tamás – TÓTH István György – VUKOVICH György. Budapest: TÁRKI, 437-457.
- MEDGYESI Márton –
RÓBERT Péter 2000: *A munkával való elégedettség nemzetközi összehasonlításban.* In: *Társadalmi Riport 2000.* Szerkesztette KOLOSI Tamás – TÓTH István György – VUKOVICH György. Budapest: TÁRKI, 591-616.
- NAGY Gyula 2000: *A nők munkaerő-piaci helyzete Magyarországon.* Budapest: Országos Munkaügyi Kutató- és Módszertani Központ
- OFFE, Claus 1984: *Arbeit als soziologische Schlüsselkategorie?* In: *Arbeitsgesellschaft. Strukturprobleme und Zukunftsperspektiven.* Herausgeber OFFE, Claus. Frankfurt/New York, Campus
- POLACHEK, Solomon W.
1981: *Occupational Self-selection: A Human Capital Approach to Sex Differences in Occupational Structure.* In: *Review of Economics and Statistics*, 63, 60-69.
- PONGRÁCZ Tiborné 2001: *A család és a munka szerepe a nők életében.* In: *Szerepváltozások – Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2001.* Szerkesztette NAGY Ildikó – PONGÁRCZ Tiborné – TÓTH István György. Budapest: TÁRKI – Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviseleti Titkársága, 30-45.
- SÁGI Matild 2006: *Elégedettség az átalakuló társadalmakban.* In: *Társadalmi Riport 2006.* Szerkesztette Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György. Budapest: TÁRKI, 151-180.
- SCHNEIDER, Norbert F.
1994: *Familie und private Lebensführung in Est- und Ostdeutschland. Eine vergleichende Analyse des Familienlebens 1970-1992.* Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag
- SPÉDER Zsolt 2001: *Gyermekvállalás megváltozott munkaerő-piaci körülmények között.* In: *Szerepváltozások – Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2001.* Szerkesztette NAGY Ildikó – PONGÁRCZ Tiborné – TÓTH István György. Budapest: TÁRKI – Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviseleti Titkársága, 46-64.

- SPÉDER Zsolt 2002: *Családi életformák és az életpályák szakaszolódása az 1990-as évek Magyarországon (Vélekedések és kérdések a párkapcsolatokról)*. In: *Népesség – értékek, vélemények*. Szerkesztette SPÉDER Zsolt – PONGRÁCZ Tiborné. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, Népességtudományi Kutatóintézet, 75-89.
- SZALMA Ivett – RÓBERT Péter 2007: *The effect of education and labor market uncertainties on partnership formation in Hungary. A "Second Demographic Transition" (SDT) konferencián* (Budapest, 2007. szeptember 6.-án) elhangzott előadás segédanyaga alapján
- SZÉKELYI Mária – BARNA Ildikó 2003: *Túllélőkészlet az SPSS-hez. Többváltozós elemzési technikák társadalomkutatók számára*. Budapest: Typotex
- TIJDENS, Kea 1998: *Gender and Labor Market Flexibility: The Case of Working Hours*. In: *Advancing Theory in Labor Law and Industrial Relations in a Global Context*. Editor WILTHAGEN, Ton. Amsterdam: North Holland, 131-141.
- TILLY, Chris 1991: *Reasons for the Continuing Growth of Part-time Employment*. Monthly Labor Review 114 (3), 10-18.
- TÖRÖK Emőke 2006: *Túllélhetünk-e a bér munka társadalmán? Szociológiai Szemle* 2, 111-129.
- VÁRADI Rita 2007 (Szerk.): *A fiatalok munkaerő-piaci helyzete. A munkaerő-felmérés 2006. IV. negyedévi kiegészítő felvétele alapján*. Budapest: KSH, Életszínvonal- és Munkaügy-statisztikai főosztály, Munkaügy-statisztikai osztály
- VARGA Attila 2007: *Munkaközpontúság és a társas kapcsolatok eltérő szerveződése*. In: *Az életminőség feltételei. Műhelytanulmányok 2007/1*. Szerkesztette UTASI Ágnes. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 84-93.

Merre tart a romániai szegénység? Elemzési kísérlet a romániai szegények mai helyzetéről.

Bevezetés

Szegénység-vizsgálatok állandó kérdése, hogy milyen tényezőkkel magyarázható a szegénység növekedése, az elszegényedés folyamata, valamint melyek azok a tényezők, amelyek befolyásolják az egyént a szegénnyé válásban, illetve amelyek segítik a deprivált helyzetből való kilépésüket. Tulajdonképpen ezek a kérdések arra keresik a választ, hogy mi okozza és mi szünteti meg a szegénység állapotát. A politikum, a közbeszéd és az akadémiai diskurzusok túlnyomó többsége a szegénységet (illetve az elszegényedés folyamatát) a rendszerváltás fő negatív következményének tekinti. A gazdasági szerkezetváltozás az átmenet első évtizedében inflációt, gazdasági recessziót, munkanélküliséget generált, aminek következtében a reáljövedelmek drasztikusan lecsökkentek, és az életszínvonal rohamosan romlott, a vásárlóerő erodálódott, miközben a társadalmi egyenlőtlenségek és a szegénység mértéke folyamatosan növekedett.

A szegénység mai állapotának megértéséhez tehát a szocialista rendszerig kell visszatekintenünk, hiszen a társadalmi-gazdasági rendszerben lejátszódó folyamatok behatárolták a lehetséges jövedelmek és költségek körét. A gazdasági növekedés megindulásával, a pénzügyi intézményrendszer modernizálódásával, a fogyasztási-megtakarítási viselkedésben is jelentős változások mentek végbe, egyre nagyobb hangsúly tevődik a háztartások fogyasztásra és megtakarításra vonatkozó döntési mechanizmusainak elemzésére.¹ A szocialista korszak uralkodó tendenciája a magas fokú homogenitásra törekvés, olyan társadalomban, amelyben a szegénységnek nincs helye. Két alapvető pilléren nyugodott a rendszer: a teljes foglalkoztatottság politikáján, valamint a társadalombiztosítás rendszerén. A munka kötelességnek számított, minden átlagos állampolgárt arra ösztönöztek, hogy szert tegyen formális munkaerőpiacról származó jövedelemre. Fokozatosan csökkent a nők férfiak jövedelmeitől való függősége, továbbá a minimálbér bevezetése lehetővé tett egy megfelelő életszínvonalat (még ha ez elég minimális is volt). A társadalombiztosítási rendszer nagyon átfogó (a teljes foglalkoztatottségnek köszönhetően), a munkanélküli segélyezésre viszont nem esik nagy hangsúly, hiszen a szocialista állam főleg munkahelyek teremtésére törekedett. Magas állami támogatásokban részesültek a sokgyerekes családok: gyerekek utáni támogatásban, ingyenes oktatásban és egészségügyi kezelésben. 1989-ben az egy gyerek után járó állami támogatás az átlagos havi bér 8-10%-át tette ki, amiben az alacsony jövedelmű és többgyerekes családok

részesültek.² Összegezve a kialakult helyzetet, világos, hogy a munkanélküliek kerültek a legrosszabb gazdasági helyzetbe. A nyugdíjasok esetén, habár a nyugdíj mennyisége visszaesett, a nyugdíj mellett kiegészítő jövedelemszerző tevékenységek végzésére csekély esély volt, továbbá a növekvő árak és infláció következtében kénytelenek voltak felélni megtakarításaikat, mégis a nyugdíjas háztartások jobb lehetőségekkel rendelkeztek, mint a gyerekesek.

A vázolt társadalmi-gazdasági folyamatok elszegényedéshez vezettek.³ Társadalmi-demográfiai sajátosságokat tekintve a háztartás típusának, a gyerekszámnak, életkornak, nemnek nagy jelentősége van. Legmeghatározóbb azonban a humán tőkével rendelkezés, a háztartásfő iskolai végzettsége, hiszen javarészt az aluliskolázottság jellemzi őket, valamint gazdasági aktivitás szerint a munkanélküli, alacsonyan fizetett munkaköröket betöltő munkásokat érintette legfőképpen a szegénység kockázata.⁴ Az Európai Unióba való integrációra való felkészülés, a preintegrációs folyamatok 2007 előtt elkezdődtek intézményes, gazdasági, politikai valamint kulturális szinten. Mindezek a strukturális változások attól függetlenül, hogy átmenetnek vagy átalakításnak nevezzük, nyerteseket illetve veszteseket produkálnak mind a tettek mind az elvárások szintjén. A posztkommunista átmenet nyertesei főként városi környezetből származó fiatal, iskolázott, munkaerőpiacon keresett képesítéssel rendelkező személyek; a vesztesek főként vidéki származású, alacsony iskolai végzettséggel rendelkező, szakképzetlen személyek. A gyerekek, fiatalok, romák, alacsony iskolai végzettséggel rendelkező személyek, munkanélküliek, informális szektorban foglalkoztatottak körében az átmenet időszakában és jelenleg is magas a szegénység kockázata.⁵

A létező szakirodalom és statisztikai adatok alapján a tanulmányban első lépésként egy átfogó képet vázolok a romániai szegénység mai helyzetéről és jellemzőiről, majd a Soros Alapítvány által végzett *Barométerek* másodelemzése alapján bemutatom a romániai alsó társadalmi csoport állapotát az Európai Unióhoz való csatlakozás előtti és utáni kontextusban.

Elméleti keret

A továbbiakban a különböző szegénység-koncepciókat, megközelítéseket mutatom be, amelyek a kutatás elméleti hátterét alkotják, majd rátérek a Románia szintű kvantitatív adatok feldolgozására.

² Zamfir, 2001: 10.

³ Az átmenet első éveiben (1989-1993) az előzőekhez képest a szegénységben élő népesség száma megközelítőleg az ötszörösére növekedett. 1993-1996-ig bekövetkezett gazdasági fellendülés bizonyos fokú stabilitást eredményezett, azonban 1999-re újra kétszeresére növekedett az 1996-ban mérthez képest. Zamfir, 2001: 5.

⁴ Dan, 2005: 3-9.

⁵ Stănculescu, 2007: 64.

Az 1960-as években jelennek meg azok a nézetek, amelyek a szegénység terjedésének és tartós fennmaradásának okát a viselkedési mintákban és habitusokban látták. Az, hogy valaki a saját kultúrájával összhangban cselekszik, tulajdonképpen ebben az általános antropológiai megközelítésben azt jelenti, hogy követi azokat a viselkedési mintákat, értékeket, normákat, amelyeket a közösség tagjaitól sajátított el.⁶ A megközelítés a „szegénység kultúrája” (*culture of poverty*) fogalomra épül, amely Oscar Lewis antropológus nevéhez fűződik. Lewis, mint antropológus, a hagyományos antropológiai felfogás alapján a közösségen belüli tanulási folyamatként értelmezte a kultúrát. Elképzelése szerint a szegénység, a hátrányos jövedelmi helyzet nemcsak alacsony életkörülményeket hoz magával, hanem sajátos kultúrát is teremt, az értékek és magatartások olyan rendszerét, amely eltér a középosztályi vagy az általánosan elfogadott kultúrától.⁷ A szegénységet, mint életmódot értelmezte, a szegénység kultúráját pedig mint olyan életformát, amely a szegénység kényszere alatt valósul meg, olyan tömegek között, akik a társadalmi-gazdasági rétegződés legalján élnek. Ez a kultúra olyan életmódot jelent, amely nemzedékről nemzedékre átöröklődik, a családi szocializáción keresztül a gyermekekre is áthagyományozódik. Megállapítja, hogy „a modern országokban szegénynek lenni nem csupán gazdasági lecsúszottságot, rendezetlen körülményeket és általában hiányt jelent. Valami határozott és kézzelfogható tulajdonsága is van: szerkezete, értelme és védelmi rendszere, ami nélkül a szegények bajosan élhetnének. Egyszóval életmód a szegénység, méghozzá nagyon is maradandó és állhatatos.”⁸ Kialakulása egy autonóm szubkultúra kialakulásához vezet, mivel a gyerekek szocializálódnak azokba az értékekbe és viselkedési mintákba, amelyek meggátolják a szegénység állapotából való kilépésüket. Ez a kultúra és életmód teszi tulajdonképpen lehetővé a nehéz körülményekhez való alkalmazkodni tudást, biztosítja számukra a túlélést, egy elfogadható életérzést, boldogságot.

Lewis követői azt állítják, hogy egy olyan kultúráról van szó, amely az egyéneket úgy formálja, hogy képtelenek kihasználni az előttük nyíló lehetőségeket. Segélyfüggők, akik megszokták, hogy állami alamizsnán éljenek, és nincs bennük elég kezdeményezőkészség a függésből való kitörésre. A szegénység kultúrája megakadályozza, hogy a körülmények esetleges javulása estén az egyének kilépjenek a szegénység státusából, azaz aki szegény-nyé válik, az is marad, sőt mi több: nem csupán ő, hanem vélhetően a leszármazottak is. Amint azt láthatjuk a kulturális magyarázatok hívei a kirekesztettséget a szegények attitűdjeiben és viselkedésében keresik. A szegények kultúrája a társadalmi-kulturális haladás fő irányvonalával ellentétes viselkedési mintákat alakít ki. A szegény családok mindennapi viselkedési mintái eltérnek a domináns társadalom viselkedési mintáitól, és egy sajátos, önálló kulturális mintát, kultúrát képeznek. A kultúra fogalma felöleli az

6 Nem fektetnek hangsúlyt arra a felmerülő problémára, hogy adott szituációban azt teszik amit akarnak, vagy alapvetően a szituáció természete az, ami kikényszeríti az adott cselekvést.

7 Lewis, 1968: 12.

8 Lewis, 1968: 20.

eltérő értékeket, normákat, viselkedéseket, elvárásokat, és a nyelvi kódokat, szabadidős tevékenységeket, aspirációkat, a pénzhez és a munkához való viszonyt is. Tehát ezen rétegbe tartozókra egy különös viselkedési norma- és értékrendszer jellemző, ami megakadályozza abban, hogy kiemelkedjenek a szegénységből, másrészt ez az eltérő kultúra megkönnyíti a szegénységgel járó terhek elviselését. Megállapításuk szerint ez a kultúra olyan életmód, amely családról családra száll, és olyan tömegek közt található, akik a társadalmi-gazdasági rétegződés legalján élnek. Adott helyzetet, állapotot nem strukturális, hanem a csoportra jellemző viselkedéssel magyaráz. Az elméletet a jobboldali, konzervatív ideológusok felhasználták: Murray szerint a szegénység kultúráját, a szétzilált és patalogikus családot, a túlságosan bőkezű jóléti kultúra, a társadalom jó szándéka hozta létre.⁹ Ezek az ideológiák (kulturális determinizmus) a jóléti támogatási rendszert tekintik annak a forrásnak, amely biztosítja a szegénység kultúrájának a reprodukcióját, tehát a szociális segélyrendszer termeli a szegényeket, a segélyezés hiábavaló, sőt, káros.

A szegénység kultúrájának ábrázolását élesen bírálták a strukturalista megközelítés és posztmodernista felfogás hívei. A strukturalista paradigma hívei amellet érvelnek, hogy e csoportokra jellemző viselkedésmódot alapvetően a makrostrukturális feltételek magyarázzák, így a társadalom struktúrájában bekövetkező változások segíthetik elő azon tényezők felszámolását, amelyek a szegénységet okozzák, és tulajdonképpen magának a szegénység kultúrájának felszámolásához vezetnek.¹⁰ A bírálatok szerint nem lehet egyértelműen bizonyítani, hogy mi adódik át a generációk között a szegények esetében, ezek csak vélekedéseken alapszanak. A szegénység olyan elemek meglétéből fakad, amelyek az egyénen kívüliek, mint az alacsonyan bérezett munkahelyek, ennek következtében alacsony jövedelmek. Tulajdonképpen arra mutatnak rá, hogy a szegénység oka nem a benne lévők viselkedéséből, értékeiből, attitűdjeiből fakad, hanem a társadalmi struktúra az, ami meghatározó.¹¹ A strukturalista megközelítés szerint tehát valaki azért válik és marad szegény, mert a (gazdasági-társadalmi) struktúra megváltozik (például átmenet, piacosodás, gazdasági szerkezetváltozás) és ezzel módosul az egyén pozíciója a társadalmi rétegződési rendszerben. Ebben a felfogásban tehát a társadalom strukturális kényszerei és a makroszintű változások termelik újra a szegénységet (a kapitalista rendszer szervezeti hibái, radikális szerkezeti módosulásai). A szegénység fennmaradásának oka abban keresendő, hogy a társadalmi rendszer (manapság a bővülőben levő szolgáltatási szektor) nem képes magába integrálni az ipari tevékenységek hanyatlásának kárvallottjait.¹²

A posztmodernista megközelítés szerint a szegénységet globális faktorok és a munka jellegében beállt változások okozzák.¹³ Napjainkban a munka flexibilis jellege

⁹ Murray, 1990; idézi Kane – Kirby, 2003: 98.

¹⁰ Hannertz, 1969; Wilson, 1987

¹¹ Coward, 1974: 633.

¹² Domanski, 2001: 50.

¹³ Lister, 1991

egyre nagyobb méreteket ölt, ami abban nyilvánul meg, hogy a munkaerő egyre nagyobb hányada részmunkaidővel alkalmazott, rosszul fizetett és szegényes munkakörülmények között dolgozik.

Kutatásomban a kulturalista megközelítés által vallott szegénység kultúrája hipotézisből indulok ki. Jelen tanulmányban a rendszerváltást követő társadalmi-gazdasági folyamatok kontextusában annak elemzésére teszek kísérletet, hogy az alsó társadalmi csoport gazdasági helyzete, életminősége milyen fejlődést mutat a rendszerváltást követően, illetve az Európai Unióhoz való csatlakozás előtti és utáni kontextusban hogyan érzékelik múltbeli, jelenbeli illetve jövőbeli helyzetüket, milyen aspirációkkal rendelkeznek, milyen félelmeik vannak.

Általános körkép a számok tükrében

A rendszerváltás következményeként a társadalmi rendszerben új szereplők, viszonyok és folyamatok jelennek meg, amelynek következtében az egyének, osztály- és csoport-hovatartozástól függetlenül, elveszíthetik társadalmi pozíciójukat és státuszukat (könnyen munkanélkülivé válhatnak). A kockázatok árnyékában az egyének elveszíthették a biztosítóikat, védeltségüket: a felfele való mobilitás lehetősége megnő, de a lefele való mobilitás kockázata is jóval nagyobb. Ha bizonyos ismeretekre, tudásokra, készségekre és tapasztalatokra a piacon nincs többé kereslet, akkor a munkavállaló státusától, pozíciójától, osztály-hovatartozásától függetlenül fennáll a lefelé irányuló mobilitás veszélye. A munkapiacra a technológiai változás nyomán bizonyos tudások természetszerűleg elértéktelenednek, ami munkanélküliséget, szegénységet generál és ezáltal az életszínvonal csökkenését.¹⁴

A gazdaság alacsony hatékonysága miatt, az általános reálbér-csökkenés következtében, Románia lakosságának jelentős része hirtelen elszegényedett. Az 1990-es évvel kezdődően egy háztartás átlagbére, valamint két gyerek utáni gyereksegély nem fedte egy négy személyből álló család megfelelő életvitelhez szükséges szükségleteit, sőt 1991-től egy hasonló háztartás képtelen volt az alapvető szükségletek kielégítésére, hiszen az 1990-2003-as időszakban a fent említett jövedelmek az életvitel minimális részét fedték (81,6%-ot 1990-ben, 20,5%-ot 1999-ben).¹⁵ Ennek következtében jelentős arányú társadalmi csoportok marginalizálódtak és kerültek többszörösen deprivált helyzetbe. Szegénységük nem szűnik meg, sőt egyre nő a távolság köztük és a nem szegények között, hiszen az egyre csak bővülő szolgáltatói szektor nem képes magába integrálni az ipari tevékenység hanyatlásának e kárvallottjait.¹⁶

¹⁴ Péter, 2003: 28.

¹⁵ Stanciu, 2005: 12.

¹⁶ Domanski, 2001: 57.

Az 1990 utáni Romániában a gazdasági és szociális szerkezet mélységes, kiterjedt és nagy sebességű változásokon ment át, a lakosság életszínvonala jelentősen csökkent, a társadalmi egyenlőtlenségek megsokszorozódtak és elmélyültek. A szegénység¹⁷ még az átmenet első éveiben robbant, hiszen míg 1989-ben 4%-os volt, addig 1993-ra 20%-os, 2000-ben elérte a 35,9%-ot. 2000-től kezdődően Románia „sikertörténet”-ként minősíthető, hiszen 2000 és 2006 között tartós gazdasági növekedés figyelhető meg, a bruttó nemzeti össztermék évi 5-6%-kal növekedett. A szegénység látványosan csökkent 2000 után, a gazdasági növekedés beindulásával.¹⁸ Az abszolút szegénység aránya 2006-ban 13,8%-ra apadt, azaz a 2000-ben regisztrált 8 millió személy 2006-ra megközelítőleg 3 millióra csökkent. Mindezek mellett 2007-ben, európai kontextusban, az abszolút szegénység kimagasló (a volt szovjet tömb országaihoz viszonyítva is).¹⁹ Mindemellett azonban a szegénység leküzdését célzó politikának különös figyelmet kell fordítania a sebezhető területekre és csoportokra.

Napjainkban Románia lakossága egy relatíve szegény országban él, ahol egy relatíve magas fokú modernizációs folyamat megy végbe. A lakosság egy sietve, szűkös erőforrásokból és hosszú távú fejlődést biztosító elgondolások hiányával megvalósított modernizációval szembesül. Mindezek mellett azonban széles társadalmi csoportokra jellemző a modern életvitel és modern törekvések, habár túlsúlyban lakhatási körülményeket az urbanizálódás alacsony foka jellemzi, jövedelmük pedig relatíve alacsony.²⁰ Jelenleg Romániában a pénzbeli jövedelmek egyenlőtlensége az Unió szintjén nagyon magas. A jövedelmek egyenlőtlensége csökkent a gazdasági fejlődés visszaesésével és újra mélyülni kezdett annak fejlődésével; más szóval minél szegényebb volt az ország, annál egyenlőbbek voltak a jövedelmek, de a 2000 utáni gazdasági növekedés magával hozta a jövedelmek differenciálódását.²¹ A szegénységhez és egyenlőtlenséghez hozzájárulnak a társadalmi kirekesztődés olyan kockázatai is, mint a tanulmányok idő előtti felhagyása, formális piacra való belépés alacsony aránya, infrastruktúrához, szolgáltatásokhoz való hozzáférés alacsony aránya. Általában bármely modern társadalomban a dolgozó népesség jövedelme által képes, legalább a munkaviszony idején, a relatív szegénység, sőt az abszolút szegénység küszöbén felül elhelyezkedni. Így azon csoportok tartják fenn gazdaságilag az általános jólétet, akik az iparban, mezőgazdaságban, illetve a szolgáltatások területén alkalmazottak.²² Románia azonban más képet mutat. Habár az átmenet időszakában az alkalmazottak száma felére csökkent, a lakosság összjövedelmének legnagyobb arányát továbbra is a fizetésből származó jövedelmek alkotják. Az átmenet időszakában a fizetési alkalmazottak által befizetett illetékek és adók az állami költségvetés 70%-át tették ki.

17 A szegénységi küszöb alá esnek, akik az országos átlagbér 40-50%-át keresik meg. Ţesliuc et al., 2003: 8.

18 Stănculescu, 2007: 63.

19 Stănculescu, uo.

20 Stanciu, 2005: 14.

21 Például Romániában 2004-ben a leggazdagabb 20 százalék jövedelme 7,1-szer volt nagyobb a legszegényebb 20 százalékhöz képest, míg az EU viszonylatában Szlovéniában 3,3 és Portugáliában 7,2 ez az arány. Stănculescu, 2007: 63; 67.

22 Stanciu, 2005: 38.

Nyilvánvaló, hogy az 1990-es évek utáni szegénység-hullámok az alacsony jövedelemmel rendelkező háztartásokat is mélyen érintették. Ennek következtében 1998-ra Közép-Kelet-Európa viszonylatában Romániában volt a legalacsonyabb a bérezés, a bérezett háztartások mindegy háromnegyede (29,7%) a megélhetési küszöb alatt helyezkedett el.²³ Tehát a kommunista rendszer bukása után Románia is, akárcsak a többi kelet-európai ország szembesült a jövedelmi újraelosztás egyenlőtlenségével. Habár a fizetésből származó jövedelmek csökkenő tendenciát mutatnak, továbbra is a legfontosabb jövedelemforrást képezik.²⁴ (Az 1. sz. táblázatban látható, hogyan alakult Romániában az átlagbér fejlődése 1990 és 2001 között, a 2. sz. táblázatban pedig néhány európai ország minimálberváltozása – *Digitális változat*.)²⁵

Habár a rendszerváltás és a szociálpolitikai ellátás reformja ellenére az ellátórendszer bizonyos juttatásai átöröklődtek, a piac merev szabályainak uralma következtében, a társadalom már nem képes fenntartani a régi színvonalú szociális juttatásokat. Napjainkban a nyugdíj kivételével a gyermekek után járó támogatások, valamint a munkanélküli segélyek célozzák meg leginkább a szegénység mértékének csökkentését. A foglalkozás és iskolázottság között erős korreláció figyelhető meg. A magasabb iskolázottság a munkaerőpiacon való elhelyezkedést, ezáltal magasabb, rendszeres és biztos jövedelmet biztosít.

Ami a fogyasztási cikkekkel való ellátottságot illeti, a televízió és rádióval való ellátottság nagyon szerény volt 1997-ben és 1998-ban. Romániához hasonló mutatóval rendelkezett Spanyolország (a rádióra vonatkozóan) és Bulgária (televízióra vonatkozóan). (Ld. 3. sz. táblázat – *Digitális változat*) A depriváció fokát mérő skála (televízió, videó, telefon, mosogatógép, mikrohullámú sütő, autó, személyi számítógép) egyes kutatók szerint megbízhatóbban méri a depriváció fokát, mint a háztartás jövedelme. Ebben a tekintetben a romániai háztartások hátrányos helyzete figyelhető meg, hiszen a felsorolt hét tárgyból általában három hiányzik.

Magyarország	1.37
Románia	2.92

4. sz. táblázat A depriváció foka (hét tárgyból álló skála).²⁶

Figyelemre méltó 2002 és 2004 között a személyi számítógéppel és mobil telefonnal való ellátottság növekvő aránya a demográfiai-társadalmi csoportok esetén (munkanélküli, mezőgazdasági és nyugdíjas háztartásokat is beleértve).²⁷

²³ Stanciu, uo.

²⁴ Preotesi, 2006: 10.

²⁵ A tanulmányban szereplő táblázatok egy része terjedelmi okokból nem került be a kötetbe. Minden esetben a táblázat/ábra számával és *Digitális változat* megjegyzéssel jelezzük elérhetőségüket. A teljes változat a <http://kataszter.martonaron.hu> oldalon olvasható – a szerk.

²⁶ Stanciu, 2005: 49.

²⁷ Stanciu, 2005: 30.

A legtöbb európai országban az életminőséggel való elégedettségnek három fontos mutatóját veszik alapul az életminőség, életszínvonal elemzésénél: a jövedelemi szint, egészségi állapot valamint a háztartás jóléte. A romániai *Központi Statisztikai Hivatal* 2004-ben készített felmérésének adatai figyelemre méltó jelenségre mutatnak rá. Összehasonlítva a 2003-as adatokkal, a háztartások nagyobb aránya gazdasági helyzetét javulónak becsülte, függetlenül a társadalmi-foglalkoztatottsági helyzettől, míg jóval alacsonyabb azon háztartások aránya, amely helyzetét rosszabbnak ítélte az előző évhez képest. Az adatok szerint a háztartások 70%-a helyzetét változatlanak, míg 9,7%-a jobbnak ítélte.²⁸ Javuló helyzetben vannak azok a háztartások, ahol a családfő tulajdonos, alkalmazott (aránylag magas fizetéssel) vagy önfoglalkoztatott. Romlott a gazdasági helyzete azon háztartásoknak, ahol a családfő nyugdíjas, mezőgazdasági munkás vagy munkanélküli, habár meglehetősen magas arányú foglalkoztatott csoportot (22,8%) is megtalálunk itt.

Az életminőség elemzésénél központi kérdés, hogy miért tartják úgy az emberek, hogy mai helyzetük jó vagy rossz irányba tart. Napjainkban végzett kutatások szerint azok aránya, akik a fejlődés irányát jónak értékelik, valamivel kevesebben vannak azon csoporthoz képest, akik a fejlődésnek rossz irányt jósolnak.²⁹ Az irány meghatározásánál az emberek a valóságot értelmezik, annak különböző szinten elhelyezkedő aspektusait veszik figyelembe: nemzeti szinten a kormány tevékenységét, az intézményekbe és politikusokba vetett bizalmat, a korrupció szintjét; helyi szinten a helyi szervezetek működését, a szociális környezet színvonalát; egyéni szinten az anyagi helyzettel, egészségi állapottal való megelégedettséget, optimizmust.

Kérdőíves felmérésekben a közhangulat feltérképezése indirekt módon történik, egy sor olyan kérdésre adott válasz alapján, mint az egyéni életszínvonal alakulása, elmúlt évihez viszonyított elmozdulása, jövőbeli helyzet előrejelzése. 1996 novemberében (választások előtt) a megkérdezettek 28%-a szerint az országban a dolgok jó irányban haladnak, 2000-ben ez az arány 12%-ra esett vissza, míg 2004 novemberében ez az arány 41%-ra emelkedett. Azok aránya, akik az ország fejlődésének irányát negatívnak értékelték, fordított mintát követ: 50%, 66% illetve 46%.³⁰

A 2007-ben végzett *Eurobarometer* adatai szerint Románia lakossága helyzetét illetően európai viszonylatban az elégedetlenek csoportjába tartozik.³¹ A romániai lakosság egy sajátos szegmensét az optimista elégedetlenek alkotják, akik elégedetlenek jelenlegi helyzetükkkel, de a jövő tekintetében (következő 5 év) optimisták (20%). Tehát a romániai lakosok körében az elégedetlenség dominál, ami azonban csökkenő tendenciát mutat, a reménykedés pedig növekvő. Ez valószínűleg a szegénység

²⁸ Stanciu, uo.

²⁹ Comşa, 2007: 22.

³⁰ Comşa, 2007: 27.

³¹ Az elégedetlenek 47%-val Románia valamivel jobb helyzetben van Bulgáriához képest, ahol ez az arány 63%. Sandu, 2007: 36.

állapotának, valamint az Európai Unióhoz való csatlakozással kapcsolatos lehetőségek kombinációjának tudható be.³²

Országos szintű felmérések adatai szerint a városi lakosok elégedetlenebbek mint vidéki társaik. A közintézményekkel kapcsolatos közhangulat legmeghatározóbb indikátora a kormánnyal való elégedetlenség. Az elmúlt 10 évben a kormány tevékenységével kapcsolatos folytonos elégedetlenség magas fokát regisztrálták. A megelégedettség, optimizmus, boldogság azok körében magas, akik jó anyagi helyzetűek, kapcsolatokkal rendelkeznek, valamint nincsenek egészségügyi problémáik. Kutatások kimutatják, hogy az általános jólétet erősen befolyásolja az iskolázottság mértéke, hiszen a magasabb iskolázottsággal arányosan csökken a szegénység mértéke, nullára csökkenve a legmagasabban iskolázottak körében. A felnőtt szegények mintegy 70%-a (15 év fölött) nyolc vagy annál kevesebb osztályt végzett el. Az iskolázottság mellett az általános jólétet szorosan befolyásolja a foglalkozás és a végzett tevékenység típusa.³³

A romániai szegény háztartások életminőségének támpontjai és kritikus elemei

Az életminőség több elem együttes hatását jelenti, mint a fizikai, gazdasági, szociális, kulturális, politikai, egészségügyi állapot és helyzet, amelyben az egyén létezik és él, a végzett tevékenységek körét és természetét, a társadalmi élet és társadalmi kapcsolatok jellegét, fogyasztási modellek milyenségét, életmód, életminőség milyenségét, elvárások körét, a megelégedettség, boldogság szubjektív megítélését.³⁴

Jelen tanulmányban a Mărginean által használt használt modellből indulok ki,³⁵ azonban nem törekszem az életminőség mutatóinak átfogó, komplex elemzésére, hanem négy dimenzió mentén elemzem a szegény lakosság életminőségét a 2004-es és 2007-es évekre vonatkozóan. (Az említett modellt ld. 5. sz. táblázat – *Digitális változat*.) Vonatkozási pontok elsősorban a *személyes élet területe*, az egyén magánszférája, a *társadalmi élet területe*, ahogy azt a személy érzékeli, az *egyén és társadalom kapcsolata*. A személyes élet vizsgálata során a következő dimenziókat elemzem: egészségi állapot, szubjektív jövedelem, lakhatási körülmények, személyes biztonság. A társadalomról alkotott kép feltérképezésekor az alábbi mutatókat vizsgálom: az állam munkahelyteremtésben vállalt szerepe, az oktatás minőségéről, egészségügy minőségéről, állami vezetés minőségéről, korrupcióról alkotott vélemény. Az egyén kapcsolata a társadalommal, amelyben él – főként az emberekbe, intézményekbe vetett bizalom –, valamint a politikai és szociális életben való részvételben nyilvánul meg.

³² Sandu, 2007: 32.

³³ Stanciu, 2005: 35.

³⁴ Mărginean, 2004: 3.

³⁵ Mărginean, 2004: 4.

Jelen elemzésben a Nyílt Társadalomért Alapítvány (Soros) menedzselésével készült *Barométerek (Barometru de Opinie Publică - BOP)* 2004 és 2007 őszi adatbázisainak statisztikai adatait dolgozom fel. Az elemzett időszak makroszociális szinten releváns, az Unió csatlakozás előtti és utáni alsó társadalmi csoport általános helyzetét kívánom összehasonlítani.

A 2004 októberében végzett reprezentatív felmérés 1 800 esetet tartalmaz, míg a 2007 októberében készült felmérés 2 000 esetet. A személyek társadalmi struktúrában való besorolása általában a kutatók által történik, különböző mutatók (jövedelem, fogyasztás, foglalkozás) alapján, anélkül, hogy figyelembe vennék azt a helyzetet, amelybe az egyén magát, vagy háztartását besorolja. Elemzésemben az egyén helyzetéből közelítek, a társadalmi osztály percepciója a lakosság általi önbesoroláson alapul. *Minden társadalomban vannak gazdagok és szegények, Ön a következő skálán (tízes skála) hova sorolja magát?* típusú kérdés segítségével azonosítottam a szegény réteget (a skála 1, 2 és 3 fokozatai), az így nyert 2004-es adatbázis 720, míg 2007-es 556 esetet tartalmaz. Számottevő különbség figyelhető meg 2004 és 2007 között annak tekintetében, hogy a megkérdezettek mekkora aránya jelöli a skála alsó értékeit, hiszen míg 2004-ben a megkérdezettek 40,7%-a tartja magát szegénynek, addig 2007-re ez az érték szinte a felére csökkent (28,5%). A továbbiakban röviden kitérek a megkérdezettek szocio-demográfiai jellemzőire, majd a szegények életminőségének alakulását elemzem a fent felsorolt területek, dimenziók mentén.

A 2004-ben végzett felmérésben a nemi hovatartozást tekintve a nők többségben vannak a férfiakhoz képest (55,3% illetve 44,7%), életkor szerint a 30 és 60 év közöttiek (51%) túlsúlya értékelhető, egyharmaduk 60 évnél idősebb, illetve kisebb arányban 30 évnél fiatalabb. Nemzeti hovatartozását tekintve többségében román (93%), 4,7%-ban magyar, kisebb arányban roma (1,8%) vagy más nemzetiségűek. A vallási hovatartozás tekintetében a megkérdezettek 89%-a ortodox, 4,5%-a római-katolikus, kisebb arányban evangélikus (2,7%). A családi állapotra vonatkozóan a megkérdezettek alig több mint fele házas (64%), szinte megegyező arányban nőtlen/hajadon (15%) vagy özvegy (14%), kisebb arányban elvált (3,6%), párkapcsolatban él (3%). A családfő foglalkozását tekintve többségében nyugdíjas (41%) illetve munkakönyves foglalkoztatott (37%), alig 8% saját foglalkoztatású, kevesebb háztartásbeli vagy munkanélküli. A 2007 őszi végzett felmérésben a megkérdezettek nemi hovatartozását tekintve fele-fele arányban vannak jelen a nők (50,3%) és férfiak (49,7%), életkor tekintetében a megoszlás hasonló a 2004-ben mértékhez (51% 30-60 év, 25% 30 évnél fiatalabb, illetve 24% 60 évnél idősebb), hasonló eloszlást mutat mind a nemzeti hovatartozás, a vallás, családi állapot és családfő foglalkozása szerinti arány is.

A fogyasztás és szabadidős tárgyakkal való felszereltség változásokon esett át az elemzett évek folyamán. Legnagyobb arányban a televíziót találjuk meg a háztartásokban, 2007-re a televízióval való ellátottság 89%-ra emelkedett a 2004-es 67%-hoz képest. 2004-ben a szegény háztartások 41%-a rendelkezett vezetékes telefonnal, ez az arány három év múlva alig 20%, azonban a mobiltelefon a háztartások szinte felében megtalálható

2007-re. A személyi számítógép és internet-kapcsolattal való ellátottság nagyon alacsony. Személyi számítógéppel rendelkezett 2004-ben a megkérdezettek csupán 9%-a, ami 2007-re 15%-ra emelkedett. Internet-kapcsolattal való ellátottság a 2004-ben 3%-ról 2007-re 10%-ra emelkedett.

Az étellel való elégedettség az emberek életvitellel, életszínvonallal kapcsolatos általános értékelését mutatja, az értékek és elvárások függvényében. A nagyon elégedetlenek köre 2007-re 3 %-kal csökkent 2004-hez képest (30%-ról 27%-ra), az inkább elégedetlenek köre pedig 7%-kal nőtt (41%-ról 54%-ra). 2004-ben a megkérdezettek 38%-nak romlott a helyzete, az előző évhez képest, 36 %-nak ugyanolyan maradt, csupán 14%-nak javult. A következő évre előretekintve, 36% vélte, hogy helyzete nem fog javulni, 32% szerint valamelyest javul, illetve 24% szerint romlani fog. 2007-ben a megkérdezettek 35%-nak helyzete 2004-hez viszonyítva ugyanolyan maradt, míg 28%-nak romlott, illetve 18%-nak javult. Ami a jövőképet illeti, 45% gondolja úgy, hogy 2009-re állapota nem fog javulni, egyharmad-egyharmad arányban gondolják úgy, hogy javulni illetve romlani fog.

A személyes élet minősége

Általában a személyes élet minőségére vonatkozóan az emberek életében támaszpontot jelent a család, a lakáskörülmények, munkahely, ezzel szemben kritikai elemként van jelen az egészségi állapot, a jövedelem, valamint a személyes biztonság. A szubjektív jólét minősítésére vonatkozó adatok enyhe növekedést mutatnak 2004-hez képest, egészségi állapotukat tekintve nem történt számottevő változás, a kormány egészségügy terén tapasztalt aktivitásával való elégedettség is 5%-os emelkedést mutat, azonban a megkérdezettek egyharmada esetén a személyes problémák forrása az egészségi állapot, sőt 42% az ország legnagyobb problémáját is az egészségügy terén látja.³⁶ Ezek az adatok azokat az előzetesen végzett kutatási eredményeket támasztják alá, miszerint az egészségügyi ellátás szintje nem felel meg a lakosság szükségletének.³⁷ Főként az alacsony jövedelemmel rendelkező személyek számára nehezebb hozzáférni az orvosi ellátáshoz, hiszen a költségek egyre magasabbak, azonban a szolgáltatás minősége nem változik. Az egészségügyi rendszer dinamikája egyenlőtlenségekkel és ellentmondásokkal tűzdelt. Előzetes kutatások adatai szerint az egy általános orvosra jutó lakosok száma az 1990-ben mért 179-ről 2001-re 186-ra nőtt. Számottevő különbség tapasztalható a városi és vidéki médium között. Míg a városokban 2001-ben 302 személy jutott egy orvosra, addig vidéken 1 917 személy, azaz szinte hatszor több.³⁸ Tehát az egészség, mint az életminőség kritikus eleme körvonalazódik, annak ellenére hogy az országos szintű beavatkozások enyhén növekedő elégedettséget váltottak ki (gyermeksegélyek, nyugdíjak növelése).

A megkérdezettek mindennapos személyes biztonságát nem veszélyezteti a bűnözés és a bűncselekmények, habár 1990 óta a bűnözések száma növekedést mutat. A

³⁶ 2007-re 10%-kal nőtt azok aránya, akik jelenlegi helyzetükben a betegségektől tartanak leginkább (31%-ról 41%-ra).

³⁷ Mărginean, 2004: 6.

³⁸ Mărginean, uo.

bűncselekmények aránya látványosan növekedett, főként 1990 és 1997 között (160-ról 496-ra), majd 2000-re újra csökkent (336). Az általam elemzett adatok szerint a szegény népesség nem érzi személyes biztonságát veszélyeztetettnek.

Enyhe növekedést mutat azok aránya, akiknek jövedelme az alapvető szükségleteket sem fedik (64%-ról 68%-ra). A jövedelmi szint kritikus elem maradt napjainkban is a szegény háztartások életszínvonalát tekintve. Ennek magyarázata a GDP alakulásával magyarázható. Miután a kommunizmus utolsó évtizedében a GDP jelentős csökkenést mutatott (a 0,93% évi átlagos növekedéshez képest 1980-1989 között), addig az átmenet időszakában az érték meredek zuhanást mutat, így jelenleg jóval az 1980-as évben mért érték alatt helyezkedik el. A GDP értéke 1999-re az 1980-ban produkált érték csupán 8,5%-át érte el. Az 1990-1999 időszakban 2,04%-os a GDP évi átlagos visszaesése. A legnagyobb visszaesést az 1991-1992 és 1997-1998-as időszakban figyelhető meg. A GDP értékének mozgása 2000-re megváltozott, előző évhez képest enyhe, 1,2%-os növekedést regisztráltak, ez a növekedés folytatódott 2001-ben is (kb. 4%). Azonban az egy lakosra jutó GDP (amely a lakosság gazdasági helyzetét összehasonlító elemzésekben döntő tényező), alacsonyabb növekedést mutat, mint a teljes GDP 1980 és 1989 között (0,88%-os évi átlagos növekedés). Az 1990-1999 időszakban tapasztalt visszaesés nem olyan nagymértékű a lakosság számbeli fogyatkozása következtében. Az évi átlagos növekedés az 1980-1989 időszakban 0,73%-os, míg az 1990-1999 időszakban tapasztalt visszaesés 1,85%-os. Az általam vizsgált népesség helyzete nem mutat pozitív fejlődést a vizsgált időszakban, sőt enyhén növekedett azok aránya, akik a szükséges dolgokra sem tudnak költeni jövedelmükből, tehát e csoport esetén a jövedelmek–fogyasztási szükségletek terén visszaesés figyelhető meg. A különböző jövedelemforrások társadalmi jelentősége számottevő, hiszen olyan társadalmi-szociális mechanizmusok függvényében strukturálódik, melyek a társadalomban egy adott időben jelen vannak. Ennek értelmében országos szinten azt várhatjuk, hogy a posztkommunista átmenet éveiben bizonyos változásoknak legyünk tanúi a jövedelmek forrásait illetően. Pontosabban, Romániára vonatkozóan, azok a jövedelemforrások érdekesek, melyek a lakosság és háztartások gazdasági önállósodásának megerősödésével függenek össze, azaz a tulajdonból, vállalkozásból, mezőgazdasági termékek eladásából származó jövedelmek.

Az elemzett háztartások esetén a legfontosabb jövedelemforrás mindkét évben a fizetés illetve a nyugdíj. A szociális juttatásokból származó jövedelmek megjelennek ugyan, de nem a többség esetében. Az adatok szerint tehát a Murray által hangoztatott segélyfüggőkről nem beszélhetünk, hiszen nem csupán a juttatásokból élnek, a kínáló munkalehetőségeket is igyekeznek kihasználni. E téren valószínű, hogy nem a kezdeményezőkészség hiánya miatt nem tudnak kitörni a szegénységből, hanem a felkínált munkalehetőségek jellegének köszönhetően, hiszen ezek marginális munkák, melyek olyan minimális jövedelmeket biztosítanak, melyek nem elegendők az alapvető biológiai szükségletek kielégítésére sem. Az adatok növekedést mutatnak a fizetés jövedelemstruktúrában szereplő arányát illetően, hiszen míg 2004-ben a jövedelemstruktúra egynegyedét (25%) alkotta a fizetésből származó jövedelem, addig 2007-re ez az arány 33%-ra nőtt. A megkérdezettek

kevesebb mint fele esetén a család, vagy közeli rokon valamelyik tagja rendelkezik házzal vagy földdel vidéken (valószínűleg az első illetve másodgenerációs városlakók), azonban a mezőgazdasági termelés csak családi szükségleteket elégít ki.

Mint az várható volt, vállalkozásból nem származnak jövedelmek, sem más tulajdonból, hiszen a saját lakáson kívül más saját tulajdonban lévő ingatlannal nem rendelkeznek. A lakás saját tulajdont képez 2004-ben a megkérdezettek 76%-a esetén, míg ez az arány 2007-ben 68% (szülők tulajdona 21% illetve 27%). A lakás, még ha nem is saját tulajdon, a megélhetés alapját jelenti.³⁹ A 2007-es adatok szerint a szegény háztartások 40%-a legnagyobb problémának a lakásgondot tartja. A lakásproblémára világít rá, hogy egy váratlan összeget (10 millió euro) legtöbbször a lakásvásárlásra, önálló otthon megteremtésére, illetve lakáskörülményeik javítására fordítanak: lakásberendezésre, valamint különböző fogyasztási cikkek beszerzésére. Ebből kitűnik egyrészt, hogy a háztartások lakásigénye nincs kielégítve, elégedetlenek a lakókörülményekkel is, ha lehetőségük lenne rá, ezeken enyhítenének, másrészt nagyobb összeget fogyasztás növelésére, szükséges kiadásokra használnának fel – ez azt mutatja, hogy nem ismerik a sokkal többet, csak a kicsivel többet. Ami a lakást illeti, nem csupán menedékhelyül kell szolgálnia, hanem lényeges és elsődleges funkciója a kényelemnyújtás. Azonban a lakásbelső a fiziológiai alapú szükségleteken, védelmen, biztonságon, családi funkciókon túl az önmegvalósítás, a vágyteljesítések, a magamutogatás színhelye is.⁴⁰ A javakkal való felszerelése éppen e funkciók megteremtését szolgálja. A szegényebb háztartások esetén a lakhely legtöbbször a minimális kényelmet sem biztosítja. Tehát a szegény háztartások életszínvonalát tekintve a lakás is mint kritikus elem jelenik meg. Országos szinten érződik a lakáshiány problémája, hiszen nem lépett érvénybe egy életképes lakásépítési rendszer, és a szociális lakások építése is jóval a szükségletek alatti. A saját lakással rendelkező szegény háztartások esetén jelentkező további probléma, a lakással kapcsolatos javításokhoz szükséges anyagi források hiánya, ami hosszabb távon a lakás fokozatos rongálódásához vezet.

Az adatok azt mutatják, hogy a család alapvető és értékes támaszt jelent, hiszen a megkérdezettek döntő többsége elégedett családjával és nagyon fontosnak tartja a családi kötelékek ápolását. Elmondható tehát, hogy a család fontos helyet foglal el az egyén életében a nehéz gazdasági és társadalmi körülmények között, mint támpont jelenik meg a szegény háztartások életminőségében.

A továbbiakban loglineáris elemzéssel vizsgálom meg, hogy az egyéni élet területén kritikus elemként megjelenő változók milyen hatással vannak az étellel való elégedettségre. Kritikus elemként van jelen, amint láthattuk a személyes egészség, a lakástulajdonlás illetve a jövedelmi helyzet. Ezek a változók a keresztábla adatai szerint szignifikánsan összefüggnek az étellel való elégedettséggel. Ebből kiindulva

³⁹ A kérdőíves adatfelvétel során az adatbázisba nyilván csak azok a háztartások kerültek be, akik rendelkeznek lakással, legyen az saját tulajdonú vagy sem.

⁴⁰ S. Nagy, 1997: 49.

azt elemzem, hogy milyen mértékű az említett változók közötti interakció, melyik változó hat leginkább az elégedettségre. A kérdésre a loglineáris elemzés backward módszerét alkalmazva keresem a választ, amely során addig csökkentem az interakciók számát, amíg már a modell nem illeszkedik, és a még illeszkedő modellt fogadom el érvényesként.⁴¹

A 2004-es adatokra vonatkozóan az elfogadott végső modell az alábbi:

<i>a9*a11, a11*szj</i>	LRT	df	P
a9*loc3,	98.113	336	1.000

A Goodness-of-fit teszt mutatja, hogy a modell mennyire illeszkedik, a Pearson's khi-négyzetre

$$\chi^2 = \sum (\text{Observed} - \text{Expected})^2 \div \text{Expected}$$

és a Likelihood ratio khi-négyzetre

$$G^2 = 2 \sum \text{Observed} \ln (\text{Observed} \div \text{Expected}) \text{ alapozva.}$$

Ha alacsony a khi-négyzetek (a természetes alapú logaritmusokból létrejött G^2) értéke, akkor a modell jó, jelen esetben:

Likelihood ratio chi square = 98.113 DF = 336 P = 1.000

Pearson chi square = 94.703 DF = 336 P = 1.000

– tehát a becsült modell jól illeszkedik a megfigyelt táblázathoz. A végső elfogadott modellből látható, hogy mind a személyes egészség, mind a szubjektív jövedelmi helyzet szignifikáns hatással van a szubjektív életminőségre, a lakástulajdonlás viszont nem. A hatások vizsgálata azt mutatja, hogy a személyes egészség hatása nagyobb, mint a jövedelmi helyzeté:

a9*a11 LH khi-négyzet = 99.724 P=0.000

a11*szj LH khi-négyzet = 48.875 P=0.004

⁴¹ Itt nem vezetem le a loglineáris modellépítés egész folyamatát, csupán a végső modellt mutatom be és a hatások erősségét.

A 2007-es adatok nem mutatnak változást 2004-hez képest:

$d2*d3^{42}$	LH khí-négyzet = 71.213	P=0.000
$d2*s_{zj}^{43}$	LH khí-négyzet = 46.464	P=0.000

Tehát az elmézésből az a következtetés vonható le, hogy mind 2004-ben, mind 2007-ben a személyes élet területén tapasztalt kritikus elemek közül a *személyes egészség*, egészségi állapot szubjektív életminőségre gyakorolt hatása kimagasló. Az egészség, egészségi állapot a szegény háztartások életében olyan kritikus elem, amelyre a szegénység elleni küzdelemben a politikai szférának, szociálpolitikának felettébb nagy figyelmet érdemes fordítania, hiszen e kritikus területen az elemzett időszakban javulás nem tapasztalható. Az egészségi állapotnál kisebb, de számottevő hatása van a jövedelmi helyzetnek is.

A társadalmi élet minősége

Előzetes kutatások szerint a lakosság 8-9%-a a romániai oktatás minőségét nagyon gyengének minősíti. Számottevő különbség van a városi és vidéki oktatás minősége között, hiszen a vidéki, főként földrajzilag zárt települések esetén alacsony az oktatási intézményekhez való hozzáférés lehetősége (utak minősége, utazási lehetőség hiánya), továbbá az intézmények szegényes anyagi felszereltsége, az épületek minősége is negatív benyomást kelt a lakosság körében. 1989 után a román oktatási rendszer számos változáson esett át, azonban a nem következetes oktatáspolitikai kétélyeket támaszt a lakosságban az oktatás minőségével kapcsolatosan. Romániában a GDP csupán 4%-át fordítják az oktatásra, míg ez az érték más európai országokban 6% körül mozog.⁴⁴ A szegény lakosoknak az oktatás minőségéről alkotott véleménye 2004 és 2007 között számottevő változáson nem ment át. A megkérdezettek több mint fele úgy véli, hogy az oktatás minősége Romániában égető probléma, elégedetlenek a kormánynak e terén vállalt és betöltött szerepével.

Az egészségügyi szolgáltatásokat tekintve azok aránya, akik leértékelik azt, nagyon magas, és az arány az évek során számottevően nem változott. A kormánynak nem sikerült az egészségügy terén olyan politikát véghezvinnie, amely kiváltotta volna a lakosság meglegedettségét, ez az adatokból is kiténik, hiszen a megkérdezettek több mint háromnegyede nagyon elégedetlen az állam szerepével, és úgy tartja, hogy az előző évekhez képest számottevő pozitív változás sem tapasztalható. Szakelemzők szerint a GDP 5-6%-át kellene az egészségügyre fordítani ahhoz, hogy a lakosság szükséges ellátását fedezni lehessen.

Egy másik kritikus pontot jelent az emberek életében az ország vezetésének minősége. Az adatok azt mutatják, hogy a megkérdezetteknek az ország vezetésébe,

⁴² Ahol d2 – étellel való elégedettség, d3 – egészségi állapot.

⁴³ Ahol d2 – étellel való elégedettség, szj – szubjektív jövedelmi helyzet.

⁴⁴ Mărgineanu, 2004

vezetőségébe vetett bizalma nagyon alacsony volt 2004-ben és az is maradt. A szegény lakosok több mint fele úgy véli, hogy Romániában a dolgok rossz irányba mennek, a korrupció egyre csak terjed és növekszik. A 2007-ben megkérdezettek több mint fele (60%) úgy véli, hogy életszínvonala jobb volt 1989 előtt.

Loglineáris elemzéssel azt vizsgálom, hogy milyen hatással van a kormány különböző területen (munkahelyteremtés, egészségügy, oktatásügy) kifejtett tevékenységéről alkotott vélemény az étellel való elégedettségre, illetve melyik változó bír a legnagyobb hatással.⁴⁵ Amint az előzetes adatokból kitűnt, ezek a területek kritikus elemként jelentek meg a szegény háztartások esetében. Ebben az esetben is, akárcsak a személyes élet területén, számottevő változás nem történt a vizsgált időszakban, hiszen 2007-ben, ugyanúgy mint 2004-ben, a kormány munkahelyteremtésben kifejtett tevékenysége van legnagyobb hatással az elégedettségre. Számottevő hatása van továbbá az egészségügy területén kifejtett aktivitásnak is.

Év	Interakció	LRT	P
2004	perf3*a11 ²	42.221	0.000
	perf6*a11	18.103	0.034
2007	d2*d23	40.338	0.000
	d2*d18	24.044	0.004

Az elemzésből látható, hogy a vizsgált szegény népesség esetén ebben a vonatkozásban a szegénység egyik oka a munkahellyel áll összefüggésben, ami arra enged következtetni, hogy szegénységük nem a deviáns viselkedésből, értékekből, attitűdökből fakad, hanem a társadalmi struktúra az, ami meghatározó, jelen esetben a munkahelyek hiánya, vagy annak elérhetetlensége. Láthattuk, hogy a rendszerváltást követően bizonyos ismeretekre, tudásokra, készségekre és tapasztalatokra a piacon nincs többé kereslet, így a munkavállaló státusától, pozíciójától, osztály-hovatartozásától függetlenül fennáll a lefelé irányuló mobilitás veszélye. A munkapiacra a technológiai változás nyomán bizonyos tudások természetesen elértéktelenednek, ami munkanélküliséget, szegénységet generál és ezáltal az életszínvonal csökkenését.

⁴⁵ Változók 2004: a11 – étellel való elégedettség, perf3 – a kormány munkahelyteremtés területén kifejtett tevékenységével való elégedettség, perf6 – a kormány egészségügy területén kifejtett tevékenységgel való elégedettség, perf10 – a kormány oktatásügyben kifejtett tevékenységével való elégedettség.

Változók 2007: d2 – étellel való elégedettség, d15 – a kormány oktatásügyben kifejtett tevékenységével való elégedettség, d18 – a kormány egészségügy területén kifejtett tevékenységével való elégedettség, d23 – a kormány munkahelyteremtés területén kifejtett tevékenységével való elégedettség.

Egyén és társadalom kapcsolata

Az a mód, ahogyan az emberek egy társadalomba beilleszkednek, ahogyan más emberekhez, intézményekhez viszonyulnak, társadalmi szerepeiket betöltik, leírható az emberekbe, intézményekbe vetett hitével, a helyi, országos szintű politikai és társadalmi ügyekben való részvételük által. Ezek a dimenziók a vizsgált szegény népesség életminőségét tekintve döntő többségben kritikus elemként jelennek meg. Az elemzett mutatók az emberek bizalmatlanságát mutatják embertársaik, a különböző intézmények iránt és a társadalmi valamint politikai életben való részvétel teljes hiányát.

Az embertársak iránti bizalom előrevetíti az emberek más emberekhez viszonyított helyzetét. Az embertársak iránti pozitív viszonyulás (bizalom) intenzív társas kapcsolatokat feltételez, a társadalmi integráció magasabb fokát. Általánosan a bizalom, mint a társadalmi tőke alapvető mutatója, olyan kollektív forrás, mely az egyéneket egymáshoz köti, és elősegíti a köz érdekében való együttműködést. Az adatok azt mutatják, hogy a szegények esetén az embertársakba vetett bizalom nagyon alacsony, még az enyhe pozitív fejlődés ellenére is. 2004-ben a megkérdezettek jóval több mint fele (71%) gondolja úgy, hogy az emberek nem megbízhatóak. Ez az arány három év múlva valamelyest csökkent, csupán 3%-kal. A 6. sz. táblázat megmutatja, milyen mértékű a különböző kategóriákba sorolt emberekbe vetett bizalom 2007-ben. (Ld. 6. sz. táblázat – *Digitális változat.*)

Az adatokból látható, hogy főként a család és a rokonság jelentik a támpontokat, akikre számítani lehet és akiknek bizalmukat szentelik, a további kategóriákkal kapcsolatos bizalom nagyon alacsony. Az ember társadalmiságának legfontosabb eleme a reciprocitásba és intézményekbe vetett hit, azonban az adatok szerint a szegény népesség gyenge interperszonális kapcsolatokkal jellemezhető. A vizsgált szegény népesség intézményekbe vetett bizalma kritikusnak mondható, az egyház kivételével, ami azt mutatja, hogy a vallási értékek terén tradicionális csoportról beszélhetünk.

A helyi illetve országos politika iránti érdeklődés nagyon alacsony. A megkérdezettek döntő többsége úgy tartja, hogy ő vagy a hozzá hasonló emberek sem helyi sem országos szinten nem bírnak döntő befolyással a fontos kérdésekben. A döntéshozásban való részvétel helyi szinten relevánsabb, hiszen ezáltal az egyén integrációja a társadalmi kapcsolatok hálójában könnyebben kivitelezhető. Tehát az egyén társadalmi életben való részvételének helyi szintű mélyebb elemzése javallott, hiszen a problémák érthetőbbek, a kormányzati szervek közelebbiek, a részvételi esélyek is magasabbak. Továbbá a lakosok helyi szintű részvételének vizsgálata szociálpolitikai szempontból is produktív lehet. A szegény lakosok esetén az adatok felettébb alacsony társadalmi részvételt mutatnak, tehát az egyén és társadalom kapcsolatának e dimenziója kritikusnak mondható.

Következtetések

Jelen tanulmányban, a rendszerváltást követő társadalmi-gazdasági folyamatok kontextusában, annak elemzésére tettem kísérletet, hogy az alsó társadalmi csoport gazdasági helyzete, életminősége milyen fejlődést mutat az Európai Unióhoz való csatlakozás előtti és utáni kontextusban, hogyan érzékelik múltbeli, jelenbeli illetve jövőbeli helyzetüket, milyen aspirációkkal rendelkeznek, milyen félelmeik vannak.

A szegények életminőségének vizsgálata, az életminőség különböző dimenzióiban fellelhető kritikus elemek vizsgálata bizonyos vonatkozásban megvilágítja, hogy e csoport esetén mennyire beszélhetünk a szegénység kultúrájáról. Az elemzett dimenziókból kiindulva elmondható, hogy a vizsgált szegény népesség személyes életének területén kritikus elemként jelenik meg főként az egészségi állapot és a jövedelmi szint, alacsonyabb hatással a lakásproblémák. Támaszpontul szolgál a család és a rokonok. Az elemzett háztartások esetén a legfontosabb jövedelemforrás a fizetés illetve a nyugdíj. Elhanyagolható azok aránya, akik szociális juttatásokra tesznek szert, így nem beszélhetünk segélyfüggőkről,⁴⁶ akik megszokták, hogy állami támogatásból éljenek és nem használják ki az előttük nyíló lehetőségeket. Az alacsony iskolázottság, szakképesítés hiánya, illetve az iskolai végzettségek elértéktelenedése az oka, hogy végérvényesen kiestek, vagy be sem kerültek a formális munkaerőpiac mezejére. A társadalmi élet területén nehéz támaszpontokat azonosítani: mind a munkahelyteremtés, az oktatás, egészségügy, az ország vezetéséről alkotott vélemény kritikus elemként körvonalazódnak. A vizsgált népesség kormányral szembeni várakozása főként a munkahelyteremtésre irányul, egy minimális jóléthez szükséges jövedelem biztosításához. A szegények körében az egészségügy, de az oktatás minősége is égető problémaként jelenik meg. Az egyén és társadalom kapcsolata terén az elemzett mutatók szintén kritikusak a szegények életében. Az adatok az emberekbe és intézményekbe vetett bizalom szinte teljes hiányának realitását mutatják. A társadalmi és politikai életben való részvétel hiánya, az általános politikai érdektelenség és kiábrándultság jellemző. A szegénység csökkentését célzó politikai intézkedések célzottabbá tehetők, ha ezeket a kritikus elemeket is figyelembe veszik és építenek rájuk.

Összességében elmondható, hogy habár 2007-ben kevesebben helyezték háztartásukat a szubjektív jólétet mérő skála alsó értékeire, ennek ellenére a szegények életminőségére vonatkozó adatok nem mutatnak számottevő változást az Európai Unióhoz való csatlakozás első évében. 2007-ben ugyanazok a kritikus elemek lelhetők fel, mint 2004-ben. Minimálisan csökkent az életminőséggel való elégedetlenség 2007-re, a háztartások többségében hasonló gazdasági helyzettel, hasonló életminőséggel rendelkeznek, mint 2004-ben. Ami a jövőképet illeti, többségben gondolják úgy, hogy az elkövetkező években állapotuk nem fog számottevően változni. Láthattuk, hogy azok a háztartások, melyek a

⁴⁶ Nyilván a feldolgozott kérdőíves kutatások is a lakással rendelkező személyekre terjedtek ki, a lakással nem rendelkezők csoportját a továbbiakban érdemes interjúsorozattal feltérképezni.

szubjektív önbesorolás során a skála alsó értékeit választják, a posztkommunista átmenet veszteseiként határozzák meg magukat. Az átmenet során nyereségre nem tettek szert, sőt a mindennapos megélhetés biztonsága is veszélyeztetve látszik. Számukra a kommunizmus „jó ötlet” volt, véleményük szerint az ország gazdasága romlott 2004-hez képest, és a tovább romló folyamatot látják folytatódni a jövőben is.

A vizsgált szegény háztartások negatív jövőképét, életminőségét befolyásoló kritikus elemek jelen elemzés során felszínre kerültek, a további elemzésben, kutatásban ezekből kiindulni és ezeket figyelembe véve érdemesnek tartom a jelen elemzés adatait összehasonlítani a többségi társadalmi csoportokkal, az így nyert előzetes eredményekre támaszkodva a kutatást mélyinterjú – sorozattal kiegészíteni.

Irodalomjegyzék

- COMȘA, Mircea 2007: *Încotro ne îndreptăm. (Merre tartunk)* In: *Barometrul de opinie publică*. Szerkesztette: BĂDESCU, Gabriel. Bukarest: Soros Alapítvány
- COWARD, Barbara – FEAGIN, Joe – WILLIAMS, Allen 1974: *The Culture of Poverty Debate: Some Adittional Data. Social Problems*. Vol. 21, No. 5. (Jun.), 621-634.
- DAN, Ioana 2005: *Transition and Poverty in Post-Socialist Romania*. Babeș-Bolyai Tudományegyetem, 2005. április 25.
<http://www.polito.ubbcluj.ro>
- DOMANSKI, Henrik 2001: *A szegénység társadalmi meghatározói a poszt-kommunista társadalomban*. Szociológia Szemle 2001/4. 40-65.
- HANNERTZ, Ulf 1969: *Soulside inquires into Ghetto Culture and Community*. New York: Columbia University Press
- KANE, Sharon – KIRBY Mark 2003: *Wealth, Poverty and Welfare*. New York: Palgrave Macmillan
- LEWIS, Oscar 1968: *Sanchez gyermekei*. Budapest: Európa Könyvkiadó
- LISTER, Ruth 1991: *Concepts of Poverty*. Social Studies Review, vol. 6, no. 5.

-
- MĂRGINEAN, Ioan 2004: *Calitatea vieții în România 1990-2003. Raport de cercetare.* (Életminőség Romániában 1990-2003. Kutatásjelentés). București: ICCV.
- PÉTER László 2003: *Új szegények túlélési stratégiái.* Erdélyi Társadalom 2003/1. 25-50.
- PREOTEȘI, Mihnea 2006: *Salariile români – câștigători și perdanți ai tranziției.* (Foglalkoztatottak Romániában – az átmenet nyertesei és vesztesei). CALITATEA VIETII, XVII/3–4. 1-20.
- SANDU, Dumitru 2007: *Avatarurile nemulțumirii sociale în România anilor 1998-2007.* (A társadalmi elégedetlenség mutatói Romániában 1998-2007 között) In: Barometrul de opinie publică. Szerkesztette: BĂDESCU, Gabriel. Bukarest: Soros Alapítvány
- S. NAGY Katalin 1997: *Fogyasztás és lakáskultúra Magyarországon a hetvenes években.* Replika 26. 47–53.
- STĂNCULESCU, Manulea 2007: *Structura socială și strategii de viață, România 1997-2007.* (Társadalmi struktúra és életstratégiák Romániában 1997 és 2007 között). In: Barometrul de opinie publică. Szerkesztette: BĂDESCU, Gabriel. Bukarest: Soros Alapítvány
- STANCIU, Mariana (szerk.) (2005): *Impactul social diferențiat al creșterii costurilor utilităților publice asupra consumului populației.* (Kutatásjelentés. A közéleti költségek növekedésének megkülönböztetett társadalmi hatása a lakosság fogyasztására) București: ICCV.
- TÓTH István – ÁRVAI Zsófia 2001: *Likviditási korlát és fogyasztói türelmetlenség. A magyar háztartások fogyasztási és megtakarítási döntéseinek empirikus vizsgálata.* MNB Füzetek. 2001/2. Budapest: Magyar Nemzeti Bank
- TEȘLIUC, Emil – POP, Lucian – PANDURU, Filofteia 2003: *Poverty in Romania: Profile and Trends during the 1995-2002.* Romania: Poverty Assessment. Report No. 26169-RO. September. World Bank
- ZAMFIR, Cătălin 2001: *Situația sărăciei în România (A szegénység helyzete Romániában).* România Socială 3-4/2001. 2.

Regionális felsőoktatás - Vajdaság¹

A Vajdaság, mint régió szerepe Szerbián belül meghatározó. A '90-es évek kritikus változásai, amelyekkel a szerb társadalom folyamatosan szembesült (Jugoszlávia széthullása, délszláv háborúk, a nemzetközi közösségek szankciói, hiperinfláció, NATO bombázás, nem beszélve a menekülthullámokról, általános szociális nyugtalanságról, munkanélküliségről, szegénységről, stb.), hihetetlenül nagy elváltozásokat hozott felszínre a társadalom minden szegmensében. Különösen szembetűnő a marginalizálódás területi szinten. A társadalomban konzerválódott negatív változások felerősítették a regionális egyenlőtlenségeket Szerbiában, amely egyik legnagyobb vajdasági kárvallottja a délvidéki magyarság életterét képező északi határ régió.

Az oktatás regionális-társadalomgazdasági vetülete képezi a tanulmány fókuszát. Az oktatáson belül, a felsőoktatás által termelt regionális egyenlőtlenségek problémája mindenképpen megoldásra szorul. A Délvidéki magyarság helyzete e téren (is) igen összetett: a továbbtanulási hajlandóság kisebb, mint a többségi nemzeté, a gyermekek száma folyamatosan csökken, valamint a továbbtanulás dimenziója nem csak a szándékon múlik, de a hozzáférésen is. Így az esélyegyenlőség hasonló feltételei között, nem okoz nagy meglepetést az a tény sem, hogy a vajdasági magyar főiskolások, egyetemisták részaránya fele akkora, mint a vajdasági 20 és 35 év közötti lakosságé (5,59% a magyarok esetében, míg 11,5% a vajdasági lakosság esetében). A nemzeti kisebbségek felsőfokú képzettségében is hasonló arányú különbségek mutatkoznak. A magyarok mintegy 6,3%-a, míg a többségi nemzet 11,3%-a rendelkezik felsőfokú végzettséggel. Az egyetemet végzettek aránya a magyarok körében igen alacsony (a 15 évnél idősebb lakosság 3,3%-a). A magyar egyetemisták részaránya az össz vajdasági hallgatói létszámban 6%, részarányuk azonban folyamatosan csökken.² A változások kezdeményezése nélkülözhetetlen, hogy a délvidéki magyarok megtalálhassák jövőképüket a szülőföldön, benne iskolájukat, munkahelyüket, családjukat. A munkaerő-piaci esélyek emelése céljából is jelentős, hogy olyan iskolahálózat létezzen, amely eleget tesz a munkavállalási kihívásoknak a régióban. *Mit tehet a határon átívelő oktatási- és tudományos tevékenység a megfelelő jövőkép formálásában? Hogyan használhatók a határ menti- és más régiókkal áptolt nemzeti-nemzetközi kapcsolatok az innováció és tudástranszfer lebonyolításában? Kérdés, hogy segíthet-e mindez a vajdasági magyarságot érintő regionális (esély)egyenlőtlenségek megoldásában?!*

1 A szakmai segítségért, adatszolgáltatásért ezúton szeretnék köszönetet mondani Gábrity Molnár Irénnek.

2 Popis, 2002; Knjiga, 16: 48-110.

A tanulmány célja, módszertana

A tanulmány célja azon lehetséges jövőképek felvázolása, amelyek az elkövetkező hosszabb távú (15-20 éves) időszakban a délvidéki felsőoktatást meghatározzák/meghatározhatják. Korábbi empirikus kutatások eredményei³ – a vajdasági régióra jellemző sikeres és sikertelen karrierutak, a jellemző szakok, munkaerő-piaci hasznosulások ismeretében, valamint a meglévő iskolai statisztikák, jellemző demográfiai trendek oktatási keresztmetszetei – által kerülnek megfogalmazásra a perspektívák. Részben mélyinterjúk, és egy fókuszcsoport-vizsgálat eredményeiből, összegzéseiből merít a tanulmány, részben pedig a már meglévő, témával kapcsolatos irodalom feldolgozása révén (a teljesség igénye nélküli) járja körül a jelen problémát.

Elméleti fölvetés: a régió oktatása kitörési pontokat keres. A változások/várakozások hordozói a régió fiataljai (érettségizői, egyetemi hallgatói, diplomásai, továbbá a régió egyetemeinek oktatói, oktatáspolitikusai, döntéshozói). Olyan változások kezdeményezése válik sürgőssé, amelyekkel a régió – a régió-specifikumokat, tanulási szándékot, szellemi kapacitásokat figyelembe véve – piacképes szakmakinálattal képviselő emberi erőforrás bázis kiépítésére lesz majd képes, bármiféle megkülönböztetések nélkül. Hálózatos – és többnemzetiségű egyetemalapítás képezi a megfelelő forgatókönyvet a felsőoktatásban felszínre kerülő regionális egyenlőtlenségek kezelésére az észak-vajdasági régióban.

Egy régió felsőoktatásáról

Amikor a „tér” taglalása (néha csak hipotetikus megközelítésben) szóba kerül, feszültségek kerekednek felül a szerb társadalomban, a politikai elit képviselőin. Szerbiában szigorú közigazgatási kategóriaként kell a tér fogalmát értelmezni, amely lehatárolásának alapját, hatáskörét egyértelműen a Köztársaság alkotmánya határozza meg. A centralizált államberendezés következményeképpen régiókról is kevés szó esik Szerbiában,⁴ annak ellenére, hogy a Vajdaságban a régió-identitás határozott, erős és jelentős – „integratív és fejlődési potenciálként kezelendő”,⁵ továbbá, hogy a regionalizációnak 1990-ig a JSZSZK területén alkotmányos (intézményesített) hagyománya volt, ahol a tartományok alkotmányban rögzítették a gazdasági, politikai és kulturális autonómia kérdéskörét. A tartományok ilyen jellegű alkotmányos jogainak meghatározása megfelelő alapja lehetett volna a további regionalizációnak Szerbia

³ MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének Kárpát-medencei közös kutatása: a vajdasági kutatások másod-elemzése. Gábrity, 2007: 132-172. http://www.apalap.hu/letoltes/kutatas/karrierutak_vagy_zarjelentes.pdf (Letöltve: 2008.02.15.)

⁴ Erről bővebben lásd: Takács, 2008a: 123-158.

⁵ Domonji, 2006: 7.

területén.⁶ A Vajdaság civilizációs, kulturális, gazdasági és többnemzetiségű öröksége folytán az európai régió és Szerbia Európára nyíló kapuja. Az új szerb alkotmány garanciái nélkül,⁷ 2006 után a régió jogilletékességeit megfogalmazó – a szerbiai demokratikus korszak legjelentősebb törvényi produktuma – *Az autonóm tartomány egyes hatásköreinek meghatározásáról szóló törvény*, azaz az *Omnibusz-törvény*,⁸ amellyel a Vajdaság 24 államigazgatási területen, így az oktatás területén is visszakapta azokat a jogköröket, amelyek a miloševići rendszer alatt szűntek meg. Ugyanakkor e törvény elfogadása egyáltalán nem jelentette az 1974-es jugoszláv alkotmány által szavatolt jogok teljes mértékű visszanyerését. Az említett *Omnibusz-törvény* teszi lehetővé a Vajdaságban a felsőoktatás regionális tervezhetőségét, és osztja meg lényegében a felsőoktatási jogszabályzást Szerbiában.

2005. augusztus 24-étől a felsőoktatás területét új *Felsőoktatási törvény*⁹ szabályozza. A törvény reformhordozó dokumentum. Jelen tanulmány szempontjából fontos elemezni a szerb jogszabályok vajdasági felsőoktatási intézmények létrehozására és működtetésére vonatkozó elemeit is. Ez két szinten jelenik meg: köztársasági és tartományi törvénykezés elemeként.¹⁰ Az ún. *Omnibusz-törvény* alapján a tartományban lévő állami karok alapításának joga az autonóm tartomány hatáskörébe tartozik, de ha az Újvidéki Egyetem keretei között alakulna meg, az Egyetem jóváhagyása is szükséges lenne. A szerbiai jogszabályok a belföldi alapítást preferálják, s ez az egyetemek létrehozására is vonatkozik: külföldi jogi személy csak egyetemi szintű

6 Tripković, 2003: 119.

7 Szilágyi, 2006: 1-8.

8 Zakon o utvrđivanju određenih nadležnosti Autonomne Pokrajine = Szerbia Köztársaság Hivatalos Közlönye 2002. 6. sz. 14-16. szakasz: Az autonóm tartomány a felsőfokú oktatást szabályozó törvénnyel összhangban, szervei révén: főiskolákat, egyetemet, egyetemi karokat alapít; megállapítja, hogy ezek az intézmények eleget tesznek-e a működésük megkezdéséhez és tevékenységük folytatásához szükséges feltételeknek; megállapítja a beiratkozási kvótákat; kinevezi a főiskolák igazgatóját; kinevezi a főiskolák, egyetemek, egyetemi karok igazgatási szervébe az alapító képviselőit; közigazgatási felügyeletet gyakorol. Az autonóm tartomány biztosítja ezen intézmények működéséhez és programjainak végrehajtásához szükséges forrásszabályzási eszközöket, ideértve a költségvetésből finanszírozott egyetemi tandíjat, a beruházási és folyó karbantartáshoz szükséges pénzeszközöket. Megjegyzés: a forrásszabályozási mechanizmusokról lásd részletesebben: Takács, 2008b: 389-394.

9 Zakon o visokom obrazovanju – Službeni Glasnik RS br. 76/2005 A törvény leszögezi a Bolognai Nyilatkozattal kapcsolatos szabályok, így a kétfokú képzés implementációjának szabályait is, azzal, hogy a kompetenciákat három szervezet között osztja meg: 1.) az állam alapít, akkreditál, egyesít, megszüntet, finanszíroz, ellenőríz/elsimer (minőséget, képesítést), jogokat szavatol; 2.) a felsőoktatási intézmény munkaviszonyt létesít, felvesz, tanulmányi programokat ír elő, diplomát oszt, továbbképez. 3.) szakértői csoportok: Felsőoktatási Nemzeti Tanács, Akkreditációs Központ és a konferenciák. A törvény az együttműködési elven alapuló korporatív oktatási modell kialakítása mellett száll síkra (a tiszta piaci és a közszolgálati modell helyett), ahol a magánegyetemek alapítása hatékonyabb ellenőrzési folyamat alá kerül. A felsőoktatási intézmények autonómiája részben abban nyilvánul meg, hogy ők írják elő a tudományos személyzet (oktatók és kutatók) megválasztásának kritériumait, amely az akkreditáció során ellenőrizhető.

10 A jugoszláviai oktatási rendszert jelenleg az alábbi törvények szabályozzák: Kisebbségügyi törvény (Szövetségi Parlament – 2002. február vége); Omnibusz-törvény (Szerbiai Parlament – 2002); Felsőoktatási törvény (Szerbiai Parlament – 2005).

kart (fakultást) alapíthat, a belföldi jogi személy egyetemet is. A külföldi egyetemek kihelyezett tagozataira nem tér ki a törvény. A jelenlegi törvény szerint Szerbiában csak szerb nyelvű főiskolai és egyetemi oktatás, illetve világnyelven megszervezett felsőfokú oktatás létezhet.¹¹ Egy kar működését akkor engedélyezi a szerb köztársasági vagy a tartományi kormány, ha eleget tesz bizonyos oktatói, tárgyi és anyagi feltételeknek.¹²

Látható, hogy az új egyetemek, karok létrehozása számos jogi megszorításba ütközik. Viszont a karok autonóm tevékenységeit nem korlátozza a törvény esetleges nemzetközi kapcsolatok fogantatásában, határ menti, határokon átvágó együttműködések kezdeményezésében, a meglévő kapcsolatok ápolásában. Nem formalizált, személyes kapcsolatok, szakmai kapcsolatok (oktatók és hallgatók részéről) segíteni tudják az intézményesült együttműködések, sokoldalú, szerződéses kapcsolatok létrehozását, a meglévő kapcsolatok ápolását. *„Ez a tendencia a jövőben folytatódni és erősödni fog, a nemzetközi együttműködések az intézmények versenyképességét számottevően befolyásoló, meghatározó tényezők lesznek, a jövőbeli siker egyik zálogát fogják jelenteni. Ezért az egyetemeknek, főiskoláknak nagy hangsúlyt kell fektetniük a nemzetközi kapcsolatrendszerük kiépítésére, bővítésére, valamint meglévő együttműködéseik intenzívebbé tételére. Szándék szintjén szinte mindenütt megjelenik ez a törekvés, ám az intézmények még nem tulajdonítanak stratégiai jelentőséget a nemzetközi kapcsolatoknak.”*¹³

Felsőoktatási statisztikák a régióból

A vajdasági felsőoktatási területet meghatározó intézmények, ahol felsőfokú oktatás folyik:¹⁴

- az egyetlen állami egyetemi központi hálózat az Újvidéki Egyetem, 14 karral (Újvidék, Szabadka, Nagybecskerek és Zombor székhellyel),
- az állami, átalakulóban levő főiskolai intézmények (Újvidék, Szabadka, Nagybecskerek, Kikinda, Sremska Mitrovica, Versec székhellyel),
- az új, magán főiskolai intézmények (akkreditált és nem akkreditált szakokkal tartomány szerthe),
- a külföldi/magyarországi kihelyezett tagozat tevékenysége (Zenta),
- az újabban „betelepült” dél-szerbiai kihelyezett egyetemi karok,
- továbbá meg kell említeni a külföldön/anyaországi felsőoktatási intézményekben

¹¹ A felsőoktatási törvény 30 jelentkező esetén nem tiltja – és a karok vezetői kérvényezhetik a Kormánytól – a magyar csoportok létrehozását. Ennek kivívása olykor meglehetősen nagy akadályokba ütközhet, elég körülményes lehet.

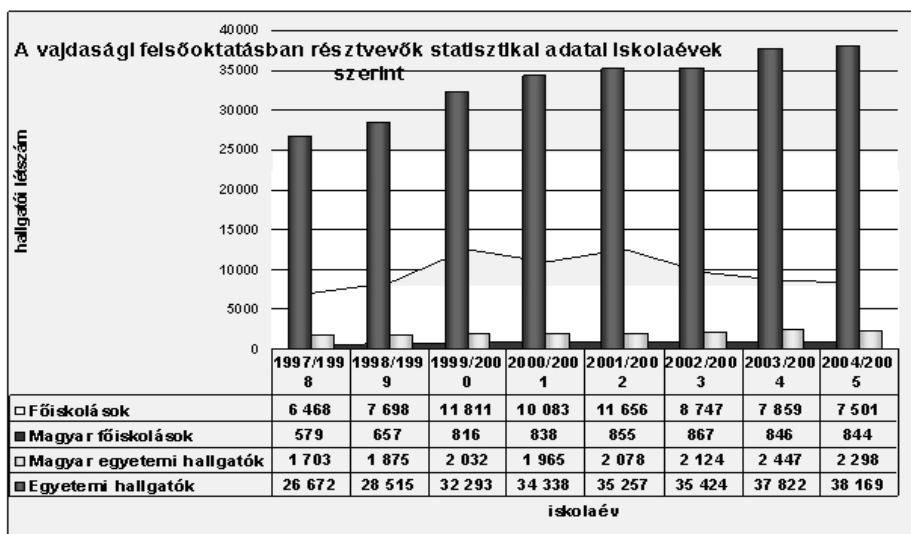
¹² Pl. a Szerb Kormány Akkreditációs Bizottsága által jóváhagyott stúdiumok, továbbá az induló karon az oktatók 2/3-a teljes munkaidőben dolgozik, ahol megfelelő épület, laboratóriumok, előadótermek, könyvtár biztosítják a munkához szükséges feltételeket.

¹³ Rechnitzer – Smahó, 2007: 52-71.

¹⁴ Gábrity, 2006b: 113.

tanuló vajdasági/magyar hallgatókat is, mivel számuk igen jelentős (becslések szerint 700-800 főre tehető),¹⁵ és hazatérésüket követően nagyban befolyásolhatják a délvidéki magyar felsőoktatási közeget (az ösztöndíjprogramokkal támogatott hiányszakmák pótlásával, külföldön megszerzett gyakorlatias, EU-konform szaktudás alkalmazásával).

Az *Újvidéki Egyetem* 1960. június 28-án alakult meg, alapítója a Szerb Köztársaság. A 2007/2008-as tanévben, a felsőoktatási intézményekben, azaz az egyetem 14 karára (218 szakon), valamint további 10 főiskolára (34 szakon) iratkozhattak a vajdasági tanulók. A 2006/2007-es tanévben 54 763 egyetemista, illetve főiskolás tanult összesen a régióban. A Szerbiában tanuló teljes hallgatói kontingens (238 710 hallgató) 22,9%-át képviseli a vajdasági hallgatói létszám. A 2006-os évben 29 406 diplomás fiatal került ki a szerbiai felsőoktatási intézményekből, míg a vajdasági intézményekben diplomát szerzett fiatalok száma 8 164 volt. A diplomázott szerb fiatalok mintegy 1/5-e fejezte be egyetemi tanulmányait a programmal előlátott határidőn belül, míg Vajdaságban a fiatalok 38,56%-a, azaz a kétszerese.¹⁶

1. sz. ábra Hallgatói létszám a Vajdaságban¹⁷

¹⁵ Gábrity, 2006b: uo.

¹⁶ Republički Zavod za Statistiku: 2007. Statistički Godišnjak Srbije. Beograd, 358.

¹⁷ Tartományi Oktatásügyi és Művelődési Titkárság (2006) adatai alapján saját szerkesztés

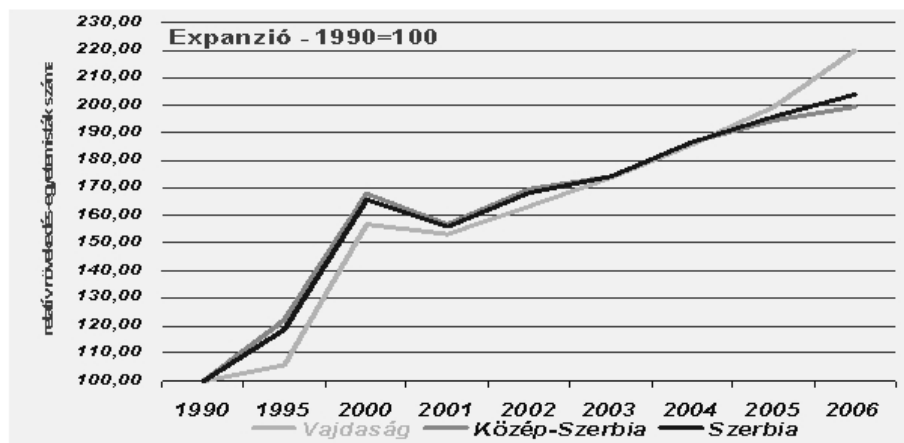
A fenti leíró statisztikákból körvonalazódni látszik egy országos trend, miszerint az egyetemre iratkozók száma a 2000. évtől határozottan megnövekszik, míg a főiskolán való tanulást egyre kevesebben preferálják. Ezzel ellentétben a magyar diákok egyre nagyobb számban iratkoznak főiskolákra, míg az egyetemen tanulók száma stagnál. A demográfiai trendek alapján a vajdasági összlakossághoz viszonyítva a magyarok aránya fokozatosan csökken, viszont e demográfiai tények oktatási keresztmetszete sem kielégítő, ugyanis a magyar hallgatók részaránya az összes vajdasági hallgatók számához viszonyítva egyre kevesebb. A nyolcvanas években részarányuk még meghaladta a 10%-ot, de a háborús helyzet idején, a válságos években drasztikusan csökkent. A politikai rendszerváltás reményében, 2000-ben érezhetően több fiatal maradt itthon a magyar felsőoktatási intézményekben. A bombázás évében (1999) a felsőoktatási intézményekbe való felvételek idején nem volt minősítő vizsga, mégis viszonylag kevés magyar fiatal jelentkezett a főiskolákra, nagy részük külföldre távozott. Az utóbbi években (2002-től kezdve) azonban nőtt a magyar fiatalok érdeklődése főiskoláink iránt, főleg a magyar nyelven előadásokat biztosító főiskolák iránt.¹⁸

<i>Egyetemi kar</i>	<i>Összes egyetemi hallgató</i>	<i>Magyar egyetemi hallgatók</i>	<i>Elsőéves egyetemi hallgatók</i>	<i>Elsőéves magyar hallgatók</i>
Művészeti Akadémia, Újvidék	811	60	188	10
Közgazdaságtudományi Kar, Szabadka	5 624	728	1254	161
Testnevelési Kar, Újvidék	1 063	29	267	8
Műszaki Tudományok Kara, Újvidék	7 183	250	1 692	64
Bölcsészkar, Újvidék	3 683	134	999	31
Építőmérnöki Kar, Szabadka	633	128	187	34
Orvostudományi Kar, Újvidék	3 103	169	407	29
Mezőgazdasági Kar, Újvidék	3 123	142	570	42
Természettudományi Kar, Újvidék	3 909	164	852	49
Jogtudományi Kar, Újvidék	4 892	158	874	27
Mihajlo Pupin Műszaki Kar, Nagybecskerek	2 239	105	489	18
Technológiai Kar, Újvidék	1 128	38	166	10
Tanítóképző Kar, Zombor	768	193	171	35
Összesen	38 169	2 298	8 116	518

¹⁸ A kilencvenes években ezzel párhuzamosan csökkent a magyar egyetemi hallgatók száma. Javulást a rendszerváltás után (2002-től kezdve) tapasztalunk, de az összes egyetemista részarányában a magyarok száma ma is alig haladja meg a 6%-ot. Gábrity, 2006b: 115-120.

<i>Főiskolai intézmény</i>	<i>Összes főiskolás</i>	<i>Összes magyar főiskolás</i>	<i>Elsőéves főiskolás</i>	<i>Elsőéves magyar főiskolás</i>
Ügyviteli Főiskola, Újvidék	2 770	48	1 400	24
Műszaki Főiskola, Bečskerek	944	99	342	32
Műszaki Főiskola, Újvidék	961	44	320	27
Műszaki Főiskola, Szabadka	816	470	304	278
Óvóképző Főiskola, Újvidék	415	36	162	24
Óvóképző Főiskola, Szabadka	450	121	151	51
Óvóképző Főiskola, Mitrovica	339	2	150	2
Óvóképző Főiskola, Kikinda	360	16	130	7
Óvóképző Főiskola, Fehértemplom	446	8	184	4
Összesen	7 501	844	3 143	449

1. sz. táblázat A vajdasági egyetemi hallgatók/főiskolások a 2004/2005-ös tanévben¹⁹

2. sz. ábra Hallgatói létszámnövekedés 1990-2006²⁰

¹⁹ Gábrity, 2006b: 117-118.

²⁰ Republički Zavod za Statistiku, 2008.

A 2. ábrához kapcsolódóan érdemes a régióra kivetített felsőoktatási expanziót tovább elemezni. A soron következő, 2005/06-os tanévben, a Vajdaságban az előző iskolaévhez képest 7,32%-kal több hallgató kapcsolódott be a felsőoktatásba. A 2006/07-es tanévet az azt megelőzőhöz viszonyítva viszont ez a szám már 10,27%-kal volt több. A régió hallgatói létszáma határozott mennyiségbeli növekedést produkál évről évre. További relatív számokban kifejezve látható, hogy ez a mennyiségi növekedés a régión belül sokkal meghatározóbb, mint például Közép-Szerbiában, illetve Szerbiában. A 1990/1991-es iskolaévet alapul véve, ma a Vajdaságban 120%-kal több egyetemista tanul, Közép-Szerbiában 99%-os ez a növekmény, amely köztársasági szinten 104%-os növekedésben összegezhető.

3. sz. ábra Regionális különbségek a tanmenetszerinti diplomaszerezésben, Szerbiában.²¹

Minőségbeli változásokra, koncepcióváltásra utaló jeleket is találunk a felsőoktatási statisztikák mögött. Az *Újvidéki Egyetem*, a bolognai folyamat adaptálása során, számos téren kiemelkedik a többi szerbiai egyetem közül. A 2003/2004-es tanévben a karok által kínált szakok száma 153 volt, mely az évek során a 2007/2008-as évre 218-ra növekedett,²² bizonyítva ezáltal is az egyetem hajlandóságát a flexibilisebb, gazdagabb, nyitottabb programok indítására. Ugyanez elmondható a főiskolákról is, ahol az elmúlt években 9 új szakot indítottak. A bolognai folyamat fokozatos bevezetésével sor kerül a

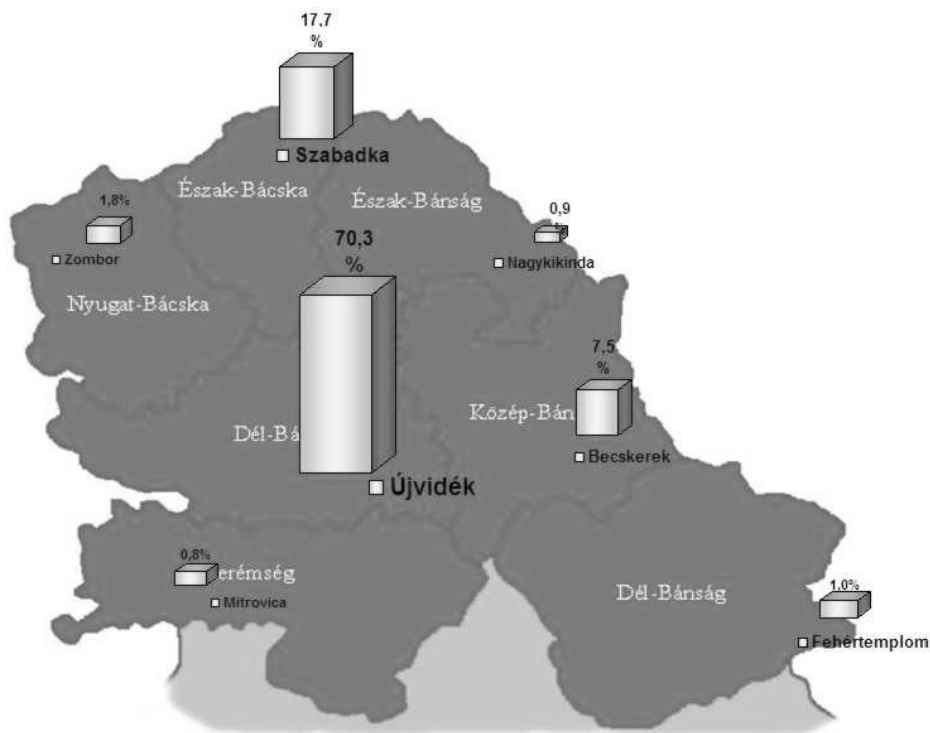
²¹ Republički Zavod za Statistiku, 2008.

²² Összehasonítások alapján a 2007/2008-as tanévben http://prijemni.infostud.com/univerziteti/Univerzitet_u_Novom_Sadu/3 (Letöltve: 2008.02.12.)

vajdasági egyetemisták által képviselt értékrendszer²³ tiszteletben tartására is, miszerint reményüket fejezik ki, és támogatják a felsőoktatás reformjainak véghezvitelét, és a bolognai folyamatok zökkenőmentes gyakorlati alkalmazását is a társadalmi felelősségvállalás szellemében. Cél, hogy javulhasson az egyetemisták társadalmi státusza, személyes élete, a tanulás hatékonysága, továbbá a fiatalok szabadidejének kreatív és egészséges kihasználása. Elsők között szerepel az egyetemi tanulmányok feltételrendszerének javítása.

A magyar egyetemisták területi koncentrációja:

Újvidék	40,48%
Szabadka	46,05%
Nagybecskerek	6,49%
Zombor	6,14%
Egyéb települések	<0,5%

4. sz. ábra A régió felsőoktatásának területi koncentrációja²⁴

²³ Pokrajinski Sekretarijat za Sport i Omladinu, 2004. 5-6.

²⁴ Tartományi Oktatástügyi és Művelődési Titkárság (2006) adatai alapján saját szerkesztés.

A Vajdasági régió felsőoktatására jellemző továbbá a rossz területi koncentráció, az intézmények tartományszékhelyen történő koncentráltsága, a régió északi részének marginalizálódása az egységes regionális felsőoktatási infrastruktúrában. Az *Újvidéki Egyetem* 70,3%-ban, míg Szabadka csak 17,7%-ban tud hozzájárulni a felsőoktatási hálózat kapacitás-megosztásához, amint azt az alábbi tartományra kivetített területi statisztika is ábrázolja. A statisztikák alapján leszögezhetjük, hogy a Szerbiában tanuló magyar hallgatók fele Szabadkán tanul, elsősorban anyanyelvén, pedagógiai, műszaki illetve közgazdasági szakokon. Kevésbé jellemző, hogy az észak-vajdasági magyar fiatal újvidéki karokra iratkozik, képességeinek megfelelő képzést választ. Az Észak-Bácskában működő néhány kar tömöríti szinte teljes egészében a vajdasági magyar elit felnövekvő generációit. A Vajdaságon belül egyetlen állami egyetemi központ látja el az ország 27,8%-át képviselő tartományi felsőoktatási térséget, míg a közép-szerbiai egyetemi képzés 4 állami alapítású egyetemi központban zajlik. Az intézményi megoszlás okolható a felszínre kerülő regionális egyenlőtlenségekért és a vajdasági magyarok által képviselt „kényszerű” iskolaválasztási preferenciák kialakulásáért egyaránt.

Régiók és egyenlőtlenségek

A régiókra kivetített iskolázottsági számadatok – a korábban vázolt területi eltérésekkel összhangban – igen kétségbeejtő egyenlőtlenségekre mutatnak rá. A NUTS 3-as régióknak²⁵ megfelelő körzetek is egyértelmű regionális különbségek hordozói, kifejezetten az egyetemi központok meglétének függvényében. Szerbiai szinten Belgrád városában a felsőfokú végzettség részaránya 21%, Dél-Bácskában 13%, a Niš-i körzetben 11,6%, míg Šumadija körzetében (a kragujevac-i egyetemnek köszönhetően) a lakosság 9,5%-a rendelkezik felsőfokú végzettséggel²⁶. Vajdaságban, Dél-Bácska kivételével minden régióban, az országos átlag alatt marad a felsőfokú végzettséggel rendelkező lakosság részaránya. A fiatal, 20-24 éves populációt képviselő iskolai végzettség szerinti statisztikája kedvezőbb regionális eloszlást mutat. A 2002-es népszámlálás adatai szerint a fiatalok 81,4%-a rendelkezik minimum középfokú végzettséggel. Mindezek releváns szerkezeti mutatók, amelyek a közeljövőben az ország fejlődési pályáját, potenciálját is meghatározó tényezők lesznek. Az oktatás és iskolai végzettség terén megnyilvánuló regionális eltérések létrejöttében számos tényező szerepet játszik. Mégis, az oktatási intézmények fejlettsége, megléte és közelsége gyakorol legkifejezettebb hatást az oktatáshoz való hozzájárítás, illetve ezáltal a régió humántőke-termelésére.

²⁵ Nomenclature d'unités territoriales statistiques – Nomenclature of Territorial Units for Statistics. Az Európai Unió adminisztratív területi szervezetszégére vonatkozó szabványok értelmében kialakított tervezés-statisztikai régiók – Szerbia esetében körzetek.

²⁶ Strategija regionalnog razvoja Republike Srbije za period od 2007 do 2012. 18-20.

Ország/Régió	NUTS 3	Főiskolai végzettség-%	Egyetemi végzettség-%	ΣFelsőfokú végzettség %
Szerbia		4,51	6,52	11,03
Közép-Szerbia		4,59	7,01	11,6
Belgrád		6,77	13,76	20,53
Vajdaság		4,3	5,18	9,48
	Észak-Bácska	4,42	4,66	9,08
	Közép-Bánát	4,29	4,44	8,73
	Észak-Bánát	3,84	3,63	7,47
	Dél-Bánát	4,13	4,11	8,24
	Nyugat-Bácska	3,72	3,91	7,64
	Dél-Bácska	4,99	8	12,99
	Szerémség	3,76	3,58	7,33

2. sz. táblázat A 15 év feletti lakosság iskolavégzettségi statisztikai regionális felbontásban²⁷

A statisztikai adatok tükrében szembesülhetünk a régió humán erőforrását, ebből kifolyólag pedig versenyképességi lehetőségeit érintő hiányosságokkal. A régió megérett a változásokra. A Vajdaság, a vajdasági magyarság válaszául előtt áll: felvállalja egy egységesülő európai felsőoktatási térbe történő integrálódás szerepét, előirányozva a régió fejlődését, vagy vállalja szegényes intellektuális kapacitásait, mindezek következményeként pedig a régió gazdasági súlyvesztését, marginalizálódását egy igen bizonytalan fejlődési pályán mozgó Szerb Köztársaságon belül.

A régió egyik potenciális fejlesztési megoldását, fejlődési pályáját az endogén²⁸ változók fejlesztése jelentheti. A „*K+F²⁹ és a kulturális funkciók köre, a gazdasági ágazatokkal való kapcsolatok intézményesült formái, a kompetencia, a kommunikáció, a kultúra és a kreativitás fogalmai köre (a 4K) csoportosíthatók a sikeres régiók fejlődésének hajtóerői*”³⁰. A regionális fejlődés, illetve a gazdasági fejlődés kulcselemeként értelmezendő humántőke-produkciót, amelyben az oktatásnak/felsőoktatásnak jut

²⁷ Popis., 2002; Knjiga, 14: 18-41.

²⁸ Más változók által behatárolt belső tényezők, amelyek a technológia fejlődésének makrogazdasági növekedésre gyakorolt hatását fejezik ki. Gazdaságtudományi téren a belső tényezők között megjelenik az emberi erőforrás, amely a tudás (kodifikált és hallgatólagos) létrehozásával hozzájárul a gazdasági növekedéshez.

²⁹ Kutatás és Fejlesztés.

³⁰ Janssen-Hoogstraten, 1989, idézi: Horváth, 2003: 193.

meghatározó szerepe, további elméletek támasztják alá. Romer érvelése szerint: a tudás a tőke meghatározó formája, és a gazdasági növekedés elsősorban a tudásakkumuláció mértékétől függ.³¹ A tudásalapú gazdaságoknak pedig az a legfontosabb jellemzője, hogy a tudás előállítása és hasznosítása alkotja az értékteremtési folyamatok központi elemét. A fejlett gazdaságok versenyelőnye elsősorban azok tudás-előállítási és -hasznosítási képességein nyugszik. A tudásalapú tevékenységek expanziója egyre fontosabb szerepet játszik az egyes országok és régiók versenyképességében. A tudás – az innováció alapvető összetevőjeként – része annak a körfolyamatnak, amely innovációhoz, azon keresztül az export- és a versenyképesség növekedéséhez vezet. A nemzeti- és a regionális gazdaságok exportbázisa pedig a gazdasági növekedés legfőbb hajtóereje. *„A régióknak el kell fogadniuk a tudás és a folyamatos tanulás elsőbbségét, tudásalapú, tanuló régióvá kell válniuk. A „tanuló régió” kulcsa pedig az a humán infrastruktúra, amelynek központi eleme a humánerőforrást képző egyetem.”*³²

Magatartásformák az oktatás regionális-etnikai keresztmetszetében

A 2007-es – a Magyarországi Tudományos Társaság intézményi keretei között készült –, Vajdaságra vonatkozó kutatás témaspecifikus részeredményei kerülnek összegzésre a következő fejezetben.³³

A rendezetlen magyar nyelvű felsőoktatás miatt a magyar hallgatónak kevés lehetősége van anyanyelvén tanulni az állami karokon és főiskolákon. Mindössze 1/3-uk tanul anyanyelvén, vagy részben anyanyelvén (főleg a szabadkai karokon), míg 2/3-uk szerb nyelven. A magyar hallgatók legnagyobb része az *Újvidéki Egyetem* karain vagy a vajdasági főiskolákon tanul. Elenyésző részük iratkozik csak a *Belgrádi Egyetem* karaira, s viszonylag sokan tanulnak az anyaországban. A tannyelv fontos szerepet játszik a magyar hallgatók pályaválasztás során megalkotott döntésében, ugyanis állandósult problémát jelent a magyar fiatalok szerb nyelvtudása, amely abszolút mértékben formálja a fiatalok szerb felsőoktatási rendszerről, szerbiai egyetemekről alkotott képét. Sokan nem vállalkoznak föl ezt a megpróbáltatást. Esetleg kudarcserülő magatartást tanúsítanak (fókuszcsoporthoz vizsgálat eredményei), konzisztensen cselekednek, mert tudják magukról, hogy melyik nyelven képesek sikeresen továbbtanulni, és a tannyelv függvényében választanak a legközelebbi városban felsőoktatási intézményt. A tanulók, sokszor önhibájukon kívül eső tények miatt, nem tudnak szerbül: az általános és középiskolában is gyengén tanítják a szerb nyelvet (általános iskola első

³¹ Romer, 1990, idézi: Mezei, 2007: 73-104.

³² Florida, 1995, idézi: Mezei, 2007: 79.

³³ MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének Kárpát-medencei közös kutatása: a vajdasági kutatások szakirodalmi feldolgozása. Gábrity, 2007: 132-172. http://www.apalap.hu/letoltes/kutatas/karrierutak_vagy_zarajelentes.pdf (Letöltve: 2008.02.15.)

két osztályában heti 2, majd 3. osztálytól 8. osztályig heti 3 óra, középiskolában heti 2 óra). Ezt a problémát, mivel mindenáron diplomához szeretnének jutni, egy valójában energiatakarékos lehetőséggel oldanák meg. Tehát lokális szinten is vannak tévutak, nem megfelelő a környezetnyelv oktatása (keves óraszám, magyar anyanyelvű tanárok által tartott nyelvórák, nehezen értelmezhető irodalmi szövegekből álló tankönyvek, kevés hétköznapi társalgási gyakorlattal, gyakorlati nyelvoktatási módszerrel, amely hosszútávon megakadályozza a kommunikáció kialakulását a két nemzet képviselői között. Ez párhuzamos társadalmak kialakulásához, nemzeti alapú elszakadáshoz, szegregációhoz vezethet abban az esetben, ha már a negatív, deprimáló, visszafejlődő/fejlesztő társadalmi körülmények miatt a költségkímélő, kudarcckerülő megoldások is elfogytak.

A középiskolások, vagy a már érettségivel rendelkezők magyarországi továbbtanulása/érvényesülése, sokszor automatikusan hozza magával az elvándorlást, külföldi továbbtanulás lehetőségét. Mivel a külföldön diplomázott egyéneknek, a potenciális visszatérést követően, ismét az államnyelvvel kapcsolatos korlátokkal kell szembesülniük, ezért gyakran nem is térnek vissza. Nem a nyelv képezi azonban az egyetlen problémát.

A fiatalok valamennyien elgondolkodtak a külföldre költözés és munkavállalás lehetőségéről. Tisztába vannak azzal, hogy mennyi esélyük lehet az EU-ban, vagy más kontinensen munkát vállalni, vagy letelepedni. Nagyobb migrációs hajlammal rendelkeznek azok, akiket egy potenciális célország esetleg be is fogadna: orvos, műszaki informatikus, programozó, művész, sportoló, újságíró, építőmunkás, szimultán fordító, főleg a határ menti területekről, ahonnan esetleg heti ingázásban is megoldható a Magyarországon, vagy közeli EU-s országban való hosszabb tartózkodás és munkavállalás. Elzárkóznak a külföldre vándorlástól azok, akik tudják, hogy szakmájukkal nincs esélyük munkát vállalni (pedagógus), vagy akinek itthon kielégítő munkája van (műszaki végzettség). A friss diplomásoknak fontos, hogy elérhető legyen az EU szinten elismert diploma (Bologna). A migráció motívumát a következő címszavakban összegezték a kutatásban résztvevő fiatalok: háború és bizonytalanság, kilátástalan élet a szülőföldön, vállalkozási lehetőség külföldön, magasabb életszínvonal, rossz gazdasági helyzet, munkalehetőség, bizonytalan lét itthon. Nyilvánvaló tehát, hogy a hazai helyzet az egzisztenciális szempontokat illetően nem kielégítő.

A magyaroknál alulreprezentáltság észlelhető a felsőoktatásban, és ez a munkaerőpiac bizonyos, privilegizált szféráiban is megnyilvánul. A magyar fiatalok elhelyezkedési esélyei Szerbia/Vajdaság, illetve a térség munkaerőpiacától és igényétől függ. A magyar fiatalok átlagosan évente váltanak munkát, ismerősök, barátok által, újságban, interneten meghirdetett alkalmakra várnak. A munkaerő-piaci érvényesülés miatt szívesen vesznek részt továbbképzéseken, átképzéseken. A másoddiploma nem cél, ez kivétel nélkül jellemző minden régióbeli fiatalra, ugyanis az egyetemi évek nagyon elhúzódnak (átlag 8 év, elsősorban gyenge köteleességtudat, hanyagság, szülők általi eltartottság miatt), és problémás a pályakezdők első elhelyezkedése is. A munkaerő-

piaci érvényesülés nem csak a magyarságot érinti, számos olyan kar létezik, amely még mindig csak szaporítja a diplomás munkanélküliek hadát, mert nem biztosít rugalmas képzéseket, és gyarapítja a bizonyos esetekben már telítődött szakmakínálatot.

Társadalmi szempontból a Vajdaság egyik legmarkánsabb jellege multikulturalitása. Európa egyik (ha nem is egyetlen) olyan régióját képviseli a Vajdaság, ahol mintegy harminc őshonos nemzeti kisebbség és etnikai közösség él, az államalkotó nemzettel együtt. Jellegzetes multikulturális térség ez, ahol az őslakosok két-, vagy háromnyelvű életvitelhez szoktak. Ez alapot szolgáltathat egy többnemzetiségű vagy többnyelvű egyetemi infrastruktúra kialakításához. Ehhez azonban nélkülözhetetlen a határ menti és a határokon átvelő kapcsolatok építése. Megállapíthatjuk tehát, hogy a (magyar és nem csak magyar) hallgatók rendelkezésére álló lehetőségek nem elég széleskörűek, és a jelen helyzet nem kielégítő a tartomány intellektuális kapacitásait tekintve, sem egyéb nemzeti-etnikai jellegű igényekhez mérten.

Vélemények a jövőről

A fiatalok átlátják az országot, a régió kedvezőtlen helyzetét. Gyermek- és kamaszkorukat háború és válságok fergetegében élték meg. A borúlátás a korábbi kutatások alapján hullámmozó. Az Európai Unió csatlakozás kilátásai a fiatalok számára túl távolinak tűnnek, ők pedig türelmetlenek. A legtöbb fiatal véleménye szerint a gazdasági fellendülést egy politikai stabilitás kell, hogy megelőzze. A vajdasági frissdiplomások körében ez a kérdés több szempontból közelíthető. Egyrészt a megkérdezettek véleményt mondtak az egész ország helyzetéről, majd Vajdaság Tartomány esélyeiről, de valójában legtöbbet kistérségük, illetve lakóhelyük esélyeivel foglalkoztak. Nem sok optimizmus cseng a szavaikból, de nem adják fel, hisznek a pozitív változásokban, a jövőépítésben.³⁴

A régióban felfedhető gazdasági húzóágazatokról megoszlik a vélemény. A városban élő fiatalok a szolgáltatásokat választják, míg a falun és kisvárosban élők inkább a mezőgazdaság és a feldolgozóipar lehetőségeit látják. Mindenki megegyezik abban, hogy külföldi- és befektető tőke nélkül nem lehetséges a gazdasági fellendülés, sem pedig új munkahelyek teremtése. Keresett szakmák a régióban: közgazdász-menedzser, informatikus, logisztikai szakember, építészmérnök, pénzügyi szakértő, marketingszakember, reklámszakértő, szakorvos, fogorvos, szimultán fordító, turisztikai szakember (vendéglátóipar), vállalkozók, építész, szobafestő, kőműves, textilmunkás. A presztízsszakmák: menedzser, banki/pénzügyes munkák, marketing, informatikai munkák, programozó, vállalkozó, közgazdász, képzett könyvelő, ügyvéd, egyetemi tanár, logista, építészmérnök, szakorvos. Nem igényelt (viszonylag telítődött) szakmák

34 A fókuszcsoport résztvevőinek véleménye alapján Gábrity, 2007

a régióban: fémmezmunkáló munkás, fodrász, vegyész, gépkocsivezető, kertész, kereskedő-eladó és a bölcsészettudományi szakok (kivéve a pszichológust és az angol nyelvészt).

Arra a kérdésre, hogy milyen mértékben szűkíti vagy tágítja a karrierlehetőségeket az, hogy ki, milyen egyetemen/szakon végzett, főleg a fókuszcsoporthoz kutatás segítségével kaptunk válaszokat. A vita során kialakult megállapítások képet adnak a vajdasági felsőoktatási képzésről is. A felsorolható pozitív tapasztalatok a képzés tartalmáról: a műszaki képzésben elegendő informatikai tudás, PC készség, találékonyság a szakmában, közgazdászok szerint az egyetemen sok az elmélet, lexikális tudás, nyelvtanulási lehetőségek is jelentősek, majd a fiatalok említenek olyan tapasztalatokat is, amelyek nem a képzés tartalmára vonatkoztak, de valójában befolyásolta őket a pozitív előmenetekben: jó tanár-diák viszony, megtanult szerbül, vagy kitartást tanult.

Az egyetemi képzésben tapasztalt negatívumokra az interjúalanyok már a munkába állás helyzetéből tekintenek vissza. Legtöbbször a sok elméleti, nem alkalmazható tudást, az elavult adatokat és módszereket kifogásolják – kivétel nélkül, hogy melyik karon diplomáztak. A fiatalok keveslik a szakmai gyakorlatot, hiszen legtöbbször csak formális praxisoknak tettek eleget. A pedagógus szakosok az új tankönyveket és a digitális könyvtárt hiányolják. A közgazdászok beszéltek a rossz tanár-diák kapcsolatról is, hogy túl nagyok az előadás-csoportok (első éves korukban a 280 férőhelyes előadóterem lépcsőjén kuporogtak), nincs egyénre szabott tanítás. A tanítóképzsők és a műszaki főiskolások problémája, hogy nincs elegendő taneszköz, szaklaboratórium és nem tanultak meg szerbül az iskolaévek során.

Arról, hogy milyen szerintük egy jó/kielégítő egyetemi képzés, a friss diplomások a következő kritériumokat tartották fontosnak: dinamikus és nyitott felsőoktatási intézmény kellene, amely multidiszciplináris képzést nyújt, versenyképes tudással ruház fel, kreativitásra tanít. Elvárásaik között van még, a kollegiális tanár-hallgató viszony, fejlett infrastruktúra igénye (laborok, könyvtár, sportközpont, kollégiumok). Végül, a választható szakirány/tantárgyak, amelyek több nyelven folynak, inspirálók és folyamatos továbbképzést biztosítsanak.

A jövő szakmakínálatát biztosító regionális felsőoktatási hálótávlatai Néhány forgatókönyv...

• Marad minden a régiben, fokozódó problémákkal

Kérdés, meddig? A régió teljes „intellektuális termelésének” terhét az *Újvidéki Egyetem* hordozza, viszont a piaci viszonyokat illetően a jövőben nem marad domináns szerepben, Belgrád mellett nehezen tud érvényesülni (kapacitás, tradíció, stb.). Emellett nem tudja biztosítani a térbeli lefedettséget sem. Továbbá a belgrádi, illetve az újvidéki székhellyel

bíró felsőoktatás nem képviseli a régióspecifikumokat, jellemző térdimenziókat, amelyek a felsőoktatás területén, de akár a foglalkoztatás területein is kifejezésre jutnak. Így a régió (Vajdaság, Újvidéktől északra) fejlett, szakmakeresletet kielégítő, európai értékrendet képviselő egyetemi háló nélkül marad, a magyar fiatal értelmiség „nehézkés” kitermelése teljesen megszakad. A változásokra érzéketlen egyetemi karok nem megfelelő képzései, programjai pedig tovább fokozzák a munkanélküliséget, azaz a piacképtelen oklevéllel rendelkezők csoportját. A munkáltató más kompetenciákat remél, más képességekre, tudásra, jártasságra vár. Ehhez azonban nélkülözhetetlen az oktatási rendszer–intézményrendszer segítsége, képzési, átképzési, felnőttképzési rendszer legitimálása.

• **Fészekhagyás – oktatási modell = migrációs modell**

A vajdasági felsőoktatási intézményekből kikerülő (magyar és nem csak (!) magyar) nem piacképes diplomatulajdonosok tisztában vannak azzal, hogy a megszerzett tudást itthon nem fogják tudni értékesíteni, így külföldön (EU-ban, vagy tengerentúlon) próbálnak meg munkát vállalni, karriert-, jövőt építeni (teljesen függetlenül attól, hogy sikerül-e nekik, legalább külföldön, a szakmában dolgoznak). Vannak viszont olyan piacképes diplomatulajdonosok (műszaki informatikus, orvos, újságíró, fordító, stb.), akik bárhol képesek érvényesülni, ezért nem tűrik a politikai elit hazárdírozását, inkább elvándorolnak.

• **Szabadka szellemi-, egyetemi kapacitásainak megteremtése, intézményesítése**

Egyetemi város létrehozásának foratókönyve az északi régió megfelelő szakmakínálatának biztosításához. Több diszciplínát képviselő kar akkreditálása, biztosítva ezáltal a régió fiataljainak a lehetőségeket, a nagyobb választékot (egyben a gazdasági szükségletekhez idomított oktatási kínálatot), illetve a magyar, vagy részben magyar nyelven történő tanulás esélyét. A teljes magyar népesség iskolai és szakmai képzésének hatékony feljavítása, saját (lokális) erőforrások bevetésével és az elérhető anyaországi/külföldi (EU) támogatások tudatos összpontosításával volna lehetséges. Viszont nem működhet, mert nincs emberi erőforrás, hiába az épített környezet. Politikai szempontokat/irányelveket országos szinten keresztezne, nem beszélve a – tanulmány első fejezeteiben tárgyalt – törvényes előírások lehetőségeket szűkítő meglétéről.

• **Vajdasági Magyar Egyetem**

Az erdélyi, a kárpátaljai és a szlovákiai példához hasonlóan a vajdasági magyar közösség is szükségét érzi annak, hogy saját környezetében anyanyelvén tanulhasson, növelve így a szülőföldhöz való kötődést. A délvidéki önálló magán-, vagy vegyes tulajdonú magyar egyetem létrejöttével csökkenne a magyarországi egyetemeket választók száma, és az

elvándorlás is.³⁵ A megoldás törvényi előírásokat sértene, és a politikai közhangulatra gyakorolt negatív hatása miatt akár nemkívánatos végkifejleteket is tartogatna; viszont már rövidtávon is jelentős megoldást hozna a magyarság felsőoktatási kérdéseit illetően.

• Multikulturális egyetem,

Nyelvi-, és kulturális tekintetben teljesen liberális egyetem, amely méltó hordozója azon régióspecifikumoknak, amelyet a Vajdaság képvisel. A képzés több nyelven folya, az államnyelv mellett a nemzeti kisebbségek nyelvén (a hivatali használatban lévő öt nyelv mindegyikén), valamint idegen nyelveken. Önálló egyetemenként működné, minimum 3 tudományterületen (a törvénnyel összhangban), a teljes oktatói vertikumon, és felnőttképzési programok keretén belül. A kutatás kiterjedne a gazdasági szféra szükségleteire is, és kölcsönös együttműködés, segítségnyújtás, finanszírozás mentén működné. Az elmúlt időszak nemzetállami, ágazatközpontosítási ideái mellett ez nehézségekbe fog ütközni. Megvalósításához a nemzeti kisebbségeket képviselő helyi elit érdekérvényesítésére van szükség.³⁶

• Regionális egyetem

A felsőoktatásról alkotott konvencionális, gyakorlatban jelenleg érvényesülő felfogás felülvizsgálata: a jövőben sor kerül az oktatási intézmények régióban működő hálózatának elemzésére/felülvizsgálatára, amely alapot fog szolgáltatni egy olyan, határokon átvelő felsőoktatási mechanizmus létrehozásához és működtetéséhez, amely képes lesz kikerülni az átfedéseket, párhuzamos szakok és szakirányok létesítését, Szabadka-Újvidék-Szeged-Pécs-Eszék-Temesvár által lehatárolt régióban gondolkodva. A többnyelvű egyetemek keretében is nélkülözhetetlen folyamatosan fenntartani a magyar (részben magyar) intézményeket. Prioritást élveznek: az identitásőrző felsőoktatási intézmények (pl. az alapképzéses pedagógus szakmát kibocsátó karok,

35 Gábrity, 2006c: 112.

36 Gábrity, 2006a: 111-117. „A felsőoktatás-fejlesztés további lépéseit szociológiai és gazdasági tényezők határozzák meg: a munkaerő-piaci (szakmai keresleti), prognózisok, a fiatal korosztály szakmaválasztási preferenciái és továbbtanulási szándéka, valamint a felsőoktatás-fejlesztés infrastrukturális és pénzületi lehetősége. A többnemzetiségű egyetemek alapításának európai tanulságai fontosak lehetnek számunkra, sok vonatkozásuk egy vajdasági egyetem alapításában is érvényes lehet. A szerbiai/vajdasági magyarok a balkáni háború miatt elmulasztották a történelmi pillanatot a többnyelvű felsőoktatás bevezetése terén, ezért máig küszködnek a magyar tannyelvű karok és tagozatok intézményes megalakításával. Az új egyetem alapításakor Vajdaságban is, mint mindenütt nélkülözhetetlenek a határmenti és a határon átvelő kapcsolatok. Ez eddig elégtelen volt, s csak az anyaország határain kívülre helyezett képzéseket jelentette konzultációs központok formájában; ezek integrálódása a szerbiai oktatási rendszerbe nehézkes. Szakemberek becslése szerint a kisebbségi, ugyanakkor (a törvény által megkövetelt) többnyelvű intézmények Szerbiában csak állami támogatással tudnak fennmaradni. Az állam és a civil szféra közt alapítványok közvetíthetnek. A kezdeményező helyi-regionális elit akkor sikeres, ha állami jogosítványokat szerzett, ugyanakkor azonban maga mellett tudja a helyi közeg meghatározó (nemzetiségi, önkormányzati és vezető politikai) csoportjainak támogatását is. Intézményalapítási törekvéseiket a politikai szintén, mint kisebbségi jogvédelmet, és mint regionális fejlesztést jelenítik meg. Ez utóbbi esetben a többségi társadalom egyes tagjainak támogatását is elnyerheti.”

mesterkurzussal vagy másoddiplomával kiegészítve), valamint minden régióban: a presztízsszakmákat kibocsátó karok, tehetséggondozók, szakkollégiumi rendszerrel ellátva.³⁷ A regionális felsőoktatási háló egyetemi bázis-együttműködéseit egészítene ki egy, a következő tervezett távlatokat felsorakoztató intézményi szerkezet: kárpát-medencei e-egyetem virtuális háló, a gazdasággal szorosan együttműködő traenee-infrastruktúra,³⁸ regionális gyakornoki szerkezet felépítése/működtetése karrierirodákkal karöltve, biztosítva ezáltal a munkaerőpiacra kiépített kapcsolatok intézményesülését, zökkenőmentességét, információáramlást, visszacsatolást, amelyben a helyi gazdasági szereplők, KKV-k³⁹ is tudnák közvetve érvényesíteni érdekeiket. A gazdaság igényei felé forduló kutatói műhelyek fontos szerepet játszhatnak az egyetemi kutatómunka tartalmi „színesítésében”.

„A jövőben az oktatás és regionális intézmények támogatásában a versenyképesség fejlesztéséé a főszerep. A határon túli magyar felsőoktatás (a vajdasági is) integrálódhatna egyfajta „magyar felsőoktatási térbe”, rajta keresztül pedig az egységesülő európai felsőoktatási térbe. Az egységes európai felsőoktatási térség új összefüggéseket helyez előtérbe, melynek következtében nemzeti felsőoktatási stratégia kidolgozására van szükség. E célból újragondolandó a térség magyar-magyar és magyar-nem magyar nyelvű intézményei közötti regionális együttműködések gyakorlata, finanszírozása, amely nyomán egy olyan regionális felsőoktatási tömörülés jöhet létre a Kárpát-medencében, amely az egységes európai felsőoktatási piacon is megállja helyét”.⁴⁰

Összegzések, következtetések

- A régió felsőoktatásában regisztrált pozitív változások: új felsőoktatási szemlélet térhódítása (Bologna), hallgatói létszámnövekedés (különösképpen az egyetemi hallgatók számának növekedése), tanmenet szerinti diplomázás, a szakok száma nő, nyitottabb, rugalmasabb képzések jelennek meg az egyetemek kínálatában.

- Negatív változások: konzerválódó regionális egyenlőtlenségek, kiegyensúlyozatlan intézményi területi koncentráció, ebből kifolyólag fokozódó esélyegyenlőtlenségek, amely kifejezetten érinti az északi határregió népességét, azaz a vajdasági magyarságot. A magyar egyetemisták részaránya folyamatosan csökken, a fiatalok szűkös kínálatból, korlátok között választanak. A változások kezdeményezése nélkülözhetetlen.

- Általános elvárásként fogalmazható meg a felsőoktatásba bekapcsolódó fiatalok munkaerő-piaci helyzetének javulása/javítása. A feladat elsőszámú hordozója a régió felsőoktatása, a tudás megszerzéséhez szükséges feltételek biztosítása pedig közérdek/regionális érdek (!).

³⁷ Gábrity, 2007: Kézirat MTT archívumból: *Határon átvélő tudomány/oktatás*.

³⁸ Gyakornoki, gyakornoksági feladatok megszervezése, rendszerbe történő integrálása.

³⁹ Kis- és középvállalatok.

⁴⁰ Gábrity: 2007: uo.

- A Tartományi Kormány, a helyi elit képviselőjében érdeket érvényesít, és hatásköröket használ: (önállóan) tervezi a régió felsőoktatását (*Omnibusz 2002. 14-15. szakasz*), valamint tervezi a foglalkoztatást, pályaválasztást (*Omnibusz 2002. 33. szakasz, 3 bekezdés, 2. pont*).⁴¹

- A Vajdaság esetében az elfogadható, jövőorientált fejlődési pályát a regionális illetve a multikulturális egyetem forgatókönyve elégíti ki. A bolognai folyamat bebizonyította, hogy a tudás nem ismer/nem ismerhet határokat, és hogy a regionális különbségek kiegyenlíthetők egy megfelelő, konstruktív felsőoktatási együttműködési infrastruktúra segítségével.

- A nemzeti sajátosságokat oltalmazó, centralizált hatalmi háló által vezényelt oktatás nem tesz eleget a regionális-társadalmi igényeknek. Nincs jövője. Amennyiben a folyamatokat a politikum európai értékrendszer mellett történő elkötelezettsége támogatni tudná, nem éreznék a fiatalok sem kirekesztettnek, bezártnak, lehetőségeiktől megfosztottnak magukat, és az integrációs folyamatok nehézségeit is nagyobb türelemmel viselnék. Potenciális veszélyt jelent ugyanakkor az európai integrációs folyamatokból kinnrekedő ország kudarcélménye, a nacionalista értékrend felerősödése, és annak koncentrálódása egy visszakösző centralizált hatalomgyakorlásba.

- Az oktatás expanziója számos fordulópont hordozója. Az oktatásgazdaság működési mechanizmusainak piaci karaktere mind kifejezettebbé válik, erősödő versenyhelyzeteket kreálva, amely kreatív, proaktív szemléletet követel meg. A kifejezésre jutó „konstruktív agresszió” hordozója a régió humán erőforrása: csoportosan (egyetemek, karok, intézmények, munkaügyi hivatalok, döntéshozó testületek), illetve egyénileg (diákok, diplomások, tanárok, munkanélküliek, foglalkoztatottak, stb.) és mindenekelőtt a vajdasági helyi (értelmiségi, politikai) elit. Az ő kezükben koncentrálódik a jövőformáló erő.

A régió felsőoktatása racionális munkamegosztást igényel a térség tudományos szereplői között. Potenciális szereplők a regionális tudományos kutatás és felsőoktatás területén: a Vajdasági magyarul is képző önálló állami felsőoktatási intézmények, kihelyezett tagozatok, valamint a vajdasági magyar tudományos műhelyek, az állami, vagy az MNT⁴² által alapított művelődési intézetek, levéltárak, múzeumok, a kisebbségek által működtetett tudományos műhelyek, érdekszervezetek. A határon túl, Magyarországon és a környező országokban (Horvátország, Románia) ugyanezeknek az intézményeknek kellene bekapcsolódni a térség munkaerőpiacának, oktatásának és kutatásának problémáiba.

A hasznosulási perspektívákat a regionális együttműködésben résztvevők mindegyike egyaránt fel kell, hogy ismerje: a délvidéki magyar diákok, akik bekapcsolódhatnak a felsőoktatásba helytől, oktatási nyelvtől függetlenül, érdeklődési körüknek megfelelően; valamint a szerb, együttműködésre kész, tapasztalatszerzési

⁴¹ Zakon o utvrđivanju određenih nadležnosti Autonomne Pokrajine = Službeni Glasnik RS br. 06/2002

⁴² Magyar Nemzeti Tanács

lehetőségekkel rendelkező, tudástranszfer hordozó „oldal”; de akár a „piacot terjesztő” határon túli intézményháló, amely a munkáltatói oldal számára piacképes, kompetens, ütőképes emberi erőforrást fog képezni/kínálni.

Bibliográfia

- DOMONJI, Pavel 2006: *Vojvodanski identitet*. Beograd: Biblioteka Helsinške Sveske. 7.
- GÁBRITY Molnár Irén 2006a: *Oktatásunk jövője*. In: *Oktatási oknyomozó*. Szerkesztette: GÁBRITYNÉ Molnár Irén és MIRNICS Zsuzsa. Szabadka: MTT Könyvtár, 61-122.
- GÁBRITY Molnár Irén 2006b: *Oktatásügy – a tudásalapú társadalom felé*. In: *Kistérségek életereje – Délvidéki fejlesztési lehetőségek*. Szerkesztette: GÁBRITYNÉ Molnár Irén és RÍCZ András. Szabadka: RTT, 103-130.
- GÁBRITY Molnár Irén 2006c: *A vajdasági magyar felsőoktatás szerveződése*. In: *Régió és oktatás* Szerkesztette: JUHÁSZ Erika. Debrecen: Doktoranduszok Kiss Árpád Közhasznú Egyesülete, 105-113.
- GÁBRITY Molnár Irén 2007: *Vajdasági magyar fiatal diplomások karrierje, migrációja, felnőttoktatási igényei*. In: *Karrierutak vagy parkoló pályák? Friss diplomások karrierje, migrációja, felnőttoktatási igényei a Kárpát medencében* Szerkesztette: MANDEL Kinga – CSATA Zsombor. 2007. 132-172.: Apáczai Közalapítvány honlapja: http://www.apalap.hu/letoltes/kutatas/karrierutak_vagy_zarojelentes.pdf (2008.02.15.)
- HORVÁTH Gyula 2003: *A területi fejlődést befolyásoló tényezők a posztindusztriális Európában*. In: *Európai regionális politika*. Szerkesztette: HORVÁTH Gyula. Budapest-Pécs: Dialóg Campus Kiadó, 193-197.
- LENDÁK Edit 2007: *Felsőoktatás*. In: *Vajdaság*. Szerkesztette: NAGY Imre. Pécs – Budapest: Dialóg Campus Kiadó, 429-438.
- MEZEI Katalin 2007: *A felsőoktatás és a területi fejlődés kapcsolata, elméleti összefüggései*. In: *Unirégió – Egyetemek a határ menti együttműködésben*. Szerkesztette: RECHNITZER János – SMAHÓ Melinda. Pécs-Győr: MTA RKK, 73-104.

- MIRNICS Károly 2003: *Nemzeti kisebbségből szórványnépesség.* In: *Kisebbségi létjelenségek.* Szerkesztette: GÁBRITYNÉ Molnár Irén és MIRNICS Zsuzsa. Szabadka: MTT Könyvtár, 25-84.
- RECHNITZER János – SMAHÓ Melinda 2007: *Interregionális, határ menti kapcsolatok.* In.: *Unirégió – Egyetemek a határ menti együttműködésben.* Szerkesztette: RECHNITZER János – SMAHÓ Melinda. Pécs-Győr: MTA RKK, 52-71.
- Republički Zavod za Statistiku 2002: *Popis 2002.* Beograd: Republički Zavod za Statistiku Srbije.
- Republički Zavod za Statistiku 2005: *Statistički Godišnjak Srbije* 2005. Beograd.
- Republički Zavod za Statistiku 2007: *Statistički Godišnjak Srbije* 2007. Beograd.
- SZILÁGYI Imre 2006: *Szerb alkotmánytervezet = Külpolitikai Tanulmányok Központja – Hírlevél 2. évf. 2006/17. 1-8.*
- TAKÁCS Zoltán 2008a: *Területi szerveződés és regionalizáció Szerbiában.* In: *Regionális erőnlét.* Szerkesztette: GÁBRITY Molnár Irén és MIRNICS Zsuzsa. Szabadka: MTT Könyvtár 13., 123-158.
- TAKÁCS Zoltán 2008b: *A szerb oktatási rendszer lokális kompetenciáinak mérlege – regionális fejlesztési távlatok.* In: *Önkormányzatok gazdálkodása – helyi fejlesztések.* Szerkesztette: BUDAY-SÁNTHA Attila, HEGYI Judit, RÁCZ Szilárd. Pécs: PTE KTK, 389-394.
- TRIPKOVIĆ, Milan 2003: *Regionalizálódás Szerbiában, különös tekintettel a Vajdaság helyzetére. Tér és Társadalom. 2003/4. 117-125.*

Jogforrások

- Ustav Republike Srbije (1990) = Szerbia Köztársaság Hivatalos Közlönye. 1. sz.
- Ustav Republike Srbije (2006) = A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye. 98. sz..
- Ustav Savezne Republike Jugoslavije (1992) = JSZK Hivatalos Lapja. 1. sz.
- Zakon o utvrđivanju određenih nadležnosti Autonomne Pokrajine (2002) = Szerbia Köztársaság Hivatalos Közlönye. 6. sz..

Zakon o visokom obrazovanju (2005)=
Szerb Köztársaság Hivatalos Közönye. 76. sz.

Internetes források:

Pokrajinski Sekretarijat za Sport i Omladinu:

<http://www.sio.vojvodina.sr.gov.yu>

(Letöltve: 2008.02.15.)

Prijemni infostud – Vredi studirati: http://prijemni.infostud.com/univerziteti/Univerzitet_u_Novom_Sadu/3 (Letöltve: 2008. 02. 12.)

Repulički Zavod za Statistiku

<http://webzrzs.statserb.r.gov.yu/axd/drugastrana.php?Sifra=0011&izbor=odel&tab=7>

(Letöltve: 2008.02.20.)

Pokrajinski Sekretarijat za Obrazovanje i Kulturu

www.psok.org.yu

Kárpátaljai magyar diákok az ukrainai emelt szintű érettségi útvesztőiben

Bevezető

A kisebbségek oktatására vonatkozó szakirodalomban számos szerző által megfogalmazott nézet,¹ hogy egy idegen állam kötelékében élő kisebbségnek saját érdeke, hogy az anyanyelvén, azaz a kisebbségi nyelven kívül az államnyelven is legalább egy nyugati idegen nyelven is jártas legyen.² Felmerül a kérdés, hogy egy kisebbségi felsőoktatási intézménynek milyen nyelveket/nyelveken kell ma oktatnia annak érdekében, hogy a diákok a munkaerőpiac elvárásainak megfelelően képesek legyenek szakmai feladataik sikeres elvégzésére, az említett három nyelv eszköztárából szabadon, a szituációnak megfelelően válogatva.

Az oktatáspolitikai alakítja egy-egy állam, régió oktatási intézményhálózatának szerkezetét, típusait, meghatározza az oktatott tartalmakat, az oktatási modelleket. Az oktatáspolitikai sohasem öncélú: mindig valamilyen társadalmi, gazdasági, ideológiai és politikai cél mentén működik.³ Egy többnyelvű s többnemzetiségű országban, mint amilyen Ukrajna, az egyes (többségi, illetve kisebbségi) közösségek oktatáspolitikusainak sokféle, és igen eltérő, az adott közösségek jövőjét (ezen belül nyelvének jövőjét) meghatározó céljaik lehetnek. Így válhat az oktatás például egyes közösségek asszimilációjának vagy megtartásának, elnyomásának vagy támogatásának eszközévé.⁴

Jelen dolgozatban a kárpátaljai oktatáspolitikai egy igen aktuális vonatkozásával, az emelt szintű érettségi, vagy ukránból fordított nevén, a független tesztelés bevezetésével foglalkozom, bemutattva, hogyan válhat a 21. században az oktatás „modernizálása” esélyegyenlőtlenség forrásává, egy kisebbség jövőjének, társadalmi szerepvállalásának kerékkötőjévé.

¹ „A kárpátaljai magyarságnak (...) saját jól felfogott érdeke, hogy anyanyelve megőrzése mellett elsajátítsa az államnyelvet és még legalább egy világnyelvet. A közösség elé tehát ennek elérését kell célként kitűzni. A fentiek értelmében a kárpátaljai magyar tannyelvű oktatás célja és feladata tehát jól kommunikálható, az anyanyelvet az adott beszédhelyzethez igazodó módon használni képes, a helyi értékek és az összmagyar kultúra iránt fogékony, az anyanyelvet a következő generációnak lehetőség szerint továbbadó, ugyanakkor kétnyelvű, vagyis az államnyelvet és egy nemzetközi nyelvet a boldogulásához megfelelő szinten ismerő egyének képzése.” Beregszászi, 2002: 192.

² Ld. pl. Szépe 1984, Lanstyák 1996, 2005

³ Csernicskó 2009: 33.

⁴ Skutnabb-Kangas, 1997: 31–34.

Oktatáspolitikai intézkedések – ukrán nyelvű érettségi

Kárpátalján, hasonlóan több más határon túli régióhoz, jól megszervezett magyar oktatási hálózat létezik, amely lehetőséget biztosít az itteni magyaroknak, hogy az óvodától az egyetemig anyanyelvi képzésben részesülhessenek.⁵ A magyar tannyelvű felsőoktatás fő bástyái Kárpátalján az 1996-tól működő *II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola* (továbbiakban: *KMF*) (10 alapszak, 1 100 hallgató) 2008-tól az *Ungvári Nemzeti Egyetemen* létrehozott Magyar Tannyelvű Humán-Természettudományi Kar (4 alapszak, 300 diák), a *Munkácsi Állami Egyetemen* működő elemi iskolai tanítóképzés (120 diák), valamint a *Kijevi Szlavisztikai Egyetem* Kárpátaljai kihelyezett tagozatán működő magyar-angol szakos tanárképzés (50 hallgató).

A kárpátaljai magyarok identitásátadásának igen fontos faktora az anyanyelvű iskolahálózat.⁶ Több kutatás is bizonyította, hogy az iskola tannyelve közvetlen összefüggést mutat a kisebbségben élő emberek anyanyelvükhöz való viszonyával, s ezáltal a nyelv megtartásával.⁷

Az elmúlt években nagyon sok magyar iskolát végző diák számára, hiányos államnyelvismeretük⁸ és szűkös anyagi helyzetük következtében, a magyar nyelven (is) oktató helyi felsőoktatási intézmények jelentették a továbbtanulás egyetlen lehetőségét. Kárpátaljai magyar egyetemi hallgatók között ebben a témában végzett kérdőíves felmérésem⁹ egyik legfontosabb tapasztalatát egy adatközlő így foglalta össze: „*Ha nem tanulhattam volna magyarul a szülőföldemen, nem is tanultam volna tovább.*”¹⁰ Adatközlőm véleményét oktatásszociológiai kutatások eredményei is alátámasztják: a felsőoktatásba igyekvő kárpátaljai magyar fiatalok körében az „anyanyelvemen tanulhassak” szempont az egyik legmeghatározóbb.¹¹

A 2007/08-as tanévtől a kárpátaljai magyar fiatalok és a kárpátaljai magyar felsőoktatás között hatalmas szakadék keletkezett, mivel az ukrán oktatási tárca rendelete szerint ettől a tanévtől vált kötelezővé minden továbbtanuló számára a *Зовнішнє Незалежнє Оцінювання* (azaz a külső független értékelés), mint érettségi s egyben felvételi vizsga. Ennek értelmében a hagyományos felvételi vizsgákra épülő rendszert

⁵ A kárpátaljai magyar oktatás intézményeiről, szerkezetéről, helyzetéről ld.: Beregszászi – Csernicskó – Orosz 2001; Orosz, 2005, 2007 A kárpátaljai magyar oktatás helyéről az ukrainai oktatási struktúrában lásd: Csernicskó – Melnyik, 2007

⁶ Csernicskó (szerk.), 2003: 232.

⁷ Csernicskó, 2008a, 2008b; Bárdi – Fedinec – Szarka, 2008: 382.

⁸ Kárpátalján a magyar diákok körében a mai napig problémát jelent az államnyelv megfelelő szintű elsajátítása, ugyanis az ukrán állam fennállásának 18 éve alatt sem teremtette meg az államnyelvoktatás megfelelő feltételeit a nemzetiségi iskolák tanulói számára: nincsenek kifejezetten nemzetiségi tanulók oktatására képzett pedagógusok, számukra kialakított speciális tankönyvek és tantervek. Erről lásd: Beregszászi – Csernicskó, 2004, 2005; Csernicskó, 1998a: 164–170., 1998b, 1998c, 1999, 2001, 2004

⁹ A kérdőíves felmérés 2004-ben a *Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola* diákjai között (N=50) készült a főiskola tannyelvpolitikájának gyakorlati vonatkozásáról.

¹⁰ Ferenc, 2005: 192.

¹¹ Lásd Orosz, 2001

felváltotta a független vizsgaközpontokban megszervezett emelt szintű érettségi rendszere. Ettől a tanévtől csak és kizárólag az itt szerzett pontszámok mérvadóak az egyetemre való bejutáskor.¹²

Az új rendszer bevezetése, mely az oktatás és a tudás minőségét, valamint az esélyegyenlőséget hivatott erősíteni, elméletben egy modernizációs eszköz, azonban, amint a márciusban lezajlott érettségi gyakorlata és előkészületei bizonyították, az érettségi több ponton is hátrányosan érintette a nemzetiségi iskolák tanulóit:

1. Minden továbbtanulni vágyó fiatal nemzetiségi, a középiskola tannyelvétől és a választani kívánt szakiránytól függetlenül, kötelezően vizsgát kellett hogy tegyen *ukrán nyelvből és irodalomból* (az ukrán érettségizők számára ez azt jelentette, hogy az anyanyelvükből vizsgáznak, míg a kisebbségektől egy olyan, számukra „idegen” nyelv és a hozzá kapcsolódó irodalom ismeretét kérték számon, melyet rossz módszerekkel,¹³ alacsony eredményességgel oktatnak. A vizsga tétje a felsőoktatásba kerülés. Az ukrán nyelv és irodalom teszt utólagos elemzéséből az is kiderült, hogy olyan kérdések is szerepeltek a feladatlapban, melyeket a nemzetiségi iskolák tantervei szerint a kisebbségi diákok nem is tanultak. Ahogyan az 1. táblázat is szemlélteti, bár a tanult tantárgy neve ugyanaz, tartalmában és az adott órák számában különbözik az ukrán osztályok és a nemzetiségi osztályok ukrán nyelvvoktatása. Ezért is lehetetlen ugyanazzal a módszerrel, ugyanabban a formában tesztelni a két csoport nyelvtudását.

Osztály	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	Összesen
Ukrán tannyelvű iskola	3,5	3	3	2	2	2	2	2	19,5
Kisebbségi tannyelvű	3	3	2	2	2	1	1	1,5	15,5

**1. sz. táblázat Az ukrán nyelv tantárgy heti óraszámja az ukrán és nemzetiségi tan-
nyelvű iskolákban¹⁴**

Bár a kisebbségi diákok megterhelése nagyobb, államnyelvi óraszámja kisebb, mint a többségieké. A kisebbségi közösségből származó gyerekek számára az államnyelv tanulása csak az első osztályban kezdődik, míg az ukrán diákok már otthonról hozzák magukkal anyanyelvüket, amit az iskolában töltött évek során az ukrán nyelv tantárgy keretében, valamint az ukrán nyelven tanult többi tantárgy segítségével csak tökéletesítenek.

¹² Lásd *Ukraina Oktatási és Tudományos Minisztériuma* továbbiakban: *UOTM*) honlapján: <http://www.mon.gov.ua>

¹³ Az ukrán nyelv Kárpátalja magyar iskoláiban nem idegen vagy környezeti nyelvként jelenik meg, hanem az ukrán anyanyelvűek oktatásában használt tankönyvek és módszertani alapok felhasználásával, mint második anyanyelvet oktatják.

¹⁴ Az *UOTM* által jóváhagyott óraszámok; lásd a tárca honlapján: <http://www.mon.gov.ua>

2. Ezen túl az érettségizőknek két másik választható tantárgyból is vizsgázniuk lehetett a továbbtanulási szakiránynak megfelelően. A rendelet szerint a vizsga, a tesztlapok és az instrukció nyelve csak és kizárólag az ukrán nyelv lehet. A kárpátaljai és más ukrainai kisebbségi szervezetek¹⁵ hosszas harca és felszólalásai után a nemzetiségi iskolák diákjait diszkrimináló rendelet ellen, külön engedéllyel, jogszabályi garanciák nélkül a 2007/2008. és 2008/2009. tanévben¹⁶ a választható vizsgák tesztjeit még lefordították nemzetiségi nyelvekre.

Az új vizsgarendszer diszkriminatív feltételeinek és a kisebbségi diákok hiányos államnyelvismeretének következtében a vizsgára jelentkezők majdnem fele (a gimnáziumok végzőseinek 40%-a, az állami középiskolákban tanuló diákoknak pedig 45%-a) megbukott a kötelező ukrán nyelv és irodalom érettségi vizsgán.¹⁷ Ha összevetjük az ukrán nyelv és irodalom vizsgán megbukott magyar diákok és az országos átlag eredményeit (országosan 8,39% a megbukott tanulók aránya), láthatjuk, hogy nem túlzás diszkriminációnak nevezni a vizsga elvárásait a kisebbségi diákokkal szemben, különösen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a többi vizsga esetében, amit anyanyelvükön tehettek le a diákok, gyakorlatilag nincs különbség a két átlag között.¹⁸

Az érettségit követően 2008-ban a *Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség (továbbiakban: KMPSZ)* gyorsfelmérést készített 40 magyar és vegyes tannyelvű iskola bevonásával. Ennek alapján az említett negyven iskolában összesen 1 104 magyar diák érettségizett. Közülük 622-en kérelmezték az emelt szintű érettségit. Az ukrán nyelv és irodalom vizsgán 611-en vettek részt, azaz valamennyi végzős 55%-a. A megmértettest vállalkók közül 434-en kaptak legalább négyes osztályzatot, ami a továbbtanuláshoz minimálisan szükséges szintet jelenti. Idei végzőseinknek tehát 39%-a próbálkozhatott meg a felvétellel valamelyik felsőoktatási intézményben.¹⁹ Összehasonlításban a magyar iskolák tanulói az ukrán nyelv és irodalom vizsgán sokkal rosszabb eredményeket értek el, mint az országos, vagy a kárpátaljai átlag. Itt is inkább azok a diákok kaptak magasabb pontszámot, akik olyan magyar iskolát végeztek, ahol a nyelvi környezet²⁰ segíti a nyelvelsajátítást (Ungvár, Csap, Munkács, Aknaszlatina),

¹⁵ Az Ukrajnában élő kisebbségek közül főleg azok fejezték ki nemtetszésüket a nyelvi szempontból diszkriminatív rendelet ellen, akik a kárpátaljai magyarokhoz hasonlóan anyanyelvi iskolarendszerrel rendelkeznek (a nagyszámú orosz és román kisebbség).

¹⁶ Fontos szem előtt tartanunk, hogy a tesztkérdések lefordításának engedélyezése csupán egy „átmeneti időszakra” vonatkozó határozat. Egy hatályos miniszteri rendelet értelmében 2010-től már minden érettségi és egyben felvételi tesztet ukrán nyelven kell írnia Ukrajnában mindenkinek, aki a felsőfokú oktatásban szeretné folytatni tanulmányait. Hogy ennek ellenére sikerül-e a kisebbségek továbbtanulási esélyegyenlőségét biztosítani a következő tanévben is, még bizonytalan.

¹⁷ Orosz Ildikó 2008a: 9..

¹⁸ Ld. A magyar nyelvű/nyelvi oktatás stratégiai kérdései Kárpátalján, 2008 című tanulmányban. Megtálálható a *Magyar Köztársaság Miniszterelnöki Hivatalának* honlapján, az alábbi címen: <http://www.nemzetpolitika.gov.hu/data/files/133843334.pdf>

¹⁹ Orosz Ildikó 2008b: 11.

²⁰ Azaz a diákok lakóhelyük nemzetiségi összetételéből kifolyólag mindennapjaik során gyakran kényszerülnek ukrán anyanyelvűekkel való kommunikációra, s ezáltal államnyelvtudásuk magasabb szintű, mint azoké, akik a magyar tömbben élnek.

míg a beregszászi iskolák végzősei a magyar iskolák átlaga alatt szerepeltek. Viszont figyelemreméltó, hogy azokból a tárgyakból, amelyek feladatait lefordítottak a magyar diákoknak, nem lettek rosszabbak a magyar eredmények a megyei átlagnál, vagy bizonyos iskolatípusok esetén még jobbak is lettek, például matematikából.²¹

Az új érettségi rendszer kisebbségellenes rendelkezései miatt a magyar iskolák végzősei hátrányba kerültek a többségi érettségizőkkel szemben, kevesen szereztek megfelelő pontszámot a felsőoktatásba kerüléshez. És akinek sikerült is, nagy valószínűséggel az ukrán anyanyelvű jelentkezők mögé került a felvételi listákon, államilag nem támogatott, azaz költségtérítéses helyekre. Ez újabb problémát szül az amúgy sem a magas keresetekről híres Kárpátalján, hiszen (különösen most, a gazdasági válság éveiben) kérdéses, hogy a szülők ki tudják-e majd gyermekeik iskoláztatását fizetni. Ez egyrészt sok tehetséges kárpátaljai magyar fiatal elkallódásának, másrészt migrációjának²² veszélyét hordozza.

Az emberek többsége a történeteket nem a központi oktatáspolitikai döntéshozatal, az oktatási minisztérium hibájaként, hanem a magyar iskolák kudarcaként élte meg, amiért nem készítették fel a diákokat megfelelően ukrán nyelvből. Mindez belülről gyengíti a magyar nyelv, oktatás és kultúra tekintélyét Kárpátalján, melynek számos más tényező sem kedvez (magyar gyerekek ukrán tannyelvű iskolába iratása, akár vezető értelmiségi szülők részéről is, az oktatási tárca egyéb, az egy nyelvű ukrán állam megeremtésére vonatkozó rendeletei, stb.).

A dolgozat további részében kárpátaljai érdekvédelmi-, civil-, egyházi- és diákszervezetek, valamint oktatási intézmények képviselőivel készített 10 (e-mail-es kapcsolatfelvétel útján kitöltött) kérdőív²³ alapján elemzem, hogy a megkérdezettek szerint miként kell(ene) megújulnia az oktatási rendszernek ahhoz, hogy megtarthassa jelenlegi pozícióit, és vonzó tudjon maradni a szülők és diákok számára.

A kérdőíves vizsgálat elemzése

A megkérdezett képviselők közül kilencen létfontosságúnak vagy fontosnak tartják a magyar oktatási rendszert a megmaradás szempontjából, míg egyvalaki kifejtette, hogy ebben a formájában nem fontos a magyar oktatás (!). Csak akkor válik azzá, ha változik, és megfelelő szintű ukrán nyelvi (és ukrán szak kifejezési) képzést tud nyújtani.

A válaszadók mindannyian tisztában vannak azzal, hogy az ukrán állam nemzetállamot épít, s a lakosság homogenizálására törekszik, amely cél elérésére megfelelő eszközt látnak az oktatásban. A legnagyobb problémát persze nem a magyar

²¹ Orosz, 2008a: 9

²² A migráció főleg Magyarország irányába erősödhet fel, ahol ösztöndíjakra, ingyenes kollégiumi szállásra, tandíjmentességre van lehetősége a határon túli diákoknak.

²³ A kérdőívet ld. a *Digitális mellékletben*: (<http://kataszter.martonaron.hu>) - a szerk

kisebbség okozza az ukrán államnak, hanem a nagyszámú és jelentős befolyással bíró orosz közösség.

Ukrajnában ma a nemzet és a nyelv még külön utakon jár, a lakosság nagy része, bár ukrán nemzetiségűnek vallja magát, nem beszéli az ukrán nyelvet. Ez a történet azonban nem most kezdődött: „*Az oktatáspolitikai asszimilációs célokra való fordítását az ukrán nemzet saját tapasztalatai is erősítik. A Szovjetunió fennállása idején... ukrán gyerekek tömegei tanultak orosz iskolákban.*” (A4) Tehát egy adok-kapok nacionalista nemzetépítő küzdelem revansaként értelmezhetjük a jelenlegi intézkedéseket, amely harcban az ukrán állam ugyanazzal a módszerrel kényszeríti rá nyelvét a lakosságra, amellyel egykor őket kényszerítették az oroszra. A többi kisebbség csak szenvedő fél ebben a csatában. A megkérdezett szervezetek legtöbbje erejéhez és lehetőségeihez mérten próbálkozik védni a magyar iskolarendszert a támadásoktól.

A politikai szervezetek, mint a *KMKSZ*²⁴ és az *UMDSZ*²⁵ minden lehetséges fórumon tiltakozásukat fejezték ki. Beadványokkal fordultak az ukrainai közjogi méltóságokhoz, a kormányhoz, hivatalokhoz. Magyarország segítségét is kérték az ügyben. Helyi szinten pedig aláírásgyűjtést rendeztek, mozgósították a pedagógusokat, szülőket. A *KMP SZ* más határon túli magyar pedagógusszövetségek rokon-tüntetését is kérte, de csupán a szlovákiai magyar szövetség tett tiltakozó sajtónyilatkozatot ez ügyben.

Egyik adatközlőm a magyar nyelven oktató *KMF* tanáraként elmondta, hogy lehetőségeihez és szakterületéhez mérten számos tudományos publikációban elemezte az ukrán oktatáspolitikai nyelvi vonatkozásait, s azok hátterében álló törekvéseket. Több ukrainai, magyarországi és helyi fórumon próbálta a szakmai közvélemény figyelmét ráirányítani a problémára, valamint számos, a szülőknek és pedagógusoknak tartott előadáson, valamint a helyi magyar, a magyarországi magyar és az ukrainai sajtónak adott interjúi által próbálta a közösségben tudatosítani, milyen következményei lehetnek az anyanyelvi képzés felszámolásának.

A diákszervezetek megpróbálnak olyan tudományos és kulturális programokat szervezni, amelyek egyrészt elősegítik az egy nemzethez való tartozás érzését, másrészt pedig a szülőföldön való megmaradás szándékát erősíthetik a diákokban.

A civil szervezetek képviselőinek sokszor hivatalos lépésekre nincs lehetőségük, mint elmondták: „*Hiányolom azt a fórumot, ami egy-egy város, helyiség civil szervezeteit, alapítványait tömöríti, ahol ilyen fontos kérdésben közösen lépnének fel. Nyilván sokan vannak, akik szívesen adnák aláírásukat, támogatásukat a nemzet védelme érdekében, de ehhez idejük, tudásuk, akár ügyvédjük sincs, aki például, megfogalmaz egy hivatalos beadványt, tudja, kinek, hova kell küldeni...*” (A5)

Elemezve a szervezetek próbálkozásait az oktatáspolitikai helyzet javítására, nagy részük sikerként könyvelte el, hogy a kárpátaljai magyar oktatás kérdését

²⁴ Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség.

²⁵ Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség.

mind Magyarországon, mind Ukrajnában is sikerült tudatosítani, valamint, hogy Magyarország egyértelműen kiállt a kárpátaljai magyar oktatás megőrzése mellett.²⁶ További eredményként kezelhető az a tény is, hogy 2008-ban és 2009-ben még magyar nyelven érettségizhettek és felvételizhettek a magyar iskolák végzősei. A kudarcokat tekintve adatközlőim elsősorban azt fájlalták, hogy a jelenlegi ukrán kormány és az oktatási tárca nem viszonyult pozitívan a kisebbségi szervezetek beadványaihoz. Ugyan meghallgatták a kisebbségek érveit, szakmai gyűléseiken a tárca küldöttei részt vettek, de érdemi változtatásokra nem került sor. Ezért sajnos nem sikerült elérni, hogy visszavonják a rendeleteket, valamint az ukrán nyelv és irodalom érettségi követelményrendszerét sem sikerült (eddig) megváltoztatni, differenciálttá tenni. Sajnálatos az is, hogy a magyar érdekvédelmi szervezetek nem együtt, hanem külön utakon járva léptek fel az oktatási rendszer védelme érdekében.

A helyzet javítására, a tevékenység eredményesebbé tételére 10 interjúalanyból 9 a helyi összefogást tartja a legfontosabb tényezőnek. Ez a gyakorlatban nem valósul meg. Fő oka, hogy mára a kárpátaljai magyar érdekképviselő is kétpólusúvá vált, s két magyar szervezet (a *KMKSZ* és az *UMDSZ*), illetve az általuk alapított politikai pártok (*KMKSZ Ukrainai Magyar Párt*, ill. *Ukrainai Magyar Demokrata Párt*) riválisnak tekintik egymást.

Egyik adatközlőm kifejti, hogy szakmai csoportokkal, konkrét munkatervvel és a magyarok számára kidolgozott tantervekkel lehet eredményesebb munkát elérni. Illetve egy másik képviselő megemlíti, hogy a parlamenti képviselő, valamint egy új ukrainai kormány felállása²⁷ nagyban hozzájárulhatna sikereinkhez. Magyarország támogatását az ügyben a többség szintén fontosnak tartotta, bár a támogatás konkrét mibenlétét nem közölték.

Megkérdeztem az interjúalanyokat, látnak-e reális esélyt arra, hogy a magyarokat hátrányosan érintő rendeleteket visszavonják, vagy esetleg módosítsák. Többen arra utaltak, hogy a jelenlegi belpolitikai helyzet függvényében, talán az új (akár soron kívüli) választások által olyan politikai (oroszbarát) erők kerülhetnek hatalomra, melyek visszavonhatják ezen intézkedéseket. Azonban a megkérdezettek másik fele nem ilyen bizakodó a választásokkal kapcsolatban, s inkább óvatosabban közelítve a

26 Súlyom László köztársasági elnök Viktor Jucsenko ukrán elnökkel folytatott tárgyalásai során vetette fel a magyar nyelvű oktatás megőrzésének fontosságát. A magyar diplomácia a magyar–ukrán kormányközi vegyes bizottság ülésein is napirendre tűzte a kérdést. Gémesi Ferenc, a Miniszterelnöki Hivatal nemzetpolitikai államtitkára több ukrainai látogatásán tárgyalt ukrainai partnereivel a kérdésről, és a helyi magyar sajtóban tett nyilatkozataiban is egyértelműen foglalt állást a magyar nyelvű oktatás megőrzése mellett.

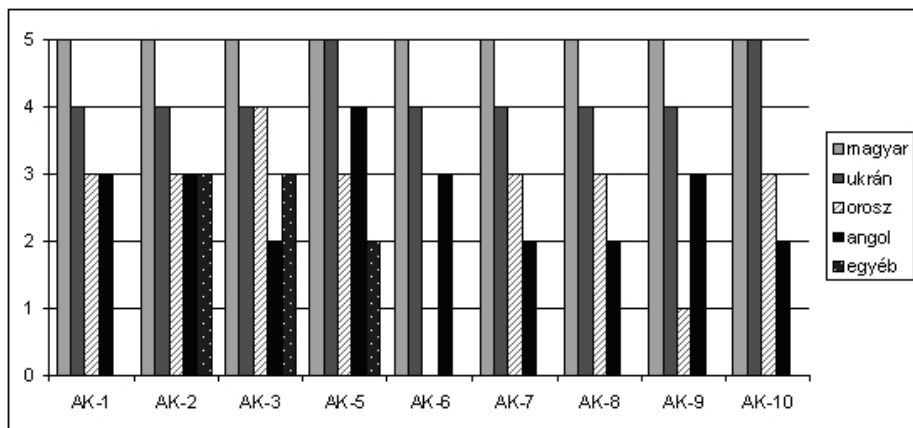
27 Ukrajnában 2013-ban jár le a jelenlegi kormány mandátuma. Előtte, 2010-ben, államelnököket választanak az ukrán állampolgárok. Ám a bizonytalan, belső feszültségekkel terhelt ukrainai belpolitikai helyzetben korántsem biztos, hogy a 2008. évi soron kívüli parlamenti választások során kormányra jutott Timosenko Kabinet kitölti hivatali idejét. A bizonytalan politikai helyzetet jól jelzi, hogy bár legutóbb 2008-ban rendeztek soron kívüli parlamenti választásokat Ukrajnában, Jucsenko elnök már 2008 végén rendeletet adott ki a parlament feloszlatásáról és új választások kiírásáról (a kérdőívet ebben az időben töltötték ki adatközlőim). A voksolásra azonban mégsem került sor, és a kormány hivatalban maradt.

témához, csupán módosításokra lát reális esélyt. Egyik adatközlőm így fogalmaz: „Az (oktatási) tárca jelenlegi vezetése mellett... legfeljebb az érhető el, hogy speciális, a magyarokra vonatkozó szabályozást vezetnek be” (A2). Egy másik interjúalany, hasonló gondolatmenetet követve így nyilatkozik: „(Arra látok esélyt), hogy – ahogyan ez az ukrainai politikai kultúrában nem ritkán előfordul – mintegy kivételesen, jogszabályi garanciák nélkül, évente lebegtetve az esetleges bevezetés lehetőségét, felfüggeszsek a rendeletek gyakorlati alkalmazását.” (A4).

A következő kérdés arra vonatkozott, milyen magatartást vár el a nyilatkozó a többi kárpátaljai kisebbségvédő szervezettől, a kárpátaljai magyar értelmiségtől, a nemzetiségi iskoláktól, azok tanáraitól, diákjaitól, valamint az egyszerű emberektől, szülőktől, nyelvhasználóktól annak érdekében, hogy az oktatási rendszert megőrizhessék: „Mindenki tegye a dolgát.” – Mondta egyik adatközlőm. – „A kisebbségi érdekvédelmi szervezetek védjék a közösség érdekeit minden lehetséges fórumon; a helyi magyar értelmiség vállalja azt a feladatot, hogy tájékoztat azokról a lehetséges következményekről, melyek a magyar nyelvű oktatási rendszer felszámolása esetén várnak ránk; a nemzetiségi iskolák oktassanak, és tegyenek meg minden tőlük telhetőt annak érdekében, hogy a magyar tannyelvű képzés hatékony, magas színvonalú és népszerű legyen, illetve keressék annak a lehetőségeit, hogyan lehet növelni az államnyelv elsajátításának eredményességét a magyar nyelvű képzés keretein belül; a diákoktól és tanulóktól szintén csak azt várhatom el, hogy teszik a dolgukat: tanulnak. Mit várnék el az egyszerű emberektől? Csupán annyit, hogy amikor van rá lehetőségük (például a választások alkalmával szavazataik révén) jelezzék érdekvédelmi szervezeteink felé, hogy valóban minket képviselnek; illetve azt, hogy mielőtt arról döntenek, hol, melyik iskolában és milyen nyelven tanuljon gyermekük, tájékozódjanak.” (A4)

Érdeklődtem a megkérdezettek körében, hogy vajon ma egy kárpátaljai magyarnak milyen nyelvtudásra van szüksége a szülőföldön való érvényesüléshez? Milyen nyelvtudással kell, hogy felvértezzen az iskola? Az alábbi diagramban foglaltam össze, hogy értelmiségi, Kárpátalján vezető beosztásban dolgozó emberek szerint milyen nyelvekre és azok milyen szintű tudására van szükség a való életben, az érvényesüléshez.²⁸

²⁸ A megkérdezett 10 adatközlő közül 9 használta az általam megadott skálát az elvárt nyelvtudás meghatározására (ezért látható csupán 9 vélemény összefoglalása a diagramon), a diagramról hiányzó adatközlő ekképpen foglalta össze véleményét: „Nyelvészként erre a kérdésre nem adhatok egyértelmű, mindenkre és minden helyzetre érvényes választ. Nem mindegy ugyanis, ki az, akinek a nyelvtudásáról nyilatkozunk. Az én véleményem az, hogy az iskolában olyan nyelvtudással kell felvérteznünk a gyerekeket, amely megeremti a biztos alapokat ahhoz, hogy a saját igényeinek megfelelően fejlessze tovább saját nyelvi kompetenciáját. Mert nem azonos szintű és jellegű ukrán vagy éppen angol nyelvtudásra van szüksége annak, aki például építőipari szakmunkás, mezőgazdasági kistermelő, orvos, netán politikus vagy egyetemi oktató lesz. Egy azonban bizonyos: nem várható el egyetlen embertől sem, hogy úgymond „anyanyelvi szinten” azaz a többségi beszélőkkel azonos fokon sajátítsa el az államnyelvet. Ha ezt a célt tűzzük ki az iskolai nyelvoktatás elé, akkor egészen bizonyosan csalatkozunk kell.” (A4)

1. sz. ábra Milyen nyelvtudásra van szüksége egy kárpátaljai magyarnak a szülőföldön való érvényesüléshez?

Az ötös skálán mindenki maximális magyar nyelvtudást vár el a kárpátaljaiaktól, egyvalaki azonban megjegyzi, hogy csak azért jelölte be a legmagasabb fokot, mert ehhez húz a szíve (!), de igazából az érvényesüléshez csak egyes területeken kell magyar nyelv. Érdekes az is, hogy az adatközlők ismerik az iskolai ukrán nyelvoktatás állapotát s a kárpátaljai magyarok alacsony kompetenciáit az ukrán nyelvben, az elvárások mégis óriásiak: 2 esetben anyanyelvi szintű kompetenciára utalnak a diagram oszlopai, míg a többi 7 esetben 4-es szintre teszik az elvárásokat.

Különös az is, hogyan verseng egymással az orosz és az angol nyelv a diagramon, összesítésben az orosz fölényével. Ennek egyik oka, hogy a térség 1991-ig a Szovjetunió részeként az orosz nyelvet használta hivatalos nyelvként, az idősebb korosztály az iskolában azt tanulta, még ma is azt beszéli. Skülönösen azért van még ma is értéke az orosz nyelvnek, mert szinte mindenhol helyettesíthetjük vele esetleges ukrán nyelvtudásunk hiányát. Az utóbbi néhány évben azonban ez a tendencia is változóban van az ukrán nyelv státuszának, használati terének növelése következtében. Mindazonáltal kérdés, hogy ha az érvényesüléshez legalább olyan szintű, vagy még jobb orosz nyelvtudásra van szükség, mint angolra, akkor miért van az, hogy a nemzetiségi iskolákban egyáltalán nem oktatnak orosz nyelvet, míg idegen nyelvet elég magas óraszámban?

A következőkben arról kérdeztem az alanyokat, hogy amennyiben ilyen nyelvtudásra van szükség a szülőföldön való maradáshoz, akkor hogyan kellene fejleszteni a már meglévő magyar iskolahálózatot, hogy a képzés során a diákok valóban hasznosítható, piacképes nyelvtudást kapjanak?

Jelenleg a középszintű oktatás egyes szintjein a nemzetiségi iskolák nyelvoktatása a következő óraszámban valósul meg:

Nyelvek	Heti óraszám osztályok szerint							
	5. oszt	6. oszt	7. oszt	8. oszt	9. oszt	10. oszt	11. oszt	12. oszt
Ukrán nyelv	3	3	2	2	2	1	1	1,5
Kisebbségi nyelv	3	2	2	2,5	2,5	1	1	1,5
Idegennyelv	3	3	2	2	2	2	2	2

2. sz. táblázat Ukrán, kisebbségi és idegennyelv-oktatás heti óraszámai a nemzetiségi iskolákban²⁹

Amint az alábbi válaszokból kiderül, adatközlőink legfőbb problémája a jelenlegi nyelvoktatással kapcsolatban nem az óraszámok kapcsán jelentkezik, hanem az oktatás tartalmát illetően.

Magas szintű ukrán nyelvtudás eléréséhez a diákoknak ne ukrán grammatikát tanítsanak – fogalmaz adatközlőim többsége –, hanem a mindennap használt ukrán köznyelvet beszédképesség-fejlesztő órák keretében. Lehetőleg ne az egyes tantárgyak ukrán nyelven való tanításával, hanem az ukrán nyelv oktatási módszerének megváltoztatásával érjenek el jobb eredményeket. Úgy tanítsák az ukrán nyelvet, amilyen az valójában egy sikvidéki magyar gyermek számára: idegen nyelvként, másodnyelvként, speciális tanterv keretében, speciális taneszközökkel, tankönyvekkel. Azok számára, akik az érettségi és felvételi vizsgákra készülnek, mindenképpen fakultatív órák keretében kell segítséget nyújtani a szaknyelv elsajátításához. Figyelmeztetnek, hogy meg kell tartanunk, sőt: emelnünk kell a magyar nyelvű képzés hitelességét és presztízsét, emelnünk kell a minőséget, minél eredményesebb, hatékonyabb képzést folytatnunk, s olyan ismereteket és gyakorlati tudást adnunk, ami hasznosítható. Az adatközlők a többi nyelv oktatásának javításáról nem nyilatkoztak.

A megkérdezettek több mint fele úgy véli, az ukrán állam oktatáspolitikai intézkedései aláássák a magyar iskolák tekintélyét, elbizonytalanítják a magyar szülőket az iskolaválasztáskor, ami ahhoz vezetett, hogy a magyar nyelv presztízse folyamatosan romlik Kárpátján.

Összegzés

Jelen politikai helyzetben nem sok reményt látni arra, hogy a rendeleteket visszavonják vagy módosítsák, ezért a kárpátjai oktatási rendszernek kell megújulnia, hogy olyan minőségű naprakész tudással lássa el a diákokat, amellyel érvényesülni tudnak szülőföldjükön.

²⁹ Az UOTM által jóváhagyott óraszámok; ld. a tárca honlapján: <http://www.mon.gov.ua>

A kisebbségi oktatás nyelvi céljait megfogalmazták már, megvalósításukhoz azonban egy eddig hiányzó intézményi stratégiát lenne szükséges kidolgoznunk. Fontos szem előtt tartanunk, hogy a kárpátaljai magyar kisebbségnek kell önmagát megszerveznie, mert az elmúlt évtizedek tapasztalatai azt mutatták, hogy „a beolvasztó célú politikának nem érdeke, hogy az anyanyelvű iskolában tanuló diákok jól elsajátítsák a többségi nyelvet, ezért nem törekszenek a korszerű módszerek bevezetésére.”³⁰

Öröndetes hír, hogy a magyar *Miniszterelnöki Hivatal Kisebbség- és Nemzetpolitikai Szakállamtitkársága* kezdeményezésére egy helyi szakemberekből álló munkacsoport elvégezte a kárpátaljai magyar nyelvű oktatás stratégiai kérdéseinek elemzését.³¹ A stratégiai elemző tanulmányra alapozva Csernicskó István elkészítette azt a rövid távú cselekvési programot is, mely – véleménye szerint – jelentős mértékben hozzájárulhat a magyar nyelvű/nyelvi oktatás helyzetének javításához, a magyar nyelv kárpátaljai presztízsének erősítéséhez.

Ha a kitűzött célt, azaz a magyar iskolák végzőseinek anyanyelv-domináns kétnyelvűségét kialakító oktatás feltételeit megteremtjük (az anyanyelvén és az állam nyelvén is jól kommunikáló diákokat bocsátunk a felsőoktatásba), az a kárpátaljai magyar nyelvű felsőoktatást is nagy kihívások elé állítja. Hiszen a kétnyelvű végzős diák számára számos ukrán tannyelvű intézmény is elérhetővé válik. Egy, az egyetemválasztással kapcsolatos felmérés szerint, a diákok sokszor csupán az ukrán nyelvtudás hiánya miatt felvételiztek a magyar tannyelvű egyetemre: „*Történelem szakra szerettem volna felvételizni, de mivel az „ukrán szak”, nem mertem vállalni.*”; „*Ha tudtam volna ukránul nem magyar nyelv és irodalom szakra jöttem volna.*”³²

Ezért fontos, hogy amikor stratégiát dolgoznak ki a magyar oktatás megmaradásáért Kárpátalján, akkor olyan magyar felsőoktatást szervezzenek, amelynek célja:

- a lehető legtöbb szakirányt reprezentálni (lehetőleg ne párhuzamos struktúrákkal),
- magasan képzett oktatókkal, magas színvonalú képzést nyújtani,
- a munkaerőpiacon versenyképes szakmai és nyelvtudást garantálni,
- s ami megkülönbözteti a kisebbségi egyetemet az állami egyetemtől, hogy a fenti feladatok mellett képesnek kell lennie, hogy otthonává váljon a kárpátaljai

30 Lanstyák - Simon - Szabó Mihály, 1999: 90.

31 A stratégiát a MEH felkérésére Orosz Ildikó oktatáskutató (a KMP SZ és a KMF elnöke, a Kárpátaljai Megyei Tanács oktatási, kulturális és kisebbségi állandó bizottságának vezetője), Csernicskó István nyelvész (a KMF rektorhelyettese, a Hodinka Antal Intézet igazgatója), Kristofori Olga tanár (a Munkácsi Szent István Római Katolikus Liceum igazgatója), valamint Ambrus Pál pedagógus (a Técsői Református Liceum igazgatója, az UMD SZ oktatási szakértője, a MEH által létrehívott Szórvány Tanács egyik kárpátaljai tagja) dolgozta ki. A magyar nyelvű/nyelvi oktatás stratégiai kérdései Kárpátalján, 2008 című tanulmány megtalálható a MEH honlapján, az alábbi címen: <http://www.nemzetpolitika.gov.hu/data/files/133843334.pdf>

32 Ferenc, 2006: 49.

magyar identitás megőrzésének,³³ az összetartozás érzését nyújtva az itt tanuló diákok számára.

A fenn említett célok megvalósítása érdekében egységes magyarországi nemzetstratégiára, a magyarországi és a kárpátaljai kisebbségvédelmi szervezetek összehangolt tevékenységére van szükség.

Felhasznált irodalom

- BÁRDI Nándor – FEDINEC Csilla – SZARKA László (szerk.) 2008: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest: MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Gondolat
- BEREGSZÁSZI Anikó – CSERNICSKÓ István 2004: *...itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról*. Ungvár: PoliPrint
- BEREGSZÁSZI Anikó – CSERNICSKÓ István 2005: *Українська мова у школах з угорською мовою навчання у соціолінгвістичному аспекті. Українознавство* 2005/4, 82–86.
- BEREGSZÁSZI Anikó – CSERNICSKÓ István – OROSZ Ildikó 2001: *Nyelv, oktatás, politika*. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola
- CSERNICSKÓ István 1998a: *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest: Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely
- CSERNICSKÓ István 1998b: *Az ukrán nyelv oktatása Kárpátalja magyar iskoláiban*. In: LANSTYÁK István és SZABÓMIHÁLY Gizella szerk., *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében különös tekintettel a magyarpáru kétnyelvűsége*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó – A Magyar Köztársaság Kulturális Intézete, 44–59.
- CSERNICSKÓ István 1998c: *Az ukrán nyelv Kárpátalján*. *Regio* 1998/1. 5–48.
- CSERNICSKÓ István 1999: *Egy jelenség és ami mögötte van: az ukrán nyelv és a kárpátaljai magyarság*. *UngBereg* 1999. Első Pánsíp-almanach, 88–102.

33 „A határon túli magyar oktatás mellett, hogy a munkaerőpiacra, az ott elfoglalt pozícióra felkészítő folyamat, egy másik, rendkívül jelentős funkcióval is bír: a magyar identitás megőrzésének eszköze és a család, az egyház mellett legfontosabb (sőt olykor kizárólagos) színtere.” Csete, 2005: http://www.magyariskola.hu/dokumentumok/dok_01.html.

- CSEBNCISKÓ István 2001: *Az ukrán nyelv oktatásának problémái Kárpátalja magyar iskoláiban. Nyelvünk és Kultúránk* 2001/2. 15–23.
- CSEBNCISKÓ István 2004: *Egy megoldatlan probléma: az államnyelv oktatása a kárpátaljai magyar tannyelvű iskolákban.* In: HUSZTI Ilona szerk., *Idegennyelv-oktatás kisebbségi környezetben.* Ungvár: PoliPrint – Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, 113–123.
- CSEBNCISKÓ István 2008a: *Nyelv és azonosság tudat összefüggései a kárpátaljai magyar közösségben.* In: Fedinec Csilla szerk.: *Értékek, dimenziók a magyarság kutatásban.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, 153–170.
- CSEBNCISKÓ István 2008b: *Ukrajna összhangra törekszik. Az ukrainai oktatás politika nyelvi vonatkozásai. Kisebbségkutatás* 2008/2. 302–315.
- CSEBNCISKÓ István 2009: *Az ukrainai oktatás politika a nyelvi asszimiláció szolgálatában. Korunk* III/2009/2. 33–40.
- CSEBNCISKÓ István szerk. 2003: *A mi szavunk járása—Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba.* Ungvár: PoliPrint
- CSEBNCISKÓ István – MELNYIK, Szvitlana 2007: *Az ukrainai kisebbségek és a nyelvi oktatás.* In: OROSZ Ildikó szerk.: *Magyarok a Tisza-forrás környékén. A felső-Tisza-vidéki magyarok anyanyelvi-oktatási helyzete egy kutatás tükrében.* Ungvár: PoliPrint, 120–148.
- FERENC Viktória 2005: *A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola nyelvi koncepciója a gyakorlatban: ahogyan a hallgatók látják.* In: KONTRA Miklós szerk.: *Sült galamb? Magyar egyetemi tannyelv politika.* Fórum Kisebbségkutató Intézet, Lilium Aurum Könyvkiadó, Somorja-Dunaszerdahely, 190–194.
- FERENC Viktória 2006: *A felsőoktatási tannyelv-választásnak mint oktatástervezési lépésnek a kérdése a kárpátaljai magyar kisebbség jövője szempontjából.* Beregszász: Diplomamunka, kézirat. Megtalálható: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola könyvtára, Beregszász, Kossuth tér 6.

- LANSTYÁK István 1996: *Anyanyelvi nevelés a határon innen és túl.* In: CSERNICSKÓ István és VÁRADI Tamás szerk. *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat.* Budapest: Tinta Könyvkiadó és Kiadványszerkesztő Bt., 11-15.
- LANSTYÁK István 2005: A kétnyelvű oktatás veszélyei Szlovákiában. In: RING Éva szerk., *Felzárkózás vagy bezárkózás? A többnyelvű oktatás előnyei, veszélyei a kisebbségi közösség életében.* Budapest: EÖKIK, 43-73.
- LANSTYÁK István – SIMON Szabolcs – SZABÓMIHÁLY Gizella 1999: *Nyelvpolitika a kisebbségek oktatásában. Fórum Társadalomtudományi Szemle.* 1./1999/1. 89-93.
- OROSZ Ildikó 2001: *A kárpátaljai magyar érettségizők továbbtanulási szándékairól.* Harmadik Pánsíp-Almanach 2001. 101–108.
- OROSZ Ildikó 2005: *A magyar nyelvű oktatás helyzete Kárpátalján az ukrán államiség kialakulásának első évtizedében.* Ungvár: PoliPrint
- OROSZ Ildikó 2007: *A függetlenségtől a narancsos forradalomig. A kárpátaljai magyarság helyzete a független Ukrajnában (1991–2005).* Ungvár: PoliPrint
- OROSZ Ildikó 2008a: *Egyedül az anyanyelvű oktatás lehet hatékony. Kárpátalja* VIII./46. 9.
- OROSZ Ildikó 2008b: *Most nem elég a látszatpolitizálás. Kárpátalja* VIII./36. 11.
- SZÉPE György 1984: *Jegyzetek a nyelvi tervezésről és a nyelvpolitikáról. Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XV/303–329.
- TOVE, Skutnabb-Kangas 1997: *Nyelv, oktatás és a kisebbségek.* Budapest: Teleki László Alapítvány

Internetes források

CSETE Örs 2005: *Javaslat a Magyariskola Program kimunkálására.*
http://www.magyariskola.hu/dokumentumok/dok_01.html.

OROSZ Ildikó – CSERNICKÓ István – KRISTOFORI Olga – AMBRUS Pál 2008:
A magyar nyelvű/nyelvi oktatás stratégiai kérdései Kárpátalján, 2008.
<http://www.nemzetpolitika.gov.hu/data/files/133843334.pdf>

Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériuma honlapja:
<http://www.mon.gov.ua>

A kárpátaljai magyarok nyelvválasztási stratégiái kétnyelvű nyelvi módban

Bevezetés

Az egyén nyelvválasztását számos konvenció és előírás szabályozza. Az egynyelvű beszélők a verbális repertoárjukban fellelhető nyelvváltozatok közül választhatnak a szituációnak megfelelően dialektust, stílusváltozatot, a két- és többnyelvűek pedig a rendelkezésükre álló nyelvek közül is választhatnak.

Kárpátalján, a 2001-es népszámlálási adatok szerint, több mint 100 nemzetiség és kultúra él egymás mellett, nyelviileg is hatva egymásra. Ukrajnában a magyar nemzetiségűek száma 1 566 ezer. Ez az ország összlakosságának 03%-a. Az ukrainai magyarok 96,7%-a Kárpátalján él, ahol a 151.5 ezer magyar nemzetiségű a régió lakosságának 12,1%-át teszi ki.¹

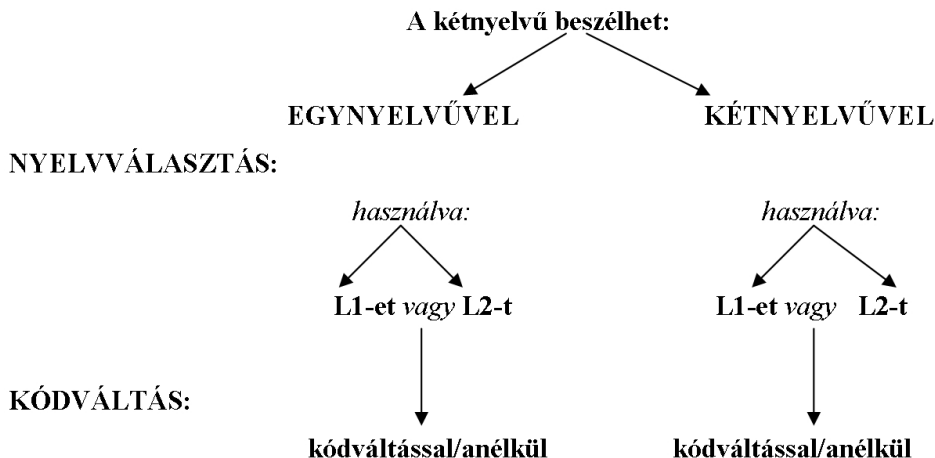
A mindennapokban (két-, illetve háromnyelvű környezetben: magyar, ukrán, orosz) a kárpátaljai magyarok többségének a hatékony kommunikáció érdekében L1 nyelve mellett egy másik nyelvet/nyelvváltozatot is szükséges használnia, s gyakran egy beszédsszituáción belül nyelvet/kódot is kell váltania.² Ez természetesen attól is függ, hogy a beszélgetési szituáció egynyelvű vagy kétnyelvű nyelvi módban zajlik-e. Az egynyelvű nyelvi mód azt jelenti, hogy a beszélgetés résztvevői közül legalább egy személy egynyelvű (vagy lehetnek bilingvisek, de csak egy közös nyelv áll rendelkezésükre a kommunikáció során), tehát nincs lehetőség válogatni a nyelvek között, és az esetleges kódváltások veszélyeztethetik a sikeres kommunikációt. Kétnyelvű nyelvi módban minden résztvevő kompetens legalább két közös nyelvben. A kétnyelvű nyelvi módban könnyen aktiválható a mentális lexikonban mindkét nyelv, hiszen nincs gátlás, a beszélgető felek kölcsönösen értik egymás nyelveit. Nem ez a helyzet az egynyelvű nyelvi módban, amikor a beszélőnek tudatos kontroll alatt kell tartania nyelvhasználatát, hogy a beszélgetőtársat ne sértse meg azzal, hogy olyan nyelvet használ, amelyet ő nem birtokol.³

Grosjean szerint a kétnyelvű beszélő többféle nyelvválasztási stratégiát alkalmazhat attól függően, hogy egynyelvű nyelvi módban vagy kétnyelvű nyelvi módban zajlik-e a társalgás. A nyelvválasztási lehetőségeket az 1. ábrán foglaltuk össze.

¹ vö. Molnár – Molnár, 2005: 28. ; A tanulmányhoz tartozó térképek, ábrák és interjúrészletek teljes terjedelmükben a *Digitális változatban* olvashatók, a <http://kataszter.martonaron.hu> oldalon – a szerk.

² Az L1 nyelv az elsőként megtanult nyelv, vagy anyanyelv, vagy legjobban ismert nyelv. Jelen esetben anyanyelvet értek alatta.

³ Navracscs, 2007: 16.

1. sz. ábra Nyelvválasztás és kódváltás (Grosjean, 1982: 129. ábrája alapján, magyarul idézi Borbély, 2001: 122. 6.2.1. ábra alapján)

A nyelvválasztást ugyanakkor a beszédmódon kívül még sok tényező befolyásolja. Ezen tényezőket ismert kétnyelvűségi kutatások alapján összegeztem:⁴

- 1) a beszélgetés résztvevői (nyelvi jártasság, nyelvi előny/ben részesítés/, társadalmi-gazdasági státusz, életkor, nem, foglalkozás, iskolázottság, etnikai hovatartozás, a beszélő beszédaktusainak előtörténete, kapcsolatok minősége, bizalmasság, a kapcsolat hatásfoka, a nyelvekhez fűződő érzések/attitűdök, külső hatások);
- 2) a szituáció (helyszín/környezet, egynyelvű/ek jelenléte, a formális kapcsolat mértéke, a bizalmasság foka);
- 3) a beszélgetés tartalma (téma, szókincs típusa);
- 4) a beszélgetés, mint szociális interakció funkciója (a társadalmi státusz emelése, a társadalmi különbségek, valaki kizárása, felkérés vagy parancs stb.).

A kutatás módszere

Kérdőíves felmérést végeztem 2006. szeptemberében 116 magyar nemzetiségű hallgató (önbevallás) körében két kárpátaljai felsőoktatási intézményben: *Ungvári Nemzeti Egyetem* (továbbiakban: *UNE*) és a *II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola* (továbbiakban: *KMF*).

⁴ vö. Grosjean, 1982: 136.; Borbély, 2001: 118.

A kutatás célja az volt, hogy megvizsgáljuk, a hétköznapi nyelvhasználatban, a gyakorlatban hogyan működnek a nyelvválasztási stratégiák. Arra a kérdéskörre kerestük a választ, hogy melyek azok a tényezők a nyelvtudáson kívül is, amelyek befolyásolják az egyén nyelvválasztását egy szituációban.

Az adatközlőket a *barátom barátja módszerrel* választottam ki mindkét intézményben, mert arra nem volt mód, hogy egy egész évfolyamot vagy szakot kérdezzek meg.⁵

Választásom azért esett e két intézményre, mert az *UNE* nagy múltra visszatekintő állami támogatású felsőoktatási intézmény, ahol a magyar tannyelvű Magyar nyelv és irodalom szakon kívül, a többi ukrán tannyelvű szakon is jelentős a magyar nemzetiségű tanulók száma.

A *KMF* a Kárpát-medence és Kárpátalja első akkreditált magyar tannyelvű alapítványi támogatású felsőoktatási intézménye. Jelenleg több mint ezer magyar ajkú hallgatója van.

A kérdőíves felmérésben megkérdezett 116 adatközlő közül 74 nő (64%), 42 férfi (36%). A legtöbben a Beregszászi járásban születtek 1986–1988 között. 106-an vallották magukat magyarnak (91%), 8-an ukránnak (7%), és egy személy kettős identitású, magyar-ukránnak vallotta magát. 23-an az *UNE*, 93-an pedig a *KMF* hallgatói.

A beszélgetés résztvevői (nyelvtudásuk, nyelvi attitűdjeik, a nyelvek presztízse)

Nyelvtudás, a nyelvismeret foka

Számos kutatás szerint a nyelvválasztást elsődlegesen a beszélgetés résztvevői és a partnerek nyelvtudása határozza meg.⁶ A vizsgálat tervezésekor egy korábbi kutatás⁷ eredményeit látva feltételeztem, hogy *1. A magyar mellett más nyelvek ismerete is jellemző az adatközlőkre, azaz verbális repertoárjuk nemcsak egyetlen nyelvből (és annak változataiból) áll.*

A hipotézis ellenőrzésekor a hallgatók körében végzett kutatás eredményeit használok fel. A kutatás során arra kértük az adatközlőket, hogy 7 fokú skálán értékeljék nyelvtudásukat a magyar, az ukrán és az orosz, valamint idegennyelv-tudásuk vonatkozásában (1= egyáltalán nem; 7=anyanyelvi szinten). Az eredményből átlagot számítottunk.

A megkérdezett 116 hallgató közül 113-an a magyart, míg 3-an az ukránt vallották anyanyelvüknek. Az eredményekből kitűnik, hogy szinte mindenki anyanyelvi szinten beszél a magyart. A fiatalok ukrán nyelvtudása elég alacsony szintű, átlagosan

⁵ Ld. Milroy, 1980.

⁶ Rubin, 1968; Gal, 1979; Borbély, 2001: 120; Grosjean, 1982

⁷ Rétegződés 2003, lásd Beregszászi – Csernicskó 2006

alig néhány szót beszélnek az államnyelven, bár értik azt. Orosz nyelvtudásuk még ennél is alacsonyabb szintű. A különbségek azzal magyarázhatók, hogy az 1989-ben megszületett nyelvtörvény (Az *Ukrán Szovjet Köztársaság Törvénye* az Ukrán SZSZK-beli nyelvekről) 27. cikkelye kimondja, hogy „Az Ukrán SZSZK általános iskoláiban az ukrán és az orosz nyelv oktatása kötelező”. Így 1990-ben az ukrán oktatását bevezették minden ukrainai, így kárpátaljai iskolába is.⁸ Viszont az orosz nyelvet nem kötelező tanítani/tanulni 1991-től. A főiskolások és egyetemisták orosz tudásának alacsony foka tehát azzal magyarázható, hogy a megkérdezett korosztály már nem tanulta az iskolában kötelező nyelvként az orosz, s azt csak környezetétől sajátíthatja el.

Az ukrán nyelv elsajátítása a kisebbségek számára fontos társadalmi mobilitási tényező, ugyanakkor az ukrán állam a legelemibb feltételeket sem teremti meg az államnyelv hatékony oktatásához: nincsenek tankönyvek, szótárak, szakemberek, a kisebbségek számára kidolgozott módszerek.⁹ Bár első osztálytól kötelező tárgy az ukrán, tizenegy/tizenkét iskolai év után sem tudják magas fokon elsajátítani az államnyelvet.¹⁰ Érdekes megfigyelni, hogy a hallgatók angol nyelvtudásukat magasabbra értékelték, mint az ukránt (ld. 2. ábra - *Digitális változat*). Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy az adatközlők között sok olyan hallgató volt, akik angol szakon tanulnak. Ilyen szempontból nézve viszont ez az érték nem is olyan magas, mint az várható lenne.

Legalacsonyabb fokon a németet tudják, ugyanakkor ez az adat is csalóka, mert azok is a *sehogy* válaszlehetőséget jelölték be, akik egyáltalán nem is tanultak az iskolában németet, tehát ebből az eredményből nem következtethetünk közvetlenül az iskolai németoktatás alacsony hatásfokára.

Az idegennyelv-tudás alacsony szintjét azzal magyarázhatjuk, hogy az idegennyelv-oktatás a kárpátaljai magyar iskolákban módszertanilag elhibázott alapokon nyugszik, a tanulók anyanyelvének negligálásával folyik, ami az eredményességen is megmutatkozik.¹¹ Ehhez hozzájárult még a sok évig fennálló szakképzett pedagógus-, és magyar-angol kétnyelvű tankönyvhiány is.

Ahhoz, hogy a kárpátaljai magyarságnak reális esélye legyen a betagozódásra az európai vérkeringésbe, elengedhetetlen egy olyan nyelvi alap, amely az anyanyelv megőrzésén alapul, s erre épül rá az államnyelv és egy jelentős világnyelv ismerete.¹² Ez a modell nem újkeletű. „Az állam nem hivatalos nyelvét anyanyelvként beszélők számára hármas javaslat tehető: a) a megfelelő anyanyelvi nevelés; b) a „hivatalos” nyelvnek második nyelvként történő eredményes elsajátítása; c) valamint egy, az ő

⁸ vö. Beregszászi – Csernicskó – Orosz, 2001: 85–86.

⁹ vö. Beregszászi – Csernicskó – Orosz, 2001: 86–90.; Orosz, 2005: 99; 128. Az ukrán nyelv oktatásának problémáiról a kárpátaljai magyar iskolákban ld Beregszászi – Csernicskó, 2004: 97–108., 2005; Csernicskó, 1998a: 164–170., 1998b, 1998c, 1999a, 1999b, 2001, 2004; Koljadzin, 2003; Milován, 2002.

¹⁰ Az ukrán oktatási rendszer 2000-ben tért át a tizenkét éves oktatásra. Azaz: akik a 2000/2001-es tanévben kezdték iskolai tanulmányaikat, már a 12 éves képzésben vesznek részt.

¹¹ Beregszászi, 2004a: 12.

¹² Beregszászi, 2004a: 16.

számukra speciálisan kialakított idegennyelv-tanítási rendszer” – fogalmazott már 1984-ben Szépe György.¹³

Feltételeztem továbbá, hogy *2. A nem magyar nemzetiségű szülők, az eddigi tanulmányok, a lakóhely hatással vannak a(z) (ukrán) nyelvtudásra, a nyelvismeret fokára.*

A hipotézis ellenőrzéséhez sorra összevettem az adatközlők magyar és idegennyelvtudását a szülők nemzetiségével, a településtípussal (magyar többségű/magyar kisebbségű), s azzal, hogy eddig milyen nyelven végezte iskoláit, majd ebből átlagot számítottam. Az említett változók egybevetése csak az ukrán nyelvvel mutatott lényeges korrelációt, az oroszsal és idegen nyelvvel nem.

Az eredmények szerint a feltevés az ukrán nyelvtudás tekintetében beigazolódni látszik: azok a diákok, akiknek az anyja és/vagy az apja nem magyar nemzetiségű, jobban beszélik az ukránt (7 fokú skálán átlagosan 5,2 szinten), mint azok, akiknek szülei magyarok (átlag 4,0). Ez érthető is, hiszen a családi szocializáció során a vegyes házasságban nevelkedő gyerekek már találkoznak a másodnyelvvel, sőt valamilyen szinten el is sajátítják azt. A nyelvi környezet, a településtípus is hatással van az államnyelvtudásra: átlagosan magasabb szinten beszélik a többségi nyelvet azok, akik magyar kisebbségű településen élnek (4,9), míg azokon a településeken, ahol a magyarok többséget alkotnak, a megkérdezettek saját bevallásuk szerint nem nagyon jól beszélnek ukránul (átlag 4,1), mivel a hétköznapi kommunikáció nyelve a magyar.

A hallgatók közül 105-en magyarul, míg 11-en ukránul (is) végezték eddigi tanulmányaikat. Saját bevallásuk szerint az ukrán vagy vegyes tannyelvű iskolát végzettek nagyon jól tudnak ukránul (átlag 5,8), míg a magyar iskolát végzettek csupán alig néhány szót (4,1).

Az eredményeket látva megállapíthatjuk, hogy a másodnyelvtudás alacsony foka miatt a megkérdezett diákok egy társalgás nyelvének megválasztásánál nyelvi akadályba ütközhetnek, hiszen nagyon könnyen előfordulhat, hogy nem tudnak azon a (többségi) nyelven megszólalni vagy tartós interakciót fenntartani, amelyen szükséges és kívánatos lenne. Ukrajna kisebbségi oktatáspolitikája, az ukrán nyelv tanításának elhibázott módszerei (az ukránt nem idegennyelvként, hanem másodnyelvként tanítják, nincsenek a kisebbségi iskolák számára kidolgozott tantervek, tankönyvek, képzett ukrán tanárok stb.) nem segítik elő, sőt gátolják a kisebbségi magyar fiatalok érvényesülési lehetőségeit, nemcsak a karrierépítésben, hanem a hétköznapi társas kommunikáció szintjén is.

A kommunikatív kompetencia (a nyelvhasználat helyénvalóságának ismerete) nemcsak a nyelvi kódok, valamint az elvont szabályok ismeretét foglalja magába, hanem azt a tudást is jelenti, amely képessé tesz bennünket arra, hogy meghatározott helyzetekben e helyzetnek megfelelően használjuk a szóban forgó kódokat. A nyelvi kompetencián túl beletartozik egy olyan kulturális tudás is, amely alapján a beszélő használni és társadalmilag értelmezni is tudja a nyelvi formákat.¹⁴

¹³ Szépe, 1984: 319.

¹⁴ vö. Bartha, 1999: 87–88.

A fentebbi eredményeket látva felmerül a kérdés, hogy vajon a nyelvismeret hiánya, alacsony foka hogyan befolyásolja a fiatalok kommunikatív kompetenciáját: annak ellenére, hogy nem beszélük (jól) az ukránt, képesek-e felmérni azt, hogy mikor, kivel, hol milyen nyelven kellene társalogniuk, mikor, melyik nyelv használata lenne a kívánatos, társadalmilag elvárt. Erre a kérdésre mindig visszatérünk, miközben sorra vesszük a nyelvválasztást befolyásoló tényezőket.

A nyelvekhez való viszony, a nyelvek presztízse

A nyelvek megítélése és a közösségben betöltött szerepe, presztízse szoros kapcsolatban állnak egymással, és befolyásolják a beszélő nyelvválasztását. Az eddigi kutatások szerint a kárpátaljai magyarok pozitívan viszonyulnak saját nyelvváltozatukhoz, magasra értékeli azt. Egy, az egész Kárpát-medence magyarságára kiterjedő, valamennyi határon túli régióban elvégzett kérdőíves felmérés¹⁵ Kárpátalján megkérdezett 144 adatközlője szerint a magyart nem Magyarországon, sem az elszakított területek valamelyikén, hanem Kárpátalján beszélik a legszebben.¹⁶ Ugyanakkor az ukrán és a magyar nyelv eltérő értékeket hordoz.¹⁷ 3. *Hipotézisem, hogy az adatközlők egy része negatív attitűdöket táplál az államnyelvvél szemben, s ez összefügg a nyelvelsajátítás hatékonyságával.*¹⁸

A nyelvekről alkotott vélemény kialakulásához hozzájárulhat, hogy került-e már konfliktusba a kisebbségi bilingvis beszélő nyelvhasználat miatt a többségi nemzet képviselőivel, részesült-e már hátrányos megkülönböztetésben anyanyelvhasználat miatt. Továbbá a nyelvhasználatról alkotott kép összefügg a nyelvet használókról alkotott értékítélettel.¹⁹

A kisebbségi kétnyelvűség egyik velejárója lehet a megfélemlített anyanyelvhasználat.²⁰ Ez a fogalom a többségiek részéről megnyilvánuló olyan magatartás, amely esetén a kisebbségiek nyilvános anyanyelvhasználatát nyíltan stigmatizálják, s ez negatívan befolyásolja a kisebbségi közösséget saját vagy a többség nyelvváltozatához/nyelvéhez való viszonyulásában, s más hátrányos következményekkel is járhat.²¹

¹⁵ RSS kutatás, 1996, Kontra Miklós és munkatársai

¹⁶ vö. Csernicskó, 1998; Csernicskó (szerk.), 2003: 247–250.

¹⁷ vö. Borbély, 2001: 122.

¹⁸ A nyelvi attitűd a különböző nyelvekhez, dialektusokhoz, kiejtésváltozatokhoz és ezek beszélőihöz való viszonyulás, a társadalmi környezethez való alkalmazkodás. Az attitűdök, illetve nyelvi attitűdök nem nyelvi, hanem társadalmi eredetűek, a külsőleg megfigyelhető viselkedésben érhetők tetten, s nem az emberrel születnek, hanem tanulás útján alakulnak ki, ugyanakkor erős hatással lehetnek a nyelvi változásra és a viselkedésre is, merthogy kapcsolatban állnak az identitásjelzéssel. A nagyon kedvezőtől a teljes elutasításig terjedhetnek, és a nyelvváltozatok „helyességéről”, értékességéről és esztétikai minőségéről, valamint beszélőik személyes tulajdonságairól hozott ítéletekben nyilvánulhatnak meg. Mivel ezek egy nem-nyelvi előítélet nyelvi megvalósulásai, tanulmányozásuk révén nemcsak nyelvi következtetések megfogalmazására nyílik lehetőség, hanem például etnikai konfliktusok időben való felismerésére, előrejelzésére is. vö. Csepeli, 1997: 224; Trudgill 1997: 58.

¹⁹ Gal, 1991: 128.

²⁰ vö. Kiss, 1994: 61–63.; Beregszászi, 1998, 2004a; Kontra, 1999

²¹ vö. Kiss, 1994: 61.

Az egyetemisták és főiskolások körében végzett felmérés során megkérdezett 116 adatközlő közel fele, 45%-a válaszolt igennel arra a kérdésre, hogy *Rászóltak-e már Önre vagy figyelmeztették-e, hogy ne beszéljen magyarul? Ha igen, mesélje el, hogyan történt!* Az adatközlők nyílt kérdésre adott válaszaiból típusválaszokat alakítottunk ki (a válaszok előtt arab számmal feltüntetjük a kérdőív sorszámát, az összes választ a 2. sz. mellékletben közöljük - *Digitális változat*).

A válaszadók 11%-ának véleménye alapján kiderült, hogy a leggyakrabban a többségiiek azzal magyarázzák a magyar nyelvű társalgás félbeszakítását, hogy nem értik, miről beszélnek egymás között a magyarok, s ezáltal kirekesztik őket a kommunikációból. Ez az érv azonban akkor is elhangzik, amikor teljesen idegen emberek tesznek megjegyzést a magyar nyelv használata miatt. Jellegzetes példája ennek a kérdőív kitöltése közben hanganyagként rögzített beszélgetés egyik alanyának az esete: „*Ungváron egy továbbképzésen az ott jelenlévő ukrán pedagógusok kérték, hogy a szünetben mindenkinek érthető nyelven beszéljünk.*” (Az interjú kódja az adatbázisban: 2/Vári/nő).

Iskolatársak, kollégiumban

7. Többször is előfordult, hogy rámszóltak. Általában a kollégiumi szobatársak, vagy lakótársak nem értették, hogy min neveltünk, és általában azt hitték, hogy rajtuk.
19. Igen, volt olyan eset, amikor rámszóltak, hogy ne beszéljek magyarul. Az illető azt mondta: „Ne beszéljek magyarul, mert ő nem érti a magyar nyelvet”. (Magyar ismerőssel beszéltem a szobában).

Egy interjúrésztlet is erről tanúskodik (az interjúrésztleteket, valamint a szépirodalmi idézeteket a továbbiakban zárójelbe tett arab számmal jelölöm):

- (1) – *A bunkó ukránok az obsiba, hogy po násomu, po násomu. Hogy ukránul mondjam, nem magyarul.* [obsi= kollégium; po násomu = a miénken, azaz ukránul]

Köztéren, közlekedési eszközön

27. Az utcán sétáltunk a barátnőmmel és magyarul beszélgettünk. Egy arra járó ukrán fiatalember „magyar kecskének” titulált minket és felszólított minket az államnyelv használatára.
66. Hazafelé utaztam a vonaton egyik barátommal, mikor két ukrán nyelvű fiatalember odajött hozzánk, és közölték, hogy ez Ukrajna, és legyenek szívesek ukránul beszélni.
85. Busszal utaztam Beregszászba, és a buszon az egyik ismerőssel beszélgettem magyarul. A közelben állt egy férfi, aki ránszólt ukránul, hogy ne beszélgessünk, és trebá hovorété po ukrájinszki” [ukránul kell beszélni]

89. *Igen, szóltak már rám, de tovább beszéltem magyarul. Ez egy futballmeccsen volt.*

95. *Egyszer hazafele az egyik barátommal megállítottak, hogy cigarettát kérjenek, és magyarul szóltunk vissza. Ezért úgy ráncszóltak, hogy egy hétig kórházba feküdtem.*

Figyelemre méltó, hogy főleg közterületen vagy informális szinten, magánbeszélgetés közben szolították meg adatközlőinket magyar beszédükért, ezzel erősen sértve a személyiségi és a szólásszabadsághoz való jogukat. Sőt, előfordultak durva és tettelegességgel fajúló figyelmeztetések is.

(3) Vári/nő; (interjúrésztlet. *Származott-e abból előnye vagy hátránya, hogy magyar nemzetiségű?* kérdésre adott válasz)

AK: *Hát, nem tudom, mondjuk olyan környezetbe, mikor egy osztályon belül több az ukrán diák. Mondjuk a mi évfolyamunkon, valamikor vagyunk vegyes csoportba, és valamikor kinéznek, hogy magyarok vagyunk. Olyankor jobb lenne, hogy ukránok vagyunk, mint magyar.*

TM: *Mit mondanak olyankor?*

AK: *Hát, nem mondnak semmit, csak...*

TM: *Mit tesznek?*

AK: *Nem, hát, ahogy beszél mágyáráké, meg uhorké, [gunyorosan, nyomatékkal mondja], akkor ilyeket így mond [érthetetlen]. Szóval az ukrán tanárok sokszor lenéznek minket, ha magyarul beszélünk, és az ukrán diáktársak is. Van, hogy észrevevesszük, ha a többi magyarral beszélek, hogy összesúgnak a hátunk mögött és kinevetnek, és trágár kifejezésekkel illetnek minket, csak azért, mert mi magyarul beszélünk."*

A korábbi kutatások alkalmával, illetve a kérdőív kitöltése közben rögzített beszélgetések arról tanúskodnak, hogy nemcsak az adatközlőkkel, hanem szűkebb és tágabb környezetükben is történtek ilyen esetek.

Volt rá példa, hogy a „*Cuius regio, eius lingua*” elvből kiindulva szóltak rá az általunk megkérdezettre (12%).

(4) Vári/nő (egy másik történetet mesél)

– (...) *ha piacon vásárolni szerettem volna, ukrán eladónő, nem volt hajlandó magyarul megszólalni, sőt úgy tett, mintha nem is értené, és inkább átmentem egy másik helyre vásárolni. Annyit megértettem, hogy azt mondta, hogy Ukrajnában élünk, miért nem tanulunk meg ukránul.*

(5) *Azt mondták, orosz kenyeret eszünk, oroszul tanuljunk beszélni. Kako j hleb jes? Ruszkij? Hovorí po-ruszkij!*²²

22. *Rámszóltak. De nem hagytam magam. Többször is azzal jönnek, Ukrajnában élek, és nem tudok ukránul. És hogy lehet ez? Nahát ez engem hidegen hagy. Lehet benne valami igazság. Az ukrán állam nem törődik velünk, akkor miért ápoljam az állam lényegét, a nyelvét.*

Szolgáltató egységben (bolt, piac)

49. Nagyszőlősen egy boltban kekszet akartunk venni, és magyarul szólaltunk meg. Az eladó fel volt háborodva, hogy Ukrajnában élünk, és miért nem beszélünk akkor ukránul? Végül mogorván ugyan, de kiszolgált.

Családban, informális szintén

26. Igen. Apukám szól rám mindig, Ukrajnában ukránul kell beszélni, mert ez az államnyelv.

Hivatalos szintén (orvosnál, határon, hivatalban)

13. *Igen, már figyelmeztettek, hogy beszéljek ukránul, mert Ukrajnában élek, és ukrán kenyeret eszek. Ez az eset az orvosnál történt.*

Ugyanakkor az adatközlők 55%-ának nem voltak ilyen sérelemtörténetei. Ezt az adatközlők jól működő kommunikatív kompetenciájával magyarázhatjuk, tehát tudják, hogy mikor kivel milyen nyelvet kell használniuk, s ezt államnyelvtudásuk is lehetővé teszi, vagy elkerülő stratégiákat alkalmaznak, például kerülik az olyan helyzeteket, ahol *ukránul* kellene beszélni.

74. Még nem, mert mindig megpróbáltam alkalmazkodni.

Az alábbi interjúrészlet is azt példázza, hogy a beszélők gond nélkül válogatnak a rendelkezésükre álló nyelvi repertoárból a kommunikációs színtereknek megfelelően.

(6) interjúrészlet²³

TM: ... *származott-e abból valamilyen előnye vagy hátránya, hogy magyar nemzetiségű, vagy magyar anyanyelvű?*

AK: *Nem.*

TM: *Valami előny vagy hátrány bárhol, bármikor munkával, vagy valamivel, bármivel kapcsolatban?*

AK: *Hát általában ugye a munkában mindig oroszul, ukránul kellett beszélni, de hát azér a falunk az magyar nemzetiségű.*

TM: *Tehát az, hogy magyarnak tetszik lenni, az nem volt sose probléma?*

AK: *Nem, még a tanulásba se volt.*

A sérelemtörténetek ellenére a kárpátaljai magyar középiskolások többsége tisztában van azzal, hogy Kárpátalján az életben való boldogulás elengedhetetlen feltétele az ukrán nyelv ismerete, ezért magas presztízssű. Ugyanakkor az anyanyelv presztízse is elég magas, ami egyelőre nem járul hozzá a közösségben a nyelvcserefolyamatok felgyorsulásához.

Az interakciós szituáció (helyszín, nyelvhasználati szinterek, harmadik fél vagy egynyelvűek jelenléte, státusz, az intimitás foka)

A nyelvválasztásra a beszédpartnerek jellemzői, nyelvi tudásuk és értékítéleteik mellett hatással van az a szituáció is, amelyben az interakció létrejön. A helyszín és az idő²⁴, a beszédpartnerek, valamint egy harmadik személy, esetleg egynyelvűek jelenléte²⁵ befolyásolhatja a beszédhelyzetben a nyelvválasztást.

A helyszín, a nyelvi szintér

A nyelvhasználati szintér „a tipikus résztvevők, tipikus témák, az ezekhez kötődő tipikus helyszínek alapján próbálja modellálni egy beszélőközösség nyelvválasztási normáit”.²⁶ Fishman szerint minden közösségben fellelhetők általános, elvont nyelvhasználati szinterek, amelyek olyan társadalmi-kulturális képződmények, amelyek intézményesült formában implicit szabályok szerint rögzítik egy-egy szituációtípus jellegzetes vonásait.²⁷ Ezek: a résztvevők, a hely, a téma és a hozzájuk tartozó kód (nyelv, változat). Öt prototipikus nyelvhasználati szintert sorol fel: otthon, barátság, egyház, oktatás, munka.²⁸

A kárpátaljai magyarok nyelvválasztási stratégiáiról a különböző nyelvhasználati szintereken Csernicskó István és a Hodinka Antal Intézet munkatársai végeztek felméréseket. Csernicskó egy 1998-as kérdőíves felmérés (ún. RSS-vizsgálat, 144 adatközlő) során másféle csoportosítást alkalmazva, három nyelvhasználati szintéren vizsgálta a nyelvválasztási szokásokat. Az eredmények alapján a magánszférában a magyar nyelv dominanciája figyelhető meg. A közéleti szintereken (ismerősökkel, szomszédokkal való érintkezés, televíziózás, bolt, posta, orvosi rendelő, munkahelyi környezet stb.) három nyelv (magyar, ukrán és orosz) használati aránya közel azonos. A hivatalos szférában a legkisebb a magyar nyelv használati aránya.²⁹ Karmacs Zoltán, a tiszaujlaki lakosok nyelvválasztási szokásait vizsgálva, szintén hasonló eredményeket kapott: az informális szinterektől (család, barátok, vallás stb.) a formális nyelvhasználati

²⁴ Ervin-Tripp, 1968

²⁵ Geertz, 1960

²⁶ Bartha, 1999: 97.

²⁷ Fishman, 1972

²⁸ vö. még: Borbély, 2001: 116.

²⁹ vö. Csernicskó, 1998; Csernicskó (szerk.), 2003: 68–83.

színterek felé haladva a magyar nyelv használatának dominanciája fokozatosan csökken az ukrán nyelv használatának javára.³⁰

Kutatásom megtervezésekor feltételeztem, hogy a kollégáimhoz hasonló eredményeket kapok, vagyis a nyelvhasználati szintereken 4. *Az informális felől a formális felé haladva csökken a magyar, nő az ukrán/orosz használati aránya;* illetve 5. *A nyelvek között „munkamegosztás” van: egyes szintereken a magyar, míg másokon az ukrán a domináns.*³¹

A hivatalos szférában nemcsak a hivatali ügyintézt soroltam, hanem olyan intézményeket, helyszíneket is, ahol formális kommunikáció zajlik, amelyet írott és íratlan törvények (alkotmány, nyelvtörvény), közösségi normák szabályoznak. Az eredményekből látszik, hogy a hipotézis beigazolódik: az általam hivatalos szintéreként behatárolt intézményekben (hivatalban, orvosnál, jegypénztárnál, postán stb.) a legmagasabb az ukrán használati aránya. Az is kitűnik az eredményekből, hogy a magyart is használják az intézményekben, ugyanakkor korábbi kutatások és saját tapasztalatom szerint ez a szóbeli érintkezés szintjére korlátozódik, holott a kétnyelvű ügyintézéshez való nyelvi jogot elméletben törvény teszi lehetővé.³²

Az 5. sz. ábrán jól látható (ld. *Digitális változat*), hogy írásban a hivatali ügyintézés nyelve inkább az államnyelv, a megkérdezettek fele kérvényt, hivatalos iratot csak ukránul, 21%-uk két nyelven, magyarul és ukránul ír. Viszonylag sokan, az adatközlők 26%-a csak magyarul ír hivatalos levelet. Ez azzal magyarázható, hogy hallgatókról lévén szó, a legtöbb hivatalos irat, amellyel találkozunk, a tanulmányi ügyintézésrel kapcsolatos (beiratkozási, halasztási kérelem, pótvizsgához való jogosultság kérvényezése stb.). Mindezt a beregszászi főiskolán magyarul indítványozhatják.

Ahogy haladunk az informális szinterek felé, úgy nő a magyar, és csökken az ukrán használati aránya. Tehát vegyes a nyelvhasználat azokon a szintereken, amelyek kívül esnek a szorosan vett magánéleten és azokon a nyilvános szintereken, ahol nem szabályozzák hivatalos rendelkezések, hogy mely nyelv használható az adott helyzetben. Tehát a közéleti szintereken mindkét nyelv használatos. A magánszférában (ide tartozik a családi érintkezés, a magánlevelezés, valamint az ún. belső nyelvhasználati szinterek közül a számolás, gondolkodás és az állatokhoz való beszéd) szinte kizárólag a magyar használatos, kivétel az ukrán barátokkal való kommunikáció, itt szolidaritásból a többségi nyelv használata a gyakoribb.

A gondolati szférában szintén a magyar nyelv dominanciája figyelhető meg. Szinte valamennyi adatközlő magyarul szokott imádkozni, gondolkodni és álmodni.

30 vő. Csernicskó (szerk.), 2003: 74–82.

31 A kérdőívben feltett kérdésre (milyen nyelvet/nyelveket használnak a különböző helyszíneken, szituációkban) kapott leggyakoribb válaszok százalékos eredményét a 4., 5., 6. sz. ábra (ld. *Digitális változat*) mutatja. Az orosz és egyéb nyelv használati aránya olyan alacsony volt, hogy azok ábrán való feltüntetését nem tartottam érdemesnek (ld. 4. sz. ábra - *Digitális változat*).

32 vő. Beregszászi – Csernicskó, 2004: 23–71.

Számolni is leginkább magyarul (82%) szoktak, de magyarul-ukránul-oroszul, tehát vegyesen (15%) is előfordul. Az adatközlők 39%-a nem káromkodik, 25%-a magyarul, 30%-uk három nyelven (magyarul-ukránul-oroszul), míg további 3%-uk csak ukránul szitkozódik (ld. 6. sz. ábra - *Digitális változat*).

A kétnyelvű közösségek nyelvei között tehát megfigyelhető a munkamegosztás: bizonyos helyzetekben, kommunikációs színtereken a kisebbségi, míg más szituációkban a többségi nyelv használata a gyakoribb, a helyénvaló.

Az interakciós partner, egynyelvűek jelenléte

A felmérés során kíváncsiak voltunk arra, hogy a fiatalok milyen nyelvet/nyelveket használnak, ha családtagjaikkal, közeli ismerőseikkel, magyar és ukrán anyanyelvű barátaikkal beszélgetnek. 6. hipotézisem szerint *többségi egynyelvűekkel inkább többségi nyelven kommunikálnak.*

Az eredmények szerint szüleikkel, nagyszüleikkel (95%) és magyar nyelvű barátaikkal (97%) legtöbbször magyarul beszélgetnek. Három-három személy vallotta azt, hogy szüleivel és nagyszüleivel két nyelvet, a magyart és az ukránt használja. Mindössze ketten használják az oroszul is családjukban. A rokonokkal társalognva szintén a magyart részesítik a legtöbbször előnyben (87%). 13-an (12%) az ukránt is használják, ketten pedig oroszul is beszélnek rokonaikkal. Házastársával, barátjával vagy barátnőjével 101-en magyarul, 7-en pedig ukránul is beszélnek, egy személy pedig csak ukránul beszélget kedvesével. A szomszédokkal 94-en, távolabbi ismerőseikkel pedig 80-an beszélnek csak magyarul, 14-en (12%) és 28-an (24%) pedig ukránul is, 5-en és 7-en pedig még oroszul is társalognak velük.

Az ukrán nyelv használati aránya egyedül az ukrán/orosz anyanyelvű barátokkal társalognva magasabb (44%). 26-an (22%) még ilyen esetben is a magyart részesítik előnyben. Kilenc-kilenc adatközlő két és három nyelven is beszélget ukrán/orosz beszélgetőtársával (vö. a 4. - ábrával *Digitális változat*). Szóbeli beszélgetések alkalmával kiderült, hogy szolidaritásból még azok is a többségi nyelvet választják ilyen kommunikációs szituációban, akik nem beszélnek túl jól az ukránt vagy oroszul.

A hallgatóktól megkérdeztük azt is, hogy *Milyen nyelven folytatna társalgást barátaival, ha a társaságban más nemzetiségű személy is van, és ő nem tud magyarul.* Ez nyílt kérdés volt, s a válaszokból típusválaszokat alakítottunk ki. (A leggyakoribb szöveges válaszokat a mellékletben közöljük.)

Típusválaszok:

I.

- 17% a többségi nyelvet (ukrán) választaná, hogy ne érezze magát kellemetlenül a többségi nemzet képviselője;
- 15% főleg magyarul beszélgetne, de néha átváltana az ukránra;
- 14% két nyelvet használna, hogy mindenki értse;
- 5% magyarul, de segítséget kérne a fordításhoz;

II.

- 25% magyarul folytatná a beszélgetést, mert nem beszéli jól az ukránt;
- 13% magyarul, nem indokolva a választ;

III.

- 5% magyarul, mert ez az anyanyelve, és így kényelmesebb;
- 2% magyarul, mert nem szereti, nem is tudja az ukránt;

IV.

- 5% egy harmadik nyelven, angolul folytatná a beszélgetést.

Ha ezeket a típusválaszokat tovább csoportosítjuk, négyféle nyelvválasztási stratégiával és motivációval találjuk magunkat szembe: az első csoportba azok tartoznak, akik szolidaritásból, a másik fél arculatának mentése érdekében a többségi nyelven beszélgetnének ha egynyelvű van a társaságban, még akkor is, ha ehhez tolmács segítségét kellene kérni.³³ A második csoportba azokat soroltam, akik a saját arculatuk mentése, a szégyenérzet elkerülése érdekében magyarul folytatnák a beszélgetést nyelvi nehézségekre hivatkozva.

A harmadik csoport nyelvválasztását a nyelvi attitűdök és a társadalmi sztereotípiák mentén írhatjuk le. Ebbe a kategóriába azok tartoznak, akik hangsúlyozottan pozitív attitűdökkel viseltetnek a saját nyelvük iránt, ezzel kimondatlanul is azt az érzetet keltve, hogy az ukránnal nem szimpatizálnak, vagy nyíltan negatív attitűdöket tápláltak vele szemben, s ezzel elutasítják a többségi csoport képviselőit is, vagy nem vesznek róluk tudomást az említett szituációban.

Egy közvetítő nyelv, az angol bevonását javasolják azok, akik válaszaikkal a negyedik kategóriát alkotják.

A státusz, az intimitás foka

A beszélők közötti kapcsolat minősége is meghatározhatja a nyelvválasztást. A családon kívüli kapcsolatok többsége formális, pl. orvos–beteg; tanár–diák, főnök–beosztott. Tovább árnyalja a képet, hogy a formális kapcsolatok nyelvválasztását még az intimitás mértéke, a bizalom foka is befolyásolja. *7. hipotézis: hivatalos személlyel, idegennel inkább az ukránt, míg közeli ismerősséggel inkább a magyart használják szívesebben.*

A vizsgálat során arra is rákérdeztünk, hogyan alakul a hallgatók nyelvválasztása, ha beszélgetésbe kell elegyedniük magyar, vagy ukrán/orosz tanárukkal/felettesükkel, aki tud magyarul. E kérdés esetében csak félig igazolódik be hipotézisünk. A megkérdezettek 97%-a magyar anyanyelvű tanárával magyarul beszélgetne, ám többségi nyelvű felettessel szintén többen választanák a magyart az interakció nyelvének, sőt itt a nyelvválasztást még egy tényező, a beszélgetés tartalma (hivatalos-vagy magánbeszélgetés) is befolyásolja (ld. 7. ábra *Digitális változat*).

³³ vö. Griffin, 2003: 413–428.

Hipotézisünket alátámasztó eredményeket kaptunk, amikor a beszédpartnernek között nem volt státuszkülönbség: az adatközlők túlnyomó többsége magyar (97%) és nem magyar nemzetiségű diáktársával/kollégájával (90%) is inkább magyarul beszélgetne, ha a beszédpartner tud magyarul. Azonban, ha a többségi nemzetiségű diáktárs/munkatárs nem beszél, csak ért magyarul, akkor az adatközlők egyharmada 31%-a ukránul/oruszul, 7%-uk pedig két nyelven folytatná a beszélgetést. Ezt a viszonylag magas arányt egyrészt a diáktársak között megmutatkozó szolidaritással, másrészt nyelvi toleranciát feltételező bizalommal magyarázhatjuk: diáktársaik előtt kevésbé félnek megszólalni azok is, akik nem túl jól beszélnek az államnyelvet.

A bizalmasság foka befolyással lehet a nyelvválasztásra más esetekben is. Az eddigi kutatások tapasztalata szerint egy kisebbségi beszélő az általa nem ismert személyt általában a többségi nyelven szólítja meg.³⁴ A kutatásban résztvevett hallgatók nyelvválasztása e tekintetben differenciáltabb. Falun a legtöbben magyarul szólítanak meg egy idegent (88%). Városban viszont, ha az a járási központ, már az adatközlők közel fele ukránul (44 %), a területi központban, Ungváron pedig a válaszadók 68%-a biztosan államnyelven kérne segítséget egy ismeretlentől.

Azt is megkérdeztük a főiskolásoktól, hogy fordított esetben, ha őket szólítanak meg ukránul, oroszul egy ismeretlen, milyen nyelvválasztási stratégiát alkalmaznának. Átlagosan az adatközlők 62%-a ukránul és 7%-a oroszul válaszolna ilyen esetben, függetlenül attól, hogy a személy bolti elárúsító, egy középkorú nő, koldus vagy reklámember (szórólapokat osztogatók vagy jelmezes céges reklámhordozók). Tehát nyelvválasztásuk igazodik az ukrán beszédpartnerhez. Lényegesen nem befolyásolja az eredményeket az sem, hogy milyen a kora, ám némi szabályszerűséget itt felfedezhetünk. Minél idősebb a beszédpartner, annál többen választanák az ukrán nyelvet: idős hölgy/úr esetében – 72%, középkorú nő/férfi – 69%, fiatal lány/fiú – 60%, egy gyermek – 63%. A gyermekkel való kommunikáció esetében van némi növekedés, ezt szintén a toleranciának, a belátásnak tudhatjuk be. Általában azt feltételezzük, hogy egy gyermeknek nincs még jól működő nyelvi és kommunikációs kompetenciája több nyelven, különösen olyan stresszhelyzetben, amikor segítséget kér egy idegen felnőttől, ezért azon a nyelven igyekezünk válaszolni, amilyen nyelven ő kérdez.

Kíváncsiak voltunk, hogy egy intim kapcsolatban hogyan alakul a nyelvválasztás, ezért megkérdeztük, hogy *Nyelvi nehézségekbe ütközne-e, ha egy ukrán nemzetiségű lánynak udvarolna/ha egy ukrán nemzetiségű fiú udvarolna Önnek? Volt-e már ilyen esete?*

A fiatalok 48%-a szerint biztosan nyelvi nehézségekbe ütköznének, 18%-uk be is számolt ilyen tapasztalatokról. Mindössze 9%-uknak nem okozott eddig nehézséget az ukránul való udvarlás, további 24%-uk szerint nem lennének nyelvi nehézségek, bár nem voltak még ilyen szituációban, 11%-uk, pedig nem tudja, mert nincs ilyen tapasztalata. A leggyakoribb válaszokat alább foglaltuk össze. (Bővítve: *Digitális változat.*)

n/7. Már előfordult, és problémám volt belőle, hogy nem tudtam kifejezni magam, mint magyarul.

f/22. Igen. De inkább magyar nyelvű lányokat részesítek előnyben.

n/45. Nekem ez nem annyira nehézség, a barátom ukrán, és amit nem ért meg, vagyis nehezen érti, akkor megpróbálom másképp elmagyarázni, de csak ukránul beszélünk, és megértjük egymást.

f/66. Nem, mert a szerelem nyelveken felüli dolog.

n/87. Igen. Volt már ilyen eset, és a barátom kinevetett, amikor ukránul beszéltem.

f/95. De még mennyire! Kivéve, ha tud angolul, akkor még gyakorolnám is az angol nyelvet.

Érdekelt, hogy a lányok vagy a fiúk a vállalkozóbbak-e a vegyes kapcsolatra, ezért nemek szerint is megvizsgáltuk az adatokat. A megkérdezett férfiak 27%-nak volt ilyen kapcsolata, 22%-uk szerint voltak nyelvi nehézségek. További 44%-uk szerint lennének akadályok, bár még nem voltak ilyen szituációban. A lányok kevesebb ilyen tapasztalatról számolnak be, mindössze 15%-uknak volt ilyen esete. 41%-uk szerint pedig nem lennének kommunikációs problémák. Tehát a lányok jobban kezelik az ilyen szituációkat, és pozitívabban viszonyulnak a vegyes nemzetiségű párkapcsolatokhoz.

A beszélgetés tartalma (téma)

Fentebb már utaltam rá, hogy a beszédtema is befolyásolja a nyelvválasztást.

8. Hipotézis: az adatközlők egy része munkáról, tanulásról ukránul is beszél. Érzelmekről, hobbiról inkább magyarul társalognak.

Visszatérve ahhoz a kérdéshez, hogy milyen nyelven folytatna hivatalos vagy magánbeszélgetést magyar, vagy ukrán/oroszl tanárával/felettesével, illetve diáktársával/kollégájával, aki tud vagy nem tud magyarul, azt az eredményt kapjuk, hogy formális beszédhelyzetekben, hivatalos témákról inkább ukránul, míg személyes témákról inkább magyarul beszélgetnének a megkérdezett hallgatók (ld. 8. ábra - *Digitális változat*).

Hipotézisünket igazolják a további eredmények is. A kérdőívben konkrétan is rákérdeztünk, hogy *Milyen nyelven beszélgetne az alábbi témákról ukránul is tudó ismerőseivel?* A magyar nyelv használati aránya az érzelmi életet érintő témáknál, vallásról, érzelmekről, családról társalogva a legmagasabb, illetve vicceseléskor. A magyar használati aránya csökken, ahogy a formálisabb beszédtemák felé haladunk. Üzletről, hivatalos és szakmai dolgokról, tanulásról társalogva választanak legtöbbször két nyelvet, magyart és ukránt. Az ukránt hobbiival, szabadidővel, családdal és tanulással kapcsolatos témák esetében választják. Az alábbi hanganyagrészlet is ezt példázza. (Bővítve: *Digitális változat*.)

(7) Nyelvhasználati kérdőív kitöltése közben

TM: Milyeneket (kölcönszavakat) szoktál, legalább egy néhány példát írsz oda.

AK2: Nem elég az, hogy igen, szoktam?

TM: Van ott még tovább is: milyeneket például? Mit gondolsz, miért?

AK1: Sarovoj, írjam oda ezt ukránul?

AK2: Minden alkatrész nevét ukránul (mondjuk), most nem fogok itt írogatni.

AK2: Sarovoj, sztarter.

AK1: Hát én zsömlét szoktam enni, s kiflit, nem rohálkit.

TM: De mondjuk, hogyha az egyetemről beszélgetsz a csoporttársaiddal, akkor...?

AK1: Akkor is (használok).

AK2: Még odaírtam, hogy káromkodni szoktam (ukránul).

A nyelvválasztás funkciója (a mi és ők reprezentációi, szolidaritás és kizárás)

Ha a nyelvválasztást egy közösségre nézve vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy az egyes etnikai csoportok az egyik legalapvetőbb módon, nyelvük révén különböztetik meg magukat más csoportoktól. Ebben a vonatkozásban két értelemben alapvető a nyelv. Először: etnikai/nemzeti csoporthoz való tartozásunk szorosan kapcsolódik a nyelv vagy nyelvjárás használatához. Ez a kulturális örökség része, és akár még a csoporttagság meghatározó vonásának is tekinthető. Vagyis szociális identitásunk, a „mi” csoporthoz tartozásunk kifejezhető közvetlenül a nyelv révén. A nyelv azonban másképpen is fontos a csoportközi viszonyokban: a másik „ők” csoporttal való kommunikációnak is elsődleges eszköze. Az általunk választott nyelvtől, dialektustól vagy kiejtismódtól függően hatékonyan vagy kevésbé hatékonyan kommunikálhatunk a más csoportokhoz tartozó egyénnel, megkísérelhetjük az együttműködést vagy önmagunk elszigetelését. A nyelv tehát egyszerre kifejezője és közvetítője is a csoportközi viselkedésnek.³⁵

Szolidaritás és kizárás

9. Hipotézis: Az adatközlők többsége szolidáris a többségi nemzet képviselőihez, nyelvválasztásuk igazodik az elvárásokhoz.

A kérdőívben több kérdésnél rejtett formában próbáltuk megtudni, milyen motivációk vezérlik a hallgatók nyelvválasztását. Ukrán/országi anyanyelvű barátokkal

³⁵ vö. Brown, 2003: 434.

társalogva például kilenc-kilenc adatközlő két és három nyelvet is használ (vö. a 8. ábrával - *Digitális változat*). Sőt, az is kiderült, hogy szolidaritásból még azok is a többségi nyelvet választják ilyen kommunikációs szituációban, akik nem beszélnek túl jól az ukrán vagy orosz. Egy másik nyílt kérdésnél (*Milyen nyelven folytatna társalgást barátaival, ha a társaságban más nemzetiségű személy is van, és ő nem tud magyarul?*) szintén azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a kisebbség képviselői szolidárisak nyelvválasztásukban a többségi nemzethez, és kódválasztásuk kommunikatív kompetenciájuknak, valamint íratlan normáknak megfelelően igazodik az „elvárthoz”. A megkérdezettek 17%-a azért választaná az ukrán nyelvet, hogy ne érezze magát kellemetlenül a többségi csoport képviselője. Az adatközlők 29%-a két nyelvet használna, hogy mindenki értse a beszélgetést, senki se érezze magát kívülállónak a társaságban.

Milyen nyelven folytatna társalgást barátaival, ha a társaságban más nemzetiségű személy is van, és ő nem tud magyarul? (Bővítve: *Digitális változat*.)

1. Ukránul, vagy két nyelven, hogy a társaság minden tagja értse a beszélgetés lényegét.

4. Olyan nyelven folytatnám a társalgást, amelyet mindenki ért, mert szerintem, ha nem érti, hogy miről van szó, akkor azt gondolja, hogy róla beszélnek.

11. Ha a barátaim tudnak ukránul, akkor ukránul, hogy az illető is értse.

16. Főként magyarul beszélnék, de a más nemzetiségűt sem hagynám figyelmen kívül, azért, hogy ne érezze magát kellemetlenül vagy fölöslegesnek.

35. Magyarul beszélnék, mivel nem tudok ukránul, csak egy nagyon-nagyon kicsit, de utána elmagyaráztatnám neki valakivel, hogy ne érezze magát bénán.

42. Ha a barátaim mind magyarok, akkor magyarul beszélnék, de ha vele kellene beszélni, akkor megpróbálnám összeszedni minden tudásomat, és ukránul próbálnék beszélni.

101. Ilyenkor olyan nyelven igyekszünk beszélni, amilyenen az a személy beszél, mert úgy illik.

96. A társalgást magyarul folytatnám, de igyekeznék gesztikulálni, hogy ő is megértse.

60. Magyarul, mert én magyar vagyok, és nem törnek be! Ez a helyzet, ha a társaságban ukrán vagy orosz nemzetiségű személy van. Ha ez a személy angol vagy külföldi, akkor nyelvtudásomnak megfelelően próbálok hozzá is szólni.

Mindössze 7% azoknak az aránya, akik negatív attitűdökkel viseltetnek az ukrán nyelvvel szemben, negatív sztereotípiák élnek bennük az ukránokról, s ezért magyarul folytatnák a társalgást, mert így kényelmesebb, vagy mert nem szeretik az ukránt. Ez a csoport nincs tekintettel a társaságban lévő egynyelvűre, az egynyelvű nyelvi módra, s a társalgás etikáját megsértve nyelv választásával, nyíltan vagy nem tudatosan, de kizárja az egynyelvűt a kommunikációból.

Összefoglalás

Mielőtt egy kétnyelvű beszélő megszólal, választania kell: melyik nyelven és milyen nyelv változatot használva fordul beszélgetőtársához. Miután meghozta döntését, még mindig választhat: használ-e a választott nyelven belül a másik nyelvből származó elemeket beszédében, vagy sem. Természetesen ezek a döntések rendszerint nem tudatosan, nem előre megfontolt szándékkal születnek: a beszélő az adott helyzethez (beszélgetőtársához, a témához, a helyszínhez, az időhöz stb.), valamint saját közlési és kommunikációs céljaihoz igazítja nyelvhasználatát. Az eredményeket látva is elmondhatjuk, hogy megvannak annak a „szabályai”, hol melyik nyelvet lehet használni, a magánjellegű és közéleti életszíntereken inkább a magyar, míg a hivatalos szférában inkább az ukrán használata a gyakoribb. A kárpátaljai kisebbség megkérdezett képviselői (116 hallgató többsége) szolidárisak nyelv választásukban a többségi nemzethez, és kód választásuk kommunikatív kompetenciájuknak, valamint íratlan normáknak megfelelően igazodik az „elvárhoz”. Ahhoz, hogy egy kétnyelvű beszélő sikeres legyen a kommunikációban, érvényes történeteket kell létrehoznia: olyan nyelvi produktumot, amely az adott térben és időben, az adott közösségi normák szerint hatásos, eléri a célját.

Felhasznált irodalom

- BABBIE, Earl 2001: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest: Balassi Kiadó
- BAKER, Colin and PRYS JONES, Sylvia. *Encyclopedia of Bilingualism and Bilingual Education*. University of Wales, Bangor: Multilingual Matters, 51–61.
- BÁRÁNY Erzsébet 2004: Az ukrán nyelv oktatásának problémái és feladatai a kárpátaljai magyar iskolákban. *Közoktatás* 2004/4–5. 15–16.
- BARTHA Csilla 1999: *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- Bartha, Csilla 2000: Changing social and linguistic practices and types of language shift. In: Anna FENYVESI – Klára SÁNDOR ed. *Language contact and the verbal complex of Dutch and Hungarian*. Szegedn 15-31.
- BEREGSZÁSZI Anikó – CSERNICKÓ István – OROSZ Ildikó 2001: *Nyelv, oktatás, politika*. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola
- BEREGSZÁSZI Anikó – CSERNICKÓ István 2004a: *...itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról*. Ungvár: PoliPrint
- BEREGSZÁSZI Anikó – CSERNICKÓ István 2004b: *Az anyanyelvet nem megőrizni, hanem használni kell! A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája és a kárpátaljai magyarság*. In: BEREGSZÁSZI Anikó – CSERNICKÓ István: *...itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról*. Ungvár: PoliPrint, 24–34.
- BEREGSZÁSZI Anikó – CSERNICKÓ István 2005: *Українська мова у школах з угорською мовою навчання у соціолінгвістичному аспекті. Українознавство* 2005/4. 82–86.

- BEREGSZÁSZI Anikó 1998: Megfélemlített anyanyelvhasználat. *Pánsíp* VI/2. 28–31.
- BEREGSZÁSZI Anikó 2004a: *Idegennyelv-oktatásunk gondjairól és feladatairól szociolingvisztikai nézőpontból*. In: HUSZTI Ilona szerk. *Idegennyelv-oktatás kisebbségi környezetben*. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola
- BEREGSZÁSZI Anikó 2004b. *A kárpátaljai magyarok kódváltási szokásairól*. In: BEREGSZÁSZI Anikó – CSERNICSKÓ István (szerk). *Tanulmányok a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról*. Ungvár: PoliPrint, 36–44.
- BORBÉLY Anna 2001: *Nyelvcseré. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztálya
- BROWN, Rupert 2003: *Csoportközi viszonyok*. In: Hewstone - Stroebe - Codol - Stephenson (szerk): *Szociálpszichológia*. Budapest: KJK-Kerszöv jogi és Üzleti Kiadó Kft. 412–443.
- CRYSTAL, David 2003: *A nyelv enciklopédiája*. Budapest: Osiris
- CSEPELI György 1997: *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris Kiadó
- CSERESNYÉSI László 2004: *Nyelvek és stratégiák, avagy a nyelv antropológiája*. Budapest: Tinta Könyvkiadó
- CSERNICSKÓ István 1998a: *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest: Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely
- CSERNICSKÓ István 1998b: *Az ukrán nyelv Kárpátalján*. *Regio* 98/1. 5–48.
- CSERNICSKÓ István 1998c: *Az ukrán nyelv oktatása Kárpátalja magyar iskoláiban*. In: LANSTYÁK István – SZABÓMIHÁLY Gizella szerk.: *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében különös tekintettel a magyarpáru kétnyelvűsége*, 44–59. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó – A Magyar Köztársaság Kulturális Intézete
- CSERNICSKÓ István 1999a: *Egy jelenség és ami mögötte van: az ukrán nyelv és a kárpátaljai magyarság*. *UngBereg - Első Pánsíp-almanach*, 88–102.
- CSERNICSKÓ István 1999b: *Nyelvtervezés Kárpátalján. Egy láthatatlanná tett kisebbség*. *Beszélő* IV/12. 69–84.

- CSERNICSKÓ István 2000: *A kárpátaljai magyar nyelvhasználat társadalmi rétegződéséről egy szociolingvisztikai vizsgálat adatai alapján.* In: *Acta Beregsasiensis. A Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola évkönyve.* Beregszász: Kárpátaljai Magyar tanárképző Főiskola, 23–37.
- CSERNICSKÓ István 2001: *Az ukrán nyelv oktatásának problémái Kárpátalja magyar iskoláiban.* *Nyelvünk és Kultúránk* 2001/2. 15–23.
- CSERNICSKÓ István 2004: *Egy megoldatlan probléma: az államnyelv oktatása a kárpátaljai magyar tannyelvű iskolákban.* In: HUSZTI Ilona (szerk.) *Idegennyelv-oktatás kisebbségi környezetben.* Ungvár: PoliPrint, 113–123
- CSERNICSKÓ István (SZERK.) 2003: *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba.* Ungvár: PoliPrint Kft
- ERVIN-TRIPP, Susan M. 1968: *An analysis of the Interaction of Language, Topic and Listener.* In: FISHMAN, Joshua ed. *Reading in the Sociology of Language.* The Hague – Paris: Mouton
- FISHMAN, Joshua A. 1972: *The Relationship between Micro-and Macro-Sociolinguistics into the Study of Who Speaks What Language to Whom and When.* In: PRIDE, J.B. – HOLMES, Janet ed. 15–32.
- GAL, Susan 1979: *Language Shift. Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria.* New York: Academic Press
- GAL, Susan 1991: *Kódváltás és öntudat az európai periferián.* In: KONTRA Miklós (szerk.): *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről.* Budapest: Magyarságkutató Intézet, 123–157.
- GEERTZ, Clifford 1960: *Linguistic Etiquette. The relation of java.* Glencoe, Illinois, The Free Press. 257–258. (Idézi RUBIN 1968)
- GRIFFIN, Em 2003: *Bevezetés a kommunikációelméletbe.* Harmat
- GROSJEAN, François 1982: *Life with Two Languages: An Introduction to Bilingualism.* Cambridge: Harvard University Press
- GROSJEAN, François 1992: *Another View of Bilingualism.* In: R. J. Harris eds., *Cognitive Processing in Bilinguals.* Amsterdam: Elsevier Science Publications, 51–62.

- KARMACSI Zoltán 2001: *Tiszaújlak lakosságának nyelvválasztási szokásai és identitástudata. In: 11. Élőnyelvi Konferencia. Újvidék: Újvidéki Egyetem, 141–154.*
- KARMACSI Zoltán 2005: „...magyar kecskének neveztek...” *avagy a magyar nyelv presztízse Kárpátalján (az Aréna sátorfesztivál lakói körében elvégzett kérdőíves felmérés alapján).* In: Beregszászi Anikó és Papp Richárd (szerk.): *Kárpátalja. Társadalomtudományi tanulmányok.* Budapest – Beregszász: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, 140–158.
- KÁRPÁTALJAI MEGYEI STATISZTIKAI HIVATAL, 2003. (Закарпатське обласне управління статистики) *Національний склад населення та його мовні ознаки (статистичний бюлетень).* Ужгород p. 84.
- KISS Jenő 1994: *Magyar anyanyelvűek – magyar nyelvhasználat.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- KOLJÁDZSIN Natália (Коляджин Наталія) 2003: Про специфіку організації навчання української мови в угорськомовних школах. *Acta Beregsasiensis* Vol. III (2003): 76–81.
- KONTRA Miklós 1999: *Közérdekű nyelvészet.* Budapest: Osiris
- KOVÁCS, Magdolna 2001: *Code-Switching and language Shift in Australian Finnish in Comparison with Australian Hungarian.* Abo Akademi Förlag – Abo akademi University Press, 250.
- LANSTYÁK István 2000: *A magyar nyelv Szlovákiában.* Budapest – Pozsony: Osiris Kiadó – Kalligram Könyvkiadó
- LE VINE, R. A. – CAMPBELL, Dt. T. 1972: *Ethnocentrism.* New York: Wiley
- MÁRKU Anita 2001: *A kárpátaljai magyar középiskolások ukrán és magyar nyelvvel szembeni társadalmi és nyelvi attitűdjei, auto- és heterosztereotípiái. Szakdolgozat.* Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, kézirat
- MÁRKU Anita 2002: *A kárpátaljai magyar fiatalok ukrán nyelvhez fűződő viszonyáról. Közoktatás, IX.évf., 2002/2.szám, 6-7.*

- MÁRKU Anita 2008: *Érvényes történetek. Nyelvválasztási és kódváltási kommunikációs stratégiák a kárpátaljai magyar fiatalok körében.* Ungvár-Beregszász: PoliPrint-KMF
- MILOVÁN Andrea 2002: *Az ukrán nyelv oktatása Kárpátalja magyar tantervel iskoláiban.* *Kisebbségkutatás* 2002/4. 984–989.
- MILROY, Lesley 1980: *Language and Social Networks.* Oxford: Blackwell.
- MOLNÁR József – MOLNÁR D. István 2005: *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében.* Beregszász-Ungvár: KMPSZ-II. RFKMF, PoliPrint
- NAVRACSICS Judit 2007: *A kétnyelvű mentális lexikon.* Budapest: Balassi Kiadó
- OROSZ Ildikó 2005: *A magyar nyelvű oktatás helyzete Kárpátalján az ukrán államiság kialakulásának első évtizedében (1989–1999).* Ungvár: PoliPrint Kft.
- RUBIN, Joan 1968: *Bilingual usage in Paraguay.* Joshua A. FISHMAN ed., *Reading in the Sociology of Language.* The Hague: Mouton, 512–530.
- SZÉPE György 1984: *Jegyzetek a nyelvi tervezésről és nyelvpolitikáról.* Általános nyelvészeti tanulmányok, XV. 3003–329.
- TRUDGILL, Peter 1997: *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába.* Szeged: JGYTF Kiadó
- WARDHAUGH, Ronald 2002: *Szociolingvisztika.* Budapest: Osiris
- ZELEI Miklós 2000: *A kettézárt falu.* Budapest: Ister

Természettudományok, Műszaki tudományok

A tudásközvetítés szerepe az információs társadalomban

Bevezető

A főként a II. világháború után bekövetkezett rohamos fejlődés számos területen – így a gazdaságban, a technikában, ill. a tudományokban általában – máig tart. Szinte naponta jelennek meg új technológiák, eljárások, melyek rövid időn belül széles körben elterjednek, és mindenki számára hozzáférhetővé válnak. A gyakorlati alkalmazások mögött ugyanakkor rengeteg munka és kutatás áll, miközben maguk is új tudást generálnak. Egyre növekszik az információ szerepe, így nem meglepő, ha a 21. századot előszeretettel tekintik sokan egy új „információs” korszak hajnalának. Hivatkozási alapuk a korunkra jellemző „tudásrobbanás”, mely kiindulási pontként szolgál az új, ún. információs vagy tudásalapú társadalom kialakulásához. A téma aktualitását bizonyítja többek között az is, hogy 2003 óta az ENSZ rendszeresen csúcskonferenciákat szervez,¹ és részét képezi az EU ún. lisszaboni stratégiájának is².

Az információk felhalmozása révén a tudás közkinccsé válik, mely a korábbi évszázadokkal ellentétben nem csak a „beavatottak” – azaz a tudósok és szakemberek –, hanem a mindennapi ember számára is hozzáférhető lesz. Ez az igény kezdettől fogva létezik, és okoz fejtörést a tudományosság résztvevői számára. Örök kérdés, hogyan lehet egyrészt a tudást az egyes célcsoportoknak úgy átadni, hogy az valóban használható legyen, de közben a klasszikus alá-fölrendeltségi viszony (tudós – laikus) se szenvedjen csorbát.

Különösen aktuális ez a kérdés, ha az ún. informatikai szaktudást vizsgáljuk. Az informatika mint terminus technicus nagyon tág jelentéstartalommal bír, ugyanakkor jelen tanulmány célja nem az egyes vitás kérdések tisztázása. A továbbiakban olyan szaktudást értek alatta, mely a számítógépek használatával összefügg. A fent már említett információs társadalom kialakulását sokan a számítógépek elterjedésével és használatával magyarázzák; alig találunk már olyan területet, ahol ne kerülnének alkalmazásra. Így nem csoda, ha a számítógép az új digitális korszak védjegyévé vált. Elterjedésének további hozadéka viszont egy nagyon összetett és absztrakt tudás létrejötté. Amennyiben a jövő társadalmában valóban ilyen központi szerep jut a számítógépnek, akkor ugyanúgy fontos a vele kapcsolatos szaktudás megfelelő szintű átadása is.

1 2003: Genf, 2005: Tunis, URL: <http://www.gipfelthemen.de/>

2 URL: http://www.eu2007.de/de/Policy_Areas/European_Council/Lissabon.html

Mi a tudás?

A szakirodalomban több próbálkozást is találunk a kifejezés meghatározására, ennek ellenére egyértelmű és általánosan elfogadott definíciót továbbra sem találni. Mivel számos kontextusban megjelenik, az egyes tudományágak is más megközelítésben tárgyalják. Így például a kognitív pszichológia az egyén ismereteinek összességét érti ezalatt, a gazdaságelmélet ugyanakkor gazdasági tényezőként vizsgálja.³ A továbbiakban tudás alatt azon ismeretek, készségek és képességek összességét értem, melyek az idők során felhalmozódtak, és az egyén, ill. a közösség (kollektív) tudatában elraktározódtak és egésszé szerveződtek. Ennek megfelelően a számítógépes (vagy: informatikai) szaktudás azon ismeretek összességét jelenti, melyek a számítógép, mint médium kezelésével, használatával hardver és szoftver szintjén összefüggenek. Ez pedig megfelel a köznyelvben használt számítógépes kompetencia kifejezésnek.

Az információs társadalom megteremtése természetesen nem azt jelenti, hogy annak minden egyes tagja kiváló elméleti és gyakorlati tudással rendelkezzen az egyes szakterületeken. Ellenkezőleg, továbbra is megmarad a hagyományos felosztás. Továbbra is lesznek termelők – tudásgenerátorok – és fogyasztók, miközben utóbbiak számára „emészthető” formába kell önteni az alapvetően csak nehezen érthető ismereteket. Ugyanakkor nem csak azok érthetősége fontos, hanem egyúttal a módszer is, mely segítségével megtalálják a számukra fontos információt. Éppen ez a két feladat jelenti a modern információs társadalom fejlődésének fő akadályát.

A tudás mint probléma

A fent említett ENSZ-konferenciák egyik eredménye egy nyilatkozat volt, miszerint a világ az információs társadalom fejlődésének útjára lépett, és ezt a fejlődést minden eszközzel fenn kell tartani. A fejlődés kétségtelen, egyértelműen igazolják ezt többek között a *Berkeley University* kutatási eredményei.⁴ Ezek szerint 2002-ben világszerte kb. 5 exabyte információt termeltek és tároltak el, miközben 2006-ra már 160 exabyte-ra növekedett ez a mennyiség⁵. Ez magába foglalja mind a fizikai hordozókon, mind az elektronikus tárolókon közvetített, ill. rögzített adatokat.

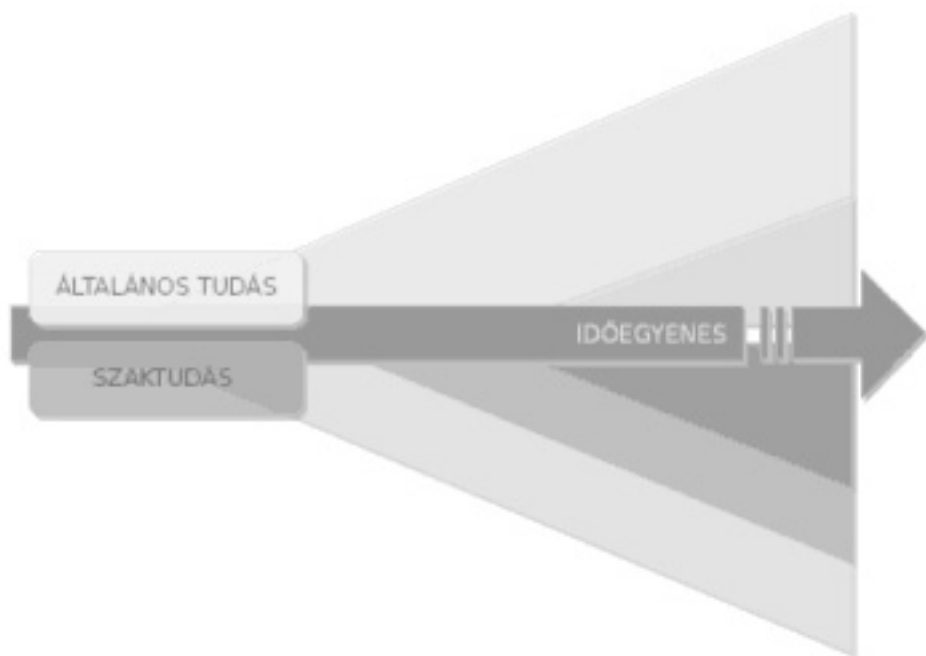
A növekvő információmennyiség alapvetően pozitív jelenség, hiszen ezáltal az emberiség potenciálisan egyre több tudáshoz fér hozzá. Gyakorlatilag viszont az a paradox helyzet áll elő, hogy a korlátlan és átláthatatlan tudástermelés akadályozza a tudásalapú társadalom fejlődését. A megnövekedett információmennyiség több lehetőséget is jelent, ugyanakkor egy egyre növekvő akadályt is: a tudásrobbanás előnyei

³ Id. Anderson, 2007: 129.; Nonaka/Takeuchi, 1997

⁴ URL: http://www.sims.berkeley.edu/research/projects/how-much-info-2003/printable_report.pdf

⁵ URL: <http://www.fpress.net/Kunde/EMC/DL/PM/12588009/PDF/>

elvesznek a dezinformációk rengetegében⁶. Más szóval, a tudáshoz való hozzáférés egyrészt hihetetlenül könnyű, a könyvtárak vagy az internet révén gyakorlatilag korlátlan lehetőségekhez férünk hozzá. Másrészt viszont egyre nehezebb az információ elérése, s ezért a helyzetét alapvetően a tudástermelők a felelősek. Sok esetben maguk a tudósok is elveszítik az áttekintést saját szakterületükön, mivel akkora a túltermelés, ill. ennek következtében a tudás átláthatatlansága.⁷ Ezzel párhuzamosan egyre inkább jellemző a specializáció. Egyik oldalon a rohamos fejlődés következtében egyre szélesednek az egyes szakterületek. A másik oldalon viszont a szaktudás – mint olyan – egyre kisebb hatókörű, mivel a szakember egyszerűen képtelen a teljes szakterület áttekintésére (ld. 1. sz. ábra). A gond tehát nem a tudáshoz való szó szerint vett hozzáférésben rejlik, hanem sokkal inkább abban, hogy a rengeteg tartalom között egyre nehezebb megtalálni a releváns információt.

1. sz. ábra Információrobbanás vs. átláthatatlan tudás

⁶ Blaschke, 2003

⁷ Marx/Gramm, 2002

A probléma komolyságára utal, hogy az ún. *data-smog*-jelenség (más néven: *information flood*) következményeit már az orvostudomány is nyilvántartja. Az *információs fáradtság-szindróma*⁸ az információtúltengés által kiváltott fáradtságot jelöli, ez pedig elsősorban mentális-pszichikai kimerültséggel jár. Ezen túlmenően viszont jelentős gazdasági vonzata is van. Ide tartozik egyrészt a betegség miatt hiányzó dolgozók révén fellépő termelés kiesés. Másrészt pedig ide sorolható mindazon kimaradás, mely a releváns adatok keresése során keletkezik. A legnagyobb potenciális veszélyforrásnak ilyen szempontból az internet számít, hiszen ott szűretlen információk áradata zúdul akadály nélkül a gyanútlan felhasználóra.

Tovább folytatva a gondolatmenetet: még ha meg is találtuk a bennünket érdeklő anyagot, korántsem biztos, hogy az információt a saját tudásunkká tudjuk alakítani. Más szóval egyszerűen érthetetlenek számunkra az ott közölt ismeretek. Ez már nagyrészt a „termelők” felelőssége, örök probléma, hogy a szaktudás érthetetlen a kívülálló számára. Ennek oka egyrészt a szakemberek „önzése”, azaz abbeli szándékuk, hogy ezáltal is jelezzék felsőbbrendűségüket a laikusokkal szemben. A másik ok sokkal prózaibb: egyszerűen ők maguk sem rendelkeznek azzal a kommunikációs kompetenciával, hogy ismereteiket optimalizált, érthető formában közvetítsék a nem szakmabeliek számára. A szaknyelv csak a „belső” kommunikációban működik, hiányzik viszont az a metanyelv, mely kifelé is át tudná adni ezen ismereteket.

Tudásközzvetítés – de hogyan?⁹

A fentiekből az következik, hogy alapvetően két problémával állunk szemben:

- a releváns információ nehezen fellelhető,
- a megtalált információ érthetetlen.

Ennek megfelelően feladatunk a következő:

- a tudás átláthatóvá tétele,
- a tudás optimalizálása.

A tudást, mint olyat aligha lehet optimalizálni, sokkal inkább viszont az eszközt, melynek segítségével azt közvetítjük. Ez pedig nem más, mint a nyelv. A tudásközzvetítés célja tehát nem más, mint a komplex szaktudás átalakítása a célcsoport adottságainak és elvárásainak megfelelően egy ún. metatudássá, vagyis a kommunikáció optimalizálása, érthetőbbé tétele – egy afféle nyelvi tudásmanagement.¹⁰

A kommunikáció optimalizálása egyidejűleg problémamegoldás is. A szaktudás, ill. annak megértése a kívülálló számára problémát jelent, mivel nem rendelkezik a

⁸ Akin, 1998

⁹ A tudástranszfer folyamatábrája 2. sz. ábraként megtekinthető a *Digitális változatban*, a <http://kataszter.martonaron.hu> oldalon, – a szerk.

¹⁰ Nickl, 2002

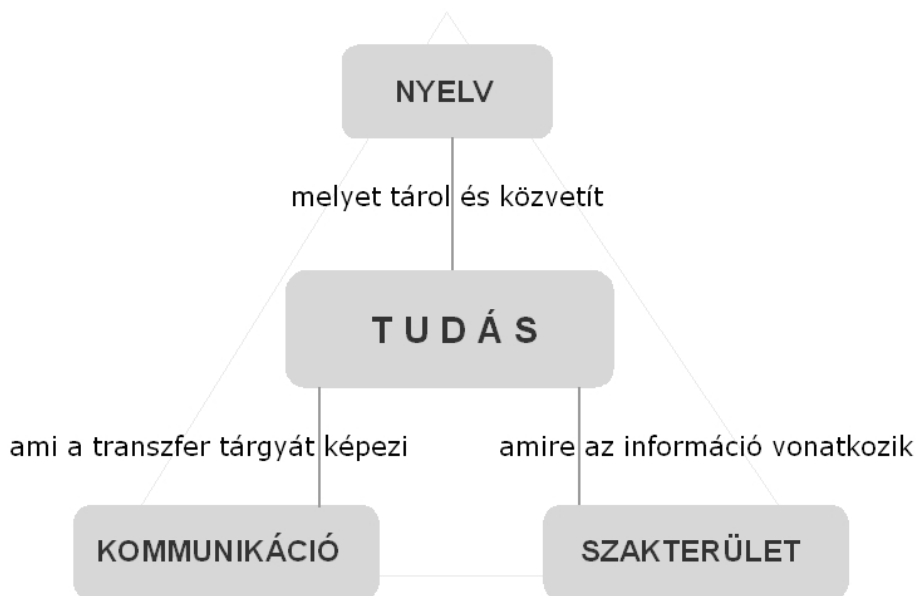
szükséges (szak)nyelvi kompetenciával, mely segítségével feldolgozhatja az adott szakterület ismereteit. A tudásközvetítő (mediátor) ezért a problémamegoldó szerepét is betölti. A célcsoport képességeit, készségeit és elvárásait figyelembe véve létrehoz egy metatudást, melyet már ők is megfelelően tudnak használni.¹¹

Transzfertudomány

Ahogy a tudás maga is egy nagyon összetett jelenség, ugyanúgy soktényezős a tudásközvetítés folyamata is. Alapvetően a 3. sz. ábrán feltüntetett dimenziókról van szó. A közvetítés, vagyis a transzfer mindig egy adott ismeretcsoporthoz irányul, mely

- egy adott (szak)területre vonatkozik,
- a nyelv segítségével kerül átadásra,
- az optimalizálás tárgyát képezi.

Mivel a célcsoport általában mindig más, az egyes változókat is annak megfelelően kell kezelni, azaz a különböző adottságoknak megfelelően alakítani.

3. sz. ábra A tudásközvetítés dimenziói

¹¹ Vö. a 2. sz. ábrával

Amennyiben a transzfert kommunikáció-optimalizálásnak tekintjük, akkor az alapvetően egy kommunikációs folyamatként írható le.¹² Ennek részelemeit – így többek között a mediátor és a célszemély szerepét, ill. az optimalizálás módszereit – már korábban is vizsgálták, például a szaknyelvi kutatások vagy az ún. érthetőség-vizsgálatok keretében.¹³ Hiányzott ugyanakkor egy átfogó jellegű diszciplína, mely tudományos háttért tudna biztosítani az ezirányú kutatásokhoz. Ennek a hiánynak a pótlására született meg a transzfertudomány, melynek alapjait Gerd Antos dolgozta ki a 2000-es évek elején.¹⁴ Interdiszciplináris tudományágként magában foglalja többek között a kognitív nyelvészet és pszichológia, a kommunikációelmélet, a szövegprodukción és -receptión, valamint a szaknyelvi kutatások ismereteit. Feladata ennek megfelelően egyrészt egy elméleti-módszertani eszköztár kiépítése, másrészt pedig gyakorlati megoldások kidolgozása.

Új tudás – új kihívások

Mint azt az itt felvázolt problémakör is mutatja, a tudásalapú társadalom fejlesztése nem szorítkozhat kizárólag a tudástermelésre, ill. az információk (látszólagos) hozzáférhetővé tételére. A modern információs stratégia részét kell hogy képezze az is, miként kell kezelni az adott ismereteket, ill. hogyan építhetünk fel belőlük használható tudást. Hiába a rengeteg színes tartalom fejlesztése, ha azokat nem tudjuk használni.

Az informatikai szaktudás, ill. annak közvetítése azért is tölt be központi szerepet, mivel a világ egyre inkább a digitalizáció irányába fejlődik. Ennek egyértelmű jele az internet hódítása, ill. az egyéb technológiák rohamos fejlődése. Pár évvel ezelőtt még az analóg, ún. kitarcsázós modemes kapcsolat jelentette a széles tömegek számára a csúcst, manapság már természetesnek számít a szélessávú ADSL-hozzáférés. Hasonlóképpen 10 éve még Mbyte-okban mértük a tárolókapacitást, ehhez képest ma már Gbyte-ok százaival dobálózunk.

Ez az „új” tudás egyúttal azt is implicálja, hogy átadására új módszerekre és eljárásokra van szükség. Ez részben igaz, nem szabad viszont eltúlozni a jelentőségét. Sokan az internetben látják a jövő (jelen?) kizárólagos információforrását, és elfordulnak a hagyományos médiumoktól. Minden efféle híresztelés ellenére azonban továbbra is éppen az utóbbiak, azaz a könyvek, folyóiratok és egyéb írott/nyomtatott szövegek jelentik az elsődleges hozzáférést a tudáshoz. Az ilyen egyoldalú gondolkodásmód viszont éppúgy akadálya a fejlődésnek, mint a túl sok információ. A világhálón ugyanis sokszor csak afféle kivonatos, metainformációk találhatók meg. Bár egyre több elektronikus könyvtár kezdi meg működését és indulnak nagyszabású projektek

¹² Ballod, 2006: 402-406.

¹³ Groeben/Christmann, 1989: 174-176.

¹⁴ Antos, 2001

az „analóg” örökség digitalizálására, az „igazi” tudást továbbra is a könyvekben őrzik. Ilyenkor pedig hiábavaló a kiváló digitális kompetencia, ha a hagyományos – sokszor már lenézett – médiummal képtelen bánni a felhasználó. Természetesen fordítva is igaz mindez: azáltal, hogy az idősebb generáció nem képes/nem akar megbarátkozni az új médiumokkal és lehetőségeikkel, nem csak saját magát, de bizonyos célcsoportokat is megfoszthat releváns információktól.

A megújuló formák és tartalmak új feladatokat rónak a tudásközvetítés hagyományos letéteményeseire – így például az oktatásra is. Az iskola fokozatosan elveszíti központi szerepét e téren, miközben egyre több alternatív csatornán jut el az információ a célcsoportokhoz. A korábban elsősorban passzív fogyasztóként fellépő gyermek egyre inkább aktív (információ)termelővé válik, azaz generál önmaga tartalmakat. Az intézményes oktatásra ezért mindinkább az a feladat hárul, hogy kialakítsa azt a kommunikációs és mediális kompetenciát, mely segítségével a tanuló (felhasználó) önállóan képes az információs csatornák kezelésére, új tartalmak befogadására és használható tudás felépítésére. Ehhez a hagyományos (analóg) és az új (digitális) ismeretek ötvözése szükséges, hiszen egy 3.0-ás tudást is csak a korábbi „verziókra” alapozva lehet felépíteni.

Gyakorlati megoldások

Az eddigiekben a tudásközvetítés jelentősége a modern információs társadalomban került kihangsúlyozásra. Ennek ellenére korántsem forradalmi eljárásokról vagy valamiféle varázsszerről van szó, hiszen valójában az emberi civilizáció kezdete óta a tudás is különböző formákban, de folyamatosan tovább hagyományozódik. Függetlenül az intézményes (iskola) vagy intézményen kívül (autonóm tanulás) történő megoldásoktól a transzfer alapvetően a szövegekben tárolt tudásra épül. Azaz a hangzós, ill. írott szövegek azok a külső formák, melyekben az információ „megfoghatóan” átadásra kerül, és ezek alkalmasak leginkább a transzferfolyamat tanulmányozására is.

Kutatásaimban a szakember-laikus–kommunikációval foglalkozom. Ez az a terület, ahol a fentiekben ábrázolt problémák különösen aktuálisak, és igény van használható megoldásokra. Ezzel szemben egy adott területen belüli szak(nyelvi) kommunikáció kevesebb kihívást és gondot jelent, mivel annak minden résztvevője potenciálisan rendelkezik azon kompetenciával, ami az optimális információátadáshoz és -felvételhez szükséges.

A szakember-laikus–kommunikáció egyik jellegzetes fóruma az új médiumok – televízió, rádió, internet – mellett a nyomtatott sajtó. A különböző tudományos népszerűsítő folyóiratok már évszázadok óta jól működő hidat képeznek a két csoport között. Ahogy a legtöbb szakma, így az informatika, mint nagyon sokrétű és átfogó szakterület is rendelkezik azokkal a fórumokkal, melyekben ez a kommunikáció lezajlik.

Elsődlegesen egyre inkább a különböző web-szolgáltatások – chat, instant messaging, WWW, blogok és wikik – töltik be ezt a szerepet. Ezek a „klasszikus” sajtótermékekkel szemben jóval gyorsabb információátvitelt biztosítanak, és számos más kiegészítő funkciót is kínálnak (pl. kommentárok, multimediális alkalmazások).¹⁵

Az új digitális megoldások és a nyomtatott sajtó jövőjét illető borúlátó jóslatok ellenére továbbra is népszerűek a hagyományos folyóiratok. Köszönhető ez egyrészt a „megfoghatóság” és mobilitás érzésének, mellyel egy kisméretű mobil eszközbe zárt web-alkalmazás ma még nem tud versenyezni. Másrészt pedig itt is érvényes az a tézis, miszerint az internet (egyelőre) másodlagos információforrásnak számít, és a releváns tudás elsősorban a nyomtatott sajtóban mint „offline-alkalmazásban” kerül közvetítésre.

Kutatási eredmények

Éppen ezért a számítógépes folyóiratok megfelelnek a szakember-laikus-kommunikáció leírására. Kutatásaimban egy többnyelvű és több forrásból felépített korpuszon vizsgáltam a számítógépes szaktudás közvetítésében használt módszereket. Forrásként olyan lapok szolgáltak, melyek párhuzamosan több nyelven is megjelennek, s ezáltal az egyes nyelvek, ill. kultúrák közti eltérések is vizsgálhatók. Mivel az egy-egy kiadványban tárgyalt témák nagyon széles spektrumot ölelnek fel, ennek megfelelően a módszerek is nagyon különbözőek. Ennek megfelelően szövegtípusok alapján végeztem az analíziseket, és írtam le a jellegzetes transzfer-eljárásokat. Szempont volt azok „tudásértéke” is, azaz mennyiben tartalmaznak olyan új információkat, melyekből valóban használható és gyakorlati tudás építhető fel.

A nyomtatott szövegekben a tudásközvetítés alapvetően két síkon történik: verbális és nonverbális eszközökkel. Minden vizsgált szövegtípushoz hozzárendelhetők bizonyos tipikus technikák, attól függően, hogy milyen jellegű tudás kerül bennük átadásra. A két végletet a tudományos-népszerűsítő cikkek, ill. a rövid hírek képviselik. Míg az előbbieket főleg elméleti tudást közvetítenek többnyire nagyobb terjedelemben, utóbbiak a tömörségre törekednek, miközben tudásértékük viszonylag alacsony. Mindez a rájuk jellemző transzfer-módszerekben is megnyilvánul: a tudományos-népszerűsítő cikkek az eszközök széles skáláját bevetik az optimalizálás érdekében:

szómagyarázatok a szövegbe ágyazva vagy a lapszálon,
kiegészítő, színes információs kockák részletesebb tartalmakkal pl. egyes kifejezésekhez,

szoros összefüggés a verbális és nonverbális elemek (ábrák, táblázatok) között, általában navigációs elemekkel kiegészítve.

¹⁵ Id. a NETWORX-sorozat keretében megjelent idevágó tanulmányokat, URL: <http://www.mediensprache.net>

A többnyire a folyóiratok első oldalain tömbösítve elhelyezett rövid hírekben ezzel szemben minimális a transzfert segítő eszközök jelenléte. Tömör formában közvetítenek csak viszonylag rövid ideig releváns információt, erre utal felépítésük és vizuális elrendezésük is.

A kettő között állnak a további vizsgált szövegtípusok: a tanácsadók, tesztek és különböző útmutatók. Utóbbiak esetében kiemelkedő a vizuális elemek szerepe, elsősorban az ún. képernyőfotóké (screenshot), hiszen egyértelműen és világosan illusztrálják a munkafolyamat egyes lépéseit.¹⁶ A szakember-laikus-kommunikációban ez pedig különösen fontos, hiszen számos esetben a laikusnál éppen a bátortalanság az a tényező, mely jelentősen befolyásolja egy-egy lépés sikerét. Egy jól megtervezett és érthető folyamatleírás (pl. a tanácsadó szövegek esetében) helyettesíti a szakember személyes jelenlétét, elősegíti a sikeres transzfert és a sikerélmény közvetetten a felhasználó bizonytalanságát is csökkenti.

A verbális eszközök közül kiemelendő a különböző stiláris elemek, elsősorban a metaforák, analógiák és szójátékok szerepe. A metaforák gyakori jelenléte a szövegekben cáfolja azt a közhiedelmet, miszerint nincs helyük a szaknyelvben. Ellenkezőleg, gyakoriságuk is igazolja, miszerint jelentős kognitív potenciállal rendelkeznek, és különösen alkalmasak az olyan absztrakt és összetett tartalmak érthetővé tételére, melyek ezt a szakterületet alapvetően jellemzik. Ugyancsak fontos szerepet kapnak az analógiák, melyek a már ismert tényekre építve teszik érthetőbbé az új információt. Főleg a szöveg címekben gyakoriak a szójátékok, melyek feltűnő, többjelentésű és kreatív képződményként az olvasót/felhasználót is motiválják az információk közti összefüggések megismerésére (ld. 1. sz. táblázat - *Digitális változat*).

A nonverbális síkon a különböző vizuális elemek szerepét vizsgáltam. Ide tartozik egyrészt a szövegek külső felépítése és elrendezése (grafikai és tipográfiai megoldások), másrészt pedig a vizualizációs megoldások (ábrák, fényképek, táblázatok). A verbális eszközökhöz hasonlóan az egyes szövegtípusokhoz hozzárendelhetők a jellegzetes nonverbális elemek is. Így például a tesztek esetében a színes összehasonlító táblázatok használatosak az eredmények átláthatóvá tételére, valamint a fotók a tesztelt termékek bemutatására. A tanácsadó szövegek ezzel szemben elsősorban képernyőfotókat tartalmaznak (szoftverrel kapcsolatos munkafolyamatok ábrázolására), ritkábban „normális” fotókat (pl. hardver-eszközökkel kapcsolatos munkák illusztrálására). Akárcsak a verbális eszközöknél, ez esetben is a tudományos-népszerűsítő szövegek „vetik be” a legszínesebb eszköztárat, hiszen ezekben általában egymás mellett többféle vizualizációs megoldás is felhasználásra kerül.

Az elvégzett analízisek ellenére nehéz egyértelműen meghatározni az egyes szövegtípusok „tudásértékét”. Ez ugyanis számos – elsősorban szövegen kívüli – tényezőtől függ. Döntőek többek között az olvasó-felhasználó elvárása és előismeretei, mint ahogy az adott téma aktualitása is. Minél inkább egyeznek ezek az elvárások a

16 Ld. 4. sz. ábra - *Digitális változat*.

közvetített tartalmakkal, annál magasabb információérték rendelhető a szöveghez.

Szubjektív tapasztalatok, valamint a vizsgált folyóiratok kiadói által végzett felmérések alapján manapság a gyakorlati tudás iránt mutatkozik igény,¹⁷ ezt tükrözi a praxisorientált szövegtípusok nagy aránya is a korpuszban (vö. 2. sz. táblázat). Ezt követik a tudományos-népszerűsítő szövegek, majd a fent már leírt rövid hírek. Célcsoporttól függően ugyanakkor utóbbiak is kitűnhetnek relatíve magas információértékükkel, pl. az üzleti szegmensben többet érnek az ilyen rövid jelentések az IT-szférából, mint egy hosszabb cikk az analóg rögzítésű hanganyagok digitalizálásáról.

Nyelv/ Szövegtípus	Jelentés (rövid újsághír)	Tanácsadó jellegű szöv.	Tud.-népsz. szöv.	Teszt
Német	36	33	9	24
Cseh	15	18	6	12
Szlovák	6	9	3	6
Magyar	11	17	5	12

2. sz. táblázat A szövegtípusok eloszlása a korpuszban

Az interkulturális aspektusokat fordítások összehasonlítása révén vizsgáltam. Kiindulásként az a feltevés szolgált, hogy bár eltérő nyelvekről és kultúrákról van szó, mindannyian ugyanazon kultúrkörhöz tartoznak. Ebből kifolyólag a transzfer technikák is univerzálisak, azaz azok nem, csak a közvetített tartalmak változhatnak. Az analízisek igazolták a hipotézist, hiszen nyelvtől függetlenül az egyes szövegtípusokban ugyanazon eljárások kerültek felhasználásra. Eltérések csak az eredeti tartalom lokalizációja esetében mutatkoztak, elsősorban a célnyelv/célország-specifikus információk (pl. webcímek, pénznemek és jogi szabályozások) esetén. Különösen jellemző ez a tesztekre, ahol ezek mellett a tesztelt termékeket is az adott piac lehetőségeihez és elvárásaihoz kellett igazítani (tehát a vizuális elemeket is).

Befejezés

A modern információs társadalom egyik velejárója a tudástultermelés, mely egyre több területen okoz problémát. A túl sok információ egyúttal akadályozza is egy valódi, jól működő tudásalapú társadalom fejlődését, mivel egyre nehezebben lehet köztük tájékozódni, ill. sok esetben nehezen érthető tartalmakról van szó. Ezért a fejlesztési stratégiáknak nem csak a fejlődés fenntartására, de a működés elősegítésére is ki kell térniük. Azaz, nem csak a tudást kell termelni, hanem meg kell mutatni annak használatát is.

¹⁷ A vizsgált folyóiratok szerkesztőivel való beszélgetések alapján.

Különösen igaz ez a szakember-laikus-kommunikációra. Ennek egyik klasszikus fórumát képezik a különböző tudományos-népszerűsítő folyóiratok, melyek példáján vizsgáltam a tudásközvetítés módszereit. A kutatásba bevont populáris számítógépes lapok, bár nagyon sokrétű és komplex területről tudósítanak, jól bevált és működő technikákkal rendelkeznek az információk optimális átadására. Segítségükkel az egyes szövegek afféle információs cluster-ként építhetők fel, azaz az olvasók egy-egy optimalizált információs csomagot kapnak kézhez.

Az új médiumok szerepe ezen a területen is jelentős. Bár elsősorban tudásgenerátorként és információforrásként tartjuk őket nyilván, emellett a transzfer lehetőségeit is bővítik. Éppen ezért párhuzamosan ebbéli potenciáljukat is ki kell használni, hogy az általuk (is) termelt tudást használhatóvá tegyük.

Felhasznált irodalom

- AKIN, Lynn 1998: *Information Fatigue Syndrome. Malady or Marketing?*
URL: http://www.txla.org/pubs/tlj74_4/akin.html
Letöltve: 2007.4.23.
- ANDERSON, John R. 2007: *Kognitive Psychologie*. Heidelberg: Spektrum Akademischer Verlag
- ANTOS, Gerd 2001: *Transferwissenschaft. Chancen und Barrieren des Zugangs zu Wissen in Zeiten der Informationsflut und der Wissensexplosion*. In: WICHTER, Sigurd/ANTOS, Gerd (Hrsg.): *Wissenstransfer zwischen Experten und Laien: Umriss einer Transferwissenschaft*. Frankfurt/Main: Peter Lang, 3-35.
- BALLOD, Matthias 2006: *Info-ReduXX: Verständliche Information durch Textreduktion?* In: BLÜHDORN, Hardarik et. al. (Hrsg.): *Text – Verstehen. Grammatik und darüber hinaus*. Berlin/New York: De Gruyter, 402-406.
- BLASCHKE, Stephan 2003: *Die Informationsexplosion und ihre Bewältigung: Gedanken zur Suche nach einem besseren System der Fachkommunikation*. Letöltve: 2007.4.23.
URL: http://de.geocities.com/history_guide/texts/information-explosion.html
- GROEBEN, Norbert – CHRISTMANN, Ursula 1989: *Textoptimierung unter Verständlichkeitsperspektive*. In: ANTOS, Gerd/KRINGS, Hans P.: *Textproduktion. Ein interdisziplinärer Überblick*. Tübingen: Max Niemeyer, 165-196.

MARX, Werner – GRAMM, Gerhard 2002:

*Literaturflut - Informationslawine - Wissensexplosion
Wächst der Wissenschaft das Wissen über den Kopf?*
URL: <http://www.fkf.mpg.de/ivs/literaturflut.html>
Letöltve: 2007.4.23.

NICKL, Markus 2002:

*Wissensprozesse optimieren. Was leistet linguistisches
Wissensmanagement?* In: *Informations- und
Wissensmanagement für technische Dokumentation.*
HENNIG, Jörg/TJARKS-SOBHANI, Marita (Hrsg.).
Lübeck: Verlag Schmidt-Römhild, 50-65.

NONAKA, Ikujiro – TAKEUCHI, Hirotaka 1997:

*Die Organisation des Wissens. Wie japanische
Unternehmen eine brachliegende Ressource nutzbar
machen.* Frankfurt/Main: Campus Verlag.

Design and quantification approach of Wireless Embedded Systems powered by Energy Harvesters

1 Introduction

Significant technological progress in the microelectronics made the increasing miniaturization of embedded systems possible. This trend, which is expected to continue, leads to the development of tiny smart embedded systems, integrated more and more into our everyday objects and will create a world of smart devices surrounding us. For example, parents will no longer lose track of their children, even in the busiest of crowds, when location sensors and communication modules are sewn into their clothes. Similar devices attached to timetables and signposts could guide blind or foreign people in unknown environment by “talking” to them¹. Another interesting possibility would such technology offer by creating intelligent homes where refrigerator can detect old food, washing machine can query our dirty clothes for washing instruction or window handlers dependent on their open/closed status could regulate heating. This concept where humans are surrounded by computing and networking technology embedded in their surroundings is called ambient intelligence developed by the ISTAG advisory group.

Embedded systems used nowadays have two common powering possibilities. They are either line or battery powered. Neither of these solutions is flexible enough for product implementation like wireless sensors or smart intelligent devices. Devices integrated to the environment have to be self-sustaining. Consequently the only powering possibility for them is to gain energy from the environment with the help of energy harvesting.

Energy harvesting opens a possibility to use the omnipresent energy sources from our surrounding like for example from moving objects, vibrating machine parts, temperature changes, electromagnetic waves such as light, radio waves or infrared waves and other energy sources². Pressing a button with 5N force, temperature difference of 5K or just 400 lux of light generates enough energy to power a module equipped with a microcontroller and a RF-transmitter. This energy is sufficient to transmit a wireless signal over a distance of up to 300 meters.

An example of a wireless embedded system product powered by energy harvester is showed on *Figure 1*. It is a transmitter device called PTM200 from the company

¹ J. Bohn, 2005

² F. Schmidt, 2006

EnOcean GmbH. This module enables the implementation of wireless remote control without batteries. Power is provided via a built-in electro-dynamic energy converter. When the energy bow is pushed down, electrical energy is created which powers up a microcontroller and the RF transmitter.

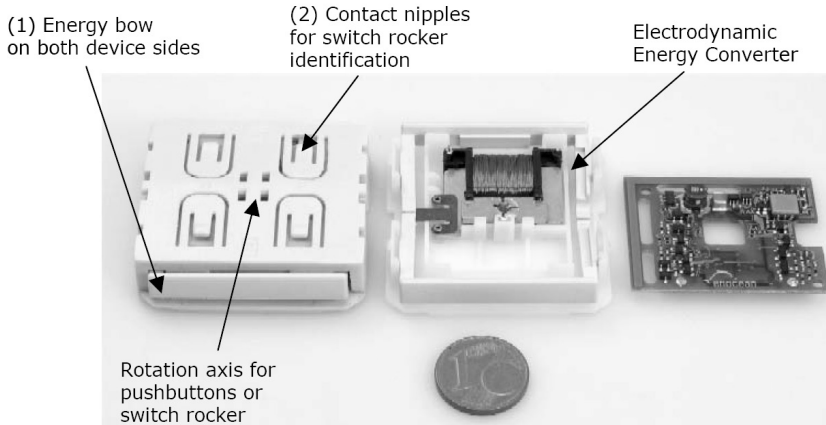

Figure 1 *PTM200 transmitter device powered by electro-dynamic energy harvester*

Using the microcontroller the status of the contact nipples are read and a radio telegram is transmitted to the air at frequency 868.3 MHz. The transmission range is approximately 300m in free field. Key applications of this device are wall-mounted flat rocker switches as well as handheld remote controls. The idea using energy harvesters powering devices is not new, but for the successful realization in embedded systems at low costs requires state-of-the-art design knowledge.

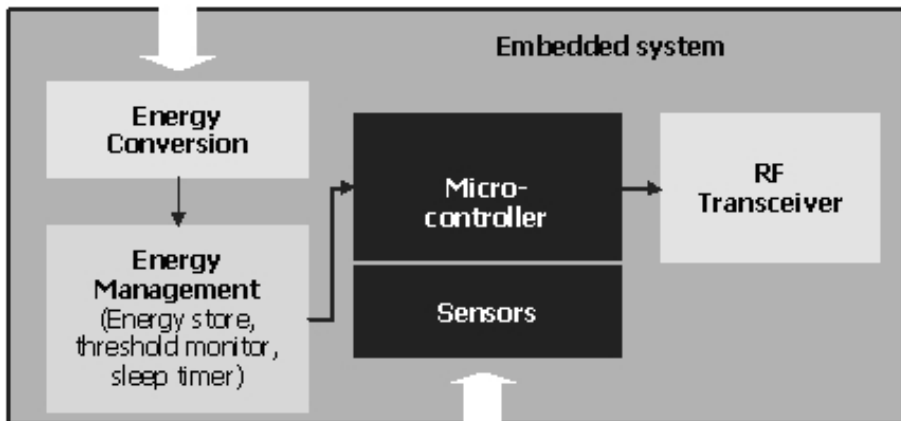
Design challenges

The design of embedded systems powered by energy harvesters (also called energy autarkic systems) is a challenging work. Focusing on the devices that are fulfilling ambient intelligence requirements, we will talk about the design problems of embedded systems on which the following requirements are placed:

- maintenance free
- they gain power from the environment with the help of energy harvesting
- they have a wireless communication interface
- may interact to real-time events
- have unobtrusive hardware

The architecture of such system is showed on the *Figure 2*. Conventional low-power design techniques are insufficient for these highly energy constrained systems³. The difficulty is given by the diversity of these energy autarkic systems. This diversity is mostly given by the type of energy harvester.

Ambient Energy:
Motion, Vibration, Temperature, Light, etc.

Temperature, pressure, position, presence, etc.

Figure 2 Architecture of wireless embedded system powered by energy harvester

There is a completely different development process for a system powered by an electro-dynamic converter where the main emphasis is placed on the optimization of the energy generator design as for a solar powered device where the emphasis is concentrated on the long term energy storage.

The common way of embedded device development is by prototyping. There are lots of different possibilities how to build relative fast working prototype of an energy autarkic device. On the other side prototypes does not guarantee that the system is feasible to become a product which is intended for sale and for mass production. Lot of universities and research institutes had succeeded to create their own energy harvesting embedded system. But most of these projects stayed in the research phase and were not realized to an end-product. If we take a look on the market there is only a limited number of energy autarkic embedded devices that are available for the mass consumer. The explanation to this phenomenon is a common problem which appears

³ Raghunathan, 2004: 51-69.

during the design of these systems. There are usually several opposing requirements placed on the system which are impossible to fulfill without violating one or the other critical design constraints. Until the system is developed as research project design constraints like number of components, components availability, price, system test and integration, production test, etc., are usually not analyzed. All these small problems will turn to unsolvable issues as soon as the system has to become a product ready for mass production.

1.1 Suggested design technique

The next section of this paper presents a design technique based on design constrain analysis, and rapid prototype quantification. The basic idea of the design technique is by building different prototypes based on the requirements specification. When the prototypes are built they are evaluated and quantified using a quantification method. The prototype with the best result will be chosen to be realized in an end product.

The quantification method is based on the fact that the design of an energy autarkic embedded system is successful when all the design constraints placed on the system are in equilibrium. By grouping design constraints of energy autarkic devices we can identify five constraint groups showed *Figure 3*: energy, price aspect, radio platform, microcontroller platform, components aspect. It is not easy to reach equilibrium between these groups of constraints because they are connected and they have an influence on each other. In the next part of this paper each constraint group will be discussed. Different techniques and solution will be presented to show how to proceed with the problematic of each constraint groups.

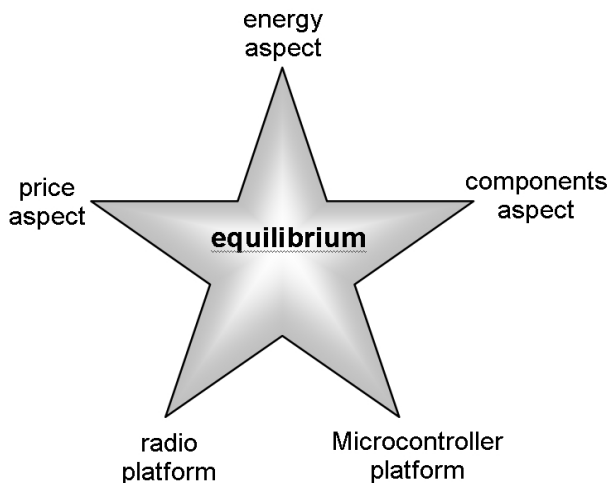

Figure 3 Design constraints groups of energy autarkic devices

1.2 Energy aspect

Critical problem by energy autarkic devices is the power consumption of the system. The energy aspect constraints defines the minimum amount of energy generated by the energy harvester which has to cover the overall power consumption of the system. The hardest part of this design step is to determine how much energy is available from the energy harvester and what the maximum power consumption of the system is. The power consumption has to be measured over the period of time. To get the maximum value means to analyze the system under worst case condition when the components current requirements are the highest for the longest period of time. Worst case conditions are usually influenced by temperature change, or component tolerances.

For the analysis the system has to be divide to system components and each system component and its operation has to be analyzed over period of time. Such analysis can be done by the following ways:

- ad hoc energy budget calculation
- energy consumption simulation using the system model.

The result of this analysis is the complete power consumption which can be calculated with the equation showed on the *Figure 4*.

$$P_c = U \sum_{i=1}^n t_i I_i \quad [\mu Ws]$$

Figure 4 Equation of power consumption

where P_c is the power consumption over period of time, U is the system voltage, t_i is the component operation over period of time and I_i is the component current requirement. An example energy budget calculation is shown in Table 1 for two chip system. The first chip is a microcontroller controlling the system and calculating the radio protocol, the second chip is an RF transceiver.

Component	Mode	wc Time [ms]	wc Current [mA]	Current/ time [μ As]
Microcontroller running @ 16Mhz	Off	0	0	0
	Regulator startup	0,04	0,64	0,0256
	Bootloader running on CRCO	0,03	2,5	0,075
	Preipherals config, XTAL startup, Trigger Trans.	1,2	5	6
	XTAL select / Radio packet calculation	0,5	5	2,5
	SPI communication with Transmitter	0,672	2	1,344
	Turning off system	0,04	0,64	0,0256
Transciever	Off	0	0	0
	Startup	0,387	1,4	0,5418
	SPI, Radio parameter and PLL calibration	1,5	3	4,5
	Waiting for data	0,5	1,4	0,7
	Transmission 1 packet 6dBm	0,6	23	13,8
	Turning off system	0,04	1,4	0,056
Summary:				29,57 μ As
Summary @ 1,8V:				53,22 μ Ws

Table 1 Energy budget calculation of an two chip system

It is crucial for energy autarkic devices that the ad-hoc or simulation energy budget calculations are verified with measurements on prototypes even though it is sometimes impossible to generate a worst case environment for each component.

As can be seen from the example calculation from *Table 1* most of the power in the system is consumed by the radio communication. That's why the power consumption is strongly influenced by the radio platform constraint.

1.3 Price aspect

Several solutions of energy autarkic embedded system design which are acceptable from components, energy, microcontroller and radio platform aspect can't be realized because they violate the basic requirement of the price aspect. This requirement defines that the ambient energy autarkic embedded system will become economically feasible if the costs of the devices together with energy converters will be comparable to battery

powered devices. That's why price aspect plays an important role during the system design.

The price aspect constraint is build up by the following factors:

- *Table of BOM (Bill of Material)* – is the hierarchical list of materials required to produce the system, showing the quantity of each required item. Other information such as scrap factors may also be included in the BOM for use in materials planning and costing. This constraint is strongly influenced by the number and type of the components.
- *Production prices* – indicates the complete price of the device production inclusive components assembly duration, production tests and programming time. This factor can be strongly influenced by the number of components and by choosing the correct microcontroller platform. Supposing that 1 second production time costs 10 euro cents, in case of producing 1 millions of energy autarkic devices the difference between 1 or 2 seconds programming time means a difference of 100 000 € of profit loss.
- *Development time and number of design cycles* – indicates how many prototypes of the system is needed to be build until the device is stable and can be qualified for series production. In energy autarkic embedded devices the development time is not directly proportional to the complexity of the system.

1.4 Radio platform

The choice of radio platform has a strong influence on the energy aspect. There are several factors that affect the power consumption characteristics of the radio, including the type of modulation scheme, data rate, transmitting power and the operational duty cycle⁴. First decision by the radio platform choice is the radio band selection. This decision is dependent on the specified transmission power and reception sensitivity requirement. The frequency band selection is dependent on the application requirement, if the system is meant to be used in free field or in buildings. For example in frequency band 2.4GHz the coverage range in building is significantly lower than in frequency band 868.3Mhz. Wireless energy autarkic devices can reach the optimum radio performance and energy efficiency in the frequency bands between 100Mhz and 1GHz as shown on the *Figure 5*. This corresponds to the ISM band 868.3MHz in Europe and to the 315MHz in USA.

⁴ Raghunathan, 2004: 51-69.

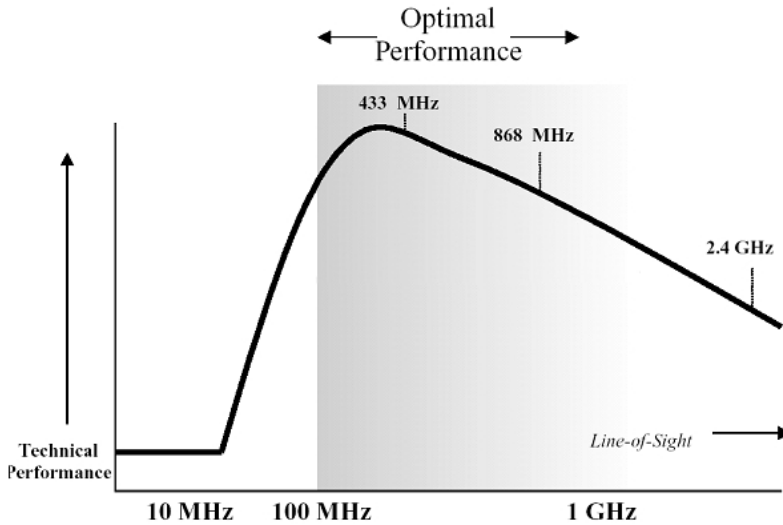

Figure 5 Frequency between 100MHz and 1GHz offers the best performance and energy efficiency for wireless embedded devices powered by energy harvesting

Radio transmission power plays a significant role in the power consumption. It is therefore very important to calculate the optimum radio transmission power of the energy autarkic system. This can be determined using the radio link budget and path loss in free space calculation.

$$PathLoss = 32.44 + 20\log F + 20\log D - G_{tx} + G_{rx} \text{ [dBm]}$$

Figure 6 Path loss in free space

The equation of path loss in free space is shown in the *Figure 6* where F is the band frequency, D is the distance, G_{tx} is the transmission antenna gain and G_{rx} is the receiving antenna gain.

$$LinkBudget = P_{tx} - S_{rx} + G_{tx} + G_{rx}$$

Figure 7 Radio link budget

The radio link budget is expressed on the *Figure 7* where the P_{tx} is the radio power, S_{rx} is the receiver sensitivity and G_{tx} is the transmit antenna gain, and G_{rx} is the receiver antenna gain. In order for a signal to propagate from the transmitter to the receiver, the sum of the transmitter power, receiver sensitivity, and antenna gains must be larger than the free-space path loss⁵. By using these two equations the optimum transmission power can be calculated like showed on the *Figure 8*.

$$P_{tx} - S_{rx} + G_{tx} + G_{rx} > PathLoss$$

Figure 8 Optimum transmission power estimation

The design cycle of the system can be highly reduced if instead of developing a proprietary radio platform an existing wireless standard is selected. Using standard platform ensures also interoperability with other products on the market. The summary of actual short range wireless standards is showed in *Table 2*.

	EnOcean 	ZigBee 	Z-wave 	Bluetooth 	WLAN
Frequency	315 / 868 MHz	2.4GHz	868 / 915 MHz	2.4GHz	2.4GHz
Battery & Maintenance Free	YES	NO (few months to few years)	NO (few months to few years)	NO (Rechargeable Batteries)	NO (Line Power)
Telegram Length (min)	0,6 ms	4 ms	20 ms	0,7 ms	--
Data Rate	125 kbps	250 kbps	9,6 kbps	720 kbps	11 -54 Mbps
Interference Risk	Extremely Low	Very high	Medium	Low	Low
System Sleep Current	0 ... 0.08µA	1...10µA	2.5...10µA	10µA+	--
Product Interoperability	YES	NOT YET (planned)	POSSIBLE	YES	YES
Life Cycle Costs	Excellent	Good	Good	Good	OK
Successfully Field Proven Application Areas	Home & Building Automation, Industrial Control	None (Research & Development Only)	High-End Residential Aftermarket	Mobile Phones, Headsets, Laptops, Printers, PDAs	Computer (Web, E-Mail, Video etc)

Table 2 Short range wireless standards

1.5 Component aspect

Difference between development prototypes and production series can be seen on the components. For a successful series product implementation during the design, the components aspect has to be taken in account. The relevant component aspect constraints are the following:

- *Number of components* – Energy autarkic devices have unobtrusive size therefore the device PCB has small dimension. This is the reason why the SMD components need high integration density. Devices with high density components have a higher risk of production problems like bad soldering or incorrect assembly. Most of the components are required for discrete radio platform solution like the ones based on SAW resonators. These hazards can be reduced when the radio platform is build up on integrated circuit solutions. The number of components has also influence on the production price. With higher number of components the assembly and the production test duration is prolonged.
- *Parameter tolerances* – An important aspect which has to be considered when designing the system. It can lead easily to the device fallout if the design of the system is based on the nominal parameters of the components and the parameter fluctuation inside the component tolerance is not taken in account. For instance the energy budget of the energy autarkic device would be based only on the nominal capacity of 15 μ F of the buffer capacitor. This may lead to the device failure if the nominal capacity value of the capacitor changes to the new value of 18 μ F within the allowed 20% tolerance given by the capacity manufacturer.
- *Second source availability* – A success of the series product can be jeopardized if a key component disappears from the market. It's important to prove upon how long will be the key components available on the market. It has to be ensured that there is a second source option available which can be used as a replacement in the future.

The component aspect constraint is usually influenced by the price constraint.

1.6 Microcontroller platform

Beside the radio platform the most power in an energy autarkic system is consumed by the microcontroller. The microcontroller platform choice is usually dictated by the interfaces and performance requirements but it can also significantly impact the system power consumption.

Upon microcontroller choice from the energetically aspect the following facts have to be taken in account:

- *Supply voltage* - in case of microcontroller, power consumption is proportional to the square of the supply voltage, so the lower the supply voltage of the microcontroller is, the better power perspectives we have⁶. There are three types of power consumptions relevant to microcontroller and digital circuits. Internal power, Switching power and Leakage. Internal power and switching power are referred to as dynamic power and leakage is referred to as static power. When choosing the microcontroller for the system it is important to consider these values.
- *Power features* - Microcontrollers offer several power saving features like adjustable clock frequency, voltage scaling, different sleep modes. Many embedded processors now include features such as run-time power modes that are used to scale power consumption like:
 - Static power management: this approach does not depend on CPU activity. An example of this style is user-activated power-down modes.
 - Dynamic power management: this approach is based on CPU activity. An example of this approach is disabling functional units.

It is important to consider how much energy saving can be achieved by which features in the designed system.

- *Latency times* – Time means energy thus upon selecting a microcontroller the latency times of the selected microcontroller are an important factor. There is latency startup time of the microcontroller caused by the oscillator delay. Mechanical resonant devices, such as crystals and ceramic resonators can take several milliseconds to stabilize. RC oscillators in contrast provide fast startup but generally suffer from poor accuracy over temperature and supply voltage like transition times between operating and sleep modes. The latency times between the peripherals and memories has also an influence on the system.

Quantification

In the previous chapters all the significant design constraints for energy autarkic embedded systems were described and several solutions were discussed. Based on these solutions different development prototypes can be built. In order to be able to choose the

best solution these prototypes has to be classified. The suggested quantification method is based on a decision matrix where the prototypes and the design constraint groups are listed. Each prototype is evaluated in each group. The group can be rated with values 1...5 where 1 is the lowest and 5 is the highest rating value.

The design constrain groups can have different importance dependent on the application. Therefore each group becomes a weighting factor. An example decision matrix where three solutions are analyzed is shown in *Table 3*.

	Energy aspect	Price aspect	Radio Platform	Microcontroller platform	Components aspect	Summary rating
Weighting	30%	30%	15%	10%	15%	
Prototype 1	2	2	4	1	5	2,65
Prototype 2	3	3	4	5	2	3,2
Prototype 3	4	5	3	3	4	4,05

Table 3 Decision matrix for 3 prototypes

Conclusion

Technological progress in the microelectronics made it possible to create wireless embedded devices gaining power from the environment using energy harvesters. The design of these devices is a complex task. Conventional low-power design techniques are insufficient for these systems. If important design constraints are not evaluated during experimental prototypes creation the prototype will not be eligible for mass production. To avoid this pitfall a design technique was presented which is based on design constraints analysis and prototype quantification.

Literature

- V. RAGHUNATHAN – C. SCHURGERS – S. PARK – M. B. SRIVASTAVA 2004:
 Energy efficient design of wireless sensor nodes.
 In: Wireless Sensor Networks. Edited by: C.S. RAGHAVENDRA, K. M. SIVALINGAM, T. ZNATI. Boston/Dordrecht/London, Kluwer Academic Publishers, 51 - 69

- F. SCHMIDT - M. HEIDEN 2006: Wireless Sensors Enabled by Smart Energy –
 Concepts and Solutions Energy efficient design of
 wireless sensor nodes
 In: <http://www.enocean.com/en/white-papers/>
- R. J. LANDRY 2007: Low power microcontroller design techniques for
 mixed-signal applications In: <http://www.us.design-reuse.com/articles/article9822.html>
- J. BOHN - V. COROAMA - M. LANGHEINRICH - F.MATTERN - M. ROHNS 2005:
 Social, Economic, and Ethical Implications of
 Ambient Intelligence and Ubiquitous Computing
 In: Ambient Intelligence. Edited by: W.WEBER, J.M.
 RABAEY, E.AARTS, Netherlands: Springer
- Ubiquitous Computing: An Interesting New Paradigm
In: http://www.cc.gatech.edu/classes/cs6751_97_fall/projects/say-cheese/marcia/mfinal.html
- Ambient Intelligence
In: <http://www.belami-project.org/definition>

Gamma-kitörések¹

Bevezetés

A gamma-kitörések kutatása az elektromágneses spektrum legnagyobb energiájú részével kapcsolatos terület, amely a fizika és a csillagászat témakörét érinti. A Föld felszínéről nem lehet megfigyelni a gamma-tartományt, ezért Föld körüli pályán keringő műholdak végzik a megfigyeléseket.

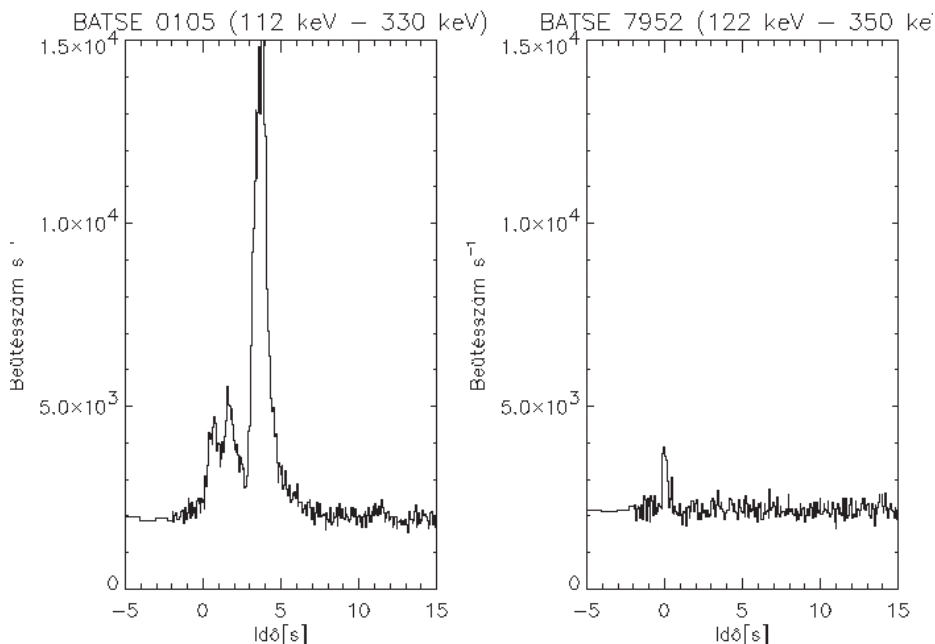
A csillagászatban a felbontóképesség (és ebből adódóan a pontszerű égitestek helyzetének pontossága) a hullámhosszal arányos. Ez azt jelentené, hogy a gamma-sugarak esetén lehetne a legpontosabban mérni az égbolton. Paradox módon épp fordított a helyzet, és a gamma-forrásokat a legnehezebb lokalizálni, mivel a fotonok nagy energiái miatt nehezen téríthetők el, tehát nehezen fókuszálhatók. A gamma-kitörések pontos helyét nehéz megadni. A helyzetet tovább nehezíti, hogy a kitörések tűnékeny jelenségek. A felfedezésüktől számítva csak 1997-ben találták meg a kitörés nyomát más hullámhosszakon.

Megfigyelési adatok

A gamma-kitöréseket az 1960-as évek végén fedezték fel.² A hidegháború idején az Egyesült Államok és a Szovjetunió között kötött szerződés megtiltotta a felek számára a nukleáris kísérletek végrehajtását a légkörben. A Vela műholdak ennek betartását voltak hivatottak ellenőrizni. Egy atombomba felrobbanásakor gamma-sugárzás keletkezik, és ez árulja el, hogy atombombáról van szó. A műhold jeleket látott, azonban nem a Földről, hanem az égbolt minden irányából. A gamma-tartományban érkező jelek az égbolt amúgy nem túl fényes gamma-forrásait többszörösen túlragyogták időtartamuk alatt. Ezeket, a másodperc törtresztől pár száz másodpercig tartó eseményeket nevezzük gamma-kitöréseknek. Nagy általánosságban elmondható, hogy napi egy eseményt észlelünk. A kitörések nevét a felfedezés napjával kódolják, így az 1999. január 23-án észlelt kitörés neve: GRB990123. Ha egy nap több felfedezés történik, az ábécé betűivel különböztetjük meg az eseményeket (GRB010121a, GRB010121b, GRB010121c stb.)

¹ Jelen munka létrejöttében nagy szerepe van két témavezetőmnek, Bagoly Zsoltnak és Horváth Istvánnak. Köszönet továbbá Balázs Lajosnak, Mészáros Attilának és Tusnády Gábornak. A bemutatott kutatások részben a T048870 számú OTKA (Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok), részben a KFKT-2006-01-00012 számú Polányi pályázat támogatásával készültek és készülnek.

² Klebesadel, 1973: 85.

1. sz. ábra Két gamma-kitörés fénygörbéje. A fénygörbe kódolja a legtöbb információt egy kitörésről

Időtartam

A kitöréseknek valahogyan definiálni kell a hosszát. Több elképzelés kínálkozik, viszont a legelfogadottabb és a leginkább elterjedtebb a kumulatív eloszlások segítségével definiált időtartam. Ezt a következőképpen valósíthatjuk meg: a fénygörbének elkészítjük a kumulatív fénygörbéjét és megnézzük, hogy ez hol éri el a végső beütésszám 5 illetve 95%-át. E két időpont közti időt nevezzük T90-nek. Elterjedt még a T50 használata, de tetszőleges időtartam definiálható a fenti módszerrel.³

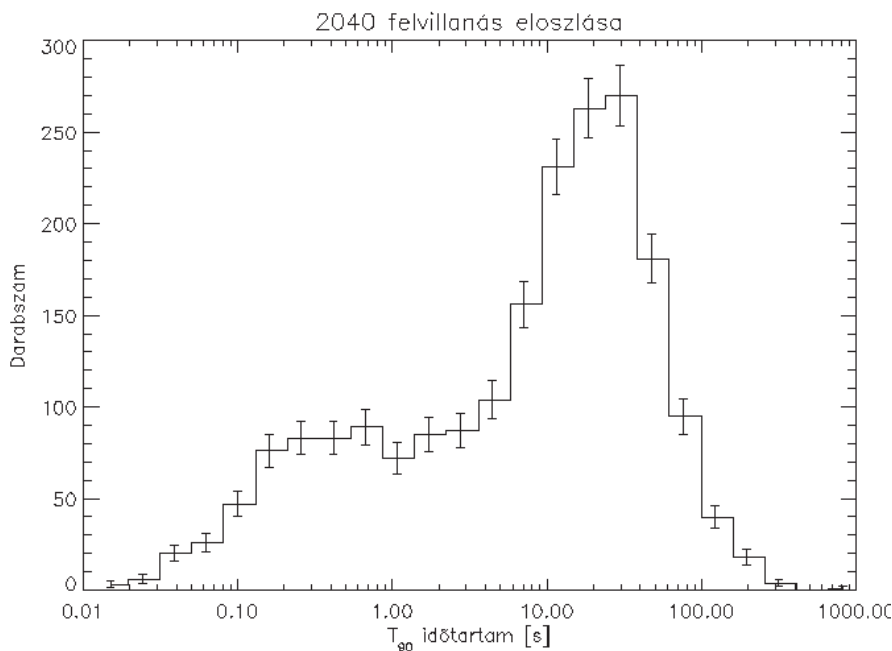
Csoportosítás

Mint minden újonnan felfedezett jelenségnél, a megértéséhez a legfontosabb, hogy csoportosítsuk a megfigyelt eseményeket, mert így érthetjük meg legjobban a különböző tulajdonságaikat. Az egyik legkézenfekvőbb csoportosítás az időtartamuk szerint

³ Horváth, 2005: 67.; Horváth-Norris, 2005: 291.; uók., 2001: 68.

lehetséges. A kitörések fénygörbéje hordozza a legtöbb információt a jelenségről. Ezt használjuk fel az időtartam megállapításához is. Ha a fénygörbe adott pillanatig beérkező fotonjait felösszegezzük, úgynevezett kumulatív görbét kapunk. Ez nulláról indul és az összes bejövő fotonszám a végpontja. Megkeressük azokat a pontokat, ahol a teljes fotonszám 5 illetve 95%-a érkezett be. A két időpont közt eltelt időtartamot mondjuk a kitörés hosszának. Utalva a százalékos hányadra, szokás T90-ről is beszélni. Hasonlóan definiálható 25 illetve 75%-kal a T50 időtartam.

Ha elkészítjük a fenti leírás szerint a kitörések hosszainak a hisztogramját azt találjuk, hogy logaritmikus skálán kétszcűs eloszlással van dolgunk. Ez az első jel arra vonatkozóan, hogy tulajdonképpen két családba tartoznak a kitörések, és ezek lényegesen különböznek egymástól.⁴

2. sz. ábra A gamma-kitörések hosszainak eloszlása

⁴ Veres, 2005: 28. 355.; uő., 2006:120., 1609.

Utófények

A gamma-kitörések kutatásában az egyik legjelentősebb mozzanat az utófények felfedezése lágyabb hullámhosszakon. Utófénynek nevezzük a gamma-kitörés helyéről hozzánk késve érkező optikai, röntgen, rádió és esetenként infravörös vagy ultraibolya észleléseket. Mivel a kitörés pontos helyét nehéz gyorsan megállapítani, a gyorsan halványuló utófény megfigyelése is komoly nehézségekbe ütközött. 1997-ben az olasz-holland mesterséges hold, a BeppoSAX tudta elsőként megfigyelni a Röntgen utófényt, amely a GRB970228 nevet kapta a megfigyelés dátuma után. Mivel az utófényt a Röntgen és az optikaiban is megfigyelték (később rádióban is) a kitörés helyét nagy pontossággal meg lehetett mondani az égbolton és ezáltal lehetőség nyílt a vöröseltolódás megméréseire, amiből a kitörés távolsága adódott.⁵ A mért $z=0.835$ vöröseltolódás milliárd fényév nagyságrendet jelentett. Eddig tartott a vita a kitörések távolságáról. Nem lehetett tartani tovább azt az álláspontot, hogy a kitörések esetleg a Tejútrendszerben keletkeznek, a kozmikus eredet bizonyosodott be.⁶

Energiamérleg

Több feltételezéssel kell élnünk ahhoz, hogy a gamma-kitörések által kibocsátott energiát megbecsüljük. A mérést pontszerű forrásból érkező fotonok adják. A mérőműszer csak egy meghatározott tartományban képes észlelni. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy nem tudjuk, a forrás minden irányba ugyanakkora teljesítménnyel sugároz, vagy mi éppen a maximális intenzitás irányából látjuk az eseményeket. Sok jel mutat arra, hogy az utóbbi eset áll fenn és a kitöréseknek van egy kitüntetett iránya. Az energiakibocsátás nyalábokba vagy úgynevezett jetbe tömörül, melynek nyílásszöge pár fok.⁷

Abból, hogy mi milyen fényesnek látunk egy kitörést, még nem lehet egyértelműen megmondani, hogy milyen fényes volt valójában, anélkül, hogy a forrás távolságát ismerjük. Ahhoz hasonlatos ez a probléma, amikor sötétben egy fényforrás távolságát próbáljuk megbecsülni. Egy közeli elemes lámpának ugyanakkora fénye lehet, mint egy távolabbi autó egyik fényszórójának.

⁵ Costa, 1997: 387.

⁶ Mészáros-Bagoly-Vavrek, 2006: 354.; Mészáros, 2006: 455.; uő., 200:539, 98.; Mészáros-Bagoly, 2004: 312, 118.

⁷ Balázs, 1998: 339.

Belső motor

Jelenlegi ismereteink szerint a rövid és a hosszú csoportba tartozó kitörések belső mechanizmusa eltérő. A végeredmény mindkét esetben relativisztikus szél kibocsátása a rendszer forgástengelye mentén.

Rövid kitörések esetében a belső motor egy szoros kettős neutroncsillag-rendszer. A rendszerben levő neutroncsillagok egyre közelebb kerülnek egymáshoz gravitációs hullámok kibocsátása révén, és végül összeolvadnak. A folyamat végén a keringési síkra merőlegesen két nyalábot bocsát ki a rendszer, melyben a relativisztikus anyagsomók egymást utolérve ütköznek, és gamma-kitörést produkálnak. Erre az elméleti modellre közvetett bizonyíték van. Az eddigi rövid kitöréseknek az utófénye valamennyi esetben elliptikus galaxisokból jött, ami arra utal, hogy a benne levő csillagok öregek, összhangban a neutroncsillagok korával.⁸

A hosszú kitörések szülőobjektumait illetően biztosabb lábakon nyugszanak az elméletek. A Nap tömegének 25-40-szeresével rendelkező csillagok a legjobb jelöltek erre a feladatra. Ezeknek a magjában olyan nagy lehet a nyomás, hogy a nukleáris reakciók sora egészen a vasig el tud jutni. (A Nap jelenleg a hidrogén-égés fázisában van, későbbi állapotában a szén-égés tud majd beindulni.) A vas kialakulása után a reakciók láncja nem folytatódik, és a csillag összeroskad. A központjában egy fekete lyuk alakul ki. A bezuhanó anyag egy akkréciós korongot képez a fekete lyuk körül. Az akkréciós korong létrejöttéhez az járul hozzá, hogy az anyag egy ilyen elrendezésben képes az impulzuszóráját legkönnyebben leadni és a fekete lyukba zuhanni. Az akkréciós korong pedig a korong síkjára merőleges két nyalábot indít el. Szerencsés esetben, a nyaláb elég erős ahhoz, hogy keresztül tudjon vágni a csillag héján. Egy ilyen nyalábból, vagy jetből nagyjából egy csillagászati egység (a Föld–Nap átlagos távolság) távolságban keletkezik a gamma-kitörés, amit a Földről megfigyelünk. Több körülmény is közre kell jótsszon ahhoz, hogy az előbb említett forgatókönyv szerint gamma-kitörés keletkezzen. A csillag elég gyorsan kell forogjon ahhoz, hogy az akkréciós korong ereje a jetet elég nagy sebességgel indítsa.

A fent vázolt eseménysor sok hasonlóságot mutat a szupernóva robbanásokkal. Ezért felvetődött, hogy a gamma-kitörést egy szupernóva-robbanás követheti. A távoli eseményeknél a szupernóva megfigyelése nem lehetséges, viszont egy pár közeli gamma-kitörésnél gamma-kitörés – szupernóva párokat figyeltek meg. Ez az egyik legjobb bizonyíték az elméleti elgondolás helyességére. További közvetett bizonyíték, hogy a hosszú kitöréseket mind olyan galaxisokban figyeljük meg, amelyben heves csillagkeletkezés zajlik. Ismert tény, hogy minél nagyobb egy csillag tömege, annál gyorsabban éli fel az „üzemanyagát” és annál kevesebb ideje van elkóborolni a születési helyétől. Ennek fényében azt várhatnánk, hogy a nagytömegű csillagok praktikusán ott fejezik be a pályafutásukat, ahol elkezdték, vagyis a csillagkeletkezési zónákban.⁹

⁸ Bagoly-Mészáros-Matz, 1990: 359., 438.

⁹ Vavrek, 2001: 19., 249.

A gamma-kitörések, mint a Világegyetem feltérképezésének eszközei

Mivel a gamma-kitörések a legtávolabbról is látható csillagászati források, ideális mérőeszköznek gondolhatjuk arra, hogy a Világegyetem nagyskálás szerkezetét a segítségükkel feltárjuk vagyis hogy megvizsgáljuk a Világegyetem szerkezetét tőlünk távol.¹⁰

A csillagászatban egy objektum távolsága, ha ez egy bizonyos határon túl van, attól is függ, hogy a Világegyetemet leíró paramétereket hogyan rögzítjük. A paraméterektől független mérőszáma a távolságnak a vöröseltolódás. A megfigyelt objektumok spektruma, kevés kivételtől eltekintve, mind vörösebb, mint amikor az kibocsátotta. Hasonlatos ez ahhoz a jelenséghez a mindennapokban, mikor a távolodó vonat sípjelét mélyebbnek halljuk. Ha azt képzeljük, hogy egy forrás minden körülmények között ugyanolyan fényes, vagy valamely módszerrel gondolatban ugyanolyan fényessé tehetjük, akkor a megfigyelt fényerőből meg lehet mondani, milyen távol van valójában. Tehát ha tudom, hogy egy fényforrás 10 méterről adott fényerejűnek látszik, akkor – ha ennél a rögzített fényerőnek a harmadát észlelem – a forrás $3^2 \cdot 10$ azaz 90 méter távol van (vagyis kilencszer távolabb).

Ha rendelkezésemre áll egy ilyen állandó fényességű fényforrás, akkor meg lehetne mérni, hogy az a szabály, miszerint egy forrást ha távolabbról nézünk, akkor a távolság négyzetével arányosan csökken a fényereje, mennyire teljesül. A szupernóváknak egy speciális csoportjára, az IA típusú szupernóvákra ez teljesül, ezek az objektumok kis módosítással mindig ugyanolyan fényessé tehetőek. Az ilyen objektumokat standard gyertyáknak is szokás nevezni. A segítségükkel meg lehet mérni a Világegyetem paramétereit is. Egy ilyen mérésből adódik az az eredmény, hogy az Univerzum gyorsulva tágul.¹¹

A szupernóvák legfeljebb $z=2$ vöröseltolódásnak megfelelő távolságig láthatóak. A gamma-kitörések ennél jóval messzebből is látszanak, ezért ideális eszközök lennének, ha standard gyertyákká tudnánk alapítani őket. Ez a kutatások mai állása szerint nem lehetséges olyan pontossággal, amely túlszárnyalná a szupernóvákat (nagyjából kétszer akkora a pontatlansága a gamma-kitörésekből jósolt paramétereknek), viszont a Világegyetem távoli részeit – ha pontatlanabban is, de a kitörések segítségével – hatékonyan fel tudjuk térképezni.¹²

¹⁰ Bagoly-Csabai, 2004: 13., 227.; Bagoly, 2003: 398., 919.; Bagoly-Mészáros, 1998: 498., 342.

¹¹ Holba, 1994: 222., 65.; Paál, 1992: 191., 107.

¹² Vavrek, 2004: 13., 231.; uő., 2003: 662., 163.; uő., 2001: 19., 249.

Relativisztikus sebességek

Azt már az utófények felfedezése előtt is lehetett tudni, hogy a kitöréseknél fénysebességhez nagyon közeli sebességgel mozgó anyag játszik közre. Az érvelés a következő: egy kitörés során 0.511 MeV-nál nagyobb energiával rendelkező fotonokat is megfigyelünk. Ez az energiaérték az elektron nyugalmi tömegének felel meg. Ha a rendszer (a kidobott anyagdarabok) kis sebességgel mozog, a 0.511 MeV-nál nagyobb energiájú fotonok nagy valószínűséggel egy elektron-pozitron párt keltenek és ezáltal energiájuk 0.511 MeV alá csökken. Ezt úgy is mondjuk, hogy a párkeltési folyamatra nézve az anyagnak nagy az átlátszatlansága. Mivel látunk nagyenergiás fotonokat, ez csak úgy lehetséges, ha a fotonok elkerülik a párkeltést, ami pedig úgy lehet, hogy fénysebességhez közeli, relativisztikus sebességgel mozgó közegben vannak.

A relativisztikus sebességek további bizonyítéka az utófény fénygörbéjében megfigyelt törés. Ez abban áll, hogy az utófény egy ponton túl gyorsabban kezd halványodni, mint addig. A gyorsabb halványodás pillanata összefüggésben van a nyaláb nyílásszögével, valamint a kilövellt anyag sebességével.

A kitörések csoportosítása

A műszerek segítségével sok paramétere adható meg egy kitörésnek. Ezen paraméterek szerint lehet csoportokat keresni a mintákban. A lehetséges megfigyelt paraméterek között van a kitörés időtartama, csúcsfényessége, teljes fényessége, keménysége (ez egy nagyobb energiájú és egy kisebb energiájú ablakban mért bejövő energia hányadosa), vöröseltolódása, spektrális paraméterei és még számos paraméter, amelyek az előzőekből származtathatók.¹³

Az egyik bemutatott kutatási eredmény annak a tanulmányozása matematikai módszerekkel, hogy hány csoporttal lehet legjobban leírni a megfigyelt időtartamok eloszlását. A Swift műhold méréseit vettük alapul, ebből is az időtartamokat. Az irodalomban a modellek szerint két csoportra oszthatóak időtartam alapján a kitörések, két másodpercnél rövidebb és hosszabb eseményekre. Ha az időbeli hosszakat logaritmikus skálán nézzük, akkor ez a két csoport jól láthatóan elkülönül, az időtartamok eloszlása két csúcst mutat.¹⁴

Ha azonban tüzetesebben vizsgáljuk meg az időtartamok eloszlását, kiderül, hogy két komponens, amelyeket Gauss-görbékkel modellezünk, nem írja le kielégítően az eloszlást. A csoportok számának megállapítására használt módszer neve a maximum likelihood hányados módszer. Az eloszlás modellezésére abból a feltételezésből indulunk ki, hogy egy komponens jól leírja a megfigyeléseket. Ehhez a modellhez

¹³ Varga, 2005; uő., 2005: 28., 861.

¹⁴ Balázs, 2004: 13., 207.; Balázs-Bagoly, 2003: 401., 129.; Balázs-Mészáros, 1999: 138., 417.

rendelünk egy mérőszámot, ami azt mutatja, hogy milyen jól illeszkedik a mért adatokhoz. A következő lépésben bevezetünk egy újabb komponenst és megnézzük ugyanezt az illeszkedési mérőszámot (amit maximum likelihood-nak nevezünk). Az illeszkedés most nyilvánvalóan jobb lesz, hiszen több változóval mindent jobban le lehet írni mint kevéssel, viszont egy matematikai tétel szerint a maximum likelihood mérőszám javulása egy ismert eloszlást (khi-négyzet eloszlást) kell kövessen. Ennek ismeretében arra a kérdésre tudunk válaszolni, hogy mi a valószínűsége annak, hogy az újabb csoport bevezetése során az illeszkedés csak a véletlen folytán lett kedvezőbb.¹⁵ A komponensek számát tovább növeljük, és minden esetben kiszámoljuk annak a valószínűségét, hogy az illeszkedés jóságának a javulása csupán a véletlen műve. Arra a következtetésre jutottunk, hogy egy csoportról kettőre való áttéréskor annak a valószínűsége, hogy csak a véletlen folytán javult az illeszkedés, nagyon kicsi. Tehát legalább két csoport biztosan létezik. Ha bevezetünk egy harmadik csoportot is, az illeszkedés annyival javul, hogy az elmélet alapján annak a valószínűsége, hogy a harmadik csoport bevezetése nem szükséges, mindössze 0,4%. Tehát azt lehet mondani, hogy a harmadik csoport bevezetése is megalapozott a mintánk esetében. Ha négy csoportra térünk át, akkor a valószínűség (annak, hogy a negyedik csoport fölösleges) 80% körülnek adódik, tehát megállhatunk három csoportnál és kijelenthetjük, hogy három csoporttal lehet megfelelőbben leírni az adatokat.¹⁶

A két csoportról háromra való áttéréskor kapott valószínűség matematikailag csak aszimptotikus esetben lenne igaz, vagyis ha végtelen méretű mintánk lenne. Ezért úgynevezett Monte Carlo szimulációval győződhetünk meg az eredmények helyénvalóságáról. Monte Carlo szimulációnak nevezzük azokat a vizsgálatokat, amikor a mintánkat a számítógép véletlen számgenerátora segítségével állítjuk elő és olyanra „gyúrjuk”, amilyent az adott probléma követel. Generáltunk tehát olyan eloszlásokat, amelyről tudtuk, hogy két csoporttal írható le, és megnéztük, hogy három csoportra való áttéréskor hányszor kapunk jobb illeszkedést, mint a mért adataink esetében. Azt találtuk, hogy a szimuláció alapján számolt valószínűség megfelelően közel volt az elméleti 0,4%-hoz.

Különböző műholdak különböző érzékenységgel rendelkeznek és a gamma-tartománynak más-más részét „látják”. Ennek az az eredménye, hogy egyes műholdak az eredeti populációnak kissé eltérő alhalmazait észlelik. Az is előfordulhat, hogy a műszerek torzítják a megfigyelt paraméterek valamelyikét és „szellemképet” látunk, tehát az adatokban ténylegesen három csoport van, de a műszerek esetleges hibás működése eredményezte valamely csoportot. Mindaddig három különböző műszer méréseiben sikerült kimutatni a harmadik csoport jelenlétét, ami alapján azt mondhatjuk, hogy a létezése valószínű.¹⁷

¹⁵ Horváth, 2008: 489.

¹⁶ Horváth-Ryde, 2006: 836., 125.; Horváth-Balázs, 2006: 447., 23.; Horváth, 2002: 392., 791.

¹⁷ Horváth, 1998: 508., 757. uő., 1996: 470., 56.

Utófények tanulmányozása

Az utófények felfedezése jelentette az egyik legnagyobb felfedezést a kitörések tanulmányozásával kapcsolatban. Az első megfigyelés óta rengeteget fejlődött az észlelési technika és ma szinte mindennaposak a megfigyelt utófények. Nagyjából heti két-három alkalommal figyel meg a Swift műhold kitöréseket. Ezeknek szinte kivétel nélkül létezik legalább Röntgen utófénye. Azon kevesek, amelyeknek még Röntgen utófénye sincs, komoly rejtélyt jelentenek.

Kutatásom egyik jelenlegi témája a Swift gamma-kitörések Röntgen utófényének vizsgálata. Ezen belül is a Röntgen utófények korai szakaszát nézem, mivel ez szoros kapcsolatban látszik magával a kitöréssel és csak név szerint tartozik az utófényhez.

Sok utófény vizsgálata alapján az mondható el, hogy ezek egy általános sémába jól beleillenek. Több szakaszra lehet osztani a Röntgen fénygörbét és ezek a szakaszok többnyire megtalálhatóak az utófényekben. A fénygörbék szakaszonként hatványfüggvény alakúak, ami azt jelenti, hogy logaritmikus skálán ábrázolva egyenes szakaszokból tevődik össze. Első, leggyorsabb csökkenéssel járó szakasz a korai utófény megfigyelések kezdetétől (60-120 s a kitörés kezdete után) nagyjából pár-száz másodpercig tart. Itt a fénygörbe meredeksége -2 körüli érték. Ezt egy sekélyebb csökkenés követi, itt a hatványfüggvény kitevője pár tized (természetesen negatív, mert halványuló forrásról van szó). A sekélyebb csökkenést egy gyorsabb ütemű, nagyjából -1 körüli kitevővel rendelkező hatványfüggvény szerinti lecsengés követi. Egyes utófényekre jellemzőek még a hirtelen felfénylések, más néven flerek jelenléte. Ezek a fénygörbén akár ezerszeres felerősődéssel is járhatnak. Elmúltukkal a fénygörbe a fler előtti időszak csökkenési ütemében folytatódik. Ez azt mutatja, hogy a hagyományos röntgen utófényektől függetlenül jönnek létre. Míg a hatványfüggvényszerű csökkenést valószínűleg a felhalmozódott anyag az intersztelláris anyagba való ütközése okozza, a flerek a belső motor újraindulására utalnak.

Az első pár száz másodperc gyors ütemben csökkenő fénygörbáját nehéz azzal magyarázni, hogy a felhalmozódott anyag az intersztelláris anyagba ütközik. A legbiztosabb lábakon álló elmélet szerint ez a része az utófénynek úgy keletkezik, hogy a gamma-kitörés nyalábja (jet-je) széléről késve és kisebb energiával érkeznek a fotonok. Ha bevezetjük a Lorentz faktort ($G = (1 - v^2/c^2)^{-1/2}$), segítségével optimálisabban tudjuk mérni a fénysebességhez (amit itt c -vel jelölök) nagyon közeli sebességeket. Például $0.9c$ -hez 2.29, $0.999c$ -hez 22.4 és $0.999999c$ sebességhez 702 Lorentz faktor tartozik. Mint tudjuk bármilyen hatás legfeljebb fénysebességgel terjedhet. Ebből az következik, hogy a nyalábban az $1/G$ szögtávolságnál (itt a szöget radiánban kell érteni) messzebb levő anyagcsomók nem „kommunikálhatnak” egymással és így előzetesen csak egy $1/G$ kúpból jön a gamma-sugárzás. Ugyanekkor általában a jetek nyílásszöge nagyobb $1/G$ -nél. Amint a nyalábban levő anyag sebessége lassul, a nyaláb szélén levő sugárzás is eljuthat hozzánk. Ez tipikusan 10-100 másodpercnél kezdődik és amiatt, hogy a nyaláb szélén levő anyag sebességvektora nagyobb szöget zár be a látóiránnyal,

nem kap akkora Doppler „lökést” sem, mint a látóirányból érkező fotonok (ezek azok, melyeket kitörésként látunk). Ez azt jelenti, a gamma-tartománynál gyengébb, Röntgen tartományban sugározzák ki energiájukat.

Ezen elgondolások alapján bizonyítható, hogy ha a fluxust az idő és a frekvencia hatványfüggvényeinek gondoljuk, $F(x) \sim t^a f^b$ alakban, akkor az idő kitevője (a) és a frekvencia kitevője (b) közt $a=b+2$ összefüggés áll fenn. Itt t az időt, f pedig a frekvenciát jelenti.

Ennek az elméletnek a helyességét vizsgálom munkám során. Első lépésként letöltöttem a Swift szonda adatait az Internetről. Ezek bárki számára szabadon hozzáférhetőek. A Swift csapat által kifejlesztett programcsomagokat használva elkészítettem egy Röntgen fénygörbét. A fénygörbe jellegének kialakítása során figyelembe kell venni különböző műszeres hatásokat. Például, ha az érzékelő időfelbontása 2.5 másodperc, és ennyi idő alatt két foton esik a detektor ugyanazon érzékelő pixelére, akkor azt egynek számolja és így összesen kevesebb fotont számol meg. Ez különösen hátrányosan érinti a megfigyeléseket, mert pont a fényes kitörések esetében lép fel. A fénygörbe megfelelő előállítása után az észlelt fotonok számát értelmes fizikai egységekre kell átalakítani. Ilyen a fotonok által szállított energia másodpercenként és négyzetcentiméterenként. Ennek az előállításához el kell készíteni a kitörés utófényének a spektrumát. Ehhez ismerni kell a Röntgen teleszkóp viselkedését, azaz tudni kell, hogyan látja a fotonok energiáját. Az jelenti a nehézséget, hogy ha például egy 3 kilo-elektronvolt energiájú foton érkezik a távcsőbe, azt nem biztos, hogy a műszer 3 keV energiájúnak azonosítja. Megtörténhet, hogy kisebb, vagy nagyobb értéket „mond” nekünk, viszont laboratóriumi mérésekből lehet tudni az eloszlását ezeknek az értékeknek. Ezt nevezzük a műszer válaszfüggvényének. Ennek ismeretében előállíthatjuk a spektrumot, vagyis azt a függvényt, amely megmondja, hogy másodpercenként és négyzetcentiméterenként mennyi energia érkezik egy adott energia intervallumban. Ennek alakja – tapasztalat szerint – hatványfüggvény, negatív kitevővel a frekvencia függvényében. Sok esetben a hatványfüggvény alacsony energiájú részére elnyelődés tevődik, amit a Tejútrendszerben és a gamma-kitörés környezetében található semleges hidrogénfelhők okoznak. A spektrumból tehát a kitörés környezetében található hidrogén mennyiségére is lehet következtetni.

Összefoglaló

Dolgozatomban összefoglaltam a gamma-kitörésekről napjainkban rendelkezésre álló információk egy részét és részletesebben bemutattam a témakörre irányuló kutatásaimat. A gamma-kitöréseket az 1970-es évek vége óta figyeljük meg és a Világegyetem legfényesebb forrásai. Mindössze pár másodpercig tartanak. A terület mai állása szerint a hosszú kitörések nagy csillagok összeroppanásával keletkeznek, a rövidek pedig kompakt kettőscsillagok egymásba spirálzásával. Ez utóbbi mechanizmus a

legigéretesebb forrása a gravitációs hullámoknak. Ezeknek a detektálása a mai napig nem történt meg. Mind a csillagászatban, mind a fizikában jelentős szerepe van a gamma-kitöréseknek. Elképzeléseink szerint olyan extrém körülmények között zajlanak ezek az események, hogy a fizikai törvényeknek földi körülmények közt ellenőrizhetetlen aspektusait ismerhetjük meg.

Kutatási témáim közül bemutattam azt a matematikai módszert, amelynek segítségével el tudtuk dönteni, három csoportja létezik a kitöréseknek, ha az időtartamuk eloszlását tekintjük. Vizsgáltam még a kitörések Röntgen utófényét a Swift műhold mérései alapján. A kitörés korai szakaszában annak a lehetőségét tanulmányoztam, hogy a korai szakasz gyors csökkenésének a kitörés a forrása és nem az utófényhez tartozik.

Felhasznált szakirodalom

- Bagoly, Z., – Csabai, I., – mtsi 2004 *Redshifts of the Long Gamma-Ray Bursts*, Baltic Astronomy, 13. 227
- Bagoly, Z., mtsi 2003: *Gamma photometric redshifts for long gamma-ray bursts*, Astronomy and Astrophysics, 398., 919.
- Bagoly, Z., – Mészáros, A., – mtsi 1998: *A Principal Component Analysis of the 3B Gamma-Ray Burst Data*, Astrophysical Journal, 498., 342.
- Bagoly, Z., – Meszaros, P., – Matz, S. M., 1990: *Magnetic field distribution in polar CAP models of gamma-ray bursters*, Astrophysical Journal, 359., 438.
- Balázs, L.G., – mtsi 2004: *Physical Difference Between the Short and Long Gamma-Ray Bursts*, Baltic Astronomy, 13., 2007.
- Balázs, L.G., – Bagoly, Z., – mtsi 2003: *On the difference between the short and long gamma-ray bursts*, Astronomy and Astrophysics, 401., 129.
- Balázs, L.G., – Mészáros, A., – mtsi 1999: *An intrinsic anisotropy in the angular distribution of gamma-ray bursts*, Astronomy and Astrophysics Supplement Series, 138., 417.
- Balázs, L.G., – mtsi 1998: *Anisotropy of the sky distribution of gamma-ray bursts*, Astronomy and Astrophysics, 339., 1.
- Costa, E., – mtsi 1997: *Discovery of an X-ray afterglow associated with the ?-ray burst of 28 February 1997* Nature, 387., 783.
- Holba, A., – mtsi 1994: *Once more on quasar periodicities*, Astronomy and Space Science, 222., 65.
- Horváth, I., – Ryde, F., – mtsi 2006, *Properties of the intermediate type of gamma-ray bursts*, GRBs in the Swift Era, 836., 125.

- Horváth, I., – Balázs, L.G., – 2006: *A new definition of the intermediate group of gamma-ray bursts*, Astronomy and Astrophysics, 447, 23
- Horváth, I., 2005: *A Gamma Kitörések Megfigyelt Eloszlása az Égbolton*, Bolyai Szemle, XIV/4, 67
- Horváth, I., – Norris, J.P., – mtsi 2005: *Preliminary results of the analysis of the BATSE TTE data*, Nuovo Cimento, 28, 291
- Horváth, I. 2002: *A further study of the BATSE Gamma-Ray Burst duration distribution*, Astronomy and Astrophysics, 392, 791
- Horváth, I., – Norris, J.P. – Fenimore, E.E., 2001: *A re-analysis of the duration of the gamma-ray bursts*, Bolyai Szemle, 2001. X/4, 68
- Horváth, I. 1998: *A Third Class of Gamma-Ray Bursts?*, Astrophysical Journal, 508, 757
- Horváth, I., – mtsi 1996: *Cosmological Brightness Distribution FITS of Gamma-Ray Burst Sources*, Astrophysical Journal, 470, 56
- Horváth, I., – mtsi 2008: *Classification of Swift's gamma-ray bursts*, Astronomy and Astrophysics, 489, L1
- Klebesadel, R.W., – mtsi 1973: *Observations of Gamma-Ray Bursts of Cosmic Origin*, Astrophysical Journal, 182, 85
- Mészáros, A., – Bagoly, Z., – Vavrek, R. 2000: *On the existence of the intrinsic anisotropies in the angular distributions of gamma-ray bursts*, Astronomy and Astrophysics, 354, 1
- Mészáros, A., – mtsi 2006: *Cosmological Brightness Distribution FITS of Gamma-Ray Burst Sources*, Astronomy and Astrophysics, 455, 785
- Mészáros, A., – Bagoly, Z., – mtsi 2004: *On Gamma-Ray Bursts at Very High Redshifts*, ASPC, 312, 118
- Mészáros, A., – mtsi 2000: *A Remarkable Angular Distribution of the Intermediate Subclass of Gamma-Ray Bursts*, Astrophysical Journal, 539, 98
- Paál, G., – mtsi 1992: *Inflation and compactification from galaxy redshifts?*, Astronomy Space Science, 191, 107
- Press, W.H., – mtsi 1992: *Numerical Recipes*, Cambridge University Press, Cambridge
- Varga, B. 2005: *Gamma kitörések*. Bp: ELTE TTK. Kézirat

-
- Varga, B., – mtsi 2005: *A new approach of Analyzing GRB light curves*, Nuovo Cimento C., 28, 861
- Vavrek, R., – mtsi 2004: *Sky Distribution of Gamma-Ray Bursts: AN Observational Test of the Friedmannian Universe Models*, Baltic Astronomy, 13, 231
- Vavrek, R., – mtsi 2003: *The Results of Statistical Tests of the Angular Distribution of Gamma-Ray Bursts*, AIP, 662, 163
- Vavrek, R., – mtsi 2001: *Multiscale Statistical Methods and the Angular Distribution of Gamma-Ray Bursts*, GRB in the Afterglow Era, 19, 249
- Veres, P., – mtsi 2005: *Analysis of the BATSE continuous MER data*, Nuovo Cimento C, 28, 355
- Veres, P., – mtsi 2006: *Model-independent methods of describing GRB spectra using BATSE MER data*, Nuovo Cimento B, 121, 1609
- Veres, P., 2006: *Gamma kitörések spektrális vizsgálata*. Bp: ELTE TTK. Kézirat

Methods and algorithms in discrete tomographic reconstruction of binary hv-convex matrices

1 Introduction

The organization of this paper is as follows. In the first section we introduce some basic formulations (image reconstruction, discrete tomography, hv-convex matrices and branch and bound method). We start the explanation of the reconstruction methods in section 2 with the brute force inversion, and we continue in section 3 with the iterative reconstruction method. Section 4 focuses on Ryser's classic algorithm. We explain the branch and bound algorithm in detail in section 5, and we suggest some speed-up strategies in section 6. In section 7 we show some experimental results, and finally we draw our conclusions in section 8.

1.1 Image reconstruction

Image reconstruction is the process of estimating an image $f(x, y)$ from a set of projections. Several algorithms exist to accomplish this task [1-3, 7-9]. Some of them are:

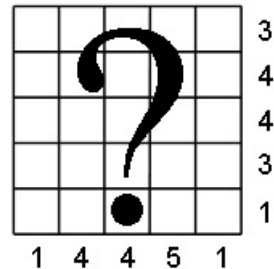
1. Brute force inversion technique
2. Iterative reconstruction technique
3. Ryser's reconstruction algorithm
4. Branch and bound reconstruction
5. Backprojection technique
6. Fourier-based technique
7. Filtered backprojection technique

Here we'll focus on the first four methods.

1.2 Discrete tomography

In discrete tomography we are concerned with reconstruction of matrices from few (in our case two) projections [8,9]. We take the horizontal and vertical projections of the binary matrix that is shown in Figure 1.1.

Figure 1.1 Example of a binary matrix to be reconstructed from two projections

In our case, we have

$$R = [3 \quad 4 \quad 4 \quad 3 \quad 1]$$

$$C = [1 \quad 4 \quad 4 \quad 5 \quad 1]$$

where R represents the row sum vector, and C represent the column sum vector. If a solution exists, we can reconstruct the binary matrix based on these two vectors. The conditions for existence and uniqueness were studied by Ryser [3]. The trivial condition for the existence of the result is that the sum of entries in R and C are equal.

1.3 hv-convex matrices

In this paper we are concerned with the reconstruction of hv-convex matrices. In such matrices the series of 1's is not broken in any of the rows or columns [1,5]. This additional constraint considerably reduces the number of possible solutions because no switching elements can occur in the entire matrix. Examples for matrix convexity are given in Figure 1.2.

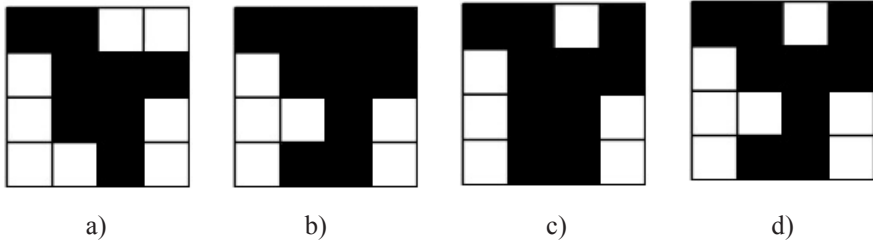

Figure 1.2 a) hv-convex matrix, b) h-convex matrix, c) v-convex matrix, d) no-convex matrix

1.4 Branch and bound

Branch and bound algorithms are methods for global optimization. A large number of real-world planning problems called combinatorial optimization problems share the following properties: They are optimization problems, are easy to state, and have a finite but usually very large number of feasible solutions. The majority of these problems share the property that no polynomial method for their solution is known. Branch and bound (B&B) is by far the most widely used tool for solving large scale NP-hard combinatorial optimization problems. B&B is, however, an algorithm paradigm, which has to be filled out for each specific problem type, and numerous choices for each of the components exist. However, branch and bound algorithms can be slow. In the worst case they require effort that grows exponentially with problem size, but in some cases we are lucky, and the methods converge with much less effort. Since the search space

is intractably large, some implicit method is required in order to rule out regions of the search space that contain no interesting solutions. Branch and bound algorithms work by the divide and conquer principle: the search space is subdivided into smaller subregions (this subdivision is referred to as branching), and bounds are found on all the solutions contained in each subregion under consideration. The strength of the branch and bound approach comes when bounds on a large subregion show that it contains only inferior solutions, and so the entire subregion can be discarded without further examination.

2 Brute force inversion

With this method, the projection set defines a system of simultaneous linear equations that in theory can be solved using algorithms from linear algebra [7]. Consider the following 2x2 image with 6 projections:

These can be organized into a system of equations given as:

$$\begin{bmatrix} w & x \\ y & z \end{bmatrix} \begin{matrix} 12 \\ 8 \\ 13 & 11 & 9 & 7 \end{matrix}$$

This is an over-determined system of equations; there are 5 equations and 4

$$\begin{bmatrix} 1 & 1 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 1 & 1 \\ 1 & 0 & 1 & 0 \\ 0 & 1 & 0 & 1 \\ 1 & 0 & 0 & 1 \\ 0 & 1 & 1 & 0 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} w \\ x \\ y \\ z \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 12 \\ 8 \\ 11 \\ 9 \\ 7 \\ 13 \end{bmatrix}$$

unknowns. As a consequence, some of the rows and columns are linearly dependent. The pseudoinverse can be used to solve for the unknowns. This approach is not practical for real systems, which can have hundreds of simultaneous equations for a single slice.

However, if we take only two projections instead of four, we get four equations and four unknowns, so the system will have a unique solution, or it will have no solutions at all. This is shown in the following figure.

$$\begin{bmatrix} w & x \\ y & z \end{bmatrix} \begin{matrix} 12 \\ 8 \end{matrix}$$

$$11 \quad 9$$

Now we have 4 equations and four unknowns.

$$\begin{aligned} w + x &= 12 \\ y + z &= 8 \\ w + y &= 11 \\ x + z &= 9 \end{aligned}$$

Now the unique solution is $w=5$, $x=7$, $y=6$ and $z=2$.

As the size of the problem increases, the system becomes more and more underdetermined. If we assume that we have two projections available, for a 100×100 matrix we would have 200 equations and 10000 unknowns. In these cases it is highly unlikely that we can find a correct solution, so we need more projections.

3 Iterative reconstruction

The iterative reconstruction (also known as algebraic reconstruction technique-ART) consists of three steps [7,8]:

1. Make an initial guess at the solution.
2. Compute projections based on the guess.
- 3 Refine the guess based on the weighted difference between the actual projections and the desired projections: $p^{i+1} = p^i + g(\text{desired} - \text{actual})$.

For example, if we have our small image and its projections from the previous section

$$\begin{bmatrix} w & x \\ y & z \end{bmatrix} \begin{matrix} 12 \\ 8 \end{matrix}$$

$$13 \quad 11 \quad 9 \quad 7$$

then:

1. Initial guess and projections

$$\begin{bmatrix} 0 & 0 \\ 0 & 0 \end{bmatrix} \begin{matrix} 0 \\ 0 \end{matrix}$$

$$0 \quad 0 \quad 0 \quad 0$$

2. Refine horizontal estimates (assume $g=1$)

$$\begin{bmatrix} w \\ x \\ y \\ z \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 0 + (12 - 0)/2 \\ 0 + (12 - 0)/2 \\ 0 + (8 - 0)/2 \\ 0 + (8 - 0)/2 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 6 \\ 6 \\ 4 \\ 4 \end{bmatrix}$$

$$\begin{bmatrix} 6 & 6 \\ 4 & 4 \end{bmatrix} \begin{matrix} 12 \\ 8 \end{matrix}$$

10 10 10 10

3. Refine vertical estimates

$$\begin{bmatrix} w \\ x \\ y \\ z \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 6 + (11 - 10)/2 \\ 6 + (19 - 10)/2 \\ 4 + (11 - 10)/2 \\ 4 + (9 - 10)/2 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 6.5 \\ 5.5 \\ 4.5 \\ 3.5 \end{bmatrix}$$

$$\begin{bmatrix} 6.5 & 5.5 \\ 4.5 & 3.5 \end{bmatrix} \begin{matrix} 12 \\ 8 \end{matrix}$$

10 11 9 10

4. Refine diagonal estimates

$$\begin{bmatrix} w \\ x \\ y \\ z \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 6.5 + (7 - 10)/2 \\ 5.5 + (13 - 10)/2 \\ 4.5 + (13 - 10)/2 \\ 3.5 + (7 - 10)/2 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 5 \\ 7 \\ 6 \\ 2 \end{bmatrix}$$

$$\begin{bmatrix} 5 & 7 \\ 6 & 2 \end{bmatrix} \begin{matrix} 12 \\ 8 \end{matrix}$$

13 11 9 7

We are now done; the image data and projections match.

The ART was the original reconstruction method used in medical imaging. The method works, but is slow and susceptible to noise. With more noise, the convergence is very slow, and is not guaranteed.

4 Ryser's algorithm

Let's suppose that we have the following row and column sum vector:

$$R = [1 \quad 3 \quad 4 \quad 3 \quad 2]$$

$$C = [2 \quad 3 \quad 4 \quad 3 \quad 1]$$

And we wish to reconstruct the matrix with the above row and column sum.

Ryser's algorithm consists of the following steps [3,4]:

- Construct the non increasing permutation of the elements of $C \rightarrow C'$
- Fill the rows from left to right $\rightarrow B$
- Shift elements from the rightmost columns of B to the columns where $C(B) < C'$
- Apply the inverse of the permutation that was used to construct C'

We start from the empty matrix, we rearrange the columns and fill the matrix with the needed number of 1's from left to right (Figures 4.1 and 4.2).

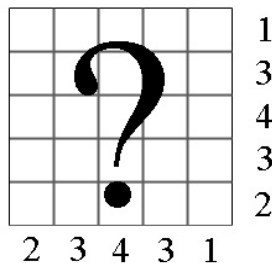

Figure 4.1 The binary matrix to be reconstructed from its horizontal and vertical projections

1					1
1	1	1			3
1	1	1	1		4
1	1	1			3
1	1				2
5	4	3	1	0	
4	3	3	2	1	

Figure 4.2 The matrix after its columns rearranged and filled with 1's

Figure 4.3 shows how we move the 1's from left to right to equal the number of ones in C and C' .

1					1
1	1	1			3
1	1	1	1	→	4
1	1	1			3
1	1				2
5	4	3	1	0	
4	3	3	2	1	

1					1
1	1	1	→		3
1	1	1	→	1	4
1	1	1			3
1	1				2
5	4	3	0	1	
4	3	3	2	1	

1					1
1	1	→	1		3
1	1	→	1	1	4
1	1	1			3
1	1				2
5	4	1	2	1	
4	3	3	2	1	

1	→				1
1		1	1		3
1		1	1	1	4
1	1	1			3
1	1				2
5	2	3	2	1	
4	3	3	2	1	

	1				1
1		1	1		3
1		1	1	1	4
1	1	1			3
1	1				2
4	3	3	2	1	
4	3	3	2	1	

Figure 4.3 Shifting the ones from left to right to get the correct column sum

In our final step we have to change back the columns (inversion of the first step) to get the solution (Figure 4.4).

	1				1
1		1	1		3
1		1	1	1	4
	1	1	1		3
	1	1			2
2	3	4	3	1	

Figure 4.4 The result after back-switching of columns

We can see that the result is not hv-convex matrix. Since we wanted to reconstruct a hv-convex matrix, we have to do some switching to get a hv-convex matrix. However, this is a very hard task, and it is very difficult to determine the number of switching steps to get a desired hv-convex matrix.

5 Explanation of the method

The basic idea is to develop a tree in compliance with the content of the rows of the binary matrix. During tree development some nodes of the tree will not satisfy either the column sum condition, or the hv-convexity criteria. These subtrees will be cut out, narrowing the solution space. We find a solution every time we reach the leave of the tree.

Let's consider a 4-by-4 binary matrix with row sum

$$R = \begin{bmatrix} 2 & 3 & 2 & 1 \end{bmatrix}$$

and column sum

$$S = \begin{bmatrix} 1 & 3 & 3 & 1 \end{bmatrix}$$

Since we would like to reconstruct a hv-convex matrix, from $R(1)=2$ we see that the 1's of the first row can be placed in three different positions, as shown in Figure 5.1. Generally, if we have to place k 1's on n positions, we have $(n-k+1)$ possibilities to do it. (If we want to reconstruct a matrix with no convexity constraint, we can place k 1's on n positions in n over k ways).

Figure 5.1 Three possibilities to place two 1's on four positions

Since no column sum violation occurred, we eliminate neither of the three nodes. We continue with the development of the tree in a similar way on the next (second) level. The structure of the tree on level 2 is shown in Figure 5.2.

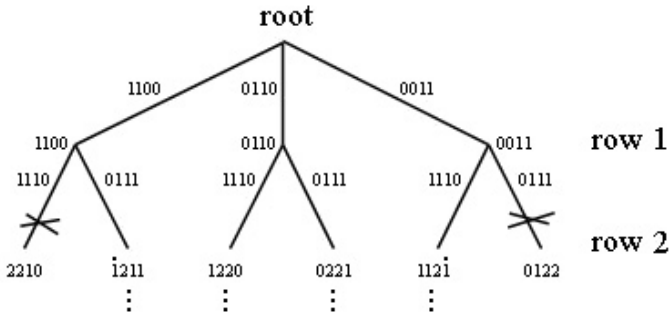

Figure 5.2 The tree after two levels of development

The four digit number at the nodes shows the current column sum. We now examine if any of the four digits exceed the given column sum. If so, we cut that edge, and we don't expand the tree further from that node. As we see from Figure 5.2, the leftmost and the rightmost nodes fail to satisfy this condition (2210 and 0122 exceeds the column sum 1331 on the first and last digit respectively), and those nodes won't be further expanded. This is one source of the efficiency of the method.

Since we aim to reconstruct a hv-convex matrix, we know that in any column of the matrix after a 1-to-0 transition no 1 can follow. This is illustrated in Figure 5.3. To track the occurrence of 1-to-0 transitions, we put a marker (dot in Figure 5.2) on the digit where the transition occurred. This marker means that on that position no further 1 is possible. This measure also contributes to the efficiency of the method because it cuts out edges (nodes) narrowing the solution space.

Figure 5.3 If a black pixel occurs behind a 1-to-0 transition, the hv-convexity condition fails

The number of levels of the tree equals the number of rows of the matrix to be reconstructed (assuming that a solution exists). The number of solutions equals the number of leaves.

6 Performance analysis and speed-up strategys

6.1 Matrix rotation

Let's consider a binary matrix with the following row and column sum

$$R = \begin{bmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 \end{bmatrix}$$

$$C = \begin{bmatrix} 4 & 3 & 2 & 1 \end{bmatrix}$$

After only two levels of development the tree will have 12 nodes from which only one (the last one) can be eliminated (Figure 6.1). The tree behaviour shows exponential growth, and that has great impact on computational time.

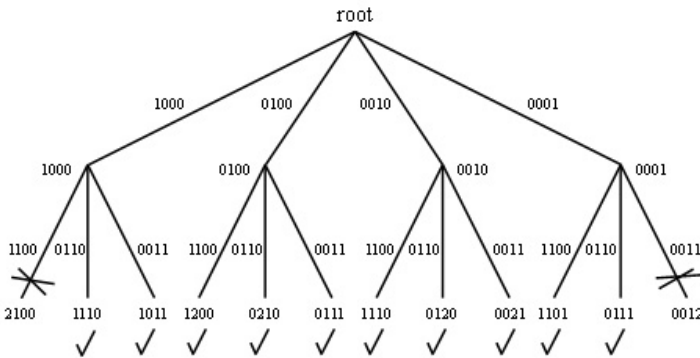

Figure 6.1 The tree after two levels of development. Only two edges can be cut

With matrix size increase, this growth becomes even more drastic. If the first two entries of the row sum matrix is 1 and 2, on the second level of a 100x100 matrix we'll have 9900 nodes (not necessarily all valid), and in such a case it would be very difficult and time consuming to process the matrix. One possible solution for the above problem could be matrix rotation. After a 90° CW rotation of the above matrix, R and C becomes:

$$R = \begin{bmatrix} 4 & 3 & 2 & 1 \end{bmatrix}$$

$$C = \begin{bmatrix} 4 & 3 & 2 & 1 \end{bmatrix}$$

After this small manipulation the tree becomes much simpler and has only 10 edges (Figure 6.2).

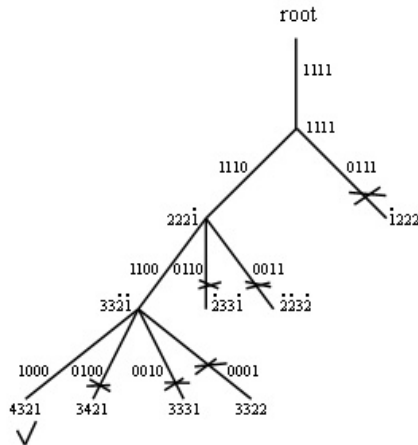

Figure 6.2 The tree is significantly simplified after the matrix rotation. Dot over digits shows that a 1-to-0 transition occurred earlier on that path.

In this case reconstruction must be followed by 90° CCW rotation of the resulting matrix.

Such savings are not always possible, but rotation very often results in considerable speed-up.

6.2 Row sum maximum start

However, rotation does not necessarily help to increase the computational speed. Very often, the majority of the 1's is placed in the middle of the matrix, and we have very low numbers next to the borders. The following matrix is a good example.

$$R = \begin{bmatrix} 2 & 2 & 6 & 8 & 7 & 3 & 2 & 1 \end{bmatrix}$$

$$C = \begin{bmatrix} 2 & 3 & 3 & 6 & 7 & 6 & 3 & 1 \end{bmatrix}$$

In this case, no rotation can prevent the tree from having at least 42 nodes at level 2, and even more nodes on lower levels. A possible solution to this problem could be to start from the row with most 1's, and to step one row up or down, depending on the number of 1's in those two rows. Doing so, we are certain that the tree will be minimal respecting the number of ones in each row, but we have to memorize an extra vector that will tell us the order of the rows. This is illustrated in Figure 6.3.

If we don't have the hv-convex condition, all the solutions are still valid, but we might have some extra solutions. If the above case, apart from those four solutions, we have two more (Figure 7.2).

$$\begin{bmatrix} 0 & 1 & 1 & 0 \\ 1 & 1 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 1 & 1 \\ 0 & 1 & 0 & 0 \end{bmatrix} \quad \begin{bmatrix} 0 & 1 & 1 & 0 \\ 0 & 1 & 1 & 1 \\ 1 & 1 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 1 & 0 \end{bmatrix}$$

Figure 7.2 Two more solutions if only the column sum condition has to be fulfilled

8 Conclusions

In this paper we showed a new method for reconstructing binary matrices from its orthogonal projections. We introduced the branch and bound method for discrete tomography problems. By putting a constraint of hv-convexity to the matrix to be reconstructed, the majority of the developed tree can be cut before we get to the bottom leaves. Experimental results show that this method finds all the possible results that satisfy the row sum and column sum constraint. We investigated two possible speed-up possibilities. The first speed-up strategy used matrix rotation, while in the second strategy we started from the row that was mostly populated with 1's. On some test matrices rotation performed better, on other matrices the second speed-up strategy showed better results. So before reconstruction, it is suggested to analyze the matrix first, and according to the elements of R and C to decide which method to use.

9 Acknowledgement

The preparation of this paper would not have been possible without the support, suggestions and ideas of professor Kalman Palagyi.

References

- BRUALDI, Richard 2006: *Algorithms for constructing $(0,1)$ -matrices with prescribed row and column sum vectors.*
Discrete Mathematics, Volume 306, Issue 23, 2989.
- CHROBAK, Marek – DÜRR, Christoph 1999:
Reconstructing hv-convex Polyominoes from Orthogonal Projections. Information Processing Letters, March 1999, Volume 69 Issue 6.
- DEL LUNGO, Alberto 2002: *Reconstructing permutation matrices from diagonal sums.* Theor. Comput. Sci. 281(1-2),2002, 235-249.
- GEBALA, Maciej 1998: *The Reconstruction of Convex Polyominoes from Horizontal and Vertical Projections.* Lecture Notes In: Computer Science; Vol. 1521, 1998, 350-359.
- HERMAN, T. Gabor 1980: *Image reconstruction from projections: The fundamentals of Computerized Tomography.*
 New York: Academic Press
- HERMAN, T. Gabor – KUBA, Attila 1999:
Discrete Tomography. Foundations, Algorithms and Applications. Boston: MA, BirkHäuser.
- H.J. RYSER 1960: *Matrices of zeros and ones.* Bull. Amer. Math. Soc. Volume 66, Number 6 (1960), 442-464.
- RYSER, H. J. 1957: *Combinatorial properties of matrices of zeros and ones.* Canad. J. Math. vol. 9 (1957) 371-377.
- SUARES, Edvard J. 2004: *Image Reconstruction in Emission Tomography, Non Iterative Methods.* Department of Mathematics and Computer Science College of the Holy Cross Worcester, MA 01610.

Biológia, orvostudomány

A daganatos betegségek pszichoszociális vetületeinek vizsgálata Erdélyben. A daganatos diagnózis

Szakirodalmi áttekintés

Daganatos diagnózis

Biológiai, pszicho-szociális, spirituális illetve egzisztenciális szempontból egyaránt krízisállapot a daganatos diagnózis megismerése, elfogadása, tudomásulvétele. Ezt a több szempontból is traumatikus élményt, állapotot, általában súlyosbítja az a tény, hogy az érintettek 76%-a teljesen vagy részben váratlanul szembesül a daganatos diagnózissal. A leggyakoribb érzelmi válaszreakciók a sokk (54%) és a félelem (49%), amelyeket különösképpen a daganatos beteg premorbid személyiségvonásai, életútjának sajátosságai tovább terhelnek a betegséghez történő nem megfelelő alkalmazkodás irányába.¹ A sokk időszaka testi, érzelmi és kognitív-motivációs kiüresedést és/vagy kontrollálhatatlanságot jelent, és ez az állapot annál hosszabb lehet, minél váratlanabb a veszteség.² A diagnózis megismerését követően a sokkos lelkiállapottal együtt gyakran alakul ki a halálfélelem, a függetlenség-kontrollálási képesség elvesztésének aggodalma, a testi integritás sérülésétől illetve a fájdalomtól való félelem, amelyek olyan tudattalan egovédő mechanizmusok átmeneti aktivizálódását vonják maguk után, mint a projektív identifikáció, a tagadás, a pszichés regresszió, az elfojtás, a racionalizálás vagy a deperszonalizáció.³

A daganatos betegség tényének feltárására, megismerésére irányuló tudatos és tudattalan reakciókat természetsszerűleg befolyásolja a beteg életkora, szocio-öko-kulturális helyzete, illetve főképpen a krónikus stresszel, konfliktusokkal való megküzdési tapasztalata és képessége. A megbirkózási stratégiák három alapvető formáját ismerjük: a problémaelemző, az érzelmi illetve a támogatást kereső coping. A többváltozós statisztikai elemzések bizonyították a megküzdő coping és az elkerülő coping egészségvédő, protektív hatását, illetve a fatalista, szorongó, önfeladó coping kockázatonvelő hatását, a daganatos betegségek kimenetele szempontjából.⁴

Az onkológiai megbetegedések, elsősorban a daganatos diagnózis kapcsán rendkívüli mértékben fontos kockázati hatást képvisel a depressziós tünetegyüttes. Nemzetközi és hazai onkopszichológiai kutatások összegző adatai szerint a depresszió 1,5%-tól -

¹ Butow és mtsai, 1996; Riskó, 2006

² Kübler-Ross, 1988; Pilling, 2003

³ Riskó, 2006

⁴ Folkman és Lazarus, 1980; Kopp, 2006a

60%-ig érinti a daganatos betegeket, illetve a depresszió független egészségkárosító szerepét hangsúlyozzák.⁵ Mindazonáltal a Hungarostudy 2002 országos reprezentatív felmérés eredményei alapján a depressziós daganatos férfiak és nők 33,9% illetve 29,5%-át nem kezelték depresszió miatt.⁶

Vizsgálatunkkal részben kapcsolódunk a fentiekben bemutatott elméleti és kutatási irányvonalakhoz, és ezekkel megegyezően elemezzük a daganatos diagnózis megismerésének hatásait. Sajátos célkitűzésünk a daganatos diagnózis nem-ismerésének orvosi, pszichológiai és szociális háttértényezőinek a kutatása. Kutatásunkban választ keresünk arra a kérdésre is, hogy kockázatonövelő vagy védőszereppel bír a daganatos diagnózisközlés elmulasztása, amely abból az alaphelyzetből fogalmazódik meg, hogy általában az onkológiai betegség tényszerű ismerete traumatikus és anomias lelkiállapottal asszociálható, illetve a személyes tájékoztatást mellőző orvosok nagyrészt arra hivatkoznak, hogy a páciens számára ez elviselhetetlen, veszélyes lenne.

Információ - kommunikáció

A betegek diagnózisának közlése, daganatos betegségek esetében is, mindenekelőtt orvosi és etikai kérdés, döntés.⁷ Az 1960-as években az Amerikai Egyesült Államokban az orvosok 90%-a elhallgatta az onkológiai betegségekre vonatkozó tényeket, igazságot, míg kevesebb, mint két évtized múlva az amerikai orvosok 97%-a a páciensnek személyesen és nyíltan, őszintén beszélt a rákos megbetegedéséről.⁸ Az *Amerikai Kórházak Egyesülete* által, 1972-ben közzétett betegjogok sorában hangsúlyos szerepet kapott „a páciens személyes felelősségének és autonómiájának az elve”, amely akkor leginkább a hatalmi egyensúly-eltolódás kiegyenlítését jelentette az orvos-beteg kapcsolatban.

Az 1970-es illetve '80-as években Nyugat- és Észak-Európa országaiban is a hagyományos paternalisztikus orvosi viszonyulást a páciens-centrikus, együttműködésre és közös döntésre, felelősségvállalásra alapuló attitűd és gyakorlat váltotta fel. Ugyanakkor Közép-Keleten, Dél-Európában, illetve a világ más országaiban (pl. Japán, Szaúd-Arábia, Szingapur, Tanzánia, Tajván) a daganatos betegség közlésének „család-központú elvét” alkalmazták, a beteg legfőbb érdekében elmulasztották a személyes diagnózis-ismertetést, az orvos csak a páciens családtagjaival közölte a diagnózist⁹. Holland és munkatársai korábbi vizsgálata azt igazolta, hogy Dél- és Közép-Kelet Európában az orvosok kevesebb, mint 40%-a vállalta a daganatos diagnózis közlését, míg Észak-Európa országaiban ez az arány több mint 80% volt.¹⁰

⁵ Bailey és mtsai, 2005; Dégi, 2008; Massie, 2004

⁶ Dégi, 2008

⁷ Hegedűs, 1995, 1999; Pilling, 2004

⁸ Laine és Davidoff, 1996

⁹ Mystakidou és mtsai, 2004

¹⁰ Holland és mtsai, 1987

A kulturális értékek, sajátosságok illetve a daganatos diagnózis kapcsolata továbbra is egyértelműen megválaszolatlan, hiszen manapság Amerikában az onkológiai páciens tájékoztatása inkább egy kockázatkezelési eszköz, amely egyrészt megvédi az orvost a gondatlansági, orvosi műhiba perekétől, illetve másrészt biztonságot nyújt a betegnek az orvossal szemben – az amerikai szakirodalomban medikális, házasság előtti megállapodásnak nevezik.¹¹

További felmérések eredményei arra figyelmeztetnek, hogy az amerikai diagnózisközlési modell, az általánosan kötelező nyíltság, valóban hatékony az onkológiai páciensek többségénél, akik szeretnék megismerni minden részletet a betegségükről, kezelésükről, azonban az európai-amerikaiak, afro-amerikaiak, mexikói-amerikaiak és koreai-amerikai kisebbségek számára ez veszélyes, kulturálisan nem érzékeny gyakorlat.¹² Összefoglalva elmondható, hogy jelenleg a közép-kelet-európai régióban is gyakorolja az orvosok többsége a személyes daganatos diagnózisközlést, illetve az érintettek többsége szeretné ismerni a betegségét, a kezelési lehetőségeket, még akkor is, ha a „rák”, a „rosszindulatú daganat” kifejezéseket nehezen használjuk a halállal kapcsolatos kollektív jelentéstartalmuk miatt.¹³

Ennek egyik magyarázata lehet, hogy a daganatos betegségre vonatkozó információ ismerete pozitívan befolyásolja a betegséghez történő alkalmazkodást,¹⁴ fokozza a reménységet és az együttműködést¹⁵, csökkenti a pszichológiai morbiditást¹⁶ és a fájdalmakat, illetve ezek életminőségre gyakorolt negatív hatását. A fájdalomkezelés hatékonysága és a daganatos diagnózis ismerete közötti kapcsolat valószínűsíthetően összefüggésben van a szorongás és a stressz csökkenésével.¹⁷

Továbbá a daganatos diagnózisközlés fentiekben bemutatott pozitív hatásai feltehetően inkább a páciens szubjektív minősítésével, illetve az orvos-beteg kapcsolat kommunikációs aspektusaival értelmezhetők.¹⁸ Fontos, hogy a daganatos páciensek a betegségre vonatkozó személyes tájékoztatást milyen szinten értelmezik tényyszerűnek, érzelmileg támogatónak, esetleg mindkettőnek, ugyanis amennyiben az orvos túlnyomórészt faktuálisan, orvosi paraméterekben tájékoztat, akkor a beteg részvétele, bekapcsolódási lehetősége nagymértékben korlátozott, a tájékoztatási helyzettel való érzelmi elégedettségé középtávon csökken.¹⁹ Esbensen és munkatársai²⁰

¹¹ Dubler és Post, 1998

¹² Blackhall és mtsai, 1995

¹³ Riskó, 2006

¹⁴ Roberts és mtsai, 1994

¹⁵ Sardell és Trierweiler, 1993; Roter, 1989

¹⁶ Fallowfield, 1986

¹⁷ Lin, 1999

¹⁸ Varga és Tiringier, 2004

¹⁹ Butow, 1996

²⁰ Esbensen és mtsai, 2008

valamint Maynard²¹ szerint a daganatos páciens szempontjából fontos, hogy a diagnózis közlésekor az orvos megnyugtatóan, biztatóan, támogatóan legyen jelen, és ne csak biológiai, patológiai szempontból magyarázza a krónikus betegségi állapotot. Ford és munkatársai²² rávilágítottak arra, hogy a daganatos diagnózis közlésekor az orvosi kérdések megbeszélésének aránya 2,5-ször volt nagyobb az érzelmi, pszichológiai kérdésekhez, részletekhez viszonyítva, valamint, hogy a daganatos páciensek a beszélgetés során ritkán kérdezhettek, kezdeményezhettek. A daganatos betegségről történő tájékoztatás, valóban megszokott módon, nem terjed ki a pszichoszociális vonatkozások megbeszélésére; azonban legalább annyira igaz az is, hogy az onkológiai páciensek idegenkednek attól, hogy nem testi jellegű témákról beszélgessenek az orvossal, az lehet esetleg a meggyőződésük, hogy ez nem az orvos feladata.²³

Érdemes lenne alaposan megvizsgálni, hogy a diagnózisra vonatkozó tájékoztatás mennyire fontos önmagában, mint információ és milyen mértékben járul hozzá a segítő, bizalmi kommunikáció kialakulásához. Az orvos hatékony kommunikációját számtalan tényező befolyásolja, de mindenekelőtt az, hogy milyen sajátos kommunikációs készségekkel rendelkezik, illetve az orvosképzés során mekkora fontosságot tulajdonítottak a kommunikációs, pszichológiai és etikai témáknak.²⁴ Hazai tapasztalatok szerint az orvosokat képzésük során nem készítjük fel eléggé a korszerű pszichológiai ismeretek, készségek átadásával az egész ember gyógyítására.²⁵

Az orvos kommunikációs készségei jelentősen befolyásolják a daganatos páciens alkalmazkodását a betegségéhez, a kontrollérzését, a szorongását, a depressziós tüneteinek számát, a reménységét és a döntésképeségét.²⁶ Az „elég jó” orvos-beteg kommunikáció mindenképpen időben, folyamatosan alakul és fejlődik, azonban a daganatos diagnózis közlésekor különösképpen tartalom-érzékeny, ugyanis a betegek ezáltal nemcsak az onkológiai betegségekkel szembesülnek, hanem egyúttal a köztudatban elterjedt előítéletekkel, stigmatizációval és halálfélelemmel is.²⁷ A daganatos diagnózis megismerésének traumatizáló hatásával, az orvos-beteg kommunikáció hiányosságaival, illetve a betegséggel kapcsolatos negatív attitűdökkel is gyakran indokolják a közlés elmulasztását, illetve az öngyilkossági veszély miatt megszépítik a betegségi állapotról való tájékoztatást.²⁸

Vizsgálatunk alapvető célja feltárni azt, hogy a daganatos betegek mennyire ismerik onkológiai diagnózisukat, milyen jelentős különbségek vannak a diagnózisukat ismerő és nem-ismerő páciensek között, illetve, hogy mely demográfiai, orvosi, pszichológiai

21 Maynard, 2006

22 Ford és mtsai, 1996

23 Bakker és mtsai, 2001; Ryan és mtsai, 2005

24 Baile és mtsai, 1997; Fallowfield és Jenkins, 1999; Pilling, 2008

25 Riskó, 1999

26 Back és Curtis, 2002

27 Siminoff és mtsai, 2000

28 Horikawa és mtsai, 2000

és szociális háttértényezők segítségével lehetséges előre jelezni a diagnózis nem-ismerésének esélyét.

Vizsgált populáció és alkalmazott módszerek

Vizsgálatunkat a *Kolozsvári Onkológiai Intézetben* (148 kérdőív; 35,2%), a *Csikszere-dai Megyei Kórházban* (117 kérdőív; 27,9%), a *Marosvásárhelyi Onkológiai Intézetben* (71 kérdőív; 16,9%) és a *Gyergyószentmiklósi Kórházban* (84 kérdőív; 20%) végeztük.

Klinikai mintánkban 420 daganatos beteg van, 342 beteg rosszindulatú (malignus – 81,4%), és 78 beteg jóindulatú (benignus – 18,6%) onkológiai diagnózissal állott kezelés alatt az adatfelvételkor. A tumor lelhelye szerint vegyes, kevert vizsgálati csoportban, 80 mell/emlő (19,5%), 49 méhnyak (11,9%), 46 tüdő/hörgő (11,2%) és 43 vastagbél (10,5%) daganatos páciens van, illetve 46,9% a más kategóriába sorolható. A nemi hovatartozás szempontjából 238 daganatos nőt (56,7%) és 182 daganatos férfit (43,3%) interjúvoltunk meg, akinek átlagéletkora 51,95 év (min. 17 – max. 89). A kérdőívcsomagban szereplő skálák, kérdések a következők voltak:

- Rövidített Beck Depresszió Kérdőív:²⁹ kilenc tételt tartalmaz, 0-3 pontozással (0=egyáltalán nem jellemző, 1=alig jellemző, 2=jellemző és 3=teljesen jellemző). Az értékek alapján (0=minimális és 60 maximális pontszám) eredetileg négy depresszió csoport létezik: nincs depresszió (0-9 pont), enyhe depresszió (10-18 pont), közepes depresszió (19-26 pont) és súlyos depresszió (26 pont fölött) (Cronbach alpha 0,86).
- Rövidített Reménytelenség Skála:³⁰ négy tételt tartalmaz, 0-3 pontozással (0=egyáltalán nem jellemző, 1=alig jellemző, 2=jellemző és 3=teljesen jellemző; min. 0 - max. 12 pont; Cronbach alpha 0,86).
- Megküzdési MódoK Kérdőív:³¹ a huszonkét tételes változat hét faktora két coping stratégiához sorolható. A problémára irányuló megküzdéshez a problémaelemzés (1, 21, 22-es tételek) és a céltudatos cselekvés (8, 9, 17, 18-as tételek) tartoznak. A válaszlehetőségek 0-3 pontozásúak (0=nem volt jellemző, 1=alig volt jellemző, 2=jellemző volt és 3=nagyon jellemző volt; min. 0 - max. 21 pont a problémaelemző coping esetében; Cronbach alpha 0,81).
- A Rahe-féle Stressz és Megküzdés Kérdőív, Életesemények skáláját használtuk az életesemények számának felmérésére.³² A tizenhat tételes skála, az elmúlt három évben megtörtént életeseményeket vizsgálja (0=minimális és 16 maximális pontszám; Cronbach alpha 0,55).

²⁹ Beck és mtsai, 1961; Kopp és mtsai, 1998, 2000

³⁰ Beck és mtsai, 1974; Perczel-Forintos és mtsai, 2001

³¹ Folkman és Lazarus, 1980; Kopp és Skrabski, 1992

³² Rahe és Tolles, 2002

- Az Anómia Skála³³ egy kérdését használtuk jelenlegi vizsgálatunkban: „Minden olyan gyorsan változik, hogy az ember azt sem tudja már, miben higgyen.” Válaszopciók: 0=egyáltalán nem ért egyet, 1=inkább nem ért egyet, 2= inkább egyetért és 3=teljesen egyetért.
- A daganatos diagnózisra vonatkozó információkat, az etikai bizottság engedélye értelmében, a vizsgálatban együttműködő orvosok és ápolók szolgáltatták.

A statisztikai elemzést az SPSS 15.0 program segítségével végeztük el, használt módszerek: Chi négyzet, General Linear Model (95% CI) és logisztikus regresszió analízis. A variancia-analízisben és a regresszióban a következő kontrolltényezők szerepeltek: életkor, nem, lakhely, végzettség, családi állapot, anyagi helyzet, vallás, nemzetiség, daganat típusa, tumor lelőhelye, betegség stádiuma, illetve a kezelés típusa (operáció, kemoterápia és a sugárterápia).

Eredmények

Összehasonlító elemzés

A vizsgálatban résztvevő daganatos betegek 83,1%-a ismeri és 16,9%-a nem ismeri onkológiai diagnózisát (ld. 1. sz. ábra - *Digitális változat*).³⁴ Az adatok statisztikai elemzése során szignifikáns összefüggést találtunk a daganatos diagnózis nem-ismerete illetve az életkor ($p=0,003$), lakóhely ($p=0,019$), végzettség ($p < 0,0001$), a tumor lelőhelye ($p=0,003$), a kemoterápiás kezelés ($p < 0,0001$), a depresszió ($p < 0,0001$), a reménytelenség ($p=0,029$), a problémaelemző megküzdés ($p=0,033$), az anómia ($p < 0,0001$) és az életesemények ($p=0,004$) között (ld. 1. és 2. sz. táblázat - *Digitális változat*). A nem, a családi állapot, az anyagi helyzet, a vallás, a nemzetiség, a daganat típusa, a betegség stádiuma, az operáció, a sugárterápia illetve a betegségi állapotról való tájékoztatatlanság között nem találtunk jelentős kapcsolatot.

A daganatos diagnózisukat nem ismerő onkológiai páciensek szignifikánsan idősebbek (56,58 vs. 50,98 átlagéletkor; $p=0,003$), jellemzőbb rájuk, hogy kisvárosi vagy falusi környezetben laknak (87,1% vs. 72,8%; $p=0,019$), nagyobb részt alacsony iskolai végzettséggel rendelkeznek (63,8% vs. 40,2%; $p < 0,0001$), illetve szinte kétszer nagyobb arányban nem részesültek kemoterápiás kezelésben (53,6% vs. 27,2%; $p < 0,0001$), a diagnózisukat ismerő daganatos betegekhez viszonyítva (ld. 1. sz. táblázat - *Digitális változat*). Továbbá a tüdő/hörgő daganatos páciensekre inkább jellemző a betegségi állapotukról való tájékoztatatlanság, szemben a vastagbél, mell/ emlő és méhnyak tumoros betegekkel. Fontos itt megjegyeznünk azt, hogy a tüdődaganatos páciensek

³³ Andorka, 1996; Kopp és mtsai, 1999

³⁴ Az ábrák és táblázatok a tanulmány *Digitális változatában* találhatóak a <http://kataszter.martonaron.hu> oldalon. A rá való hivatkozást minden esetben feltüntetjük a főszövegben, – a szerk.

között kétszer több férfi van, mint nő (16,8% vs. 6,9%; $p=0,001$).

A vizsgált pszichológiai tényezők szempontjából, a varianciaanalízis eredményei, a legfontosabb demográfiai-szociális és onkológiai tényezőkre korrigálva, azt emelik ki, hogy az onkológiai diagnózisukat nem ismerő daganatos betegek szignifikánsan depressziósabbak (26,35 vs. 19,12 pontszámátlag; $p < 0,0001$), reménytelenebbek (4,97 vs. 3,90 pontszámátlag; $p=0,015$), és jelentősen alacsonyabb a problémaelemző megküzdési képességük (8,16 vs. 9,50 pontszámátlag; $p=0,029$), szemben a diagnózisukat ismerő páciensekkel. Ők ezzel szemben inkább alacsonyabb anómiáról (46,4% vs. 35,1%; $p=0,004$) és átlagosan kevesebb negatív életeseményről (2,02 vs. 2,85; $p=0,004$) számolnak be (Ld. 2. sz. táblázat - *Digitális változat*).

A daganatos diagnózis nem-ismerését előrejelző tényezők

Vizsgálatunk alapvető célja feltárni azt, hogy mely demográfiai, orvosi, szociális és pszichológiai háttértényezők segítségével lehetséges előre jelezni a diagnózis nem-ismerésének esélyeit. A logisztikus regresszió modell (R^2 Nagelkerke=0,407; $p < 0,0001$) eredményei értelmében, ahol együtt vizsgáltuk a demográfiai, orvosi, szociális és pszichológiai tényezőket, az onkológiai diagnózis nem-ismerésének esélye 10,56-szor ($p < 0,0001$) magasabb a rosszindulatú (malignus) tumorok, 5,14-szer ($p=0,004$) a súlyos depresszió, 4,65-szor ($p < 0,0001$) a kemoterápiás kezelésben való nem-részesülés illetve 2,97-szer ($p=0,004$) az alacsony anómia esetében (ld. 3. sz. táblázat - *Digitális változat*).

Tekintettel arra, hogy a romániai daganatos diagnózisközlési gyakorlat alapvetően orvos- és családcentrikus, kutatásunkban ennek megfelelően közvetett módon, az onkológiai személyzet (orvosok, ápolók) segítségével azonosítottuk a betegségi állapotról való tájékozottságot, így a daganatos diagnózis ismerésére illetve nem-ismerésére vonatkozó vizsgálati eredményeink értelmezése kapcsán fontos rámutatni, hogy itt valójában arról van szó, hogy a medikális és/vagy a családi rendszer mennyire tájékoztatta a páciens, illetve, hogy milyen tényezők határozzák meg ezt a folyamatot.

A romániai joggyakorlat szerint a daganatos pácienseknek joguk van a betegségi állapotról vonatkozó teljes körű (pl. diagnózis, prognózis, kezelések és mellékhatások) és anyanyelven történő tájékoztatáshoz, azonban a beteg szabadon dönthet a közvetlen informálás fogadásáról-elutasításáról, illetve az ő személyes bejegyzése szükséges a családtagok, rokonság vagy barátok közvetett tájékoztatásához.³⁵

Megbeszélés – eredmények elemzése és értékelése

Országosan reprezentatív kutatás eredményei szerint, amelyet a *Hospice România* – („Reménység Háza”), a Közegészségügyi Minisztérium, a *Daganatos Betegek Országos*

³⁵ Románia Hivatalos Közlönye, 2003

Ernyőszervezete rendelt,³⁶ Romániában a daganatos diagnózisközlési gyakorlattal kapcsolatosan megállapítható, hogy az orvosok megközelítőleg 20%-a tájékoztatja személyesen a páciens, miközben 90%-uk elsősorban a családot értesíti a betegségről.

Továbbá a megkérdezett általános populáció 76,6%-a szeretné, illetve 23,4%-a nem szeretné tudni a daganatos diagnózist és csak 5,4%-uk állította azt, hogy reményvesztett lenne, ha megtudná a betegségére vonatkozó tényeket. Vizsgálatunk eredményei a daganatos diagnózisközlési arányokra vonatkozóan megegyezők más kultúrák, valamint korábbi felmérések adataival is, amelyek a betegségekre vonatkozó tájékoztatást illetően a 38-100%-os tartományban mozognak.³⁷ Sajátossága eredményeinknek, hogy kiemelik azt a háromszereplős rendszert, orvos-család-páciens, amely a vizsgálati minta 16,9%-a esetében meghatározza a daganatos diagnózis közlésének elmulasztását, azaz a betegségi állapot tényszerű és személyes nem-ismerését. Nagyon nehéz eldönteni, hogy a daganatos diagnózisra vonatkozó információ elhallgatása az orvos vagy a család védelmét, hamis biztonságérzetét szolgálja-e, ugyanis eredményeink alapján az érintett betegek szempontjából egyértelmű, hogy az onkológiai diagnózis nem-ismerése jelentősen magasabb depresszió és reménytelenség pontszámmal járt együtt, illetve alacsonyabb problémaelemző megküzdési képességgel.

A daganatos diagnózis közlésének elmulasztása nemcsak kiegyensúlyozatlanságot teremt az orvos-család és a beteg kapcsolatában, hanem alapvető bizalmatlanságot, aminek következménye, hogy minden további információt gyanakvással fogad a páciens.³⁸

Nyilvánvalóan a kezelő, ápoló személyzet ritkán ismeri részletesen a daganatos páciensek életútját, így szükséges a családdal való rendszeres kommunikáció, azonban ez határozottan elkülönítendő a „hallgatás szövetségétől”, amikor a család és az orvos, a beteg állítólagos érdekében, megtagadja az onkológiai diagnózis közlését. A családi rendszer funkcionalitása szempontjából ez azt jelzi, hogy az eddig megszokott kommunikációs és megküzdési minták nem teszik lehetővé a betegségi állapotról való nyílt, őszinte és támogató beszélgetést, így a betegség által érintett más családi témákról is körülményesen tárgyalnak (pl. családi szerepek), illetve a család egésze érzelmi izolációt, támogatottság-hiányt tapasztal meg.³⁹ Általában a „hallgatás szövetségének”

³⁶ Hospice Románia, 2008

³⁷ Cox és mtsai, 2006; Lin, 1999; Pronzato és mtsai, 1994

³⁸ Annunziata, 1997

Az orvos-beteg bizalmi kapcsolat működőképességének fontosságát elemzik Salmon és munkatársai, akik emlődaganatos páciensek esetében bizonyították azt, hogy a klinikai kapcsolattartás összefügg a koragyerekkori kontrollélményekkel, a szülőkkel való kapcsolattal, illetve a testi, lelki vagy szexuális bántalmazás előfordulásával. Kutatásukban azok a páciensek, akiket bántalmaztak valamilyen formában (a daganatos páciensek 41%-a), nemcsak szorongóbbak voltak, hanem folyamatos nehézséget jelentett számukra az orvosi személyzettel való támogató kapcsolattartás. Salmen és mtsai, 2007

Továbbá számos korábbi vizsgálat eredményei azt igazolják, hogy a leszakadó rétegek gyermekeinél sokkal gyakoribbak a korai kötődés zavarai. Kopp, 2006a

³⁹ Gotay, 1996; Mystakidou és mtsai, 2004

az a következménye, hogy a daganatos páciens az orvosban és családban is egyaránt elveszti bizalmát,⁴⁰ azonban mégis fontos kérdés az orvos együttműködésének a magyarázata. Ebben alapvető szempont lehet a család és daganatos páciens szoros kapcsolata, illetve a biztos érzelmi és társas támogatottság, a gondozás, ugyanis a beteg számára gyakran a család az egyedüli erőforrás, amely alapvetően feladatának érzi az érintett családtag védelmét.⁴¹ Lényeges azonban, hogy a daganatos betegek esetében a túl intenzív társas, családi támogatottság hozzájárulhat a viktimizáció fokozódásához, vagyis hogy szenvedéseit azzal halmozza, hogy környezetének fájdalmat okoz.⁴²

Az életkor és a végzettség szerepe a daganatos diagnózis közlésében, ismeretében többszörösen és alaposan bizonyított. Horikawa és munkatársai⁴³ illetve Phunggrassami és munkatársai⁴⁴ felmérései szerint az idős daganatos betegek számára jelentősen korlátozott az onkológiai diagnózis megismerése, ahhoz képest, hogy hozzájuk viszonyítva a fiatal daganatos betegeknek 5,8-szor nagyobb erre az esélye. Általában az idősebb daganatos páciensek a passzívabb viszonyulást vállalják,⁴⁵ könnyebben elviselik és integrálják élettörténetükbe a krónikus, végzetes betegséget,⁴⁶ betegségi állapotukra vonatkozóan kevesebbet kérdeznek az orvostól, illetve inkább személyre szabott információkat igényelnek, nem a lehető legtöbb információt, mint a fiatal daganatos betegek, akik gyakrabban is fogalmaznak meg kérdéseket.⁴⁷ Általános populációban végzett, a daganatos diagnózisra vonatkozó attitűdvizsgálatok eredményei szerint is inkább a fiatalabbak és a magasabb végzettséggel rendelkezők nyilatkozták azt, hogy szeretnék ismerni onkológiai betegségüket.⁴⁸ A fiatal és idős daganatos betegek között létező különbség az onkológiai diagnózisra vonatkozó információk tekintetében egyrészt azzal magyarázható, hogy a fiataloknak eltérő volt az orvosi rendszerrel való szocializációs tapasztalata, másrészt az idősek megküzdési stílusuk különbözhet. Gyakorlati szempontból, amennyiben az első feltevés igaz, akkor az idős daganatos betegeket bátorítani kell az információszerzésre, míg a fiatal onkológiai páciensek coping stratégiáit kell erősíteni, ugyanis őket elhalmozzák a többletinformációk.⁴⁹ Összegezve elmondható, hogy az idősebb, alacsonyabb iskolai végzettséggel és szociális erőforrásokkal rendelkező daganatos betegek általában inkább nem ismerik onkológiai diagnózisukat, ahogyan ezt vizsgálatunk eredményei is igazolják, illetve nagyobb mértékben

⁴⁰ Mystakidou és mtsai, 2002

⁴¹ Lee és Wu, 2002

⁴² Kopp, 2006a

⁴³ Horikawa és mtsai, 2000

⁴⁴ Phunggrassami és mtsai, 2003

⁴⁵ Pinquart és Duberstein, 2004

⁴⁶ Esbensen és mtsai, 2008

⁴⁷ Eggly és mtsai, 2006

⁴⁸ Wang és mtsai, 2004

⁴⁹ Ankem, 2006

tapasztalnak meg kommunikációs nehézségeket az orvos-beteg kommunikációban.⁵⁰

Kutatási eredményeinket az onkológiai diagnózis nem-ismerésének pszichológiai kockázataira vonatkozóan megerősíti azon vizsgálat, amely bizonyította, hogy a betegségi állapottal kapcsolatos tájékoztatlanság magasabb szorongással, feszültséggel és szuicidveszéllyel asszociálható olyan daganatos páciensek körében, akiket pszichiátriai kezelésre javasoltak.⁵¹ Itt szükséges kihangsúlyoznunk, hogy a lelkileg is beteg daganatos páciensek sajátosan nehezebben, későbbben fordulnak panaszaiikkal az orvoshoz, illetve az onkológiai kivizsgálás, kezelés és ellenőrzés során együttműködésük változó vagy elégtelen,⁵² így bizonyos szempontból hozzájárulnak a nem-megfelelő, késleltetett tájékoztatáshoz.

Például a daganatos diagnózisközlés szempontjából fontos az onkológiai páciens mentális állapota is, így a súlyosan depressziós betegek esetében ésszerű, elfogadható lehet a betegségi állapotról való átmeneti tájékoztatás elmulasztása a magas szuicidveszély, illetve a korlátozott megküzdési potenciál miatt.⁵³ Adataink elemzése ennek kapcsán egyértelműen arra mutat rá, hogy az onkológiai diagnózisukat nem ismerő daganatos páciensek kétharmada középsúlyosan vagy súlyosan depressziós illetve szignifikánsan depressziósabbak, mint a daganatos diagnózisukat ismerő társaik. Annak ellenére, hogy a kutatás keresztmetszeti jellege miatt ebben a vizsgálatban ok-okozati kapcsolat nem állapítható meg a depresszió és a daganatos diagnózis között, jelentős hogy a daganatos személyeknél igen magas a depresszió prevalencia, ami önmagában csökkenti az érintettek életminőséget. Mindenképpen az onkopszichológiai összefoglaló tanulmányok figyelmeztetnek arra, hogy gyakran a daganatos betegeknek a depresszió aluldiagnosztizált és alulkezelt annak ellenére, hogy a depresszió optimális diagnosztikai és kezelési eszközei rendelkezésre állnak.⁵⁴

A pszichoneuroimmunológiai vizsgálatok eredményei szerint a depresszió feltehetően károsítja az endokrin és immunrendszer funkcióit és szabályozását, amely a hypothalamus-hypophysis-andrenocortical (HPA) tengely folyamatos aktiválása során, befolyásolja és veszélyezteti a tumoros sejtek immunfelügyeletét, a daganatfejlődéssel szembeni ellenállást és fokozza a DNS törések lehetőségét, illetve akadályozza az apoptózist. Általánosan a depresszió immunológiai következménye a T és NK (natural killer) sejtek számának és cytotoxikus hatásának csökkenésével jellemezhető, ami kihat a daganatfejlődésre. Újabb kutatások eredményei szerint a depresszió összefügg a daganatos betegségekhez kapcsolható oxidatív DNS károsodással, ugyanis a depressziós daganatos betegek esetében magasabb a 8-OH-

⁵⁰ Lin, 1999

⁵¹ Horikawa és mtsai, 1999

⁵² Riskó, 2006

⁵³ Wang és mtsai, 2004

⁵⁴ McDaniel, 1995

dG (8-hydroxydeoxyguanosine) szintje a kontrollcsoporthoz viszonyítva.^{55, 56, 57}

Itt, a depresszió kezelése kapcsán, elkerülhetetlenül szükséges megállapítani, hogy a gyógyszeres kezelések hasznossága mellett a pszichoterápia, a pszichoszociális beavatkozások a daganatos személyek esetében bizonyítottan enyhítik a depressziót, szorongást és növelik a megküzdési potenciált⁵⁸.

A daganatos diagnózis ismerete és a problémaelemző coping statisztikai összefüggése valószínűleg azzal magyarázható, hogy a betegségi állapotra vonatkozó információk nemcsak a tájékozott döntést segítik elő, hanem fokozzák a hatékony megküzdést, amely pszichológiai egészséghez, jóléthez vezet.⁵⁹ A megküzdési potenciál és a daganatos beteg információigénye között kölcsönös kapcsolat van, azaz a betegséggel való megküzdésben aktívan résztvevő daganatos pácienseknek nagyobb a betegségre, kezelésre vonatkozó információigényük.⁶⁰

A kemoterápia mint orvosi, kezelési háttértényező szignifikánsan együtt járt a daganatos diagnózis ismerésének magasabb esélyével, feltehetően azért, mert a hajhullás mint a kemoterápiás kezelés leginkább szemmel látható és elriasztó mellékhatása egyértelműen utal a betegségre, illetve a kemoterápia számos mellékhatása kapcsán szembesül a daganatos beteg azzal, hogy a hétköznapi működését testi funkciói jelentősen korlátozzák.

A sebészeti beavatkozások illetve a sugárkezelés mellékhatásai többnyire lokalizáltak, a kemoterápia esetében ezek inkább generalizáltak. Ilyen szempontból érthető az, hogy eredményeink szerint a kemoterápiás kezelésben nem részesülő daganatos betegek esetében nagyobb az onkológiai diagnózis nem-ismerésének az esélye.

A daganatos diagnózis esetében is az anómiás lelkiállapot lényege az értékvesztés, illetve az, hogy a viszonylagos társadalmi pozícióját elvesztő daganatos betegnek nem adottak az értékes, értékadó kollektív participáció eszközei illetve az erre vonatkozó egyértelmű normák, így az érintett a személyes tér rabja lesz,⁶¹ amely vizsgálatunk eredményei szerint szignifikánsan növeli a daganatos diagnózis nem-ismerésének esélyét. Végül az életesemények kapcsán megállapíthatjuk, hogy rizikóhatásuk mind a fizikai, mind a pszichológiai életminőség terén tetten érhetők, azonban a fizikai életminőséggel erősebb összefüggést mutatnak.⁶²

Vizsgálatunk eredményei részben korlátozottak, mert nem állapítható meg ok-okozati kapcsolat a vizsgált tényezők és a daganatos diagnózis ismerete között, illetve a

55 Gidron és mtsai, 2006

56 Irie és mtsai, 2005

57 Levy és mtsai, 1991

58 Spiegel és mtsai, 1981; Yaskowich és Stam, 2003

59 Mallinger és mtsai, 2005

60 Davidson és mtsai, 1999

61 Kopp Skrabski, 2006b; Persson és Hallberg, 2004

62 Szabó és Rózsa, 2006

következtetések általánosítását akadályozza az, hogy az onkológiai diagnózis közlését, megismerését további olyan fontos tényezők is meghatározhatják, mint: a kórházban fekvő daganatos betegek viszonyulása a betegségi állapotról való beszélgetéshez,⁶³ a kisebbséghez tartozó páciensek esetében a nyelvismeretből és a korábbi kezelések során megtapasztalt nehézségekből adódó kommunikációs akadályok,⁶⁴ illetve a „rákbetegséggel” kapcsolatban, a köztudatban elterjedt és a multimédia által megerősített félelmek, stigmatizáció és szociális izoláció.⁶⁵

Következtetések

Az onkológiai diagnózisközlés elmulasztása megközelítőleg minden ötödik daganatos beteget érinti a vizsgált mintában.

Eredményeink arra mutattak rá, hogy jelentős különbségek vannak a diagnózisukat ismerő és nem-ismerő páciensek között, nevezetesen a betegségi állapotukról nem tájékozott páciensek általában idősebbek, izoláltabbak, alulképzettebbek és szignifikánsan depressziósabbak, reménytelenebbek, illetve alacsonyabb a problémaelemző megküzdési képességük.

A daganatos diagnózis nem-ismerésének esélyét legnagyobb mértékben a tumor típusa és a depresszió határozzák meg, illetve a kemoterápiás kezelés hiánya és az alacsony anómiás állapot. Eredményeink felhívják a figyelmet a daganatos betegségek orvosi, pszichológiai, szociális és kulturális vonatkozásainak elkötelezett ismertetésére, az erre vonatkozó képzésre, illetve a multidiszciplináris onkológiai teamek szükségességére, melyeknek egyaránt tagjai az orvosok, a klinikai szakpszichológusok, a pszichiáterek, a gyógytornászok és a szociális munkások.

Felhasznált irodalom

- ANDORKA, R. 1996: *Merre tart a magyar társadalom?*. Lakitelek Antológia
- ANKEM, K. 2006: *Factors influencing information needs among cancer patients: A meta-analysis*. Library & Information Science Research 28(1).7-23.
- ANNUNZIATA, M.A. 1997: *Ethics of relationship. From communication to conversation*. Annals of the New York Academy of Sciences 809. 400–410.

⁶³ Kvale, 2007

⁶⁴ Street, 2007

⁶⁵ A stigmatizáció csökkenti az érintettek társas státusát, fokozza a szociális elutasítást velük szemben, illetve korlátozza az erőforrásokhoz való hozzáférést, a munkavállalás szempontjából is. Clarke és Everest, 2006

- BACK, L.A., – CURTIS, R.J. 2002: *Communicating bad news*. Western Journal of Medicine 176. 177–180.
- BAILE, W.F., – LENZI, R., – KUDELKA, A.P., – MAGUIRE, P., – NOVACK, D., GOLDSTEIN, M., – MYERS, E.G., – BUST, R.C. Jr. 1997:
1997: *Improving physician-patient communication in cancer care: outcome of a workshop for oncologists*. Journal of Cancer Education 12. 166–173.
- BAILEY, R.K., – GEYEN, D.J., – SCOTT-GURNELL, K., – HIPOLITO, M.M.S., – BAILEY, T.A., – BEAL, J.M. 2005: *Understanding and treating depression among cancer patients*. International Journal of Gynecological Cancer 15. 203-208.
- BAKKER, D., – FITCH, M., – GRAY, R., – REED, E., – BENNETT, J. 2001:
Patient-health care provider communication during chemotherapy treatment: the perspectives of women with breast cancer. Patient Education and Counselling 43. 61–71.
- BECK, A. T., – WARD, C. H., – MENDELSON, M., – MOCK, J., – ERBAUGH, J. 1961: *An inventory for measuring depression*. Archives of General Psychiatry 4. 561–571.
- BECK, A. T., – WEISSMAN, A., – LESTER, D., – TREXLER, L. 1974:
The measurement of pessimism: The Hopelessness Scale. Journal of Consulting and Clinical Psychology 42. 861-865.
- BLACKHALL, L. J., – MURPHY, S. T., – FRANK, G., – MICHEL, V., – AZEN, S. 1995:
Ethnicity and attitudes towards patient autonomy. Journal of the American Medical Association 274. 820-825.
- BUTOW, P.N., – KAZEMI, J.N., – BEENEY, L.J., – GRIFFIN, A., – DUNN, S.M., TATTERSALL, M.H.N. 1996:
When the diagnosis is cancer: Patient communication experiences and preferences. Cancer 77(12). 2630-2637.
- CLARKE, J. N., EVEREST, M. M. 2006:
Cancer in the mass print media: Fear, uncertainty and the medical model. Social Science & Medicine 62(10). 2591-2600.

- COX, A., – JENKINS, V., – CATT, S., – LANGRIDGE, C., – FALLOWFIELD, L. 2006: *Information needs and experiences: An audit of uk cancer patients*. European Journal of Oncology Nursing 10(4). 263-272.
- DAVIDSON, J. R., – BRUNDAGE, M. D., – FELDMAN-STEWART, D. 1999: *Lung cancer treatment decisions: Patients' desires for participation and information*. Psycho-Oncology 8. 511-520.
- DÉGI, L. Cs. 2008: *Pszichoszociális kockázati tényezők szerepe a daganatos megbetegedésekben*. In: *Esélyerősítés és életminőség a mai magyar társadalomban*. Szerkesztette: KOPP, M. Budapest: Semmelweis Kiadó, 557-568.
- DUBLER, N.V., POST, L.F. 1998: *Truth telling and informed consent*. In: *Psycho-oncology*. Szerkesztette: HOLLAND, J.C. New York: Oxford Press, 1085-1095.
- EGGLY, S., – PENNER, L. A., – GREENE, M., – HARPER, F. W. K., – RUCKDESCHEL, J. C., – ALBRECHT, T. L. 2006: *Information seeking during „bad news” oncology interactions: Question asking by patients and their companions*. Social Science & Medicine 63(11). 2974-2985.
- ESBENSEN, B. A., – SWANE, C. E., – HALLBERG, I. R., – THOME, B. 2008: *Being given a cancer diagnosis in old age: A phenomenological study*. International Journal of Nursing Studies 45(3). 393-405.
- FALLOWFIELD, L., – JENKINS, V. 1999: *Effective communication skills are the key to good cancer care*. European Journal of Cancer 35. 1592–1597.
- FALLOWFIELD, L.J., – BAUM, M., – MAGUIRE, G.P. 1986: *Effects of breast conservation on psychological morbidity associated with diagnosis and treatment of early breast cancer*. British Medical Bulletin 293. 1331-1334.
- FOLKMAN, S., – LAZARUS, R. 1980: *An analysis of coping in a middle aged community sample*. Journal of Health and Social Behavior 21. 219-239.

FORD, S., – FALLOWFIELD, L., – LEWIS, S. 1996:

Doctor-patient interactions in oncology. Social Science & Medicine 42(11). 1511-1519.

GIDRON, Y., RUSS, K., TISSARCHONDOU, H., – WARNER, J. 2006:

The relation between psychological factors and DNA-damage: A critical review. Biological Psychology 72. 291–304.

GOTAY, C.G. 1996:

Cultural variation in family adjustment to cancer. In: *Cancer and the family.* Szerkesztették: BAIDER, L., COOPER, L.C., KAPLAN-DE-NOUR, A. New York: Wiley, 31–49.

HEGEDŰS, K. 1995:

Válasz Réger Zitának a betegek tájékoztatásáról és a hospiceról. Végeken 6 (2). 41.

HEGEDŰS, K. 1999:

A haldokló betegek jogai Magyarországon. Magyar Bioetikai Szemle 5 (1). 12-21.

HOLLAND, J.C., – GEARY, N., – MARCHINI, A., – TROSS, S. 1987:

An international survey of physician attitudes and practice in regard to revealing the diagnosis of cancer. Cancer Investigation 5. 151–154.

HORIKAWA, N., – YAMAZAKI, T., – SAGAWA, M., – NAGATA, T. 1999:

The disclosure of information to cancer patients and its relationship to their mental state in a consultation-liaison psychiatry setting in Japan. General Hospital Psychiatry 21. 368–373.

HORIKAWA, N., – YAMAZAKI, T., – SAGAWA, M., – NAGATA, T. 2000:

Changes in disclosure of information to cancer patients in a general hospital in Japan. General Hospital Psychiatry 22. 37–42.

HOSPICE ROMÂNIA 2008:

Campanie nationala de constientizare a problemelor cu care se confrunta pacientii cu boli grave in stadii avansate - Planul de servicii paliative. <http://www.hospice.ro>.

IRIE, M., – MIYATA, M., – KASAI, H. 2005: *Depression and possible cancer risk due to oxidative DNA damage.* Journal of Psychiatric Research 39. 553–560.

- KOPP, M. 2006a: *A pszichoszociális tényezők jelentősége, különös tekintettel a megelőzésre.* In: *Onkopszichológia a gyakorlatban.* Szerkesztették: HORTI, J., RISKÓ, Á. Budapest: Medicina, 42-50.
- KOPP, M. S., – SKRABSKI, Á., – SZEDMÁK, S. 2000: *Psychosocial risk factors, inequality and self-rated morbidity in a changing society.* Social Science & Medicine 51. 1350-1361.
- KOPP, M., – FALGER, P., – APPELS, A., – SZEDMÁK, S. 1998: *Depression and Vital Exhaustion are differentially related to behavioural risk factors for coronary heart disease,* Psychosomatic Medicine 60. 752-758.
- KOPP, M., – SKRABSKI, Á., – SZEDMÁK, S. 1999: *A testi és lelki egészség összefüggései országos reprezentatív felmérések alapján.* Demográfia XLII,1-2. 88- 119.
- KOPP, M., – SKRABSKI, Á. 1992: *Magyar lelkiállapot.* Budapest: Végeken Alapítvány
- KOPP, M., – SKRABSKI, A., – SZANTO, Z., – SIEGRIST, J. 2006b: *Psychosocial determinants of premature cardiovascular mortality differences within Hungary.* Journal of Epidemiology and Community Health 60(9). 782-788.
- KÜBLER-ROSS, E. 1988: *A halál és a hozzá vezető út.* Budapest: Gondolat
- KVALE, K. 2007: *Do cancer patients always want to talk about difficult emotions? A qualitative study of cancer inpatients communication needs.* European Journal of Oncology Nursing 11(4). 320-327.
- LAINE, C., DAVIDOFF, F. 1996: *Patient-centered medicine a professional evolution.* JAMA 275. 152–156.
- LEE, A., WU, H.Y. 2002: *Diagnosis disclosure in cancer patients-when the family says “no”.* Singapore Medical Journal 43. 533–538.
- LEVY, S.M., – HERBERMAN, R.B., – LIPPMAN, M., – D’ANGELO, T., – LEE, J. 1991: *Immunological and psychosocial predictors of disease recurrence in patients with early-stage breast cancer.* Behavioral Medicine 17. 67–75.

- LIN, C. C. 1999: *Disclosure of the cancer diagnosis as it relates to the quality of pain management among patients with cancer pain in Taiwan.* Journal of Pain and Symptom Management 18(5). 331-337.
- MALLINGER, J., – GRIGGS, J., – SHIELDS, C. 2005: *Patient-centered care and breast cancer survivors' satisfaction with information.* Patient Education and Counselling 57. 342-349.
- MASSIE, M.J. 2004: *Prevalence of depression in patients with cancer.* Journal of the National Cancer Institute Monographs 32. 57-71.
- MAYNARD, D. W. 2006: *„Does it mean i'm gonna die?” On meaning assessment in the delivery of diagnostic news.* Social Science & Medicine 62(8). 1902-1916.
- MCDANIEL, J. S., – MUSSELMAN, D. L., – PORTER, M. R., – REED, D. A., – NEMEROFF, C. B. 1995: *Depression in patients with cancer. Diagnosis, biology, and treatment.* Archives of General Psychiatry 52(2). 89-99.
- MYSTAKIDOU, K., – PARPA, E., – TSILIKA, E., – KALAIPOPOULOU, O., – VLAHOS, L. 2002: *The families' evaluation on management, care and disclosure for terminal stage cancer patients.* BMC Palliative Care 1:3.
- MYSTAKIDOU, K., – PARPA, E., – TSILIKA, E., – KATSOUDA, E., – VLAHOS, L. 2004: *Cancer information disclosure in different cultural contexts.* Supportive Care in Cancer 12. 147-154.
- PERCZEL-FORINTOS, D., – SALLAI, J., RÓZSA, S. 2001: *A Beck-féle Reménytelenség Skála pszichometriai vizsgálata.* Psychiatria Hungarica 16 (6). 632-643.
- PERSSON, L., – HALLBERG, I.R. 2004: *Lived experience of survivors of leukemia or malignant lymphoma.* Cancer Nursing 27. 303-313.
- PHUNGRASSAMI, T., – SRIPLUNG, H., – ROKA, A., – MINTRASAK, E., – PEERAWONG, T., – AEGEM, U. 2003: *Disclosure of a cancer diagnosis in thai patients treated with radiotherapy.* Social Science & Medicine 57(9). 1675-1682.

- PILLING, J. (szerk.) 2008: *Orvosi kommunikáció (második kiadás)*. Budapest: Medicina
- PILLING, J. 2003: *Agyász lélektana*. In: Gyász. Szerkesztette: PILLING, J. Budapest: Medicina, 27-52.
- PILLING, J. 2004: *Rossz hírek közlése*. In: *Orvosi kommunikáció*. Szerkesztette: PILLING, J. Budapest: Medicina, 389–412.
- PINQUART, M., – DUBERSTEIN, P.R., 2004: *Information needs and decision-making processes in older cancer patients*. Critical Review of Oncology/Hematology 51. 69-80.
- PRONZATO, P., – BERTELLI, G., – LOSARDO, P., – LANDUCCI, M. 1994: *What do advanced cancer patients know of their disease? A report from Italy*. Supportive Care in Cancer 2(4). 242–244.
- RAHE, R.H., – TOLLES, R.L. 2002: *The Brief Stress and Coping Inventory: A Useful Stress Management Instrument*. International Journal of Stress Management 9. 61–70.
- RISKÓ, Á. 1999: *Bevezetés az onkopszichológiába*. Budapest: Animula
- RISKÓ, Á. 2006: *A daganatos betegség különböző fázisaiban az alkalmazkodás pszichoszociális jellemzői*. In: *Onkopszichológia a gyakorlatban*. Szerkesztették: HORTI, J., RISKÓ, Á. Budapest: Medicina, 85-92.
- ROBERTS, C.S., – COX, C.E., – REINTGEN, D.S., – BAILE, W.F., – GIBERTINI, M. 1994: *Influence of physician communication on newly diagnosed breast patients' psychologic adjustment and decision-making*. Cancer 74. 336-341.
- ROMÁNIA HIVATALOS KÖZLÖNYE 2003: *46-os törvény a betegek jogairól* (2003.01.21; 51/29), Bukarest
- ROTER, D. 1989: *Which facets of communication have strong effects on outcome-a meta-analysis*. In: *Communicating with medical patients*. Szerkesztették: STEWARD, M., ROTHER, D. Newbury Park: Sage Publications, 183-196.

RYAN, H., – SCHOFIELD, P., – COCKBURN, J., – BUTOW, P., – TATTERSALL, M., – TURNER, J., – GIRGIS, A., – BANDARANAYAKE, D., – BOWMAN, D. 2005:

How to recognize and manage psychological distress in cancer patients. European Journal of Cancer Care 14. 7–15.

SALMON, P., – HOLCOMBE, C., – CLARK, L., – KRESPI, R., – FISHER, J., HILL, J. 2007: *Relationships with clinical staff after a diagnosis of breast cancer are associated with patients' experience of care and abuse in childhood. Journal of Psychosomatic Research 63(3). 255-262.*

SARDELL, A.N., – TRIERWEILER, S.J. 1993:

Disclosing the cancer diagnosis. Cancer 72. 3355-3365.

SIMINOFF, L. A., – RAVDIN, P., – COLABIANCHI, N., – SAUDERS-STURM, C. M. 2000: *Doctor–patient communication patterns in breast cancer adjuvant therapy discussions. Health Expectations 3. 26–36.*

SPIEGEL, D., – BLOOM, J.R., – YALOM, I. 1981:

Group support for patients with metastatic cancer. Archives of General Psychiatry 38. 527–533.

STREET Jr, R. L., – GORDON, H., HAIDET, P. 2007:

Physicians' communication and perceptions of patients: Is it how they look, how they talk, or is it just the doctor? Social Science & Medicine 65(3). 586-598.

SZABÓ, G., – RÓZSA, S. 2006: *Az életeseemények hatása az életminőségre. In: A magyar népesség életminősége az ezredfordulón. Szerkesztették: KOPP, M., KOVÁCS, M.E. Budapest: Semmelweis Kiadó, 324-337.*

VARGA, J., – TIRINGER, I. 2004: *A betegtájékoztató kommunikációs kérdései. In: Orvosi kommunikáció. Szerkesztette: PILLING, J. Budapest: Medicina, 145-168.*

WANG, S.-Y., – CHEN, C.H., – CHEN, Y.S., – HUANG, H.L. 2004:

The attitude toward truth telling of cancer in Taiwan. Journal of Psychosomatic Research 57(1). 53-58.

YASKOWICH, K.M., – STAM, H.J. 2003:

Cancer narratives and the cancer support group. Journal of Health Psychology 8. 720-737.

A prospektív emlékezet és a végrehajtó funkciók sérülése obszesszív-kompulzív zavarban

Bevezetés

Jelen tanulmányunkban az obszesszív-kompulzív zavarra (OCD, kényszerbetegség) jellemző tünetek mögött megtalálható kognitív deficit bemutatására fókuszálunk, melyek közül elgondolásunkban a prospektív emlékezet és a végrehajtó funkciók sérülései képezik a központi kérdést. Jóllehet az OCD háttérben megtalálható kognitív deficit mibenléte még egyáltalán nem tisztázott, a legtöbb kutató egyetért abban, hogy ez valahol a végrehajtó funkciók sérülésében ragadható meg, amit mi a prospektív emlékezet zavarával kapcsolunk össze.

A betegségek nemzetközi osztályozása a kényszerbetegséget a szorongásos kórképekhez sorolja, melyet a kényszerszorongások (obszessziók) és a kényszereszkélések (kompulziók) jellemeznek. Gyermekkorban és felnőttkorban egyaránt előforduló kórkép, mely élettartam prevalenciája 1,9-3,3% közé tehető, ezzel a negyedik leggyakoribb pszichiátriai megbetegedés a világon, a fobiák, a pszichoaktív abúzusok, és a major depressziók után. Tehát gyakoribb, mint az epilepszia és a szkizofrénia. Az epidemiológiai adatok alapján az OCD-s betegek teljes populációjában a férfi/nő arány 1:1. Gyakran együtt jár más zavarokkal, mint depresszió, egyéb szorongásos zavar (pánik, fóbia), haj- és szemöldöktépegetés, hipochondria, tic- és Gilles de la Tourette betegség, illetve evészavar (anorexia, bulimia). A kényszerbetegség létrejöttében biológiai és pszichológiai tényezők egyaránt szerepet játszanak. Jelenlegi ismereteink tükrében OCD-ben elsősorban az orbitofrontális rendszer és a bazális ganglionok (striatum, globus pallidus, thalamus,) valamint a neurotranszmitterek közül a szerotonin és a dopamin rendszer érintettek. Az előbbi mellett szól a SSRI gyógyszerek hatékony alkalmazása, míg az utóbbi mellett azoknak az antipszichotikumoknak az alkalmazása melyek a cortico-striato-thalamicus dopaminerg körök hiperaktivitását gátolják.¹ A családi halmozódás a háttérben meghúzódó genetikai tényezőkre utal. A tanulásméletek szemszögéből a tünetek, mint a szorongásra adott kondicionált válaszok jelentkeznek, mely gondolat a betegség gyógyításában alkalmazott viselkedésterápia kiindulási pontját képezi. Fontos megkülönböztetnünk a kényszert az aggodalmaskodástól, mellyel mindennapi életünk során akár mi is szembesülünk. A kényszerszorongások irracionálisával a beteg tisztában van és azzal is, hogy a gondolatok saját elméjének termékei, viszont nem tud ellenállni a rituális viselkedések kivitelezésének, melyek akadályozzák munkájának, családi-, társas kapcsolatainak normális vitelében. A cselekvések legtöbbször szorosan együtt

járnak a kényszerszorongásokkal és a szorongás szintjének csökkentését szolgálják. Az esetek kisebb százalékában viszont külön-külön is előfordulhatnak. Az alábbiakban röviden bemutatjuk a leggyakoribb kényszerszorongásokat és kényszerszorongásokat, amiből ezek irányultsága, témája is tetten érhető.

A kényszerszorongások olyan kellemetlen, énidegen, visszatérő gondolatok vagy gondolatföredékek, melyek a beteg akaratától függetlenül törnek be a tudatába és annak ellenére, hogy tisztában van irracionális voltukkal, nem tud tőlük szabadulni:

- Szennyeződéssel kapcsolatos kényszerszorongások (félelem a fertőzésektől, betegségek, piszoktól, testnevektől).
- Agresszív kényszerszorongások (félelem attól, hogy kárt tesz magában vagy másokban; agresszív fantáziák).
- Szexuális kényszerszorongások (tiltott perverz gondolatok; agresszív szexuális fantáziák).
- Vallásos kényszerszorongások (túlzott moralizálás; attól való félelem, hogy valamilyen szentségtörést követ el).
- Szimmetriával, pontossággal kapcsolatos kényszerszorongások (a renddel, pontossággal kapcsolatos félelmek).

A kényszerszorongások olyan túlzott vagy értelmetlen cselekvéssorozatok, melyeket a beteg belső, de számára idegen késztetések hatására újra és újra végrehajt és legtöbbször a kényszerszorongások által keltett szorongás csökkentését szolgálják:

- Tisztálkodási kényszerszorongások (túlzott, vagy rituális kézmosás, fogmosás, fürdés, testápolás).
- Ellenőrzési kényszerszorongások (túlzott kontroll; zárok, ajtók stb. ellenőrzése).
- Ismétléses rituálék (újraírás, újraolvasás; lépcsőzés - lépegetés).
- Imádkozási rituálék.
- Számolási rituálék (lépcsők, lámpák, kövek, szavak stb. számolása).

Jelenleg a DSM IV-ben (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders) 3 alcsoportot találunk: 1. elsődlegesen kényszerszorongásokkal jellemzett alcsoport; 2. elsősorban kényszerszorongásokkal jellemzett alcsoport; 3. kevert formák. Feltehetőleg a DSM következő változatában már egy újabb, 5 csoportos osztályozás fog szerepelni, mely az OCD dimenziális megközelítését fogja tükrözni. Ezek a faktorok a következők: 1. kontaminációs kényszerszorongások, szomatikus betegségek, való félelmek, tisztálkodási kompulziókkal; 2. szimmetriával és pontossággal kapcsolatos kényszerszorongások ismétlési, számolási, rendezési kényszerszorongások; 3. gyűjtögetési, felhalmozási kényszerszorongások; 4. szexuális és vallási kényszerszorongások.²

2 Harsányi, 2007b: 368.

Mi képezi a központi neurokognitív deficitet OCD-ben?

A tanulmány e részében ismertetjük a prospektív emlékezet fogalmát, és rávilágítunk azokra az összefüggésekre, melyek az OCD tünetei és ezen emlékezeti rendszer sérülései között fennállhatnak. Nem célunk a teljes neuropszichológiai profil bemutatása, hanem a központi kognitív sérülésként megfogalmazott végrehajtó deficit ismertetése. Ugyanakkor válaszoljuk azt az elképzelést, ahogyan ezek az elméleti konstrukciók összekapcsolhatóak és értelmet nyerhetnek az OCD tüneteinek magyarázatában. A szakirodalmi adatok áttekintése mellett saját vizsgálatainkból is bemutatunk részeredményeket.

A **prospektív emlékezet** az a képességünk, mely lehetővé teszi, hogy egy szándékot megőrizzünk, felelevenítsünk és a jövő egy adott időpontjában és kontextusában ki is vitelezzünk. Vagyis a jövőre vonatkozó cselekvési szándék megőrzését jelenti.³ Egy pár példa hétköznapi életünkől, melyek kivitelezése e rendszer sikeres működésétől függ: „a munkából hazafele tejet kell vásárolnom a lenti közértben”; „este pontban nyolckor be kell vennem a gyógyszereimet”; „amikor találkozom X-szel, át kell neki adnom Y üzenetét” stb. Ezen emlékezeti rendszer kutatása lényeges szerintünk, mivel újabb adatokkal szolgálhat az emberi emlékezet működésével kapcsolatban, és ugyanakkor az eredmények számtalan gyakorlati alkalmazásra adhatnak lehetőséget, hogy csak egy pár területet említsünk ezek közül: gyógyszeresedés, légi irányítás, navigációs és emlékeztető segédeszközök fejlesztése. Az alábbi táblázatban összefoglaltuk azokat a lényeges pontokat melyek megkülönböztetik a prospektív emlékezetet a retrospektív emlékezettől.

RM (Retrospektív emlékezet)	PM (Prospektív emlékezet)
Mire kell emlékezni?	Mikor kell emlékezni?
Magas információ tartalom	Alacsony információ tartalom
Nincs morális vonatkozás	Van morális vonatkozás

1. sz. táblázat A retrospektív és prospektív emlékezet viszonya

A két emlékezeti rendszer között szoros kapcsolat van, és a prospektív emlékezeti feladatok megoldása feltételez egy retrospektív komponenst. A prospektív emlékezés következő szakaszait különböztetjük meg:

- Kódolás – a jövőre vonatkozó cselekvési szándék megfogalmazása („valamit később tennem kell”).

³ McDaniel, 2000: 127.

- Megőrzés – a megfogalmazott szándék és a végrehajtás közti késleltetés („más feladattal vagyok elfoglalva”).
- Felidézés – a viselkedési szándék adott időben és kontextusban való felidézése („most kell végrehajtanom x feladatot”).
- Végrehajtás – a szándékos viselkedés kivitelezésén („végrehajtom az adott feladatot”).

Feltevésünk szerint ebben a folyamatban van még egy döntő mozzanat, éspedig a már sikeresen kivitelezett cselekvés leállítása, ami kényszerbetegségben sérült lehet. A prospektív emlékezésben akaratlagos és automatikus folyamatok egyaránt részt vesznek. Az akaratlagos, stratégiai folyamatok irányítását az Ellenőrző Figyelmi Rendszer (SAS – Supervisory Attention System) végzi, ami monitorozza a környezetet, és amennyiben megjelenik a hívóinger, leállítja az éppen folyamatban levő cselekvést és elindítja a szándékos cselekvés kivitelezését. A cél a környezet folyamatos monitorozásával vagy a szándék időnkénti frissítésével érhető el. Az automatikus, nem-akaratlagos folyamatok esetében a hívóinger megjelenésekor az asszociatív memória rendszer automatikusan, kevés kognitív erőforrást felhasználva előhívja a hívóingerral társított információt. A Többszörös Folyamat Modell (Multiprocess Framework) szerint mindkét folyamatnak döntő szerepe van a sikeres prospektív emlékezeti teljesítményben, és az egyének képesek modulálni azt a módot, ahogyan megközelítenek bizonyos prospektív emlékezeti feladatokat.⁴

A prospektív emlékezet vizsgálati módszerei között megtaláljuk az egyszerű, laborban végzett feladatokat, élethelyzet gyakorlatokat („x feladat elvégzése után kapcsold le a villanyt”, „hívjál fel szombaton pontban 18 órakor” stb.) és a standardizált tesztek (pl. Cambridge Prospektív Emlékezet Teszt - CPMT) illetve kérdőíveket (pl. Prospektív és Retrospektív Emlékezet Kérdőív – PRMQ).

Bizonyítékokat találtak PET-ét (Pozitron Emissziós Tomográfia) alkalmazva arra vonatkozóan, hogy eltérő kérgi területek játszanak szerepet a szándékok fenntartásában és azok kivitelezésében. Jobb oldali parietális, bilaterális orbitofrontális és jobb laterális prefrontális aktivitás volt megfigyelhető a szándékok fenntartásakor, a szándékok kivitelezése viszont a thalamusz aktivitásával volt kapcsolatban.⁵ A neuropszichológia területén is találunk olyan eseteket, melyek a prospektív emlékezeti rendszer meglétét támogatják. Azoknak a pácienseknek, akiknek sérült a retrospektív emlékezetük, gyengén teljesítenek a prospektív emlékezeti feladatokban, vagyis szignifikáns összefüggés van a retrospektív emlékezeti képesség és a tervkövetési magatartás között. Leírtak viszont olyan betegeket is, akik ép retrospektív emlékezet mellett sérült prospektív emlékezeti teljesítményt mutattak. Ezen eredmények szerint úgy tűnik, hogy a retrospektív emlékezeti képességek előfeltételei a prospektíveknek, viszont ez fordítva már nem érvényes.⁶

⁴ McDaniel, 2000: 128–129., 131–132.

⁵ Burgess, 2001: 551.

⁶ Burgess, 1997a: 250–256.

Feltevésünk megfogalmazásakor, miszerint elképzelhető, hogy OCD-ben a prospektív emlékezeti rendszer is sérül, abból indultunk ki, hogy kényszerbetegségben is érintett az orbitofrontális rendszer, és amint láttuk, ennek a területnek döntő jelentősége van a szándékok fenntartásában, valamint ezeknek a betegeknek nehézségeik vannak az ún. végrehajtó funkciókat vizsgáló váltási, gátlási feladatokban. Az emlékezeti deficit hipotézis szerint a kényszerbetegek azért hajtják végre újra és újra ugyanazokat a cselekedeteket, mivel nem emlékeznek arra, hogy már előzőleg kiviteleztek azokat, illetve nem bíznak a saját emlékeikben.⁷ Egy másik elképzelés szerint a kényszerbetegek gyenge prospektív készségekkel illetve sok előzetes kudarcral rendelkeznek ezen a területen és a kompulziók, mint kompenzációs reakciók igazából ezeknek a negatív élményeknek a megismétlődést hivatottak megelőzni.⁸

A mi elgondolásunk szerint a kényszerbetegek nem tudják inaktíválni a már kivitelezett szándékaikat, és így – mivel ez a gátlási mechanizmus kudarcot vall – az előző feladat továbbra is a végrehajtandó lista részét fogja képezni, hozzájárulva a kompulzív viselkedéshez. A prospektív emlékezet sikeres működésében szerintünk ugyanakkor fontos szerepük van azoknak a komponenseknek, melyek a végrehajtó rendszer összetevőit képezik. A továbbiakban ezt a fogalomkört fogjuk kibontani, bemutatva az OCD-vel kapcsolatos legfontosabb szakirodalmi eredményeket.

A **végrehajtó működés** kutatásával kapcsolatos problémák tisztázását nagyban nehezíti az a tény, hogy magát a fogalmat a szerzők sok esetben eltérő jelentéssel használják a szakirodalomban, úgy mint: problémamegoldás, tervezés, viselkedés kezdeményezése, kognitív becslés, amihez még hozzájárul az is, hogy a végrehajtó működés zavarait vizsgáló eljárások eltérő kognitív folyamatokat vesznek igénybe.⁹

Sok kutató a központi végrehajtó fogalma helyett szívesebben használja a végrehajtó funkciók (executive functions) elnevezést, amely már a nevében is több párhuzamosan működő kivitelező rendszerre utal. Burgess meghatározása alapján a végrehajtó funkciók működésére van szükség:

- tervezést és döntést igénylő feladatoknál;
- hibák felismeréséhez és kijavításához;
- azokban a helyzetekben, ahol teljesen új vagy nem túltanult viselkedést kell produkálni;
- veszélyes vagy a kivitelezés szempontjából nehéz helyzetekben;
- olyan helyzetekben, ahol a már kialakult szokások ellenében kell cselekedni.¹⁰

A végrehajtó funkciókról való gondolkodásunk és az ezen a területen végzett vizsgálataink elméleti hátterét Miyake és munkatársainak pszichometriás modellje adja,

⁷ Sher, 1983: 357.

⁸ Cuttler, 2007: 350-351.

⁹ Racsmány, 2000: 41–42.

¹⁰ Burgess, 1997b: 83–84., 110.

mely latens változó elemzést alkalmazva a végrehajtó funkciókat három fő komponens – a váltás (shifting), a frissítés (updating) és a gátlás (inhibition) – mentén rendezi. A *váltás* az irreleváns feladatszeletről történő leválás és az adott feladat szempontjából releváns szetre történő átváltás képessége, a *frissítés* a munkamemória tartalmának frissítését és dinamikus manipulációját jelöli, míg a *gátlás* az outputmonitorozást illetve a domináns, prepotens válaszok gátlását foglalja magába. Ezek a komponensek egymástól jól elkülöníthetők, és különböző mértékben járulnak hozzá az olyan komplex végrehajtó feladatok sikeres megoldásához, mint például a Wisconsin Kártyaszortírozási Próba (WCST).¹¹

Elgondolásunk szerint OCD-ben a végrehajtó komponensek szelektív sérülése következik be, aminek következménye, hogy pl. míg egyes betegek a gátlást vizsgáló feladatokban az egészségesekkel azonos szinten teljesítenek, addig a váltást vizsgáló feladatokban szignifikánsan gyengébbek és természetesen fordított, illetve a mintázatok különböző kombinációival is találkozhatunk. A végrehajtó rendszer sérülése helyett, tehát sokkal inkább annak egyes komponenseinek sérülési mintázatára kell fókuszálnunk OCD-ben. A szakirodalomban leírt eredmények ellentmondásossága is részben magyarázhatóvá válik e szemléletváltással.

A váltás vizsgálatára az egyik leggyakrabban használt eljárás a WCST, melynek kapcsán a kapott eredmények eléggé ellentmondásosak. Az eredeti változat 2x64 db. kártyát tartalmazott, amelyben különböző színű (piros, sárga, zöld, kék), formájú (csillag, kereszt, háromszög, kör) és számú (egy, kettő, három, négy) alakzat szerepelt. Az eljárás során a vizsgálati személy elé kiraknak négy ingerkártyát – egy piros háromszöget, két zöld csillagot, három sárga keresztet, négy kék kört – és az a feladata, hogy csoportosítsa a többi kártyát egy általa választott dimenzió, kategória (szín, forma vagy szám) mentén. A vizsgálati személy (továbbiakban: v. sz.) a kísérletvezető feed-backjéből jöhet rá arra, hogy jó csoportosítási kritériumot választott-e vagy sem. Amikor a v. sz. egy adott kategória szerint tíz helyes választ produkál, a vizsgálatvezető anélkül, hogy őt erre figyelmeztetné, megváltoztatja a csoportosítási szempontot (pl. ha eddig a szín volt, ezután a forma lesz a csoportosítási kritérium). A tesztnek akkor van vége, amikor a v. sz. eljut a 6. kategóriáig, vagy amikor elfogynak a kártyák. A tesztet akkor is abbahagyjuk, ha a v. sz. egyetlen dimenzió mentén csoportosította az első 64 db. kártyát. Kétféle hibatípust különböztetnek meg: a) *perszeverációs hibák*, amikor a v. sz. a szortírozást az előzőleg jónak tartott dimenzió menetén végzi, annak ellenére, hogy az osztályozási kategória megváltozott és a kapott visszajelzés negatív, b) *nem-perszeverációs hibák*, amikor a v. sz. új osztályozási kategóriát keresve hibázik, tehát nem az előző dimenzió mentén folytatja az osztályozást.

¹¹ Miyake, 2000: 86–88.

Míg egyes szerzők a kényszerbetegek gyengébb teljesítményéről számolnak be^{12,13} ebben a feladatban, addig mások nem találtak szignifikáns különbségeket.^{14, 15} Ugyanakkor összességében elmondható, hogy a kényszerbetegek kevésbé képesek figyelembe venni a kapott feedbacket és így tanulni a feladat során.¹⁶ Ezzel szemben a kényszerbetegek az úgynevezett Object Alternation Tesztben (OAT), ami szintén a váltási képességek vizsgálatára lett kidolgozva, szignifikánsan gyengébben teljesítenek, mint az egészséges kontrollszemélyek.¹⁷ A két próbában kapott eltérő eredmények a sikeres megoldáshoz szükséges eltérő mögöttes kognitív folyamatoknak tulajdoníthatóak. Az OAT feladatban a sikerhez az előzőleg megtanult szabály gátlására és megfordítására van szükség, az elkövetett hibákért pedig a válasz gátlásának zavara felelős.¹⁸ Ugyanakkor a két feladat eltérő kérgi központokat vesz igénybe – a WCST a dorsolaterális prefrontális kérget, míg az OAT az orbitofrontális kérget –, amit a szerzők úgy értelmeztek, hogy kényszerbetegeknél elsősorban az orbitofrontális rendszer sérül, szemben a szkizofrén betegekkel, ahol a dorsolaterális prefrontális kéreg sérülése a vezető patológia.¹⁹ Az eddig tárgyalt feladatokban a kényszerbetegeknek szignifikánsan több itemre volt szükségük a helyes kategória megtalálásához, amit akár úgy is értelmezhetünk, hogy a betegek kevésbé képesek a kapott visszajelzéseket kellőképpen integrálni a már rendelkezésre álló információk közé.

A frissítési komponens szorosan kapcsolódik a munkamemória fogalmához, amit a szakirodalom szintén a frontális területekhez, pontosabban a prefrontális dorsolaterális régióhoz társít.²⁰ A frissítési funkció magába foglalja a környezet monitorozását, az elvégzendő feladat szempontjából releváns információk kódolását, illetve a munkamemóriában levő irreleváns, régi itemek újakkal történő kicserélését. Amit fontos hangsúlyozni, hogy itt nem az információk rövid távú megőrzéséről, hanem a munkamemória tartalmának dinamikus manipulációjáról van szó. A téri munkamemória legismertebb vizsgálóeljárásai közé tartozik a saját vizsgálatainkban is alkalmazott Corsi-kockák feladat, melynek helyes megoldásához szintén szükség van a frissítési mechanizmusra.

Ebben a feladatban a vizsgálatvezető egymás után megérint egy párat az előtte levő kilenc kockából, melyet a vizsgálati személynek azonos sorrendben meg kell ismételnie.

¹² Boone, 1991: 96.

¹³ Okasha, 2000: 281-283.

¹⁴ Zielinski, 1991: 110.

¹⁵ Abbruzzese, 1995: 37., 40-42.

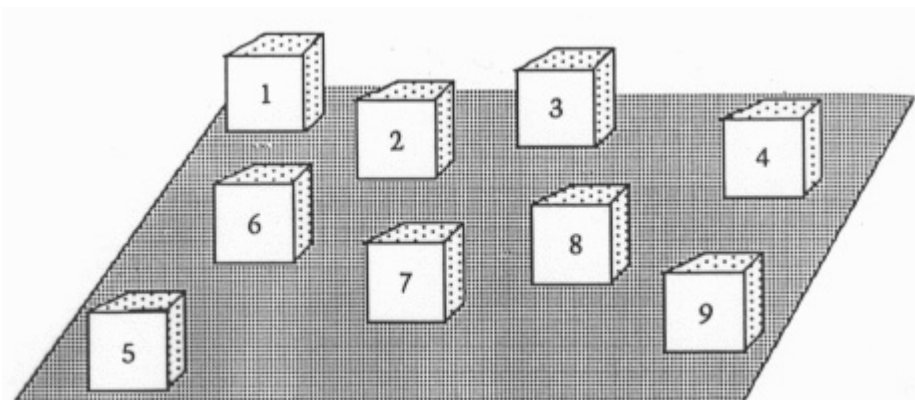
¹⁶ Bohne, 2005: 385.

¹⁷ Abbruzzese, 1997: 907-910.

¹⁸ Chamberlain, 2005: 409-410.

¹⁹ Abbruzzese, 1997: 907.

²⁰ Jonides, 1997: 243-271.

1. sz. ábra Corsi-kockák feladat

Saját vizsgálatunkban a kényszerbetegek szignifikánsan kevesebb ($p < 0.01$) téri pozíciót reprodukáltak, mint az egészséges kontrollszemélyek, ami a téri munkamemória rendszer zavarára utal, pontosabban a frissítési komponens sérülésére. Az alábbi ábrán vizsgálatunk részeredményeit ismertetjük, melyben 15 OCD-el diagnosztizált beteg és életkorban, iskolai végzettségben, IQ-ban illesztett egészséges kontroll személy vett részt.

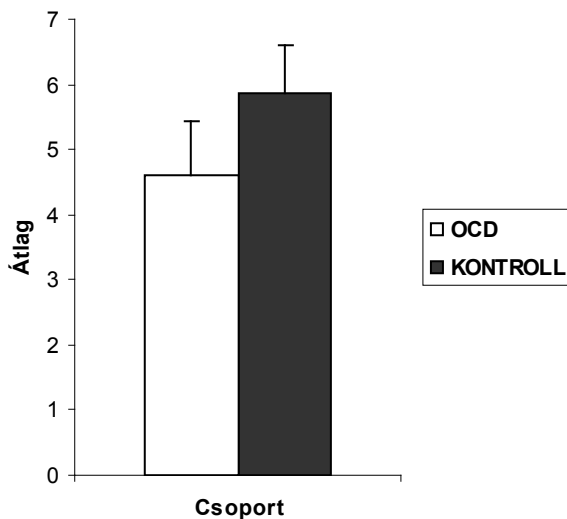
A legtöbb neuropszichológiai feladatban a frissítési komponens a gátlási folyamatokkal együtt játszik döntő szerepet a sikeres megoldásában. A szakirodalomban elfogadott az a szemlélet, hogy a kényszerbetegek a *fluencia feladatokban* az egészséges kontroll személyekkel azonos szinten teljesítenek, azonban szerintünk sokkal lényegesebb annak vizsgálata, hogy *hogyan* oldják meg ezeket a feladatokat a betegek. A fenti jelenség vizsgálata az, ami nagyon sok információval szolgálhat az eltérő kognitív működésekről. A legtöbb kutatás ép lexikális fluenciát talált kényszerbetegeknél²¹, míg a szemantikai fluenciát vizsgáló feladatokban a teljesítményük gyengébb volt, ami a szemantikai rendszerben levő információk csökkent hozzáférésére utal.²² Ugyanakkor a nonverbális fluenciavizsgálatok eredményei eléggé heterogén képet mutatnak OCD-ben, ami lényegében az alkalmazott feladatok közti jelentős eltérésekből adódik.

Miyake és munkatársainak felfogása szerint a gátlás fogalmát, mint végrehajtó funkciót úgy kell értelmeznünk, mint azt a képességet, ami lehetővé teszi, hogy szükség esetén szándékosan meggátoljunk egy domináns, automatikus vagy prepotens választ, amennyiben ez szükséges.²³ A gátlási funkciók vizsgálatára az egyik gyakran használt eljárás a Stroop-paradigma, melynek számos változata ismert. Az inkongruens

²¹ Martinot, 1990: 233.

²² Roh, 2005: 539–542.

²³ Miyake, 2000: 57–58.

2.sz. ábra A Corsi-kockák feladatban kapott eredmények

helyzetben a vizsgálati személynek gátolnia kell egy domináns, automatikus választ (pl. szín olvasása) az elvárt válasszal szemben (pl. szín megnevezése). Martinot és munkatársai²⁴ azt találták, hogy kényszerbetegek gyengébben teljesítenek a Stroop feladatban, mint az egészséges kontrollszemélyek, viszont újabb kutatások nem találtak bizonyítékot ilyen különbségekre.²⁵ Saját vizsgálatunkban, melynek részeredményeit az alábbiakban ismertetjük, szignifikáns különbséget ($p < 0.01$) csak a reakcióidőkben találtunk mindhárom helyzetben (*színmegnevezés, olvasás, interferencia*), míg az elkövetett hibák számában nem volt szignifikáns a különbség.

A vizsgáltban 15 OCD beteg és életkorban, iskolai végzettségben, IQ-ban illesztett egészséges kontroll személy vett részt. Az általunk alkalmazott Stroop feladat három kondíciót tartalmazott: a színmegnevezési helyzetet (a képernyőn megjelenő színes X-ekre a színnek megfelelő válaszbillentyű lenyomásával kellett válaszolni), az olvasási helyzetet (a színek neve feketével volt írva és a jelentésnek megfelelően kellett válaszolni) és az interferencia helyzetet (a színek neve eltérő színnel volt írva és erre kellett válaszolni).

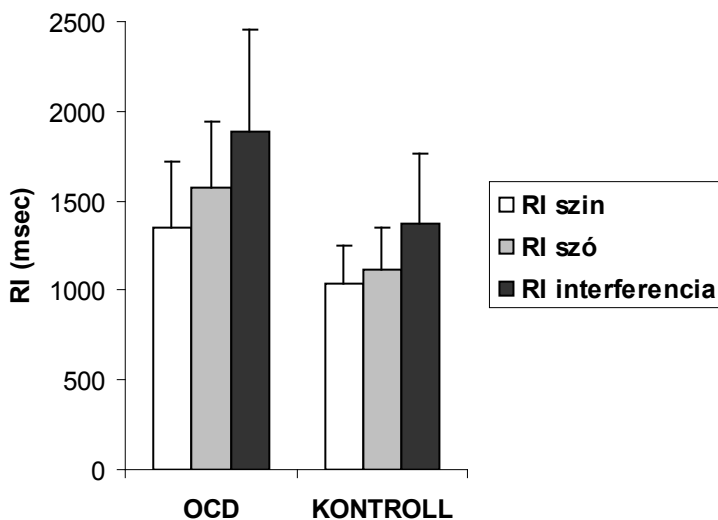
A gátlás vizsgálatára egy másik gyakran alkalmazott paradigma a Go/NoGo feladat, ahol a vizsgálati személynek egy motoros választ kell adnia amilyen gyorsan csak tud, ha a célinger megjelenik (pl. nyomjon le egy adott billentyűt), és gátolnia

²⁴ Martinot, 1990: 233.

²⁵ Kuelz, 2004: 192–194.

kell ezt a választ, ha elterelő ingerek jelennek meg. Bannon és munkatársai az általuk alkalmazott számítógépes Go/NoGo feladatban azt találták, hogy a kényszerbetegek több betolakodó hibát követnek el, mint a kontrollként használt pánikbetegek.²⁶ Egy másik vizsgálatban, melyben egészséges kontrollszemélyekkel hasonlították össze a kényszerbetegek teljesítményét, hasonló eredményeket találtak.²⁷ Az úgynevezett Stop-Signal feladatban – ahol a vizsgálati személyeknek egy motoros választ kellett adniuk, ha egy zöld X jelent meg a képernyőn, és gátolniuk kellett ezt a választ, ha ez pirosra váltott – a kényszerbetegek jobb eredményeket értek el, mint a kontrollszemélyek.²⁸ Az eredményeket nagyban befolyásolja az alkalmazott feladat sajátossága, így az itemek exponálási ideje, a *go* és a *nogo* válaszok aránya, amit a további kutatásokban fontos figyelembe venni.

A tervezési feladatokban – mint pl. a különböző torony-tesztek (Hanoi, London) –, a kényszerbetegek az egészségesekhez hasonló teljesítményt érnek el, viszont a kivitelezéshez több gondolkodási időre van szükségük, és hibázás esetén csökkent az alternatív megoldások létrehozásának képessége. Ezeknek a feladatoknak a sikeres megoldásában is elsősorban a gátlási folyamatoknak van központi szerepe.²⁹

3. sz. ábra A Stroop feladatban kapott eredmények a 3 kondícióban

²⁶ Bannon, 2002: 165–170.

²⁷ Aycicegi, 2003: 243, 245–246.

²⁸ Krikorian, 2004: 257–258.

²⁹ Miyake, 2000: 76–78.

Chamberlain és munkatársai a kényszercselekvések és kényszerszorongások mögött a gátlási funkciók sérülését feltételezik. Mivel a gátlási funkciók sérültek, a betegek nem tudják kiszorítani tudatukból a zavaró gondolatokat, illetve nem tudják leállítani az ismétlődő, ritualisztikus cselekvéseiket. Kérdés, hogy a fentebb leírt kognitív deficit miként hozható összefüggésbe a gátlási díszfunkciókkal, illetve hogy az OCD-ben azonosított sérült neuronális hálózatok hogyan vesznek részt a gátlási funkciók modulálásában normál személyeknél. A szerzők szerint konceptuálisan hasznos lehet a gátlás két típusának a megkülönböztetése: a) *kognitív gátlás*, ami a belső gondolatok fölötti kontrollt biztosítja (sérülése eredményezi a betolakodó, zavaró gondolatokat); b) *viselkedési gátlás*, a külső motoros viselkedés fölötti kontrollt teszi lehetővé (sérülése következménye az ismétlődő ellenőrző viselkedés). Mindkét gátlási folyamatban részt vesznek közös kognitív és neuronális mechanizmusok is.³⁰

Következtetések

A kórkép nagyfokú heterogenitását és a komorbiditást is figyelembe véve nem egyszerű megragadni azt a kognitív deficitet, mely a tünetek mögött megtalálható. Elgondolásunk szerint ennek tisztázásában előrelépést jelenthet a prospektív emlékezettel kapcsolatos kutatás, valamint a végrehajtó komponensek sérüléseinek pontos azonosítása. Amint láttuk, a végrehajtó funkciókkal kapcsolatos eredmények eléggé ellentmondásosak, ami pont e funkciók szelektív sérüléséből adódhat. Annak ellenére, hogy a váltási, tervezési, fluencia és döntési feladatokban az általános teljesítmény szintjén nincsenek nagy különbségek, a kényszerbetegeknél tetten érhető egy *nagyobb latencia idő*, a *perszeveratív válaszok számbeli növekedése* és a *feedback felhasználásának nehézsége*. Az, hogy ezek a viselkedésbeli mutatók a csökkent kognitív feldolgozási sebességnek, az ellenőrző elkerülő viselkedésnek, a szervezési stratégiák spontán és hatékony generálásának vagy csupán a döntés szintjén megjelenő bizonytalanságnak másodlagos következményei, még eldöntésre vár.

Vizsgálatainkban olyan végrehajtó deficit mintázatok azonosítását tűztük ki célul, melyek révén lehetővé válik különböző alcsoportok elkülönítése a sérült kognitív funkciók alapján és egy célzottabb terápiás-rehabilitációs program kidolgozása. A végrehajtó funkciók különböző sérülési mintázatainak a pontos tisztázása egy jelentős lépést jelenthet az OCD endofenotípusainak azonosításában, melyet ugyanakkor nagymértékben segíthet a prospektív emlékezeti funkciók sérüléseinek feltárása és megértése.

³⁰ Chamberlain, 2005: 412–413.

Felhasznált irodalom

ABBRUZZESE Massimo – FERRI Stefano – SCARONE Silvio 1995:

Wisconsin Card Sorting Test performance in obsessive-compulsive disorder: no evidence for involvement of dorsolateral prefrontal cortex. Psychiatry Research 1995/58. 37–43.

ABBRUZZESE Massimo – FERRI Stefano – SCARONE Silvio 1997:

The selective breakdown of frontal functions in patients with obsessive-compulsive disorder and in patients with schizophrenia: a double dissociation experimental finding. Neuropsychologia 1997/ 35. 907–912.

AYCICEGI Ayse – DINN Wayne M. – HARRIS Catherine L. – ERKMEN Husnu 2003:

Neuropsychological function in obsessive-compulsive disorder: effects of comorbid conditions on task performance. European Psychiatry 2003/18. 241–248.

BANNON Shelley – GONSALVEZ Craig J. – CROFT Rodney J. – BOYCE Philip M. 2002:

Response inhibition deficits in obsessive-compulsive disorder. Psychiatry Research 2002/110. 165–174.

BOHNE Antje – SAVAGE Cary R. – DECKERSBACH Thilo – KEUTHEN Nancy J. – JENIKE Michael A – TUSCHEN-CAFFIER Brunna – WILHELM Sabine 2005:

Visuospatial abilities, memory, and executive functioning in trichotillomania and obsessive-compulsive disorder. Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology 2005/27. 385–399.

BOONE Kyle Brauer – ANANTH Jambur – PHILIPOTT Linda – KAUR Amrit – DJENDEREDJIAN Armen 1991:

Neuropsychological characteristics of nondepressed adults with obsessive-compulsive disorder. Neuropsychiatry, Neuropsychology, and Behavioral Neurology 1991/4. 96–109.

BURGESS, Paul W – SHALLICE, Tim 1997a:

The relationship between prospective and retrospective memory: neuropsychological evidence. In: *Cognitive Models of Memory*. Szerkesztette: GATHERCOLE Susan és CONWEY Martin. London: Psychology Press, 247–272.

BURGESS, Paul W 1997b:

Theory and methodology in executive function research. In: *Methodology of frontal and executive function.* Szerkesztette: RABITT Patrick. New York: Psychology Press, 81-117.

BURGESS Paul W – QUAILE Angela – Frith Cristopher D 2001:

Brain regions involved in prospective memory as determined by positron emission tomography. Neuropsychologia 2001/39. 544-555.

CHAMBERLAIN SR – BLACKWELL AD – FINEBERG NA – ROBBINS TW – SAHAKIAN BJ 2005:

The neuropsychology of obsessive-compulsive disorder: the importance of failures in cognitive and behavioural inhibition as candidate endophenotypic markers. Neuroscience & Biobehavioral Reviews 2005/29. 399-419.

CUTTLE Carry – GRAF Peter 2007:

Sub-clinical compulsive checkers' prospective memory is impaired. Journal of Anxiety Disorder 2007/21. 338-352.

HARSÁNYI András – CSIGÓ Katalin – DEMETER Gyula – NÉMETH Attila 2007a:

A kényszerbetegség új megközelítése: a dopaminerg tóriák. Psychiatria Hungarica 2007/4. 248-2588.

HARSÁNYI András – CSIGÓ Katalin – DEMETER Gyula – NÉMETH Attila – RACSMÁNY Mihály 2007b:

Dimenzionalitás és neurokognitív eltérések OCD-ben. Psychiatria Hungarica 2007/5. 366-378.

JONIDES John – SMITH Edward E 1997:

The architecture of working memory. In: *Cognitive neuroscience.* Szerkesztette: RUG Michael D. Cambridge: MIT Press, 243-276.

KRIKORIAN Robert – ZIMMERMAN Molly E – FLECK David E 2004:

Inhibitory control in obsessive-compulsive disorder. Brain and Cognition 2004/54. 257-259.

KUELZ Anne Katrin – HOHAGEN Fritz – VODERHOLZER Ulrich 2004:

Neuropsychological performance in obsessive-compulsive disorder: a critical review. Biological Psychology 2004/65. 185-236.

MARTINOT JL – ALLILAIRE JF – MAZOYER BM – HANTOUCHE E – HURET JD – LEGAUT-DEMARE F – DESLAURIERS AG – HARDY P – PAPPATA S – BARON JC – SYROTA A 1990:

Obsessive-compulsive disorder: a clinical, neuropsychological and positron emission tomography study. Acta Psychiatrica Scandinavica 1990/82. 233–242.

McDANIEL Mark A – EINSTEIN Gilles O 2000:

Strategic and automatic processes in prospective memory retrieval: a multiprocess framework. Applied Cognitive Psychology 2000/14. 127–144.

MIYAKE Akira – FRIEDMAN Naomi P – EMERSON Michael J – WITZKI Alexander H. – HOWERTER Amy – WAGER Tor D 2000:

The Unity and Diversity of Executive Functions and Their Contributions to Complex “Frontal Lobe” Tasks: A Latent Variable Analysis. Cognitive Psychology 2000/41. 49–100.

OKASHA A – RAFAAT M – MAHALLAWY N – NAHAS J – SEIF EL DAWLA A – SAYED M – EL KHOLI S 2000:

Cognitive dysfunction in obsessive-compulsive disorder. Acta Psychiatrica Scandinavica 2000/101. 281–285.

RACSMÁNY Mihály 2000:

A munkamemória szerepe a megismerésben. Erdélyi Pszichológiai Szemle 2000/2. 29–48.

ROH Kyu Sik – SHIN Min Sup – KIM Myung-Sun – HA Tae-Hyun – SHIN Yong-Wook – LEE Kyung Jin – KWON Jun Soo 2005:

Persistent cognitive dysfunction in patients with obsessive-compulsive disorder: A naturalistic study. Psychiatry and Clinical Neuroscience 2005/59. 539–545.

SHER Kenneth J – FROST Randy O – OTTO Randall 1983:

Cognitive deficits in compulsive checkers: an exploratory study. Behavior Research and Therapy 1983/21. 357–363.

ZIELINSKI Carole M – TAYLOR Michael Alan – JUZWYN Kathryn R 1991:

Neuropsychological deficits in obsessive-compulsive disorder. Neuropsychiatry, Neuropsychol, and Behavioral Neurology 1991/4. 110–126.

Utószó

A konferenciára benyújtott 45 előadásból hét szekcióban 38 hangzott el, a kötetben 20, a *Digitális változatban* pedig 24 tanulmány kapott helyet.

Az egyes szekciók moderátorai az adott szakterület elismert kutatói/oktatói voltak, s a beérkezett tanulmányokat is nagyrészt ők lektorálták. Eltérő színvonalú előadások után a kötetben egységes – reményeink szerint magas – minőségű munkákat kívántunk megjelentetni. Éppen ezért szigorúan figyelembe vettük a lektori véleményeket, javaslatokat, melyek – azt gondoljuk – nem csak a dolgozatok átírásában, finomításában segítettek, hanem a további munkákhoz is ötleteket adtak. A tanulmányok között akad, mely egy már elkészült PhD-disszertáció része, s akad, amely egy esetleges disszertáció reménybeli kezdete.

Tudományterületenként különböző formai elvárásoknak kell megfelelnie egy-egy tanulmánynak, közlésre bocsátott cikknek. Más szabványok, más követelmények, eltérő jegyzetelési módok szerint készülnek a természettudományos témakörökben íródott dolgozatok, mint például egy levéltári kutatásokra épülő, vagy oral history módszerével gyűjtött anyagot feldolgozó tanulmány.

A kötet egységének szempontjából igyekeztünk minden írást egy előre megadott formai követelményrendszernek megfelelően beszerkeszteni. Egységesítettük a hivatkozási módokat, a jegyzetapparátust és a bibliográfiák felépítését, az ábrák/táblák jelölését. Külön köszönet illeti a szerzőket, hogy partnerek voltak ebben! Természetesen ez nem jelenti, hogy „egyenyszabásítottuk” őket: némely esetben megtartottuk a bibliográfiai sajátosságokat, a forrásmunkák jelölését, az egyéni fejezetszámozást. A szerzők bemutatásánál a tőlük kapott információkat használtuk fel.

Digitális változatban nemcsak a nyomtatott kötetet jelentetjük meg, hanem egy bővített anyagot is. Azok a tanulmányok, melyekből – elsősorban terjedelmi és nyomdatechnikai korlátok miatt – szövegrészeket, citátumokat, forrásközléseket, angol nyelvű absztraktokat illetve táblázatokat, ábrákat, fotókat, valamint egyéb mellékleteket hagytunk ki, teljes terjedelmükben itt lesznek olvashatóak. Minden ilyen esetben szerkesztői megjegyzésként jelöltük az adott tanulmányban a kimaradt részek elérhetőségét. A *Digitális változat* megtalálható a <http://kataszter.martonaron.hu> weblap, Tudástár oldal, *MÁSZ szakkollégisták írásai* link alatt.

A Márton Áron Szakkollégium nem csak hagyományápoló szándékkal rendezte meg a 2008. november 10-én tartott konferenciát. A tudományos konferencia jó alkalmat teremtett arra, hogy egy adott szakterület kutatói megismerkedjenek kollégáik munkásságával, előadásaikkal vitát generáljanak, hozzászólásaikkal és észrevételeikkel segítsék az elhangzott téma továbbgondolását. A szekciók átváltottak a közös gondolkodás terepévé, több esetben egyfajta műhelymunka alakult ki. Ezt folytatva,

a kéziratok leadása után, állandósult a munkakapcsolat a szerzők és lektoraik között, ami lehetővé tette a vitás kérdések további boncolgatását, a tanulmányok színvonalának emelkedését; függetlenül attól, hogy az egyes tudományterületen belül ki milyen iskolát vagy irányvonalat képvisel.

Ennek a termékeny együttműködésnek a tükrében a MÁSZ meg kívánja teremteni a lehetőségét – és terepe kíván lenni – az előadók közti kapcsolattartásnak, az esetleges szakmai vélemények ütköztetésének, a kötet olvasói felől jövő ösztönzések és kritikák megjelenítésének, illetve azok szerzőkhöz való eljuttatásának. S itt kell köszönetet mondanunk azoknak a doktori iskoláknak, kutatóintézeteknek és természetesen téma- illetve kutatásvezetőknek, amik/akik lehetővé tették, hogy végzett és még képzésben levő doktoranduszai minden segítséget megkapva végezhesék kutatásaikat, megszerezhesék a PhD fokozatot.

Hisszük és valljuk, hogy nincs egyértelműen lezárható tudományos kérdés, végérvényesen megoldható problémafelvetés; ahogy nincsenek további kutatásra érdemtelen témák sem. A most megjelent tanulmánykötetben feldolgozott anyagok egy-egy szegmensét képviselik a választott tudományterületnek, akár összefoglaló jelleggel, akár innovációs szándékkal íródtak. Szerzőik nem végállomásnak tekintik írásaikat: vagy egy nagyobb kutatómunka kiindulópontját, vagy egy régebb óta tartó kutatás részösszegzését, vagy egy esetleges szekunder feldolgozás lehetőségének megteremtését adják át – minden esetben további munkálatokra ösztönző – gyűjtéseik/kísérleteik/megfigyeléseik eredményeiben.

A szerkesztő

A kötet szerzői

AMBRUS TÜNDE (1971, Csíkszentmiklós) *Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar, Földtudományok Doktori Iskola. Témavezető: Dr. Gyuricza László.*

Főiskolai tanulmányait 1990-ben kezdte meg a székelyudvarhelyi Benedek Elek Tanítóképzőben, ahol 1993-ban szerzett tanítói diplomát és szülőfalujába kapott címzetes kinevezést, majd 1996-tól az egri Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola földrajz szakán (levelező tagozaton) folytatta tanulmányait. 2000-ben nyilvánítják földrajz szakos tanárrá. Az oklevél honosítását követően a csíkszeredai Kájoni János Közgazdasági Szakközépiskolában folytatta oktatói munkáját földrajztanárként. Címzetes tanárrá 2005-ben nevezték ki. 2001-ben felvételt nyert a Pécsi Tudományegyetem kiegészítő, levelező földrajz szakára és 2003-ban szerzett egyetemi oklevelet. 2005-2008-ig ugyanitt Ph.D.-hallgató.

Kutatásai fókuszában a székely falutípusok össztársadalmi értékének feltárása (a tízesek tájrehabilitációs és tájhasznosítási kérdésének időszerű vizsgálata), a település – turizmus – fenntarthatóság hármasának komplexitása áll.

ÁGOSTON PALKÓ EMESE (1977, Nagyvárad) *Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola. Témavezető: Dr. Bartha Elek.*

Kolozsváron végzett a Babes-Bolyai Tudományegyetemen 2001-ben, magyar-néprajz szakon. A DE néprajz doktori programjában vesz részt 2007-től. Dolgozatában társadalomnéprajzzal, a kalotaszegi falvak (elsősorban Alszeg) anyakönyveivel foglalkozik, az így felírható kapcsolatrendszer és társadalmi jelenségeket vizsgálja. Jelenleg Nagyváradon él, az Eminescu Főgimnázium magyartanára.

DEMETER GYULA (1976, Sepsiszentgyörgy) *Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Kognitív Tudományi Tanszék, Pszichológiai Doktori Iskola. Témavezető: Dr. Racsmány Mihály.*

A Babeş-Bolyai Tudományegyetemen végzett, mint gyógypedagógus (1999) és pszichológus (2001). Tanulmányait a Iuliu-Hațieganu Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem, Molekuláris Biológia Tanszékén folytatta, ahol mesteri fokozatot szerzett Idegtudományok és Molekuláris Biológia szakirányon (2003). Kutatásait a prospektív emlékezet, végrehajtó funkciók és kényszerbetegség témakörében végzi.

DÉGI LÁSZLÓ CSABA (1979, Dicsőszentmárton) *Semmelweis Egyetem, Mentális Egészségtudományok Doktori Iskola. Témavezető: Dr. Túry Ferenc.*

Egyetemi tanársegéd a Babes-Bolyai Tudományegyetemen, Kolozsvárott, ahol egyetemi és mesteri tanulmányait is végezte. Egy rendkívül fontos és kevésbé vizsgált területtel, az onkológiai betegségek pszichoszociális kockázati és védő tényezőivel foglalkozik. A témában eddig két impakt faktoros nemzetközi, és 24 magyar illetve román

nyelvű tudományos cikke jelent meg. Az erdélyi onkológiai és magatartástudományi kutatás és szervezés fiatal egyénisége.

FERENC VIKTÓRIA (1984, Palló) *Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Nyelvtudományi Doktori Iskola. Témavezető: Dr. Csernicskó István.*

A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola angol-történelem szakán szerzett tanári diplomát 2006-ban. Az Alkalmazott Nyelvészeti Doktori Program keretében foglalkozik a kisebbségi felsőoktatás nyelvpolitikai kihívásai témakörrel, különös tekintettel a Magyarországgal szomszédos államokban megszervezett magyar tananyelvű felsőoktatásra.

Doktori tanulmányai alatt (2006-2009) a finnországi Jyväskylä Egyetem Alkalmazott Nyelvészeti Tanulmányok Központjának is volt vendégkutatója, de ottléte alatt a Helsinki Egyetemen megszervezett svéd nyelvű képzést is tanulmányozta. Számos magyarországi, ukrainai, valamint külföldi konferencián mutatta be kutatási eredményeit. Rendszeresen publikál

GÁSPÁR SÁNDOR (1951, Temesvár) *Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori Iskola. Témavezető: Dr. Szabó B. István.*

1974-ben végzett Kolozsváron, magyar-francia szakon a Babes-Bolyai Tudományegyetemen. Jelenleg a Marosvásárhelyi Rádió főmunkatársa, a Sapientia EMTE óraadó tanára. 1971 óta foglalkozik rádiózással. A romániai magyar rádiózás, illetve televíziózás történetét kutatja, ezen belül részletesebben foglalkozott a Marosvásárhelyi Rádió történetével. Kutatásait a Romániai Magyar Irodalmi Lexikonban közölte a *Rádió* címszónál, illetve különböző gyűjteményes kötetekben publikálta, közülük is kiemelkedik a *Médiakönyvek* (ENAMIKÉ kiadás).

KÉSZ ATTILA (1980, Salánk) *Debreceni Egyetem Természettudományi Kar, Földtudományok Doktori Iskola. Témavezető: Prof. Dr. Lóki József.*

Végzettség: Földrajztanár, Terület és településfejlesztő geográfus. (Debreceni Egyetem, 2004)

Kutatási téma: Borzsa-vízgyűjtő területének geomorfológiai vizsgálata .

MÁRKU ANITA (1981, Mezővári) *Pannon Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Nyelvtudományi és Neveléstudományi Doktori Iskola. Témavezető: Dr. Lengyel Zsolt.*

A pszicholingvisztika alprogram 2. évfolyamos doktorandusz hallgatója. Kutatási területe a kétnyelvűség, kétnyelvűségi hatások és kommunikációs stratégiák a kárpátaljai magyarok körében. Jelenleg Kárpátalján él, ahol 2001-től a Hodinka Antal Intézetben dolgozik fiatal kutatóként.

MÉSZÁROS ATTILA (1980, Vágsellye) *Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Nyelvtudományi Doktori Iskola. Témavezető: Dr. Knipf Erzsébet, Prof. Dr. Werner Holly.*

2003-ban végzett a nyitrai Konstantín Egyetemen német-magyar szakos tanárként. 2003-tól az ELTE doktorandusza a Nyelvtudomány/Germanisztikai Nyelvtudomány doktori iskolájában. 2006 őszétől a Gemeinnützige Hertie-Stiftung ösztöndíjasaként a chemnitzi Műszaki Egyetemen folytatta doktori tanulmányait, majd ugyanitt 2008 decemberében megszerezte doktori fokozatát a Germanisztikai nyelvtudomány szakterületen. Jelenleg a révkomáromi Selye János Egyetem Modern Filológiai Tanszékének adjunktusa, ahol elsősorban nyelvészeti tárgyú kurzusokat vezet. Elsősorban alkalmazott nyelvészeti tárgyú kutatásokkal foglalkozik a transfertudomány, a szaknyelvek és a szövegten, valamint az új médiák, ill. azok nyelvezetének témakörében.

MIHÁLY EMŐKE (1982, Csíkszereda) *Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar, Szociológia Doktori Iskola. Témavezető: Csanádi Gábor*

Szociológus, 2007-től PhD-hallgató. Érdeklődési területe a szegénység-szociológia, a romániai városi szegények alkalmazkodása a rendszerváltást követő gazdasági szerkezetváltozáshoz, az Európai Unióhoz való csatlakozást követő új átmeneti időszakhoz, illetve a szociális problémákkal foglalkozó civil szervezetek tevékenysége, hatása a városi szegénységre.

PÓTH MIKLÓS (1972, Újvidék) *Szegedi Tudományegyetem Természettudományi Kar, Informatika Doktori Program. Témavezető: Dr. Palágyi Kálmán.*

Okleveles villamosmérnök, diplomáját 2001 februárjában szerezte az Újvidéki Műszaki Egyetem híradástechnikai szakán. Szűkebb szakmai érdeklődése a digitális képfeldolgozás, képinterpoláció és képrekonstrukció. Az egyetemi tanulmányai elvégzése után a Szabadkai Műszaki Főiskola főállású tanársegédje lett. Az Újvidéki Műszaki Egyetemen kezdte meg a magiszteri képzést, majd a Szegedi Tudományegyetem Informatikai karán folytatta PhD tanulmányait. Témája: Diszkrét tomográfia.

Az utóbbi néhány évben aktív résztvevője a közép-európai CEEPUS csereprogramnak is. Eddig Kolozsváron, Kassán és Szegeden volt diákként, illetve előadóként.

RADVÁNSZKY BERTALAN (1980, Vári) *Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar, Földtudományok Doktori Iskola. Témavezető: Dr. Schweitzer Ferenc.*

A Beregszászi Magyar Gimnáziumban érettségizett. Egyetemi tanulmányait a PTE TTK geográfus szakán végezte. Kutatási témája a geomorfológia. A Deutsche Bundesstiftung Umwelt anyagi támogatásával, lehetősége nyílt a Max Planck Meteorológiai Intézetben a Tisza vízgyűjtőjének várható éghajlatváltozását kutatni és annak hatását a folyó vízhozamára.

SASS SZILVIA (1985, Borzsova) *Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Néprajz és Kulturális Antropológia Doktori Program. Témavezető: Dr. Bartha Elek.*

A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola történelem-földrajz

szakán végzett 2007-ben. Kutatási területe a felekezeti és köztemetők néprajza Kárpátalján.

SÁNTHA ÁGNES (1978, Marosvásárhely) *Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar; Szociológia Doktori Iskola. Témavezető: Dr. Somlai Péter; Prof. Dr. Hans Bertram.*

Színháztudományból a marosvásárhelyi Színművészeti Egyetemen, szociológiából az Eötvös Loránd Tudományegyetemen szerzett diplomát. 2004-ben kezdte el doktori tanulmányait az ELTE-n és a berlini Humboldt Egyetem posztgraduális társadalomtudományi iskolájában (BGSS). Érdeklődési területe a mikroszociológia, a családszociológia és a társadalomelmélet. Doktori disszertációjának témája a fiatal egyedülálló életforma Budapesten és Berlinben. A Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem munkatársa, a Marosvásárhelyi Kar Humán Tanszékének tanársegédje.

SILLING LÉDA (1980, Apatin) *Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar; Európai Etnológia Doktori Iskola. Témavezető: Dr. Szilágyi Miklós.*

Az ELTE BTK Néprajz tanszékén és az ELTE TáTK Kulturális Antropológia tanszékén szerzett oklevelet. Harmadéves doktorandusz hallgató. Kutatási területe: a vajdasági piacok, vásárok és a hozzájuk fűződő hagyomány, valamint a népi vallásosság. Több magyarországi és vajdasági néprajzi konferencián vett részt. Kutatási eredményeiről szakmai folyóiratokban számolt be.

STRBA ATTILA (1980, Érsekújvár) *Slovak University of Technology, Faculty of Informatics and Information Technologies. Témavezető: Dr. Ing. Krajcovic Tibor.*

Mérnöki tanulmányait Pozsonyban végezte a Műszaki Egyetem Elektrotechnika és Informatika karán. Németországban dolgozik az EnOcean cégben mint szoftverfejlesztő mérnök - beágyazott rendszerekkel. Ezzel egyidőben végzi doktoranduszi tanulmányait a Pozsonyi Szlovák Technikai Egyetem informatikai karán (FIIT-STU). Disszertációjában az elem és kábel nélküli beágyazott rendszerek szoftverfejlesztési problémájával foglalkozik.

SZENNYES ANDREA (1984, Dnyeprodzerzsinszk) *Debreceni Egyetem Multi-diszciplináris Bölcsészettudományok Doktori Iskola. Témavezető: Dr. Bartha Elek.*

2007-ben specialist minősítésű diplomát szerez történelem-földrajz szakpárból a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolán. Ez évtől a DE Néprajz Doktori Program hallgatója. Szakterülete a kárpátaljai görögkatolikus egyház történetéhez és vallásos néprajzához kötődik. Kárpátalján, Jánosiban él. Jelenleg a beregszászi Főiskolán dolgozik tanulmányi előadóként.

TAKÁCS ZOLTÁN (1982, Zenta) *Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar; Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola. Témavezető: Prof. Horváth Gyula.*

Okleveles közgazdász. Diplomát az Újvidéki Egyetem Szabadkai Közgazdasági Karán szerez 2006-ban. Tanulmányait ez évtől Pécsen folytatja, mint PhD hallgató. A TEMPUS program résztvevője/ösztöndíjasa 2005-ben, majd a „Dr. Zoran Đinđić” Alapítvány ösztöndíjasa a 2005-ös évben. 2006-tól a Regionális Tudományi Társaság kutatója. Kutatásait a Szabadkai Regionális Tudományi Társaság és a Szabadkai Magyarságkutató Tudományos Társaság keretei között folytatja. Magyar nyelven publikál, 2006-tól folyamatosan. Mintegy tíz munkája jelent meg eddig, legutóbb a „Képzettek a jövő” c. könyv társszerzőjeként. Jelenleg Magyarokán él.

TÓFALVI ZOLTÁN (1944, Korond) *Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar; Történelemtudományi Doktori Iskola. Témavezető: Dr. Vida István.*

A kolozsvári Babes-Bolyai Tudományegyetem történelem-filozófia karán szerzett oklevelet. Tanított a korondi gimnáziumban, majd dolgozott a marosvásárhelyi rádió *A Hét*, az *Erdélyi Napló*, a Román Televízió magyar szerkesztőségének belső munkatársaként is, tanított a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetemen. Eddig 11 önálló kötete és mintegy 500 tanulmánya látott napvilágot. Doktori disszertációjának témája: Az 1956-os magyar forradalomhoz kapcsolódó erdélyi, partiumi „hazaárulási perek”. Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc erdélyi visszhangjáról több díjnyertes dokumentumfilmet készítettem: „A halálmenet megismétlése”, „Életem égő fákllya” (az önkéntes tűzhalált halt Moyes Mártonról). Az erdélyi 56-ról tervezett sorozata tíz kötetből áll

VERES PÉTER (1982, Székelyudvarhely) *Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar; Fizikai Doktori Iskola. Témavezető: Dr. Bagoly Zsolt, Dr. Horváth István.*

Az ELTE csillagász szakán végzett 2006-ban. Egy évet foglalkozott rádiócsillagászával Corkban, Írországból. 2007-től az ELTE részecskefizika és csillagászat doktori programjában tanul. Kutatási területe a gamma-kitörések elemzése többnyire statisztikus módszerekkel. A gamma-kitöréseken kívül még érdeklődik a kozmológia, az aktív galaxismagok és a gravitációs lencsék iránt.

A kötetben publikált tanulmányok szerzői:

Ambrus Tünde
Ágoston Palkó Emese
Demeter Gyula
Dégi László Csaba
Ferenc Viktória
Gáspár Sándor
Kész Attila
Márku Anita
Mészáros Attila
Mihály Emőke
Póth Miklós
Radvánszky Bertalan
Sass Szilvia
Sántha Ágnes
Silling Léda
Strba Attila
Szenyves Andrea
Takács Zoltán
Tófalvi Zoltán
Veres Péter